

2021

Zamanın İzleri...

2021

KTÜ Edebiyat Fakültesi camiası olarak 2015'ten günümüze kesintisiz devam eden Zamanın İzleri adlı serimizi bu yıl "Salgın" temasıyla okurlarımızın takdirine sunuyoruz. İnsanlık, yakın geçmişte bölgesel düzeyde ortaya çıkıp küresel etkiler meydana getirerek pandemiye dönüşen salgında, bir yandan geçmişin yol göstericiliğinden faydalanırken diğer yandan karşı karşıya kaldığı çok yönlü sorunlara çözüm bulabilme arayışı içerisinde olmuştur. Şüphesiz bu süreçte elde edilen deneyimlerin disiplinlerarası işbirliğinin ve ortak bir çabanın bir ürünü olduğu görülmüştür.

Etkileri hala devam eden salgın, ilk ortaya çıkışından günümüze kadar geçen süreçte yol açtığı can kayıplarıyla sağlığımızın ne denli önemli olduğunu bir kez daha göstermiştir. Aynı zamanda bir takım sosyal, kültürel, psikolojik ve toplumsal sorunlarla birlikte ekonomik sıkıntılara da yol açmıştır. Tüm bu sorunların olumsuz etkilerinin hafızalarımızda daha uzun süre yer edeceğine şüphe yok. Bu noktada bir yandan geçmişin birikimini tekrar günyüzüne çıkarırken karşılaşılan yeni sorunlarla etkili biçimde mücadele edebilmenin yollarına dair geniş bir bakış açısı sunan sosyal ve beşeri bilimlerin önemi bir kez daha öne çıkıyor. Bu bağlamda çeşitli konulara temas eden çalışmalarla salgın literatürüne katkı sağlayan bir yayını okuyucularımızla buluşturmanın mutluluğunu yaşıyoruz.

SALGIN

𐤎𐤍𐤏𐤍

επιδημία

وباء

epidemic

der seuche

эпидемия

épidémie

epidēmija

महामारी

SALGIN

epidemi

エピソード

epidemia

epidemico

эпидемија

эпидемија

epidemiya

eipidéim

ეპიდემია

流行病

epidemie

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

ZAMANIN İZLERİ: SALGIN

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
ZAMANIN İZLERİ: SALGIN

Editörler

Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA
Doç. Dr. Badegül CAN EMİR
Doç. Dr. Serkan DEMİREL

Yayın Kurulu

Doç. Dr. Serkan DEMİREL
Doç. Dr. Savaşkan Cem BAHADIR
Doç. Dr. Hanife SARAÇ

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ
Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK
Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR
Prof. Dr. Hatice ODACI
Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK
Doç. Dr. Muzaffer BAŞKAYA
Doç. Dr. Recep ÇELİK
Doç. Dr. İsmail KÖSE
Dr. Öğr. Üyesi Ali Şükrü ÖZBAY
Öğr.Gör. Dr. İhsan ERDİNÇLİ

Düzeltili

Arş. Gör. Dr. Pelin SEÇKİN
Arş. Gör. Burhan CAN

Kapak Tasarımı

Arş. Gör. Didem TURAN

Baskı

KTÜ Matbaası, TRABZON
Tel.: 0 462 377 21 44

1. Baskı: Aralık 2021

Baskı Adedi: 200

ISBN: 978-605-2271-39-1

Adres: KTÜ Yayınları Satış Bürosu
Tel: 0462 377 22 32

-Üniversiteler yayım yönetmeliğinin 6. maddesine göre bu eserin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlara aittir.-

© Bu eserin herhangi bir kısmının izinsiz ve kaynak gösterilmeden alıntılanması, internet sitelerinde yayımlanması, pdf ya da kitap şeklinde parayla satılması yasaktır. Aksi eylemde bulunanlar telif hakları yasasından doğan tüm yükümlülükleri peşinen kabullenmiş sayılırlar.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ

ZAMANIN İZLERİ: SALGIN HAKKINDA

PSİKOLOJİK ARAŞTIRMALARDA COVID-19 PANDEMİSİ

Prof. Dr. Hatice Odacı, Öğr. Gör. Tuğba TÜRKKAN 1

KARAR VERMEDE BİRLEŞME YANILGISI: MASKE, MESAFE, TEMİZLİK

Dr. Öğr. Üyesi Gökhan ŞAHİN 23

ORTAÇAĞ'I KARAYA BULAYAN VEBA SALGINI: KARA ÖLÜM, TOPLUM VE EDEBİYAT

Dr. Öğr. Üyesi Nazan YILDIZ 33

ANTON ÇEHOV'UN KOLERA SALGINI İZLENİMLERİ

Arş. Gör. Duygu İKİSİVRİ AKDEMİR 46

IS IT FACT OR FICTION? A CORPUS STYLISTIC INQUIRY INTO DANIEL DEFOE'S A
JOURNAL OF THE PLAGUE YEAR (1722)

Doç. Dr. Mustafa Zeki ÇIRAKLI, Dr. Öğr. Üyesi Ali Şükrü ÖZBAY 57

ONLINE EFL INSTRUCTORS' REACTIONS TO EMERGENCY REMOTE TEACHING

Dr. Öğr. Üyesi Raşide DAĞ AKBAŞ 72

ОНЛАЙН-ОБУЧЕНИЕ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ: ПЕРВЫЕ
ВЫВОДЫ И РАЗМЫШЛЕНИЯ

Doç. Dr. Volodymyr KHEİLİK, Öğr. Gör. Öğr. Gör. Alla MYKYTIUK 87

HİTİTÇE ÇİVİ YAZILI METİNLERDE SALGIN HASTALIKLARIN NEDENLERİ VE BU
HASTALIKLARLA MÜCADELE YÖNTEMLERİ

Doç. Dr. Serkan DEMİREL 91

MOĞOLLAR ZAMANINDA İSLÂM TOPLUMLARINDA GÖRÜLEN BAZI DOĞAL ÂFETLER
VE SALGIN HASTALIKLAR

Arş. Gör. Eyyüp YILMAZ

97

1348-1351 BÜYÜK VEBA SALGININDA ALMAN TOPLUMU İÇİNDE YAHUDİ KARŞITLIĞI

Dr. Zeynep İNAN ALİYAZICIOĞLU

110

KARANTİNA HEKİMİ DR. LUDWIG HERRMANN'IN 1839 YILINDA TRABZON'DAKİ
GÖREVİ VE GÖZLEMLERİ İLE TRABZON HAKKINDAKİ NOTLARI

Prof. Dr. Mehmet YAVUZ

122

YENİLEŞME DÖNEMİ OSMANLI SAĞLIK KURUMLARINDA AVRUPALILARIN
İSTİHDAMLARI VE SALGINLARLA MÜCADELEDEKİ ROLLERİ (1826-1909)

Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA

144

İSTANBUL'DA KOLERA HASTALIĞIYLA MÜCADELEDE ALINAN TEDBİRLERİN
TOPLUMSAL YANSIMALARI (1871)

Öğr. Gör. Dr. İhsan ERDİNÇLİ

164

SUNUŞ

Yakın tarihin en etkili salgınlarından birinin yaşanmaya devam ettiği bu günlerde, salgın süreci ve sonrasına dair farklı bilim dallarının yapması gereken işler olduğu anlaşılmaktadır. Covid 19 salgını olumsuz etkilerinin yanında, dünyamızda yeni deneyim ve öğrenmelerin nn açmıştır. Salgın ile gelen sosyal izolasyon ve kademeli normalleşme süreçlerinin yeni bilgi ve alıŐkanlıklar anlamına geldiği farkedilmiŐtir. Zorlu süreçler ve beraberinde getirdiği zorluklar disiplinlerarası yaklaŐımlarla ortak sorunların çözümünün mümkün olabileceğini hatırlatmıştır. Bu aşamada sosyal bilimlerin bu sürece dair önemli bir rolü olabilir. Zira salgının sosyal, kültürel, psikolojik ve toplumsal bazı sorunlara yol açtığı malumdur.

Karadeniz Teknik niversitesi'nin Edebiyat Fakültesi'nin sosyal bilimlerde salgına yönelik araştırmaları biraraya getirdiği bu kitapta tarih, edebiyat ve psikoloji çerçevesinde çeşitli konular ele alınmıştır. İnsanın ğrenme isteğinin sonsuzluğuna atfen geçmişte yaşanmış olan salgın hadiseleri ve elde edilen tecrübeler ile salgın süreçleri ile baş edebilme konusunda değerli bilgilerin bu kitap içerisinde toplanmıŐ olduğunu söylebiliriz.

Neticede böyle bir çalışmanın meydana gelmesinde katkı sağlayan başta kitabın editörleri olmak üzere değerli ğretim elemanlarına gösterdikleri gayretlerden ötürü teşekkür eder, eserin akademik dünyaya hayırlı ve faydalı olmasını temenni ederim.

Prof. Dr. Hamdullah ÇUVALCI

Rektör

ZAMANIN İZLERİ: SALGIN HAKKINDA

Covid-19 salgını hastalıkların küresel salgınlara dönüşebileceğini bizlere göstermiştir. Zira, tarihin yazılı devirlerinden bu yana pek az salgın böylesi bir küresel yayılım göstermiştir. Gerek can kayıpları gerekse ekonomik sorunlar salgına ödediğimiz bedeller olmuştur. Süreç henüz bitmediğinden, yakın gelecekte toplum üzerinde farklı sonuçlar doğuracağı da şüphesizdir.

Salgınlar genel bir sağlık sorunudur. Bu nedenle birincil vazife tıp bilim insanlarıdır. Ancak toplum üzerindeki etkisi düşünüldüğünde salgının sosyal bilimlerden de ele alınması anlamlıdır. Salgın süreci gibi kriz zamanları insanın sonsuz öğrenme süreci içerisinde bilgi ve deneyimini arttırdığı zamanlar olup, birey ve toplum davranışlarında keskin değişimlere neden olabilmektedir.

Zamanın İzleri kitap serimizin bu yılki konusu, halen yaşamakta olduğumuz salgın olmuştur. İnsanın var olduğu sürece sayısız örnekle karşımıza çıkan salgın hususu, bu kitap içerisinde sosyal bilimlerden de ele alınmıştır. Buna göre sosyal bilimlerin farklı alanlarından değerli bilim insanlarımız kendi disiplinleri içerisinde salgın konusunda çalışmalar gerçekleştirmişlerdir.

Zamanın İzleri: Salgın konulu kitabımız içerisinde salgın konusunun ele alındığı sosyal bilimlere yönelik çalışmalar üç başlık altında toplayabiliriz. Bunlar psikolojik ve sosyolojik araştırmalarda salgın, edebi ve filolojik çalışmalarda salgın ve tarihte salgındır. Böylelikle geçmiş toplumlardan bu yana hem tarihi metinlerde hem de edebi metinlerde salgının insanlar üzerindeki etkileri hem de modern toplumlarımızda salgının salgılanması ve sonuçları konuları bu kitap içerisinde ele alınmış olmaktadır.

Geldiğimiz noktada eserin oluşmasında katkılarına esirgemeyen Edebiyat Fakültesinin tüm öğretim elemanlarına, kitabın son şeklini almasında desteklerini gösteren danışma ve yayın kurulları ile düzelti kurullarına teşekkür ederiz. Ayrıca bu kitabın yayın hayatına geçişini sağlayan üniversitemiz yönetimine ve bilhassa Rektörümüz Sayın Prof. Dr. Hamdullah ÇUVALCI'ya kalbî şükranlarımızı sunarız.

Prof. Dr. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya

Editör Kurulu Adına

PSİKOLOJİK ARAŞTIRMALARDA COVID-19 PANDEMİSİ

Hatice ODACI*

Tuğba TÜRKKAN**

Giriş

Bir dizi bulaşıcı hastalık, salgınlara veya pandemilere yol açarak yerel, bölgesel veya küresel düzeyde önemli tehditler oluşturabilmektedir. Belirli bir bölgedeki bir popülasyonda bulaşıcı bir hastalığın neden olduğu vakaların sayısında normal olarak beklenenin üzerinde ve genellikle ani bir artışın olması bir salgının olduğuna işaret eder. Başlıca salgın hastalık örnekleri arasında kolera ve ishal, kızamık, sıtma ve dang humması sayılabilir. Pandemi, geniş bir bölgede, birden fazla kıtada veya küresel olarak insan popülasyonlarına yayılan bulaşıcı hastalık salgınıdır. Bunlar insanları enfekte eden ve kolayca yayılabilen hastalıklardır. Pandemi, hastalıkların yanı sıra çok sayıda ölüme neden olduklarında ve/veya ciddi sosyal ve ekonomik etkilere sahip olduklarından felaketler şeklinde değerlendirilirler. Şiddetli akut solunum sendromu (SARS), Orta Doğu solunum sendromu (MERS) gibi yeni grip türleri de dahil olmak üzere potansiyel pandemik hastalıklar hakkında çeşitli endişeler mevcuttur. Geçmişte meydana gelen pandemiler arasında kolera, çiçek hastalığı, cüzzam, kızamık, çocuk felci ve sarı humma sayılabilir.¹ Gürüldüğü üzere tarih boyunca insanlar bulaşıcı hastalık salgınlarının ve pandemilerin ortaya çıkmasına tanık olmuştur. Dünya hala, insanlık tarihinde görülmeyen bir hızla yayılan bir pandeminin ortasındadır.² Bu, Covid-19 olarak isimlendirilen koronavirüs pandemisi. Koronavirüs hastalığı, 2003'teki şiddetli akut solunum sendromu (SARS) salgınından bu yana en büyük salgın olan ve psikolojik sağlık açısından zorluklara neden olan genel bir sağlık krizi olarak tanımlanmaktadır.³

Covid-19 olarak adlandırılan yeni koronavirüs enfeksiyonu salgını, Aralık 2019'da Çin'in Wuhan kentinde başlamış ancak kısa süre içerisinde tüm dünya ülkelerinin karşı karşıya kaldığı küresel bir acil sağlık durumu haline gelmiştir.⁴ Esas olarak havadan ve doğrudan temas yoluyla kolayca bulaşabilen ve havada da yaşamını sürdürebilen virüsün⁵, yüksek bulaşıcılığı ve vaka sayısının endişe verici seviyelere ulaşması nedeniyle, Dünya Sağlık Örgütü tarafından 11 Mart 2020'de küresel bir pandemi ilan edilmiştir.⁶ Yıkıcı bir hastalık olan virüs, solunum çökmesine, iltihaplanmaya ve organ yetmezliğine neden olarak, salgının ilk 6 ayında yarım milyondan fazla insanın ölümüne; bir buçuk yıldan daha kısa bir sürede, en az 150 milyon insanın enfekte olmasına ve üç milyondan fazla insanın ölümüne neden olmuştur. Hastalığı tedavi etmek üzere uzun süre boyunca bir tedavi veya aşı bulunamadığından durum tüm dünya ülkeleri için endişe verici bir hal almıştır.⁷ Virüsün yayılımını

* Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Trabzon, hatodaci@hotmail.com

** Öğr. Gör., Gümüşhane Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, Gümüşhane, turkkan83@hotmail.com

¹ International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies. "Public awareness and public education for disaster risk reduction. Second edition – Updated and revised", 2018.

² The United Nations Programme on HIV/AIDS (UNAIDS). Independent Panel for Pandemic Preparedness and Response. "COVID-19: Make it the last pandemic", 2021.

³ Cuiyan Wang et al., "Immediate Psychological Responses and Associated Factors during the Initial Stage of the 2019 Coronavirus Disease (COVID-19) Epidemic among the General Population in China", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17, 5, 2020, s. 1729.

⁴ Chen Wang et al., "A novel coronavirus outbreak of global health concern", *Lancet (London, England)*, 395, 2020, p. 470-473.

⁵ Wei-jie Guan et al., "Clinical Characteristics of Coronavirus Disease 2019 in China", *The New England Journal of Medicine*. [published online ahead of print, 28 February 2020].

⁶ World Health Organization. "WHO Director-General's Opening Remarks at the Media Briefing on COVID-19", 11 March 2020.

⁷ James M Sanders et al., "Pharmacologic Treatments for Coronavirus Disease 2019 (COVID-19): A Review", *JAMA*, 323, 18, 2020, s. 1824-1836.

kontrol altına alabilmek üzere tüm ülkeler çeşitli tedbirler almış ve bu nedenle insanların yaşamları büyük ölçüde kesintiye uğramıştır.⁸ Çoğu ülke, sosyal ve mesleki işleyişi derinden etkileyen küresel kısıtlamalarla sonuçlanan çeşitli tecrit ve toplu karantina biçimlerini aşamalı olarak uygulamaya koymuştur. Günlük rutinlerin ve sosyal etkileşimlerin yerini uzun süreli izolasyon ve yalnızlık dönemleri almış, ölümlerle sonuçlanabilen Covid-19 enfeksiyonuna yakalanma korkusuyla birlikte, insanlar sevdiklerinden ayrılma, özgürlüğün yitirilmesi, hastalığın ilerlemesiyle ilgili belirsizlik, çaresizlik ve korku hissi gibi birçok olumsuz duyguyla baş etmek zorunda kalmışlardır.^{9 10}

¹¹ Kısacası dünya ülkelerini derinden etkileyen Covid-19 enfeksiyonunun, yeniliği ve yaygınlığı da göz önüne alındığında, sadece insanların fiziksel sağlığını değil, aynı zamanda psikolojik sağlığını da tehdit ettiğini söylemek mümkündür. Bu nedenle pandemi krizinin psikolojik yönleriyle ilgili bilgi eksikliği, pandeminin etkili yönetimi için tehlikeli olabilir. Ayrıca pandemi sürecinin psikolojik etkisini anlamak ve açıklamak, gelecekteki olası pandemilerle nasıl daha iyi başa çıkılacağı ve mevcut duruma ilişkin içgörü kazanarak benzer pandemilerin neden olduğu psikolojik travmanın nasıl önleneceği konusundaki bilgilere katkı sağlayarak, etkili müdahaleler geliştirilmesine yardımcı olabilir. Bu kapsamda bu çalışmada Covid-19 salgınının yetişkinler, yaşlılar ve çocuklar olmak üzere bu üç spesifik popülasyon üzerindeki etkilerinin ilgili alanyazın eşliğinde değerlendirilmesi ve gelecekteki uygulamalar için önerilerde bulunulması amaçlanmaktadır.

Pandemide Psikolojik ve Psikososyal Stresörler

SARS, Ebola, H1N1, ve mevcut Covid-19 gibi karşı karşıya kalınan pandemiler üzerine yapılan araştırmalar, bu kriz döneminin psikolojik etkilerinin yalnızca virüse yakalanma korkusuyla sınırlı olmadığını göstermektedir.¹² Pandemi sürecinde insanlar, sevdiklerinden ayrılma, özgürlük kaybı, hastalığın ilerleyişi konusundaki belirsizlik ve çaresizlik hissi gibi farklı stresörler ile de yüzleşmektedir.^{13 14} Nitekim bazı çalışmalarda bu tür virüslerin psikolojik etkisinin, hastalığın kendisinin oluşturduğu fiziksel sağlık tehlikesinden daha büyük olduğu öne sürülmüş ve SARS durumunda, birçok çalışma buna atıfta bulunmuştur. Bu çalışmalar durumu “ruh sağlığı felaketi” açısından özel bir salgın olarak değerlendirmiştir.^{15 16} Örneğin SARS, MERS ve H1N1'in psikolojik etkilerini araştıran birkaç çalışma, salgından sonraki aylar ve yıllar boyunca devam eden psikolojik etkiler ortaya çıkarmıştır.^{17 18} Bu nedenle psikolojik sıkıntının önemli belirleyicilerinin ve stres

⁸ Vincent Chi-Chung Cheng et al., “The Role of Community-Wide Wearing of Face Mask for Control of Coronavirus Disease 2019 (Covid-19) Epidemic due to SARS-CoV-2”, *The Journal of Infection*, 81, 1, 2020, s. 107-114. Juliana Kaplan, Lauren Frias and Morgan McFall-Johnsen, “A third of the Global Population is on Coronavirus Lockdown — Here’s Our Constantly Updated List Of Countries and Restrictions”, 13 April 2020, <https://www.businessinsider.com/countries-on-lockdowncoronavirus-italy-2020-3?IR=T>.

⁹ Asiye Uğraş Dikmen vd., “COVID-19 Epidemiyolojisi: Pandemiden Ne Öğrendik”, *Journal of Biotechnology and Strategic Health Research*, 4, 2020, s. 29-36.

¹⁰ Osman Hatun, Abdullah N Dicle ve İbrahim Demirci, “Koronavirüs Salgınının Psikolojik Yansımaları ve Salgınla Başa Çıkma”, *Turkish Studies*, 15, 2020, s.531-554.

¹¹ Sait Yıldırım, “Salgınlara Sosyal-Psikolojik Görünümü: Covid-19 (Koronavirüs) Pandemi Örneği”, *Turkish Studies*, 15, 4, s. 1331-1351.

¹² Donna Barbisch et al., “Is There a Case for Quarantine? Perspectives from SARS to Ebola”, *Disaster Medicine & Public Health Preparedness*, 9, 5, 2015, s. 547-53.

¹³ Lambert Zixin Li and Senhu Wang, “Prevalence and Predictors of General Psychiatric Disorders and Loneliness during COVID-19 in the United Kingdom”, *Psychiatry Research*, 291, 2020, s. 113267.

¹⁴ Wenjun Cao et al., “The Psychological Impact of The Covid-19 Epidemic on College Students in China”, *Psychiatry Research*, 287, 2020, s. 112934.

¹⁵ Cecilia Cheng and Catherine So-kum Tang, “The Psychology Behind The Masks: Psychological Responses to the Severe Acute Respiratory Syndrome Outbreak in Different Regions”, *Asian Journal of Social Psychology*, 7, 1, 2004, s.3-7. Paula Gardner and Parvaneh Moallem, “Psychological Impact On Sars Survivors: Critical Review Of The English Language Literature”, *Canadian Psychology*, 56, 1, 2015, s. 123.

¹⁶ Benjamin J Cowling et al., “Community Psychological and Behavioral Responses Through The First Wave Of The 2009 Influenza A(H1N1) Pandemic in Hong Kong”, *The Journal of Infectious Diseases*, 202, 6, 2010, s. 867-76.

faktörlerinin değerlendirilmesi belirli başa çıkma stratejilerinin ve koruyucu davranışların geliştirilmesine katkı sağlayacaktır. Literatür taraması sonucunda belirlenen bu stres faktörleri aşağıda açıklanmaktadır:

Algılanan Enfeksiyon Tehdidi

Pandemi sırasında insanlar arasında korku ve panik başlar. Aslında ilk ölümden sonra ve yeni vaka sayılarına bağlı olarak bireylerin kaygıları artabilir.¹⁹ Bu durumda bireyler kendi sağlıkları ve aile üyelerinin sağlığı konusunda endişe duymaktadır.^{20 21} Öte yandan, Covid-19'un patlak vermesi ile birlikte alınan kontrol önlemleri ve tedbir uygulamaları de halk arasında yaygın korku ve panik oluşmasına neden olmuştur.²² Korku davranışları, virüsün bulaşmasına ve pandemik bölgelerde hastalığın daha hızlı yayılmasına neden olabilir. Örneğin, Ebola sırasında, bazı semptomatik hastaların tedavi merkezlerinden kaçması, aile üyelerinin ve akrabaların hastaları evde saklaması gibi olaylar yaşandığı bilinmektedir.^{23 24} Bazı araştırmacılara göre, pandemilere karşı güvensiz ve savunmasız hissetmek, ruh sağlığını olumsuz etkileyen faktörler arasında yer almaktadır.²⁵

Dayatılan Karantina

Karantina, potansiyel olarak bulaşıcı bir hastalığa maruz kalmış kişilerin, hasta olup olmadıklarını tespit etmek için diğer bireylerden ayrılması ve hareketlerinin kısıtlanması, böylece başkalarına bulaşma riskinin azaltılmasıdır.²⁶ Bu tür önlemlerin salgınlar sırasında sıklıkla kullanıldığı söylenebilir. Örneğin 2003 yılında şiddetli akut solunum sendromu (SARS) salgını sırasında Çin ve Kanada'nın bazı bölgelerinde şehir çapında karantinalar uygulanırken, 2014 Ebola salgını sırasında Batı Afrika ülkesindeki tüm köyler karantinaya alınmıştır. Yakın dönemde de Covid-19'un hızla artan yayılımıyla, dünya ülkelerinin neredeyse tamamı, sosyal mesafe yöntemini benimsemiş ve bulaşma zincirini kırmak amacıyla kısmi veya tam zamanlı sokağa çıkma yasağı ilan etmiştir. Karantina, onu yaşayanlar arasında tatsız bir deneyimdir. Özgürlük kaybı, ailelerden ve arkadaşlardan ayrılma, can sıkıntısı ve hastalık durumları konusunda belirsizlik vardır. Duruma bağlı olarak istihdam, korku ve damgalanma ile ilgili stres faktörleri de olabilir. Nitekim karantinaya alınan bireylerle gerçekleştirilen çalışmalarda, bu bireylerde yüksek düzeyde psikolojik bozukluk semptomlarının olduğu bildirilmektedir.²² Bu bulgulara benzer olarak, önceki salgınlar sırasında karantinanın psikolojik etkisine ilişkin yürütülen incelemeler, karantina altındaki bireyler arasında önemli ölçüde ve yüksek düzeyde psikolojik sıkıntılar olduğunu göstermiştir. Örneğin, SARS olan kişilerle yakın temasta oldukları için karantinaya alınan kişiler ile gerçekleştirilen bir çalışmada, katılımcıların karantina döneminde iken korku, sinirlilik, üzüntü ve suçluluk gibi çeşitli olumsuz duygular yaşadığı

¹⁸ Jiyoon Shin et al., "Psychiatric Morbidity of Survivors One Year After the Outbreak of Middle East Respiratory Syndrome in Korea, 2015", *Journal of Korean Neuropsychiatric Association*, 58, 3, 2019, s. 245–251.

¹⁹ James Rubin and Wessely Simon, "The Psychological Effects of Quarantining A City", *BMJ (Clinical research ed.)*, 368, 2020.

²⁰ Samantha K Brooks et al., "The Psychological Impact Of Quarantine and How To Reduce It: Rapid Review of the Evidence", *Lancet (London, England)*, 395(10227), 2020, s. 912-920.

²¹ Yu-Tao Xiang et al., "Timely Mental Health Care for the 2019 Novel Coronavirus Outbreak is Urgently Needed." *The Lancet Psychiatry*, 7, 3, 2020, s. 228-229.

²² Jun Zhang et al., "Recommended Psychological Crisis Intervention Response to the 2019 Novel Coronavirus Pneumonia Outbreak in China: A model of West China Hospital", *Precision Clinical Medicine*, 3, 1, 2020, s. 3–8.

²² Brooks et al., "The Psychological Impact Of Quarantine... ", s. 912-920.

²³ Margaret Chan, "Ebola Virus Disease in West Africa--No Early End to the Outbreak", *The New England Journal of Medicine*, 371, 13,2014, s. 1183-1185.

²⁴ James M Shultz et al., "The 2014 Ebola Outbreak And Mental Health: Current Status And Recommended Response." *JAMA*, 313, 6, 2015, s. 567-568.

²⁵ Samantha K Brooks et al., "A Systematic, Thematic Review of Social and Occupational Factors Associated With Psychological Outcomes in Healthcare Employees During an Infectious Disease Outbreak", *Journal of Occupational & Environmental Medicine*, 60, 3, 2018, s. 248-257.

²⁶ Centers for Disease Control and Prevention. "Quarantine and isolation", 2017. <https://www.cdc.gov/quarantine/index.html>.

belirlenmiştir.²⁷ Yine aynı amaçla gerçekleştirilen farklı çalışmaların bulgularına göre karantina döneminde olan bireylerde görülen genel psikolojik semptomlar; depresyon, stres, düşük ruh hali, sinirlilik, uykusuzluk, travma sonrası stres semptomları, öfke ve duygusal tükenme, zayıf konsantrasyon ve kararsızlık, kötüleşen iş performansı olarak değerlendirilmiştir.^{28 29 30} SARS salgınından 3 yıl sonra karantinanın uzun vadeli etkileri hakkında yapılan bir diğer çalışmada da, alkol kötüye kullanımı veya bağımlılık semptomları, karantinaya alınma ile pozitif olarak ilişkili bulunmuş; ayrıca karantina sonrasında da birçok katılımcının yakın temas ve kalabalıktan kaçınma gibi davranışları sergilemeye devam ettiği belirlenmiştir.^{31 32} 2003 yılında ortaya çıkan şiddetli akut solunum sendromunun (SARS) psikolojik etkileri üzerine yapılan diğer araştırmalar da, TSSB semptomları, anksiyete ve depresyonun karantinada geçirilen zamanla önemli ölçüde ilişkili olduğunu bildirmektedir.³³ Dolayısıyla hastalığın yanı sıra ilgili ülkelerin bu pandemi ile mücadele için aldığı önlemler de doğrudan veya dolaylı olarak psikolojik rahatsızlıkların artmasına neden olabilmektedir. Bu nedenle, büyük ölçekli bir karantinayı başlatmanın potansiyel faydası, beraberinde getirdiği olası psikolojik sonuçlarla birlikte değerlendirilmelidir. Ayrıca karantinanın ruh sağlığı ve psikolojik esenlik üzerindeki olası etkilerini ve bu etkilere katkıda bulunan veya bunları hafifleten faktörleri araştırmak için boylamsal araştırmaların yürütülmesi de önem taşımaktadır.

Stigma ve Sosyal Damgalanma

Stigma, bir pandeminin ortak sosyal sonuçlarından birisidir.²³ Potansiyel olarak ölümcül bir bulaşıcı hastalık riskinden korkan insanlar, hastalıktan enfekte olan bireylere karşı; onlardan kaçınarak, onları salgın nedeniyle suçlayarak ve bu kişiler hakkında yanlış/sahte söylemler yayarak bu kişilere karşı bir klişeleştirme biçimi geliştirir.^{23 34 35} Bu da bu bireylerin sosyal dışlanma, reddedilme, izolasyon ve ayrımcılığa maruz kalarak, çeşitli psikolojik sıkıntılar yaşamalarına neden olabilir.²⁷ Nitekim damgalanma kaynaklı kimlik tehdidi modeli, damgalanma durumlarını değerlendirirken insanların genel refahı açısından damgalamanın getirdiği olumsuz sonuçlardan bahseder.³⁶ Fiziksel ve psikolojik sağlık ve esenlik üzerine olumsuz yansımaları olan³⁷ sosyal reddedilme sonucunda bireylerin, toplumla aralarında bir barikat oluşur.¹²⁴ Bu bireyler toplum tarafından utandırılmaktan ve damgalanmaktan korkar, hatta travma sonrası stres ve histeri belirtileri gösterebilirler.^{39 38} Yapılan çalışmalarda özellikle sağlık çalışanlarının sağlık kurumlarındaki görevleri

²⁷ Donna Reynolds et al., "Understanding, Compliance and Psychological Impact of the SARS Quarantine Experience", *Epidemiology & Infection*, 136, 7, 2008, s. 997-1007.

²³ Xiang et al., "Timely Mental Health Care ...", s. 228-229.

²⁷ Brooks et al., "A Systematic, Thematic Review of..." s. 248-257.

²⁸ YaMei Bai et al., "Survey of Stress Reactions among Health Care Workers Involved with the Sars Outbreak", *Psychiatric Services*, 55, 9, 2004, s. 1055-1057.

²⁹ Sing Lee et al., "The Experience of SARS-related Stigma at Amoy Gardens", *Social Science & Medicine*, 61, 9, 2005, s. 2038-2046.

³⁰ Zdravko Marjanovic et al., "The Relevance of Psychosocial Variables and Working Conditions in Predicting Nurses' Coping Strategies during the SARS Crisis: An Online Questionnaire Survey", *International Journal of Nursing Studies*, 44, 6, 2007, s. 991-998.

³¹ Ping Wu et al., "Alcohol Abuse/Dependence Symptoms among Hospital Employees Exposed to a SARS Outbreak", *Alcohol & Alcoholism*, 43, 6, 2008, s. 706-712.

³² Maureen A Cava et al., "The Experience of Quarantine for Individuals Affected by SARS in Toronto", *Public Health Nursing*, 22, 5, 2005, s. 398-406.

³³ Laura Hawryluck et al., "SARS Control and Psychological Effects of Quarantine, Toronto, Canada", *Emerging Infectious Diseases*, 10, 7, 2004, s.1206-1212.

³⁴ Anneliese Depoux et al., "The Pandemic of Social Media Panic Travels Faster than the COVID-19 Outbreak", *Journal of Travel Medicine*, 27, 3, 2020.

³⁵ Alice Desclaux et al., "Accepted Monitoring or Endured Quarantine? Ebola Contacts' Perceptions in Senegal", *Social Science & Medicine*, 178, 2017, s. 38-45.

³⁶ Brenda Major and T O'Brien Laurie, "The Social Psychology of Stigma", *Annual Review of Psychology*, 56, 2005, s. 393-421.

³⁷ Varsha Balakrishnan, "Stop the Stigma: Virus is the Enemy, Not the Person Suffering from It. Entertainment Times", *The Times of India*, 14 April 2020,

³⁸ Durgesh Nandan Jha, "It Affects Mind More Than Body: Doc Who Beat Virus", *The times of India*, 6 April 2020, s. 3.

nedeniyle sosyal çevrelerinde ve yaşadıkları bölgelerde damgalanma ve reddedilme riskinin daha yüksek olduğu ifade edilmektedir. Örneğin Ebola salgını sırasında komşuların sağlık çalışanlarına taş atıp, onları evlerinden kovdukları durumlar olduğu belirlenmiştir.³⁹ Yine Covid-19 pandemisi sırasında Meksika'da doktorlar ve hemşirelerin toplu taşımaya erişimlerinin engellendiği ve fiziksel saldırılara maruz kaldıkları için bisiklet kullandıkları tespit edilmiştir. Benzer şekilde Malavi'de de sağlık çalışanlarının toplu taşıma araçlarını kullanmalarına izin verilmediği, sokakta hakarete uğradıkları ve kiralık dairelerinden tahliye edildikleri bildirilmiştir. Bu damgalanma, sağlık çalışanlarının, hastaların ve hastalıktan kurtulanların yaşamları için ciddi bir tehdit oluşturmaktadır⁴⁰ ve bu kişilerin sosyal çevrelerinde zarar görmelerine ve yüksek düzeyde psikolojik sıkıntı ve depresyon yaşamalarına yol açmaktadır.⁴¹ Bazı araştırmacılara göre, hastalık hakkında doğru ve zamanında bilgi vermek, sağlık çalışanlarının ve enfekte olan bireylerin damgalanmasını en aza indirebilir.³⁰ Bununla birlikte genel halkı hedefleyen uygun sağlık eğitimleri, damgalanmaya maruz kalan bu bireylere yönelik sosyal tacizleri önlemenin etkili bir yolu olabilir.⁴² Ek olarak, Covid-19 hastalarına ve sağlık çalışanlarına maruz kaldıkları bu damgalanmanın olumsuz etkilerini hafifletmek üzere, farklı ihtiyaçları da göz önünde bulundurularak psikolojik ve sosyal desteğin garanti edilmesi önemli görünmektedir. Ayrıca, kuruluşlar damgalanmayı önlemeye yönelik işyeri politikaları geliştirmeli veya güçlendirmelidir. Örneğin, ayrımcılıkla mücadele kapsamında sıfır tolerans politikasının geliştirilmesi, çalışanları korumak, damgalamayı önlemek ve işyerinde sağlığı ve refahı artırmak için değerli bir araçtır.

Bilinmeyene Karşı Medyanın Etkisi

Medya Etkilerine Duyarlılık Modeli⁴², medya kullanımı ve sağlık sonuçları arasındaki ilişkileri ele alan iyi kurulmuş, bütünleştirici bir modeldir. Bu modele göre medya kullanımı, kullanıcıların bilişsel, duygusal, fizyolojik ve davranışsal açıdan işlevselliklerini etkileyebilir. Medyanın toplu travma olayları sırasında acil bilgi yaymadaki önemine rağmen, çok sayıda çalışma, afet medyasına maruz kalmanın zihinsel sağlık üzerindeki olumsuz sonuçlarına dikkat çekmektedir. Nitekim medyaya maruz kalma ve ruh sağlığı arasındaki ilişki, Ebola salgını⁴³, Sichuan depremi⁴⁴ ve çeşitli terör saldırıları⁴⁵ gibi toplu travma olayları sırasında yapılan araştırmalarla kanıtlanmıştır. Örneğin, 11 Eylül'ün başlarında ve Irak Savaşı döneminde medyaya maruz kalma, ileriye dönük olarak travma sonrası stres semptomlarındaki artışlarla ilişkilendirilmiş⁴⁶ hatta 11 Eylül terör saldırısından sonra televizyonda haberleri izlemek, korku, öfke ve hayal kırıklığı gibi bir dizi olumsuz duyguyla ilişkili bulunmuştur.⁴⁷

¹²⁴ Joan Williams, Diego Gonzales-Medina and Quan Le, "Infectious Diseases and Social Stigma", *Applied Technologies & Innovations*, 4, 1, 2011, s. 58-70

³⁹ Yves Guimard et al., "Organization of Patient Care during the Ebola Hemorrhagic Fever Epidemic in Kikwit, Democratic Republic of the Congo, 1995", *The Journal of Infectious Diseases*, 179 (Suppl 1), 1999, s. 268-273.

⁴⁰ Sanjeet Bagcchi, "Stigma during the COVID-19 Pandemic", *The Lancet Infectious Diseases*, 20, 7, 2020, s.782.

⁴¹ John Kinsman, "A Time of Fear": Local, National, and International Responses to a Large Ebola Outbreak in Uganda", *Globalization & Health*, 8, 15, 2012.

⁴² Patti Valkenburg and Jochen Peter, "The Differential Susceptibility to Media Effects Model", *Journal of Communication*, 63, 2, 2013, s. 221-243.

⁴³ Rebecca Thompson, "Distress, Worry, and Functioning Following A Global Health Crisis: A National Study of Americans' Responses to Ebola", *Clinical Psychological Science*, 5, 3, 2017, s.513-521.

⁴⁴ Nelson Yeung et al., "Media Exposure Related to the 2008 Sichuan Earthquake Predicted Probable Ptsd among Chinese Adolescents in Kunming, China: A Longitudinal Study", *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice & Policy*, 10, 2, 2018, s. 253-262.

⁴⁵ Alison Holman et al., "Media Exposure to Collective Trauma, Mental Health, and Functioning: Does It Matter What You See?", *Clinical Psychological Science*, 8, 1, 2019, s.111-124.

⁴⁶ Roxane Cohen Silver et al., "Mental- and Physical-Health Effects of Acute Exposure to Media Images of the September 11, 2001, Attacks and the Iraq War", *Psychological Science*, 24, 9, 2013, s. 1623-1634.

⁴⁷ Jaeho Cho et al., "Media, Terrorism, and Emotionality: Emotional Differences in Media Content and Public Reactions to the September 11th Terrorist Attacks", *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 47, 3, 2003, s. 309-327.

Pandemi sırasında medya, hız, erişim ve güncel bilgiye ulaşma açısından mutlak bir üstünlükle bilgiyi yaymak için en önemli kanallardan biri haline gelmiştir. Özellikle sosyal medya, bu süreçte sağlıkla ilgili bilgi ve tavsiyelerin yayılması, hükümetler ve önemli kuruluşlarla bağlantının sağlanması, psikolojik ilk yardımın uygulanması⁴⁸, halkın Covid-19 pandemisine yönelik tutum ve deneyimlerinin gösterilmesi de dahil olmak üzere bilgi alışverişinde olumlu rol oynamıştır.⁴⁹ Bunun yanı sıra insanların Covid-19'un önlenmesine ilişkin en son politikalar ve öneriler hakkında bilgi sahibi olmalarını ve doğrudan virüse maruz kalanlarla (örneğin, enfekte hastalar, ön saflardaki sağlık personeli) bağlantı kurulmasını sağlamıştır.⁵⁰ Diğer yandan, sosyal medya, söylentilerin, komploların veya yanlış bilgilerin iletilmesi ve kişisel yorumlarla oluşturulan bilgilerin paylaşılması için de kullanılmış ve bu durum kamuoyunda panik, kaygı ve kafa karışıklığı oluşmasına neden olmuştur.^{52 51} Gerçekten de yapılan literatür taraması sonucunda Covid-19 ile ilgili sosyal medyaya/haberlere sık sık maruz kalmanın anksiyete ve stres semptomlarının bir nedeni olduğu görülmektedir. Araştırmalar, afetle ilgili sosyal medya tüketiminin olumsuz zihinsel sağlıkla özellikle depresyon ve anksiyete ile önemli ölçüde ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.⁵² Sosyal medya platformları veya haber raporları aracılığıyla sürekli olarak Covid-19 virüsü ile ilgili bilgi ve haberlere maruz kalan bireylerde üzüntü ve endişe duyguları da ortaya çıkabilmektedir.⁵³ Yeni koronavirüs hakkında öngörülemezlik ve birçok bilinmeyenle birlikte, yanlış bilgiler ve sahte haberler sosyal medya platformları aracılığıyla kolayca yayılmakta, halk arasında gereksiz korku ve endişe duyguları oluşabilmektedir.⁵⁴ Bulgular birlikte ele alındığında, sosyal medyanın; vazgeçilmezliğine rağmen afete maruz kalmanın olumsuz psikolojik sonuçlarını artırdığı görülmektedir. Bu noktada özellikle Covid-19 pandemisinde doğrudan veya dolaylı olarak travmatize olmuş kişilere, haber içeriklerinin neden olduğu olumsuz duyguları azaltmak için aşırı sosyal medya kullanımından kaçınmaları ve etkili duygu düzenleme stratejileri geliştirmeyi öğrenmeleri tavsiye edilebilir. Ayrıca politika yapımcılar, halk sağlığı kurumları ve sağlık personelinin, medyaya maruz kalmanın potansiyel olumsuz sonuçlarına karşı duyarlı kalması ve gerekli önlemleri alması önemli görünmektedir.⁵⁵ Buna ek olarak Covid-19'a yönelik yapılan haberler, genel halk tarafından potansiyel olarak yanlış anlaşılabilirdiğinden, özellikle kilit mesajlar (örneğin, hastalığın yayılması ile ilgili bilgiler ve karantina tedbirleri) ve teknik yönergelerin iletişim ve sosyal medya uzmanlarından tavsiye alınarak, bilgilerin teknik bilgisi olmayan alıcılar için anlaşılır ve açık mesajlara dönüştürülmesi etkili bir yol olabilir.

Finansal Çöküş

Çeşitli çalışmalar, kötü ekonomik durum ve işsizliğin, pandemi döneminde özellikle depresif belirtiler olmak üzere ruhsal bozukluk semptomlarının gelişimi için önemli risk faktörleri olduğunu ileri sürmektedir.^{56 57} Koronavirüs salgınında, enfeksiyonun yayılımını kontrol altına almak üzere katkı

⁴⁸ Raina Merchant and Nicole Lurie, "Social Media and Emergency Preparedness in Response to Novel Coronavirus", *JAMA*, 323, 20, 2020, s. 2011–2012.

⁴⁹ Yuner Zhu et al., "Limited Early Warnings and Public Attention to Coronavirus Disease 2019 in China, January–February, 2020: A Longitudinal Cohort of Randomly Sampled Weibo Users", *Disaster Medicine & Public Health Preparedness*, 14, 5, 2020, s. e24–e27.

⁵⁰ Dana Rose Garfin et al., "The Novel Coronavirus (COVID-2019) Outbreak: Amplification of Public Health Consequences by Media Exposure", *Health Psychology: Official Journal of the Division of Health Psychology, American Psychological Association*, 39, 5, 2020, s. 355–357.

⁵¹ Yuxi Wang et al., "Systematic Literature Review on the Spread of Health-Related Misinformation on Social Media", *Social Science & Medicine*, 240, 2019, s. 112552.

⁵² Junling Gao et al., "Mental Health Problems and Social Media Exposure during COVID-19 Outbreak", *PLoS One*, 15, 4, 2020, s. e0231924.

⁵³ Zhenyu Li et al., "Vicarious Traumatization in the General Public, Members, and Nonmembers of Medical Teams Aiding in Covid-19", *Brain, Behavior & Immunity*, 88, 2020, s. 916–919.

⁵⁴ Daniel Erku et al., "When Fear and Misinformation Go Viral: Pharmacists' Role in Deterring Medication Misinformation during the 'Infodemic' Surrounding COVID-19", *Research in Social & Administrative Pharmacy*, 17, 1, 2021, s. 1954–1963.

⁵⁵ Nan Zhao and Guangyu Zhou, "Social Media Use and Mental Health during the COVID-19 Pandemic: Moderator Role of Disaster Stressor and Mediator Role of Negative Affect", *Applied Psychology: Health & Well-Being*, 12, 4, s. 1019–1038.

⁵⁶ Lei Lei et al., "Comparison of Prevalence and Associated Factors of Anxiety and Depression Among People Affected by versus People Unaffected by Quarantine During the COVID-19 Epidemic in Southwestern

bir şekilde uygulanan karantina tedbirleri, dünya çapında yerel işletmeleri ve endüstrileri olumsuz yönde etkileyerek, hizmet ve mal taleplerinde düşüşe yol açmıştır.⁵⁸ Birçok ülkede işsizlik oranlarında dalgalanmalar kaydedilmiştir.⁵⁹ Nitekim araştırmalar pandemi sürecinde uygulanan tecrit stratejilerinin kitlesel işsizlikle sonuçlandığını ve yaklaşmakta olan bir küresel ekonomik kriz ve durgunluk korkularını ateşlediğini bildirmektedir.⁶⁰ Yaşam kalitesinin düşmesi ve finansal zorlukların bir sonucu olarak belirsizlik, bireyleri olumsuz psikolojik belirtiler geliştirmek için daha büyük risklere sokabilir.⁶¹ Bu nedenle, bu zor zamanlarda devletlerin stratejisi nüfusun psikolojik sağlığını korumak için, pandeminin olumsuz ekonomik sonuçlarını hafifletmeye yönelik çabalar şeklinde olmalıdır.

Kayıp ve Yas

Covid-19 pandemisi küresel sağlık için ciddi bir tehdit oluşturmuş ve milyonlarca insan pandemi nedeniyle sevdiklerini ve yakınlarını kaybetmiştir. Ölüm tüm insanları etkileyen kaçınılmaz bir yaşam olayıdır. Ancak birçok insan pandemide, yaşamı tehdit eden bir virüsün biyolojik rejimi altında zamansız ölüm tehdidi ve bununla ilişkili ontolojik güvensizlik ile karşı karşıya kaldıklarından şok tepkisi geliştirmişlerdir. Böylece pandemi, 'virüs karşısında iktidarsızlık olarak dile getirilen insan yaşamının fiziksel kırılabilirliğini ve sınırlılığını ortaya çıkarmıştır.⁶² Bununla birlikte, koronavirüs tedbirleri kapsamında pandemi sırasında ölen ya da ölmekte olan birçok kişi sevdiklerinden fiziksel olarak ayrı kalmış, veda sözleri imkansız hale gelmiş veya kısa (genellikle sanal) temasla sınırlandırılmıştır. Sağlık çalışanlarının tüm emeklerine rağmen, bu ölümlerin çoğu 'iyi bir ölümün' kültürel olarak tanımlanmış özelliklerinden yoksun kalmışlardır.⁶³ Yine birçok ülkedeki sağlık protokolleri, yas tutanların cenaze ve ölüme ilgili ritüellerini uygulamalarına izin vermemiştir.⁶⁴ Cenaze ritüellerini sınırlandıran pandemi yönetmelikleri, çeşitli şekillerde toplu mezarlar, zorunlu ölü yakma gibi uygulamalar da yas tutan bireylerde ağır duygusal travmalara yol açmıştır. Beklenmeyen Covid-19 ölümlerinin şoku; karantina/tecrit rejimleri ve aile desteğine sınırlı erişim ile birleştiğinde, ölümün inkârını ve ölüme yönelik öfkeyi, uzun vadeli çözülmemiş veya karmaşık yas süreçlerini ortaya çıkabilir, özellikle yas tutan bireylerde adaletsizlik, öfke, yetersiz cenaze törenleri dolayısıyla suçluluk ve utanç duyguları meydana gelebilir.⁶⁵ Stresli sağlık ve sosyal bakım çalışanları da, ölüm kalım kararları, meslektaşlarının ve bakımları altındaki hastaların acı içinde ve benzersiz ölümlerine tanık olduklarından psikolojik ve fiziksel yas belirtileri yaşayabilir⁵⁵ ve travma sonrası stres belirtileri gösterebilirler.²²

Kayıp, insan yaşamında kapsamlı bir temadır. Kayıplar sadece sevilen kişinin ölümünü içermez, pandemi krizi aynı zamanda hayatımızın diğer birçok yönünü de etkilemiş ve farklı kayıp türlerini de

China”, *Medical Science Monitor: International Medical Journal of Experimental & Clinical Research*, 26, 2020, s. e924609.

⁵⁷ Ayokunle Olagoke, Olakanmi Olagoke and Ashley Hughes, “Exposure to Coronavirus News on Mainstream Media: The Role of Risk Perceptions and Depression”, *British Journal of Health Psychology*, 25, 4, 2020, s. 865-874.

²² Brooks et al., “The Psychological Impact of ”, s. 912-920.

⁵⁵ Li et al., “Vicarious Traumatization ...”, s. 916-919.

⁵⁸ Maria Nicola et al., “The Socio-Economic Implications of the Coronavirus Pandemic (COVID-19): A review”, *International Journal of Surgery*, 78, 2020, s. 185-193.

⁵⁹ Statista. “Monthly Unemployment Rate in the United States from May 2019 to May 2020”, 2020. <https://www.statista.com/statistics/273909/seasonally-adjusted-monthlyunemployment-rate-in-the-us/>

⁶⁰ Roy Anderson et al., “How Will Country-Based Mitigation Measures Influence the Course of the Covid-19 Epidemic?”, *The Lancet*, 395(10228), 2020, s. 931-934.

⁶¹ Kien Hoe Ng et al., “The Global Economic Crisis: Effects on Mental Health and What Can Be Done?”, *Journal of the Royal Society of Medicine*, 106, 6, 2013, s. 211-214.

⁶² Jason Horowitz and Emma Bubola, “Italy’s coronavirus victims face death alone”, *The New York Times*, 19 March 2020. <https://www.nytimes.com/2020/03/16/world/europe/italy-coronavirus-funerals.html>

⁶³ Laura Bear et al., “A Good Death’ During the Covid-19 Pandemic in the UK: A Report on Key Findings and Recommendations”, 2020. <https://www.semanticscholar.org/paper/%27A-good-death%27-during-the-Covid-19-pandemic-in-the-Bear-Simpson/af61cc17f396ad4576fe6f626cf2d5959be24a9f>

⁶⁴ Zahra Asgari, Azam Naghavi and Mohammad Reza Abedi, “Beyond a Traumatic Loss: The Experiences of Mourning Alone After Parental Death During Covid-19 Pandemic”, *Death studies*, 1, 2021, s. 6.

⁶⁵ Lucy A Gray, “Smell Flowed from Him’: Why Bodies Are Being Left for Days on the Streets of Coronavirus-Hit Guayaquil”, *The Independent*, 9 April 2020.

beraberinde getirmiştir. Yukarıda bahsedilen akut keder kaynaklarının yanı sıra, düğünler, dini ibadetler, kültürel etkinlikler, seyahat ve tatiller, günlük eğlenceler ve kişisel bağımsızlık gibi alanlar da bu süreçte olumsuz etkilenmiş; sosyal mesafe, duygusal ve fiziksel yakınlığı en aza indirmiş, bu da ortakları, aileleri ve arkadaşları içeren yakın ilişkilerin çözülmesine neden olmuştur.^{66 67} Ayrıca salgın birçok insanın iş kaybı yaşamasına neden olarak, finansal güvenlik, bağımsızlık, sağlık ve gelecek duygusu kayıplarını beraberinde getirmiştir. Bu kayıplar pandemi bağlamında nispeten daha önemsiz kabul edilse de, etkileri önemli olabilir ve fiziksel ve zihinsel sağlık üzerinde akut travmalar oluşturabilir.⁶⁸ Bu noktada ruh sağlığı uzmanlarının, yas tutanların değişen durumlara uyumunu arttıracak stratejilerin kullanılmasını teşvik etmesi önemli görünmektedir. Ayrıca önemli kayıplar, kişinin anlam yapılarını oluşturan inanç ve beklentilerinin bozulmasına neden olur, bu da bilişsel uyumsuzluğa yol açarak psikolojik sıkıntıya sebep olur ve bireylerin uyumunu engeller. Ruh sağlığı uzmanları, yas tutan bireylerin bozulan inanç ve beklentilerini anlamalarına ve yeniden inşa etmelerine yardımcı olarak, bu kişilerin kayıplarını işlevsel olarak bütünleştirmelerini kolaylaştırabilir; kendilerine ve dünyayla yeniden bağlantı kurmalarına yardımcı olabilir. Yine, öz-yeterlik ve sosyal destek gibi yılmazlık özelliklerinin geliştirilmesi de bireysel dayanıklılığı artırmak için çok önemlidir.⁶⁸ Son olarak kayıp ve kederin kendine özgü doğası hakkında araştırmalar yürütmek, bu zorlu zamanlarda yas tutanların kayıplara uyum sağlamasına yardımcı olacak özel stratejilerin geliştirilmesine katkı sağlayabilir.

Pandeminin Ruh Sağlığı Üzerindeki Etkileri

Pandemi sürecinde yapılan çalışmaların birincil odak noktası virüsün bulaşmasını önlemek ve virüse karşı aşı ve etkili bir tedavi bulmak olsa da, bu krizin küresel olarak özellikle ruh sağlığı için etkilerinin eşi görülmemiş olabileceğinin farkına varılmıştır.⁶⁹ Ayrıca bu etkilerin, sağlık, yaşam ve küresel belirsizlikle ilgili anlaşılabilir kaygılardan⁷⁰, sosyal mesafe, izolasyon ve karantina rejimleri şeklinde yaşamlar üzerinde uygulanan kısıtlamaların etkilerine kadar değişebileceği bildirilmektedir.⁷¹ ⁷²Aşağıda Covid-19 pandemisinin farklı popülasyonlar üzerindeki etkileri sunulmuştur:

Çocuklar Üzerindeki Etkileri

Covid-19'un yayılmasıyla mücadele etmek için tüm ülkeler zorunlu karantina, sosyal mesafe gibi tedbir uygulamaları başlatmıştır. Bu kapsamda okullar kapatılarak eğitime ara verilmiş, sınavlar ertelenmiş, alışveriş merkezleri, restoranlar ve halka açık tüm alanlar kilit altına alınmıştır. Pandemiler gibi halk sağlığı acil durumları, özellikle çocukların fiziksel ve zihinsel sağlığına zarar verir. Çocuklar, olayla ilgili sınırlı anlayışları nedeniyle savunmasızdır. Sınırlı başa çıkma stratejilerine sahip oldukları için de fiziksel ve zihinsel olarak durumun zararlarından kendilerini koruyamazlar. Yetişkinler gibi duygularını iletemeyebilirler. Okulların kapanması ve arkadaşlardan ayrılma çocuklarda stres ve kaygıya neden olabilir. Nitekim yapılan çalışmalar, günlük rutinlerin bozulması, ev hapsi, enfeksiyon korkusu, akran ve arkadaşlar ile sosyal mesafe ve eğitim kaynaklarına erişim eksikliği gibi yeni stres faktörlerinin, çocuklar ve ergenler arasında bir belirsizlik ve endişe duygusu yarattığını

⁶⁶ Avrill Maddrell, "Bereavement, Grief, and Consolation: Emotional-Affective Geographies of Loss During COVID-19", *Dialogues in Human Geography*, 10, 2, 2020, s. 107-111.

⁶⁷ Yusen Zhai and Du Xue, "Loss and Grief Amidst COVID-19: A Path to Adaptation and Resilience", *Brain, Behavior & Immunity*, 87, 2020, s. 80-81.

⁶⁸ Hilde Kristin Vegsund et al., "Resilience as A Predictive Factor towards A Healthy Adjustment to Grief After the Loss of A Child to Cancer", *PloS One*, 14, 3, 2019, s. e0214138.

⁶⁹ Shanaya Rathod et al., "Psychological Impact of COVID-19 pandemic: Protocol and Results of First Three Weeks from an International Cross-Section Survey - Focus on Health Professionals", *Journal of Affective Disorders Reports*, 1, 2020, s. 100005.

⁷⁰ Hao Yao, Jian-Hua Chen and Yi-Feng Xu, "Patients with Mental Health Disorders in the COVID-19 Epidemic", *Lancet Psychiatry*, 7, 4, 2020, s.21.

⁷¹ Juliet Bedford et al., "COVID-19: Towards Controlling of A Pandemic", *Lancet*, 395 (10229), 2020, s. 1015-1018.

⁷² Ziad Memish et al., "No Time for Dilemma: Mass Gatherings Must Be Suspended", *Lancet*, 395(10231), 2020, s. 1191-1192.

belirtmektedir.^{73 74} Benzer olarak, Çin'de yakın zamanda yapılan bir araştırma, Covid-19 pandemisi nedeniyle çocuk ve ergenlerin davranışsal ve duygusal sıkıntı yaşadığını, ebeveynlere yapışkanlık, dikkat dağınıklığı, sinirlilik ve aile üyelerinin ölümcül hastalığa yakalanabileceği korkusu gibi davranış sorunları ortaya koyduğunu belirlemiştir.^{75 76} Yine anksiyete, depresyon, uyku ve iştah bozuklukları ile sosyal etkileşimlerde bozulma en sık görülen belirtiler arasında ifade edilmektedir.⁷⁷ Bununla birlikte ilgili literatürde özellikle karantina altındaki çocukların ebeveynlerden ayrılma, damgalanma, bilinmeyen bir hastalıktan korkma ve sosyal izolasyon sebebiyle çeşitli psikolojik sıkıntılar yaşayabileceği ifade edilmektedir.⁷⁸ Ayrıca araştırmalar karantinanın olumsuz psikolojik etkisinin aylar ve yıllar sonra bile varlığını gösterebileceğine işaret etmektedir.²² Örneğin yakın zamanda gerçekleştirilen bir araştırma sonucunda, karantinaya alınan çocukların karantina deneyimi olmayan çocuklara kıyasla ortalama travma sonrası stres puanlarında dört kat artış olduğu belirlenmiş; benzer amaçlarla yürütülen başka bir araştırmada da, karantinaya alınan çocukların %30'unun travma sonrası stres bozukluğu kriterlerini karşıladığı tespit edilmiştir.^{22 79}

Sosyal mesafe, küresel bir pandemi sırasında bulaştan korunmak üzere önemli bir tedbir olsa da bu, çocuklarıyla sosyal mesafeyi koruyan ebeveynlerin onlara dokunmaktan kaçınması gerektiği anlamına gelmez. Bir ebeveyn, kendisi veya çocuk hastaysa, geçici olarak fiziksel temastan açıkça kaçınmalıdır; ancak aynı hanede aile üyelerinin sağlıklı olduğu durumlarda, ebeveynler stresle baş etme açısından çocuklarını fiziksel olarak teselli etmeye teşvik edilmelidir. Çocukların bakıcılarıyla sosyal etkileşimi ve iletişim kurmaları sağlıklı gelişimleri açısından oldukça önemlidir. Bakıcılar, özellikle stres tepkilerini kendi başlarına düzenlemede sorun yaşayan küçük çocuklar için, stres zamanlarında birincil düzenleyici rolündedir. Çocukların genellikle stres ile başa çıkma yolu, yakınlarda duyarlı ebeveynlere sahip olmaktır.⁸⁰ Çocuklar ağladığında veya üzülduğünde, anneler genellikle onları yatıştırmak için sarılır veya sallarlar. Sarılmalar veya herhangi bir dokunuş, vücuttaki kortizol gibi stres hormonlarını azaltabilir ve hatta kalp atış hızını yavaşlatabilir.⁸¹ Ayrıca araştırmalar, travma sonrası stres yaşadıkten sonra dokunma terapisi alan çocukların dokunma terapisi almayan çocuklara göre daha mutlu ve daha az endişeli olduğunu göstermiştir.⁸² Buna ek olarak pandemi sürecinde çocuk ruh sağlığını koruma yönergeleri; çocuklara güven verme, onları durum hakkında yaşlarına uygun yollarla bilgilendirme ve günlük rutinleri sürdürme temel ilkelerine dayanmaktadır. Diğer yönergeler, çocukları güvenli kişisel mesafeyi koruma ve hijyen uygulamaları konusunda eğitmeyi, sıkıntılarını kabul etmeyi ve tüm sorularını dürüstçe yanıtlamayı içerir. Bu süreçte ebeveynler, çocuklardan gereksiz yere ayrılmaktan kaçınmalı; eğer bir karantina durumu nedeniyle ebeveynlerinden ayrılıyorsa, çocuklara alternatif bakıcılar bulunmalı ve bu süreçte

⁷³ Centre for Disease Control. "Helping Children Cope with Emergencies", 2017. <https://www.cdc.gov/childreninadisasters/helping-children-cope.html>

⁷⁴ Leonel Torres-Pagán and Angelica Terepka, "School-Based Health Centers During Academic Disruption: Challenges and Opportunity in Urban Mental Health", *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice & Policy*, 12, 1, 2020, s.276-278.

²² Brooks et al., "The Psychological Impact of", s. 912-920.

⁷⁵ Wen Yan Jiao et al., "Behavioral and Emotional Disorders in Children during the COVID-19 Epidemic", *The Journal of Pediatrics*, 221, 2020, s.264-266.e1.

⁷⁶ Dillion Browne et al., "Children's Mental Health Problems during the Initial Emergence of COVID-19", *Canadian Psychology/Psychologie Canadienne*, 62, 1, 2021, s. 65-72.

⁷⁷ Nazish Imran et al., "Mental Health Considerations for Children and Adolescents in COVID-19 Pandemic", *Pakistan Journal of Medical Sciences*, 36, COVID19-S4, 2020, s.67-72.

⁷⁸ Jia Jia Liu et al., "Mental Health Considerations for Children Quarantined because of COVID-19", *The Lancet. Child & Adolescent Health*, 4, 5, 2020, s. 347-349.

⁷⁹ Ginny Sprang and Miriam Silman, "Posttraumatic Stress Disorder in Parents and Youth After Health-Related Disasters. Disaster Medicine and Public Health Preparedness", Cambridge University Press, 7, 1, 2013, s. 105-110.

⁸⁰ Vanessa Lobue, "Social Impact on Children", APS Backgrounder Series: Psychological Science and COVID-19, 2020. <https://www.psychologicalscience.org/aps-backgrounder-series-lobue-v2>

⁸¹ Ruth Feldman, Magi Singer and Orna Zagoory, "Touch Attenuates Infants' Physiological Reactivity to Stress", *Developmental Science*, 13, 2, 2010, s. 271-278.

⁸² Tiffany Field, "Alleviating Posttraumatic Stress in Children Following Hurricane Andrew", *Journal of Applied Developmental Psychology*, 17, 1, 1996, s. 37-50.

ebeveynleri ile düzenli olarak iletişim kurmaları sağlanmalıdır. Çocukların medyada panik yaratan haberlere maruz kalmasından kaçınılmalı, sosyal medyanın olumlu kullanımı desteklenmeli, ayrıca çocukların ekran başında kalma süreleri de izlenmelidir.⁷⁹ Bunlara ek olarak aile içerisinde günlük rutinlerin sürdürülmesinin çocukların ruh sağlığı açısından önemli olduğu ifade edilmektedir. Genellikle yatma ve yemek zamanı rutinlerinin, çocukların kendilerini güvende hissetmelerine yardımcı olduğu vurgulanır. Ayrıca karantina tedbirleri kapsamında evde kalmak zorunda olan çocukların stres ve sıkıntı ile baş etmesini kolaylaştırmak üzere ebeveynlerin kitap okuma veya çizim yapma, masa ve kart oyunları gibi çeşitli etkinlikler ve yemek pişirme gibi ev işleriyle çocuklarını meşgul ederek zamanı daha anlamlı şekilde geçirmeleri sağlanabilir. Yine özellikle stresli zamanlarda ebeveynlerin çocuklarının duygu ve sorularını ifade edebilecekleri bir iletişim türü kullanmaya teşvik edilmesi, çocuğun kendisini rahat ve güvende hissetmesine yardımcı olabilir. Ek olarak sosyal etkileşimler her birey için önemlidir ve bu süreçlerde online görüşmeler ve mesajlaşma uygulamaları aracılığıyla çocukların sevdikleri kişiler ile iletişimlerini sürdürmeleri sağlanabilir. Özel gereksinimli çocuklar için ev ortamında gerçekleştirilebilecek günlük aktivite programları hazırlanmalı, günlük rutinlerinde aşırı aksamalardan kaçınılmalı ve okulları ve varsa terapistleri ile iletişimlerini sürdürülmelidir.^{79 121}

Yetişkinler Üzerindeki Etkileri

Psikolojik bir perspektiften bakıldığında, pandemiler belirsizlik, muğlaklık ve kontrol kaybıyla ilişkili yaşam olaylarını oluşturur ve bunların her birinin anksiyete ve depresyon gibi içselleştirilmiş semptomlar ve öfke dahil olmak üzere stres ve duygusal sıkıntıyı tetiklediği bilinmektedir.⁸³ Covid-19 pandemisi de, tüm bu özelliklerin yanı sıra kişinin kendi sağlığı ve sevdiklerinin sağlığı, ekonomik bozulma ve kayıplarla ilgili endişeler, yaşam tarzı değişimleri, kontrol kaybı, sosyal izolasyon ve yalnızlık ile karakterize edilebilir.^{84 85} Nihayetinde bu koşullar bir araya geldiğinde duygusal sıkıntıya neden olmak için 'mükemmel bir fırtına' yaratabilir.⁸⁶ Özellikle genç yetişkinler eğitimsel ve mesleki gelişimleri (örneğin, önemli sınavlar, iş piyasasına giriş, finansal baskılar ve belirsizlikler), sosyal ve romantik ilişkiler ve yaşam koşullarındaki değişiklikler (örneğin, ilk kez aileden uzakta yaşamak) dahil olmak üzere birçok normatif geçişle karşı karşıyadır ve stresli oldukları bilinmektedir.^{87 88} Bu normatif değişiklikler ve baskılar, Covid-19 ile ilgili stres faktörleri ve aksamalarla (örneğin, işgücü piyasasındaki düşüş ve arkadaşlarla veya romantik partnerlerle sosyalleşememe) daha da ağırlaşabilir. Yetişkinlerin çoğu, Covid-19'dan kaynaklanan fiziksel sağlık komplikasyonları açısından düşük risk altında olsa da, pandeminin tecrit ve buna bağlı sosyal durgunluk ve ekonomik gerileme de dahil olmak üzere ikincil sonuçlarından rahatsız olabilirler. Nitekim yapılan bir araştırmada Covid-19 pandemisi sırasındaki ekonomik ve psikososyal stresörler yetişkinlerin duygusal sıkıntıları ile tutarlı bir şekilde ilişkili bulunmuştur.⁸⁷ Ekonomik gerileme ve aksaklıklar, yetişkinlerin mesleki ve ekonomik geleceklerine ilişkin vizyonları ve umutları dahil olmak üzere geleceğe bakış açılarını olumsuz etkileyerek, ruh sağlığı problemlerini ortaya çıkarabilir⁸⁶ ve kişilerarası ilişkilerde gerilimlere yol

⁷⁹ Imran et al., "Mental Health Considerations...", s.67-72

⁸³ Walter Ensel and Nan Lin, "The Life Stress Paradigm and Psychological Distress", *Journal of Health & Social Behavior*, 32, 4, 1991, s. 321-341.

⁸⁴ Miriam K Forbes and Robert Krueger, "The Great Recession and Mental Health in the United States", *Clinical Psychological Science : A Journal of the Association for Psychological Science*, 7, 5, 2019, s. 900-913.

⁸⁵ Lilly Shanahan et al., "Emotional Distress in Young Adults During the COVID-19 Pandemic: Evidence of Risk and Resilience from A Longitudinal Cohort Study", *Psychological Medicine*, 2020, s. 1-10.

⁸⁶ Mark Reger, Ian Stanley and Thomas Joiner, "Suicide Mortality and Coronavirus Disease 2019 – A Perfect Storm?", *JAMA Psychiatry*, 77, 11, 2020, s.1093-1094.

⁸⁷ Marry Duffy, Jean Twenge and Thomas Joiner, "Trends in Mood and Anxiety Symptoms and Suicide-Related Outcomes Among U.S. Undergraduates, 2007-2018: Evidence From Two National Surveys", *The Journal of Adolescent Health: Official Publication of the Society for Adolescent Medicine*, 65, 5, 2019, s. 590-598.

⁸⁸ Jeffrey Jensen Arnett, "Emerging Adulthood: A Theory of Development from the Late Teens through the Twenties", *American Psychologist*, 55, 5, 2000, s. 469-480.

açabilir.⁹¹ Bununla birlikte engellenen aidiyet duygusu da, hem duygusal yalnızlık deneyimi hem de temel desteklerin somut kaybı nedeniyle bireyleri olumsuz şekilde etkileyebilir.⁸⁹ Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'ndeki yetişkinlere yönelik olarak gerçekleştirilen yakın tarihli kesitsel bir araştırma, sosyal mesafe kuralları uygulamasının üçüncü haftasında, katılımcıların neredeyse yarısının şiddetli yalnızlık için klinik sınırları karşıladığını ortaya koymuştur.⁹⁰ Bunların dışında Covid-19 pandemisine yanıt olarak alınan ve günlük rutinelere derin değişiklikler getiren hızlı önlemler, her yaşta insan için normal sağlık davranışlarını ve yaşam tarzlarını etkileyen bir dizi yeni zorluk yaratmıştır. Alınan tedbirler, fiziksel aktivitenin kısıtlanması, hareketsizlik, uyku ve yeme düzeninde değişimlere neden olarak sağlık ve yaşam kalitesini de olumsuz yönde etkilemiştir.⁹¹ Yakın tarihli bir çalışma, Covid-19 pandemisinin yetişkinlerin zihinsel sağlığı (örneğin, stres ve depresyon) ve yaşam kalitesini olumsuz yönde etkilediğini göstermektedir.⁹² Covid-19 krizi kilitlenme döneminde gerçekleştirilen başka bir çalışmada da katılımcıların büyük kısmında, bu süreçte cep telefonları ve bilgisayarlarla oynamak ve TV izlemek için oturma ve uzanma sürelerinin arttığı belirlenmiştir.⁹³ Ampirik çalışmalar, hareketsiz bir yaşam tarzının birçok kronik hastalık⁹³, bağışıklık sistemi sorunları ve artan mortalite⁹⁴ ile ilişkili olduğunu göstermektedir. Buna ek olarak, uzun süre oturmak yalnızca fiziksel sağlık açısından değil, aynı zamanda zihinsel sağlık için de ciddi bir tehdit oluşturmaktadır.⁹⁵ Yukarıda bahsedilen sorunlar birlikte ele alındığında Covid-19 krizinin yetişkinler açısından fiziksel, zihinsel, sosyal ve ekonomik alanlarda bir dizi olumsuz sonuçla ilişkili olduğu söylenebilir. Bu noktada eğitim ve mesleki gelişim kurumları ve sorumlu devlet kuruluşları; özellikle genç yetişkinlerle açık bir iletişim kurmayı ve destekleyici önlemleri mevcut hale getirmeyi amaçlamalı; ek gelir önlemleri, işsizlik veya izin ödemeleri kapsamında olmayan ekonomik olarak savunmasız yetişkinler, ilgili kurumlar tarafından desteklenmelidir. Ayrıca çeşitli çalışmalar günlük bir rutini sürdürme aktivite/egzersiz yapma, olumlu yeniden değerlendirme/yeniden çerçeveleme ve ek başa çıkma stratejilerinin daha az psikolojik sıkıntı ile ilişkili olduğunu göstermektedir.⁹⁶ ⁹⁷ Bu nedenle kriz dönemlerinde online sağlık hizmetleri sunarak yetişkinleri yukarıda ifade edilen önlemleri uygulamak üzere teşvik etmek önemli görünmektedir. Ayrıca çeşitli çalışmalarda toplu karantina ve sosyal mesafe uygulamaları nedeniyle bireylerde oluşan yalnızlık hissini önlemek için yetişkinlere sevdikleriyle iletişim kurmaları, haber izleme ve sosyal medyaya maruz kalma sürelerini kısıtlamaları, sağlıklarına dikkat etmeleri, kendi duygularının farkında olmaları ve üzgün ya da stresli hissettiklerinde yakınları

⁸⁹ Kimberly A Van Orden et al., "The Interpersonal Theory of Suicide", *Psychological Review*, 117, 2, 2010, s. 575-600.

⁹⁰ William Killgore et al., "Loneliness: A Signature Mental Health Concern in the Era of COVID-19", *Psychiatry Research*, 290, 2020, s. 113-117.

¹²¹ Joyce Lee, "Mental Health Effects of School Closures During COVID-19", *The Lancet, Child & Adolescent Health*, 4, 6, 2020, s. 421.

⁹¹ Xiuqiang Wang et al., "Bidirectional Influence of the COVID-19 Pandemic Lockdowns on Health Behaviors and Quality of Life among Chinese Adults", *International Journal of Environmental Research & Public Health*, 17, 15, 2020, s.5575.

⁹² Yingfei Zhang and Fei Ma Zheng, "Impact of the COVID-19 Pandemic on Mental Health and Quality of Life among Local Residents in Liaoning Province, China: A Cross-Sectional Study", *International Journal of Environmental Research & Public Health*, 17, 7, 2020, s. 2381.

⁹³ Jean-Pierre Després, "Physical Activity, Sedentary Behaviours, and Cardiovascular Health: When Will Cardiorespiratory Fitness Become a Vital Sign?", *The Canadian Journal Of Cardiology*, 32, 4, 2016, s. 505-513.

⁹⁴ Juan E Blümel et al., "Sedentary Lifestyle in Middle-Aged Women is Associated with Severe Menopausal Symptoms and Obesity" *Menopause*, 23, 5, 2016, s. 488-493.

⁹⁵ Vivien Suchert, Reiner Hanewinkel and Barbara Isensee, "Sedentary Behavior and Indicators of Mental Health in School-Aged Children and Adolescents: A Systematic Review", *Preventive Medicine*, 76, 2015, s. 48-57.

⁹⁶ Samuel Harvey, "Exercise and the Prevention of Depression: Results of the HUNT Cohort Study", *American Journal of Psychiatry*, 175, 1, 2018, s. 28-36.

⁹⁷ Ilya Veer et al., "Mental resilience in the Corona lockdown: First empirical insights from Europe", 2020. <https://psyarxiv.com/4z62t>

ile konuşmaları ya da tele sağlık hizmetleri aracılığıyla rehberlik ve destek almaları önerilmektedir.⁹⁸

Yaşlılar Üzerindeki Etkileri

Covid-19 pandemisi halk sağlığı için büyük bir tehdittir ve yaşlı yetişkinler ciddi sağlık sonuçlarına karşı özellikle savunmasızdır.¹⁰⁰ Pandemiyle birlikte birçok önlem ve kısıtlamanın uygulamaya geçirilmesi ile yaşlı bireylerin günlük yaşamı derinden etkilenmiştir. Fiziksel mesafe kısıtlamaları, evde kalma, başkalarıyla temastan ve zorunlu olmayan seyahatlerden kaçınma gibi tedbirler, ilgi ve bakıma ihtiyaç duyan savunmasız ve yaşlı yetişkinlerin refahını olumsuz etkileyebilecek durumlardır. Bu nedenle, Covid-19 salgını sırasında yaşlı yetişkinler risk altındaki bir grup olarak kabul edilmiş ve bu bireylerin ruh sağlığı hakkında endişeler gündeme gelmiştir. Nitekim Dünya Sağlık Örgütü, Covid-19 pandemisinin yaşlı yetişkinler gibi hassas grupların zihinsel ve psikososyal esenliği üzerindeki etkisinin büyük ve kalıcı olacağı konusunda uyarılarda bulunmuştur.¹⁰¹ Birleşmiş Milletler (BM), Covid-19'un fiziksel bir sağlık krizi olmasına rağmen, önlem alınmazsa özellikle yaşlı yetişkinler gibi belirli popülasyonlar için büyük bir zihinsel sağlık krizinin tetikleyicisi olacağını vurgulamıştır.¹⁰² Özellikle risk altındaki grupları hedef alan sosyal mesafe ve izolasyon konusunda alınan önlemlerin sosyal izolasyon ve yalnızlık ile sonuçlanabileceği öne sürülmüştür.^{103,104} Ayrıca bu gibi değişkenlerin refahı azalttığı, depresyon ve bilişsel işlev bozukluğu riskini artırdığı bilinmektedir.¹⁰⁷ Yine ilgili literatürde, karantina sırasında yaşlı yetişkinlerde aktivite ve hareketlilikteki düşüşün, bu bireylerde daha fazla kırılmalığa ve daha düşük refaha yol açabileceğine dikkat çekilmektedir.¹⁰⁵ Ayrıca, strese yanıt olarak uyku kalitesi düşebilir ve depresyon riski artabilir.¹⁰⁶ Son olarak, yaşlı yetişkinlerin zaten normal yaşlanmanın bir parçası olarak bilişsel gerileme ile karşı karşıya olduğu ve uyarıcı faaliyetlerin ve fiziksel aktivitelerin kaybına neden olan sosyal izolasyonun bilişsel işleyişi de etkileyebileceği ifade edilmektedir.^{107,108} Afet ve kriz zamanlarında yaşlı yetişkinler ile yapılan çalışmalar da bu bilgileri doğrular niteliktedir. Örneğin, doğal afetlerin yaşlı yetişkinler üzerindeki etkisini belirlemek üzere yapılan araştırmalar, yaşlı yetişkinlerin bilişsel işlevlerinde afete bağlı olarak bir düşüş olduğunu,¹⁰⁹ sosyalleşme ve sosyal

⁹⁸ Imran Haider, Farah Tiwana, Sania M Tahir, "Impact of the COVID-19 Pandemic on Adult Mental Health", *Pakistan Journal of Medical Sciences*, 36, COVID19-S4, 2020, s. 90-94.

⁹⁹ Lu Dong and Jennifer Bouey, "Public Mental Health Crisis during COVID-19 Pandemic, China", *Emerging Infectious Diseases*, 26, 7, 2020, s. 1616-1618.

¹⁰⁰ David Le Couteur, Rosalin Anderson and Anne Newman, "COVID-19 Through the Lens of Gerontology", *The Journals of Gerontology Series A, Biological Sciences & Medical Sciences*, 75, 9, 2020, s. e119-e120.

¹⁰¹ World Health Organization (WHO). "Health Care Considerations for Older People during COVID-19 Pandemic", 2020. <https://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/technical-guidance/health-care-considerationsfor-older-people-during-covid-19-pandemic>.

¹⁰² United Nations (UN). "Policy Brief: COVID-19 and the Need for Action on Mental Health", 2020. <https://unsdg.un.org/sites/default/files/2020-05/UN-Policy-Brief-COVID-19-and-mental-health.pdf>

¹⁰³ Debanjan Banerjee, "The Impact of Covid-19 Pandemic on Elderly Mental Health", *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 35, 12, 2020, s. 1466-1467.

¹⁰⁴ Ipsit V Vahia, "COVID-19, Aging, and Mental Health: Lessons From the First Six Months", *The American Journal of Geriatric Psychiatry: Official Journal of the American Association for Geriatric Psychiatry*, 28, 7, 2020, s. 691-694.

¹⁰⁵ Joanne Brooke and Debra Jackson, "Older People and COVID-19: Isolation, Risk and Ageism", *Journal of Clinical Nursing*, 29, 13-14, 2020, s. 2044-2046.

¹⁰⁶ Robert Stanton et al., "Depression, Anxiety and Stress during COVID-19: Associations with Changes in Physical Activity, Sleep, Tobacco and Alcohol Use in Australian Adults", *International Journal of Environmental Research & Public Health*, 17, 11, s. 4065.

¹⁰⁷ Daniel L Murman, "The Impact of Age on Cognition", *Seminars in Hearing*, 36, 3, 2015, s.111-121.

¹⁰⁸ Linda Clare et al., "Potentially Modifiable Lifestyle Factors, Cognitive Reserve, and Cognitive Function in Later Life: A Cross-Sectional Study", *PLoS Medicine*, 14, 3, 2017, e1002259.

¹⁰⁹ Hirayuki Hikichi et al., "Increased Risk of Dementia in the Afermath of the 2011 Great East Japan Earthquake and Tsunami", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 113 (45), 2016, s. E6911-E6918.

katılımın afetler sırasında bilişsel gerileme riskini azaltmak için çok önemli olduğunu tespit etmiştir.¹¹⁰ Covid-19 pandemi krizi sırasında gerçekleştirilen yakın tarihli bir çalışmada da yaşlı yetişkinlerde bu dönemde ruh sağlığı sorunlarında artış olduğu belirlenmiştir.¹¹¹ Koronavirüs pandemisinin 65 yaş ve üzeri yetişkinler üzerindeki etkisini araştıran bir diğer çalışmada da katılımcılar, pandemi sırasında aktivite düzeyinde, uyku kalitesinde ve refahta önemli bir düşüş olduğunu bildirmiş ve araştırma sonucunda pandemi krizinin depresyon, uyku kalitesi, refah ve bilişsel işlevsellikte bildirilen düşüşlerle güçlü bir şekilde ilişkili olduğu tespit edilmiştir.¹¹² Bu nedenle pandemiye yanıt verirken, fiziksel mesafenin savunmasız yaşlı yetişkinler için yarattığı zorlukların farkında olmak ve bu zorlukları doğrudan ele almak çok önemlidir. Özellikle demanstan muzdarip olan bireyler, Covid-19 salgını hakkında doğru bilgi ve gerçeklere sınırlı erişime sahiptir. Maske takmak gibi koruma prosedürlerini hatırlamakta veya halk sağlığı bilgilerini anlamakta güçlük çekebilirler. Ruh sağlığı profesyonelleri ve sağlık çalışanları özellikle demansta yaşayan yaşlı bireylere virüs enfeksiyonuna karşı fiziksel korunmanın yanı sıra ruh sağlığı hizmeti ve psikososyal destek sağlamalıdır.¹¹³ Örneğin elektronik medya aracılığıyla gevşeme veya meditasyon egzersizi gibi stresi azaltmak için kendi kendine yardım rehberliği sağlanabilir. Multidisipliner ekipler yaşlı bireyler ve bakıcıları için ücretsiz danışmanlık hizmetleri sunarak, telefon yardım hatları ve çevrimiçi danışmanlık hizmetleri aracılığıyla pandemi sürecinin davranışsal yönetimini destekleyebilir.¹¹⁴ Bunlara ek olarak psikiyatrik bozukluğu olan klinik olarak stabil yaşlı yetişkinlerin veya bu bireylerin vasislerinin, genellikle psikiyatri polikliniklerini aylık olarak ziyaret etmesi ve ilaçlarını temin etmesi gerekir. Kriz zamanlarındaki mevcut toplu karantinalar ve toplu taşımaya yönelik kısıtlamalar, bu grup için bakım tedavilerine erişimde kaçınılmaz olarak büyük bir engel haline gelebilmektedir. Bu nedenle paydaşların ve politika yapımcıların toplumda yaşayan yaşlı yetişkinlere yüksek kaliteli ve zamanında sağlık hizmetleri sağlamak için bu engeli çözmek üzere işbirliği yapması önemli görünmektedir.¹¹⁵ Salgın sürecinde yaşlıların sağlığı konusunda dikkatli olmak, yalnızca bu bireylerin sağlıkları için değil, aynı zamanda sağlık sisteminin şiddetli Covid-19 vakaları tarafından boğulmasını önlemek için de gereklidir.

Tartışma ve Sonuç

Koronavirüs (Covid-19) pandemisi, dünya genelinde insanlar ve sağlık sistemleri için olağanüstü bir strese neden olmuştur. Covid-19 enfeksiyonuna yönelik çalışmaların mevcut odak noktası enfeksiyonun bulaşmasını önlemeye yönelik olsa da, bu salgının psikolojik ve sosyal boyutlarının da ele alınması halk sağlığı açısından önemli noktalardan biridir. Nitekim mevcut literatür incelendiğinde Covid-19 pandemisi ile ilişkili sağlık sorunları arasında yüksek oranda psikiyatrik belirtiler yer aldığı görülmektedir. Bu dönemde ortaya çıkan ruh sağlığı sorunları da, uzun süreli sağlık sorunlarına, izolasyona ve damgalanmaya dönüşebilir. Özellikle bu dönemde genel nüfus arasında izolasyon ve karantina uygulamalarının sonuçlarını, korku ve savunmasızlık ile ilgili psikososyal stres faktörlerini değerlendirmek de küresel sağlık önlemleri geliştirilmesi açısından faydalı olacaktır. Ayrıca pandemi ve afet süreçlerinde bireylerin şiddetli psikolojik semptomlar geliştirdiği, hatta mevcut hastalıkların bu semptomlar nedeniyle şiddetlendiği bilinmektedir.¹¹⁵ Bu noktada psikolojik destek sunan uzmanların ortak olumsuz psikolojik maliyetler hakkında eğitim verme, sağlığı geliştirici davranışları teşvik etme, problem çözmeyi kolaylaştırma ve son olarak çocukların güçlendirilmesi ile ilgili çalışmalar sürdürmesi önemli görünmektedir. Medyadan ve sosyal ağlardan

¹¹⁰ Hirayuki Hikichi et al., "Social Capital and Cognitive Decline in the Afermath of a Natural Disaster: A Natural Experiment from the 2011 Great East Japan Earthquake and Tsunami", *Lancet Planet, Health* 1, 2017, s. e105–e113.

¹¹¹ Yuan Yang et al., "Mental Health Services for Older Adults in China During the Covid-19 Outbreak", *The Lancet Psychiatry*, 7, 4, 2020, s. e19.

¹¹² Sarah De Pue et al., "The Impact of the COVID-19 Pandemic on Wellbeing and Cognitive Functioning of Older Adults", *Scientific Reports*, 11, 1, 2021, s. 4636.

¹¹³ Yang et al., "Mental Health Services", s. e19.

¹¹⁴ Konstantinos Kontoangelos, Marina Economou and Charalambos Papageorgiou, "Mental Health Effects of COVID-19 Pandemia: A Review of Clinical and Psychological Traits", *Psychiatry Investigation*, 17, 6, 2020, s. 491–505.

¹¹⁵ Huali Wang et al., "Dementia Care During COVID-19", *Lancet*, 395(10231), 2020, s. 1190–1191.

¹¹⁶ Benjamin G. DRUSS, "Addressing the COVID-19 Pandemic in Populations With Serious Mental Illness", *JAMA Psychiatry*, 77, 9, 2020, s. 891-892.

gelen bilgiler de yakından kontrol edilmeli ve toplum destekli psikolojik müdahaleler küresel olarak teşvik edilmelidir. Diğer yandan pandemi ve afet süreçlerinde Dünya Sağlık Örgütü ve Sağlık bakanlığı bünyesinde oluşturulan Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezleri, bireylerin ruh sağlığını korumaya destek olmak ve nüfus arasında yaygın olan panik, anksiyete ve depresyon belirtilerini azaltmak için özel kılavuzlar sunarak, pandeminin psikolojik etkilerini yönetmeye ve sağlık sorunlarıyla ilişkili sıkıntıları en aza indirmeye katkı sağlayabilir. Online psikolojik hizmetler de, özellikle içinde bulunduğumuz pandemi durumunda birçok avantaj sağlayabilir. Her şeyden önce, çevrimiçi hizmetler insanlara kısa sürede yardımcı olur, hem psikoterapistlerde hem de pandemi nedeniyle geleneksel psikoterapi yapmaktan rahatsız olan hastalarda bulaşma riskini ve güçlü endişe hissini azaltır. Ayrıca sağlık kaygısı yüksek olan bazı kişiler, hastaneleri ve muayenehaneleri bulaşma kaynağı olarak görebilir ve bu nedenle tıbbi yardım aramaktan kaçınabilir. Bu tür hizmetler sosyal çevrelere yakın bölgelerde destek bulmakta zorlanan kişilere ve ulaşım engelleri bulunan bireylere de erişim imkanı sunar.¹¹⁶ Bununla birlikte, online ruh sağlığı hizmetlerinin evden veya işyerinden yapılması nedeniyle konsültasyon için bekleme süresinin azalması, zamandan ve masraflardan tasarruf sağlaması gibi bazı ek avantajları da bulunmaktadır.¹¹⁷

Mevcut literatür taraması kapsamında SARS, H1N1 grip salgını ve MERS gibi diğer bulaşıcı solunum yolu hastalıklarının psikolojik etkileri üzerine çeşitli araştırmalar da gözden geçirilmiştir. Bununla birlikte, çoğunlukla uzak doğudan gelen ve büyük ölçüde kaygıya ve bunun daha geniş anlamda ruh sağlığından ziyade risk algısı ve sağlık davranışları üzerindeki etkisine odaklanan birkaç istisna dışında mevcut çalışmalar ağırlıklı olarak sağlık çalışanlarını ve hastaları dikkate almıştır.¹¹⁸ Bu bilgi eksikliği rahatsız edicidir, çünkü bir pandemide duygusal ve davranışsal tepkilerin salgının seyrini etkileyebileceğine dair elde edilen makul kanıtlar vardır ve nüfustaki zihinsel rahatsızlığın yükünün pandemi sırasında kaynaklar ve sonrasındaki ulusal toparlanma üzerinde etkileri olabilir.¹¹⁹ Bu noktada sadece sağlık personeli ve hastalara değil, aynı zamanda genel nüfusa da odaklanan sistemik bir bakış açısı ile pandemi ve salgın süreçlerine ilişkin psikososyal araştırmalar yürütmek önemli görünmektedir. Ayrıca boylamsal çalışmalar, salgınlarının kritik dönemlerinde (yani, ilk vakadan en yüksek ölüm hızına ve toplumsal iyileşmeye kadar) belirli başa çıkma stratejilerinin ve baş etme davranışlarının koruyucu etkilerinin yanı sıra psikolojik sıkıntının önemli belirleyicilerinin değerlendirilmesini kolaylaştırır. Bununla birlikte yalnızca nedensel bağlantıları değil, aynı zamanda sosyal izolasyon ve yalnızlık, duygusal düzenleme, başa çıkma stratejileri, yalnız yaşamak gibi belirli demografik riskler, finansal ve istihdam endişeleri gibi belirli risk faktörleri ile zihinsel sağlık sorunları arasındaki ilişkiyi etkileyen mekanizmaları da incelemek değerli veriler sağlayabilir. Ek olarak ülkeler arasında mevcut pandemi ışığında odaklanmış bir zihinsel sağlık stratejisine ihtiyaç duyulduğu açıktır. Bu nedenle pandeminin etkisini araştırmak için çok ülkeli bir yaklaşıma öncelik veren boylamsal çalışmalar gerçekleştirerek; zihinsel sağlık bozuklukları (örneğin, anksiyete, depresyon) ve sağlıkla ilgili davranışlar (örneğin, hijyen uygulamalarını sürdürme, yüz maskesi takma) gibi çok çeşitli sonuçlar ve davranışlar hakkında ayrıntılı “temel” verileri toplamak, sağlıkla ilgili tanımlanmış sonuçları ve davranışları etkilediği bilinen (veya olduğu düşünülen) geniş bir yelpazedeki koruyucu faktörleri ve risk etmenlerini hem mikro hem de makro düzeyde belirlemek; duruma uygun tedbirler ve koruyucu stratejiler geliştirmeye katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca sosyal, politik, ekonomik, demografik faktörlerin ve

¹¹⁶ Vera Békés and Katie Aafjes-Van Doorn, “Psychotherapists’ Attitudes toward Online Therapy during the COVID-19 Pandemic”, *Journal of Psychotherapy Integration*, 30, 2020, s. 238–247.

¹¹⁷ Giada Pietrabissa, “Facebook Use as Access Facilitator for Consulting Psychology”, *Australian Psychologist*, 50, 2015, s. 299–303.

¹¹⁸ Gardner and Moallef, “Psychological Impact On Sars Survivors ...”, s. 123. Cowling et al., “Community Psychological and Behavioral ...”, s. 867-76. Mark Shevlin et al., “Anxiety, Depression, Traumatic Stress and COVID-19-Related Anxiety in the UK General Population During the COVID-19 Pandemic”, *BJPsych Open*, 6, 6, 2020, s. e125. Xia Zhu et al., “Changes in Emotion of the Chinese Public in Regard to the SARS Period”, *Social Behavior & Personality; Palmerston North*, 36, 4, 2008, s. 447-453. Kunitaka Matsuishi et al., “Psychological Impact of the Pandemic (H1N1) 2009 on General Hospital Workers in Kobe”, *Psychiatry & Clinical Neurosciences*, 66, 4, 2020, s. 353-60.

medyanın, genel nüfusun psikolojik sağlığı ve refahı üzerindeki etkilerini dikkate alan ekolojik bir perspektif ile çalışmalar gerçekleştirmek, Covid-19'un psikososyal etkisini incelemek için değerli fırsatlar sunacaktır.

Kaynakça

ARNETT, Jeffrey Jensen, "Emerging adulthood: A theory of Development from the Late Teens Through the Twenties", *American Psychologist*, Volume 55, no 5, 2000, p. 469–480.

ANDERSON, Roy et al., "How Will Country-Based Mitigation Measures Influence the Course of the Covid-19 Epidemic?", *The Lancet*, Volume 395(10228), 2020, p. 931–934.

ASGARİ, Zahra, NAGHAVİ, Azam and ABEDİ, Mohammad Reza, "Beyond a traumatic loss: The Experiences of Mourning Alone After Parental Death During COVID-19 Pandemic", *Death Studies*, Volume 1, 2021, p. 6. doi:10.1080/07481187.2021.1931984

Centre for Disease Control. "Helping Children Cope with Emergencies", 2017. Available on <https://www.cdc.gov/childrenindisasters/helping-children-cope.html>

DUFFY, Mary, TWENGE, Jean and JOINER, Thomas, "Trends in Mood and Anxiety Symptoms and Suicide-Related Outcomes Among U.S. Undergraduates, 2007-2018: Evidence From Two National Surveys", *The Journal of Adolescent Health: Official Publication of the Society for Adolescent Medicine*, Volume 65, no. 5, 2019, p. 590-598.

DESPRÉS, Jean-Pierre, "Physical Activity, Sedentary Behaviours, and Cardiovascular Health: When Will Cardiorespiratory Fitness Become a Vital Sign?", *The Canadian Journal Of Cardiology*, Volume 32, no.4, 2016, p. 505-513.

DONG, Lu and BOUEY, Jennifer, "Public Mental Health Crisis during COVID-19 Pandemic, China", *Emerging Infectious Diseases*, Volume 26, no. 7, 2020, p. 1616-1618.

DE PUE, Sarah et al., "The Impact of the COVID-19 Pandemic on Wellbeing and Cognitive Functioning of Older Adults", *Scientific Reports*, Volume 11, no. 1, 2021, p. 4636.

DRUSS, Benjamin G., "Addressing the COVID-19 Pandemic in Populations With Serious Mental Illness", *JAMA Psychiatry*, Volume 77, no. 9, 2020, p. 891-892.

BAGCCHI, Sanjeet, "Stigma during the COVID-19 Pandemic", *The Lancet, Infectious Diseases*, Volume 20, no. 7, 2020, p.782. doi:10.1016/S1473-3099(20)30498-9

BAI, YaMei et al., "Survey of Stress Reactions among Health Care Workers Involved with the Sars Outbreak", *Psychiatric Services (Washington, D.C.)*, Volume 55, no. 9, 2004, p. 1055-1057. doi:10.1176/appi.ps.55.9.1055

BALAKRISHNAN, Varsha, "Stop the Stigma: Virus is the Enemy, not the Person Suffering From It. Entertainment Times", *The Times of India*. 14 April 2020, Available online at: <https://timesofindia.indiatimes.com/life-style/health-fitness/de-stress/stop-the-stigma-virus-is-the-enemy-not-the-person-suffering-from-it/articleshow/75068110.cms>

BANERJEE, Debanjan, "The Impact of Covid-19 Pandemic on Elderly Mental Health", *International Journal of Geriatric Psychiatry*, Volume 35, no. 12, 2020, p. 1466-1467.

BARBISCH, Donna et al., "Is There a Case for Quarantine? Perspectives from SARS to Ebola", *Disaster Medicine and Public Health Preparedness*, Volume 9, no. 5, 2015, p. 547-53. doi:10.1017/dmp.2015.38

BEAR, Laura et al., "A Good Death! During the Covid-19 Pandemic in the UK: A Report on Key Findings and Recommendations", 2020. Available at: <https://www.semanticscholar.org/paper/%27A-good-death%27-during-the-Covid-19-pandemic-in-the-Bear-Simpson/af61cc17f396ad4576fe6f626cf2d5959be24a9f>

BEDFORD, Juliet et al., "COVID-19: Towards Controlling of A Pandemic", *Lancet*, Volume 395 (10229), 2020, p. 1015–1018.

BÉKÉS, Vera and AAFJES-VAN DOORN, Katie, "Psychotherapists' Attitudes Toward Online Therapy During the COVID-19 Pandemic", *Journal of Psychotherapy Integration*, Volume 30, 2020, p. 238–247. doi: 10.1037/int0000214

BLÜMEL, Juan E et al., "Sedentary Lifestyle in Middle-Aged Women is Associated with Severe Menopausal Symptoms and Obesity", *Menopause (New York, N.Y.)*, Volume 23, no. 5, 2016, p. 488–493.

BROOKE, Joanne, and JACKSON, Debra, "Older People and COVID-19: Isolation, Risk and Ageism", *Journal of Clinical Nursing*, Volume 29, no. 13-14, 2020, p. 2044-2046.

BROOKS, Samantha Kelly et al., "A Systematic, Thematic Review of Social and Occupational Factors Associated With Psychological Outcomes in Healthcare Employees During an Infectious Disease Outbreak", *Journal of Occupational & Environmental Medicine*, Volume 60, no.3, 2018, p. 248-257. doi:10.1097/JOM.0000000000001235

BROOKS, Samantha Kelly et al., "The Psychological Impact Of Quarantine and How To Reduce It: Rapid Review of the Evidence", *Lancet (London, England)*, Volume 395(10227), 2020, p. 912-920. doi:10.1016/S0140-6736(20)30460-8

BROWNE, Dillion et al., "Children's Mental Health Problems During the Initial Emergence of COVID-19", *Canadian Psychology/Psychologie Canadienne*, Volume 62, no 1, 2021, p. 65–72.

CAO, Wenjun et al., "The Psychological Impact of The Covid-19 Epidemic on College Students in China", *Psychiatry Research*, Volume 287, 2020, 112934. doi:10.1016/j.psychres.2020.112934

CAVA, Maureen A et al., "The Experience of Quarantine for Individuals Affected by SARS in Toronto", *Public Health Nursing (Boston, Mass.)*, Volume 22, no. 5, 2005, p. 398-406. doi:10.1111/j.0737-1209.2005.220504.x

CENTERS FOR DISEASE CONTROL AND PREVENTION. "Quarantine and Isolation", 2017. Available at: <https://www.cdc.gov/quarantine/index.html>.

CHAN, Margaret, "Ebola Virus Disease in West Africa--No Early End to the Outbreak", *The New England Journal of Medicine*, Volume 371, no. 13, 2014, p. 1183-1185. doi:10.1056/NEJMp1409859

CHENG, Cecilia and TANG, Catherine So-kum, "The Psychology Behind The Masks: Psychological Responses to the Severe Acute Respiratory Syndrome Outbreak in Different Regions", *Asian Journal of Social Psychology*, Volume 7, no. 1, 2004, p.3–7.

CHENG, Vincent Chi-Chung et al., "The Role of Community-Wide Wearing of Face Mask for Control of Coronavirus Disease 2019 (Covid-19) Epidemic due to SARS-CoV-2", *The Journal of Infection*, Volume 81, no.1, 2020, p. 107-114. doi:10.1016/j.jinf.2020.04.024

CHO, Jaeho et al., "Media, Terrorism, and Emotionality: Emotional Differences in Media Content and Public Reactions to the September 11th Terrorist Attacks", *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, Volume 47, no. 3, 2003, p. 309–327.

CLARE, Linda et al., "Potentially Modifiable Lifestyle Factors, Cognitive Reserve, and Cognitive Function in Later Life: A Cross-Sectional Study", *PLoS Medicine*, Volume 14, no.3, 2017, e1002259. doi:10.1371/journal.pmed.1002259

COWLING, Benjamin J et al., "Community Psychological and Behavioral Responses Through The First Wave Of The 2009 Influenza A(H1N1) Pandemic in Hong Kong", *The Journal of Infectious Diseases*, Volume 202, no. 6, 2010, p. 867-76. doi:10.1086/655811

DEPOUX, Anneliese et al., “The Pandemic of Social Media Panic Travels Faster than the COVID-19 Outbreak”, *Journal of Travel Medicine*, Volume 27, no. 3, 2020, taaa031. doi:10.1093/jtm/taaa031

DESCLAUX, Alice et al., “Accepted Monitoring or Endured Quarantine? Ebola Contacts' Perceptions in Senegal”, *Social Science & Medicine (1982)*, Volume 178, 2017, p. 38-45. doi:10.1016/j.socscimed.2017.02.009

ENSEL, Walter and Lin, Nan, “The Life Stress Paradigm and Psychological Distress”, *Journal of Health & Social Behavior*, Volume 32, no. 4, 1991, p. 321–341.

ERKU, Daniel et al., “When Fear and Misinformation Go Viral: Pharmacists' Role in Deterring Medication Misinformation during the ‘Infodemic’ Surrounding COVID-19”, *Research in Social & Administrative Pharmacy*, Volume 17, no 1, 2021, p. 1954-1963

FIELD, Tiffany, “Alleviating Posttraumatic Stress in Children Following Hurricane Andrew”, *Journal of Applied Developmental Psychology*, Volume 17, no. 1, 1996, p. 37-50.

FORBES, Miriam K, and KRUEGER, Robert, “The Great Recession and Mental Health in the United States”, *Clinical Psychological Science: A Journal of the Association for Psychological Science*, Volume 7, no.5, 2019, p. 900-913. doi:10.1177/2167702619859337

GAO, Junling et al., “Mental Health Problems and Social Media Exposure during COVID-19 Outbreak”, *PLoS One*, Volume 15, no. 4, 2020, e0231924.

GARDNER, Paula and MOALLEF, Parvaneh, “Psychological Impact On Sars Survivors: Critical Review Of The English Language Literature”, *Canadian Psychology*, Volume 56, no. 1, 2015, p. 123.

GARFIN, Dana Rose et al., “The Novel Coronavirus (Covid-2019) Outbreak: Amplification of Public Health Consequences by Media Exposure”, *Health Psychology : Official Journal of the Division of Health Psychology, American Psychological Association*, Volume 39, no: 5, 2020, p. 355-357. doi:10.1037/hea0000875

GRAY, Lucy A., “Smell flowed from him’: Why Bodies Are Being Left for Days on the Streets of Coronavirus-Hit Guayaquil”, *The Independent*, 9 April 2020. Available at: <https://www.independent.co.uk/news/world/americas/guayaquil-ecuador-coronavirus-death-toll-bodies-latin-america-a9456596.html>

GUAN, Wei-jie et al., “Clinical Characteristics of Coronavirus Disease 2019 in China”, *The New England Journal of Medicine*. [published online ahead of print, 28 February 2020]. doi: 10.1056/NEJMoa2002032.

GUIMARD, Yves et al., “Organization of Patient Care During the Ebola Hemorrhagic Fever Epidemic in Kikwit, Democratic Republic of the Congo, 1995”, *The Journal of Infectious Diseases*, Volume 179 (Suppl 1), 1999, p. 268-273. doi:10.1086/514315

HAIDER, Imran, TIWANA, Farah, TAHIR Sania M., “Impact of the COVID-19 Pandemic on Adult Mental Health”, *Pakistan Journal of Medical Sciences*, Volume 36, issue COVID19-S4, 2020, p. 90-94.

HARVEY, Samuel, “Exercise and the Prevention of Depression: Results of the HUNT Cohort Study”, *American Journal of Psychiatry*, Volume 175, no. 1, 2018, p. 28–36.

HATUN, Osman, DİCLE, Abdullah Nuri ve DEMİRCİ . İbrahim, “Koronavirüs Salgınının Psikolojik Yansımaları ve Salgınla Başa Çıkma” *Turkish Studies*, Sayı 15, 2020, s.531-554.

HAWRYLUCK, Laura et al., “SARS Control and Psychological Effects of Quarantine, Toronto, Canada”, *Emerging Infectious Diseases*, Volume 10, no. 7, 2004, p.1206-1212. doi:10.3201/eid1007.030703

HIKICHI, Hirayuki et al., ‘‘Increased Risk of Dementia in the Afermath of the 2011 Great East Japan Earthquake and Tsunami’’, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Volume 113, no. 45, 2016, p. E6911-E6918.

HIKICHI, Hirayuki et al., ‘‘Social Capital and Cognitive Decline in the Afermath of a Natural Disaster: A Natural Experiment from the 2011 Great East Japan Earthquake and Tsunami’’, *Lancet Planet*, Volume Health 1, 2017, p. e105–e113.

HOLMAN, Alison et al., ‘‘ Media Exposure to Collective Trauma, Mental Health, and Functioning: Does It Matter What You See?’’, *Clinical Psychological Science*, Volume 8, no. 1, 2019, p.111–124.

HOROWITZ, Jason and BUBOLA, Emma, ‘‘Italy’s coronavirus victims face death alone’’, *The New York Times*, 19 March 2020. Available at: <https://www.nytimes.com/2020/03/16/world/europe/italy-coronavirus-funerals.html>

IMRAN, Nazish et al., ‘‘Mental Health Considerations for Children and Adolescents in COVID-19 Pandemic’’, *Pakistan Journal of Medical Sciences*, Volume 36, issue COVID19-S4, 2020, p.67-72. doi:10.12669/pjms.36.COVID19-S4.2759

INTERNATIONAL FEDERATION OF RED CROSS AND RED CRESCENT SOCIETIES. ‘‘Public awareness and public education for disaster risk reduction. Second edition – Updated and revised’’ 2018. Available at: <https://media.ifrc.org/ifrc/wp-content/uploads/2018/11/PAPE-AW-WEB-min.pdf>

IU, Jia Jia et al., ‘‘Mental Health Considerations for Children Quarantined because of COVID-19’’, *The Lancet, Child & Adolescent Health*, Volume 4,no. 5, 2020, p. 347-349. doi:10.1016/S2352-4642(20)30096-1

JHA, Durgesh Nandan, ‘‘It Affects Mind More Than Body: Doc Who Beat Virus’’, *The Times of India*, 6 April 2020, p. 3. Available at: <https://timesofindia.indiatimes.com/city/delhi/it-affects-mind-more-than-body-doc-who-beat-virus/articleshow/75000653.cms>

JIAO, Wen Yan et al., ‘‘Behavioral and Emotional Disorders in Children during the COVID-19 Epidemic’’, *The Journal of Pediatrics*, Volume 221, 2020, p.264-266.e1. doi:10.1016/j.jpeds.2020.03.013

KAPLAN, Juliana, FRIAS, Lauren, and MCFALL-JOHNSEN, Morgan, ‘‘A third of the Global Population is on Coronavirus Lockdown — Here’s Our Constantly Updated List Of Countries and Restrictions’’, 13 April 2020, Available at: <https://www.businessinsider.com/countries-on-lockdowncoronavirus-italy-2020-3?IR=T>.

KILLGORE, William et al., ‘‘Loneliness: A Signature Mental Health Concern in the Era of COVID-19’’, *Psychiatry Research*, Volume 290, 2020, p. 113–117. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113117>.

KINSMAN, John, ‘‘ "A Time of Fear": Local, National, and International Responses to a Large Ebola Outbreak in Uganda’’, *Globalization & Health*, Volume 8, no. 15, 2012. doi:10.1186/1744-8603-8-15

KONTOANGELOS, Konstantinos et al., ‘‘Mental Health Effects of COVID-19 Pandemia: A Review of Clinical and Psychological Traits’’, *Psychiatry Investigation*, Volume 17, no 6, 2020, p. 491–505. <https://doi.org/10.30773/pi.2020.0161>

LE COUTEUR, David, ANDERSON, Rosalin and NEWMAN, Anne, ‘‘COVID-19 Through the Lens of Gerontology’’, *The Journals of Gerontology. Series A, Biological Sciences & Medical Sciences*, Volume 75, no. 9, 2020, p. e119-e120.

LEE, Sing et al., ‘‘The Experience of SARS-related Stigma at Amoy Gardens’’, *Social Science & Medicine (1982)*, Volume 61, no.9, 2005, p. 2038-2046. doi:10.1016/j.socscimed.2005.04.010

LEE, Joyce, ‘‘Mental Health Effects of School Closures During COVID-19’’, *The Lancet, Child & Adolescent Health*, Volume 4, no, 6, 2020, p. 421. doi:10.1016/S2352-4642(20)30109-7

LEI, Lei et al., “Comparison of Prevalence and Associated Factors of Anxiety and Depression Among People Affected by versus People Unaffected by Quarantine During the COVID-19 Epidemic in Southwestern China”, *Medical Science Monitor: International Medical Journal of Experimental & Clinical Research*, Volume 26, 2020, e924609.

LFELDMAN, Ruth, SINGER, Magi and ZAGOORY, Orna, “Touch Attenuates Infants’ Physiological Reactivity to Stress”, *Developmental Science*, Volume 13, no.2, 2010, p. 271-278. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7687.2009.00890.x>

LI, Lambert Zixin, and WANG, Senhu, “Prevalence and Predictors of General Psychiatric Disorders and Loneliness during COVID-19 in the United Kingdom”, *Psychiatry Research*, Volume 291, 2020, 113267. doi:10.1016/j.psychres.2020.113267

Lİ, Zhenyu et al., “Vicarious Traumatization in the General Public, Members, and Nonmembers of Medical Teams Aiding in Covid-19”, *Brain, Behavior, & Immunity*, Volume 88, 2020, p. 916-919. doi:10.1016/j.bbi.2020.03.007

LOBUE, Vanessa, “Social Impact on Children”, *APS Backgrounder Series: Psychological Science and COVID-19*, 2020, Available at: <https://www.psychologicalscience.org/aps-backgrounder-series-lobue-v2>

MADDRELL, Avrill, “Bereavement, Grief, and Consolation: Emotional-Affective Geographies of Loss During COVID-19”, *Dialogues in Human Geography*, Volume 10, no. 2, 2020, p. 107-111.

MAJOR, Brenda & LAURIE, T O'Brien, “The Social Psychology of Stigma”, *Annual Review of Psychology*, Volume 56, 2005, p. 393-421. doi:10.1146/annurev.psych.56.091103.070137

MAK, Winnie W S et al., “Social Support and Psychological Adjustment To SARS: The Mediating Role of Self-Care Self-Efficacy”, *Psychology & Health*, Volume 24, no. 2, 2009, p. 161-174.

MARJANOVIC, Zdravko et al., “The Relevance of Psychosocial Variables and Working Conditions in Predicting Nurses' Coping Strategies during the SARS Crisis: An Online Questionnaire Survey”, *International Journal of Nursing Studies*, Volume 44, no. 6, 2007, p. 991-998. doi:10.1016/j.ijnurstu.2006.02.012

MATSUISHI, Kunitaka et al., “Psychological Impact of the Pandemic (H1N1) 2009 on General Hospital Workers in Kobe”, *Psychiatry & Clinical Neurosciences*, Volume 66, no. 4, 2020, p. 353-60.

MEMİSH, Ziad et al. “No Time for Dilemma: Mass Gatherings Must Be Suspended”, *Lancet London, England*, Volume 395(10231), 2020, p. 1191-1192. doi:10.1016/S0140-6736(20)30754-6

MERCHANT, Raina and LURIE, Nicole, “Social Media and Emergency Preparedness in Response to Novel Coronavirus”, *JAMA*, Volume 323, no. 20, 2020, p. 2011–2012.

MURMAN, Daniel L, “The Impact of Age on Cognition”, *Seminars in Hearing*, Volume 36, no.3, 2015, p.111-121. doi:10.1055/s-0035-1555115

NG, Kien Hoe et al., “The Global Economic Crisis: Effects on Mental Health and What Can Be Done?”, *Journal of the Royal Society of Medicine*, Volume 106, no. 6, 2013, p. 211-214. doi:10.1177/0141076813481770

NICOLA, Maria et al., “The Socio-Economic Implications of the Coronavirus Pandemic (COVID-19): A review”, *International Journal of Surgery (London, England)*, Volume 78, 2020, p. 185-193. doi:10.1016/j.ijssu.2020.04.018

OLAGOKE, Ayokunle, OLAGOKE, Olakanmi and HUGHES, Ashley, “Exposure to Coronavirus News on Mainstream Media: The Role of Risk Perceptions and Depression”, *British Journal of Health Psychology*, Volume 25, no. 4, 2020, p. 865-874. doi:10.1111/bjhp.12427

PIETRABISSA, Giada, “Facebook Use as Access Facilitator for Consulting Psychology”, *Australian Psychologist*, Volume 50, 2015, p. 299–303. doi: 10.1111/ap.12139

RATHOD, Shanaya et al., "Psychological Impact of COVID-19 pandemic: Protocol and Results of First Three Weeks from an International Cross-Section Survey - Focus on Health Professionals", *Journal of Affective Disorders Reports*, Volume1, 2020, 100005. doi:10.1016/j.jadr.2020.100005

RUBIN, James and SIMON Wessely, "The Psychological Effects of Quarantining A City", *BMJ*, Volume 368, m313, 2020, doi:10.1136/bmj.m313

REGER, Mark, STANLEY, Ian and JOINER, Thomas, "Suicide Mortality and Coronavirus Disease 2019 – A Perfect Storm?", *JAMA Psychiatry*, Volume 77, no. 11, 2020, p.1093-1094.

REYNOLDS, Donna et al., "Understanding, Compliance and Psychological Impact of the SARS Quarantine Experience", *Epidemiology & Infection*, Volume 136, no. 7, 2008, p. 997-1007. doi:10.1017/S0950268807009156

SHANAHAN, Lilly et al., "Emotional Distress in Young Adults During the COVID-19 Pandemic: Evidence of Risk and Resilience from A Longitudinal Cohort Study", *Psychological Medicine*, 2020, p. 1-10. doi:10.1017/S003329172000241X

SANDERS, James M et al., "Pharmacologic Treatments for Coronavirus Disease 2019 (COVID-19): A Review", *JAMA*, Volume 323, no.18, 2020, p. 1824-1836. doi:10.1001/jama.2020.6019.

SHEVLIN, Mark et al., "Anxiety, Depression, Traumatic Stress and COVID-19-Related Anxiety in the UK General Population During the COVID-19 Pandemic", *BJPsych Open*, Volume 6, no. 6, 2020, p. e125.

SHIN, Jiyeon et al., "Psychiatric Morbidity of Survivors One Year After the Outbreak of Middle East Respiratory Syndrome in Korea, 2015", *Journal of Korean Neuropsychiatric Association*, Volume 58, no. 3, 2019, p. 245–251.

SHULTZ, James M et al., "The 2014 Ebola Outbreak And Mental Health: Current Status and Recommended Response", *JAMA*, Volume 313, no. 6, 2015, p. 567-568. doi:10.1001/jama.2014.17934

SILVER, Roxane Cohen et al., "Mental- and Physical-Health Effects of Acute Exposure to Media Images of the September 11, 2001, Attacks and the Iraq War", *Psychological Science*, Volume 24, no.9, 2013, p. 1623– 1634.

SPRANG, Ginny, and SILMAN, Miriam, "Posttraumatic Stress Disorder in Parents and Youth After Health-Related Disasters. Disaster Medicine and Public Health Preparedness", *Cambridge University Press*, Volume 7, no. 1, 2013, p. 105-110. doi: 10.1017/ dmp.2013.22

STANTON, Robert et al., "Depression, Anxiety and Stress during COVID-19: Associations with Changes in Physical Activity, Sleep, Tobacco and Alcohol Use in Australian Adults", *International journal of Environmental Research & Public Health*, Volume 17, no.11, p. 4065.

STATISTA. "Monthly Unemployment Rate in the United States from May 2019 to May 2020", 2020. Available at: <https://www.statista.com/statistics/273909/seasonally-adjusted-monthlyunemployment-rate-in-the-us/>

SUCHERT, Vivien, HANEWINKEL, Reiner and ISENSEE, Barbara, "Sedentary Behavior and Indicators of Mental Health in School-Aged Children and Adolescents: A Systematic Review", *Preventive Medicine*, Volume 76, 2015, p. 48-57.

VAHIA, Ipsit V, "COVID-19, Aging, and Mental Health: Lessons From the First Six Months", *The American Journal of Geriatric Psychiatry : Official Journal of the American Association for Geriatric Psychiatry*, Volume 28, no. 7, 2020, p. 691-694.

VEER, Ilya et al., "Mental resilience in the Corona lockdown: First empirical insights from Europe", 2020. Available at: <https://psyarxiv.com/4z62t>

VEGSUND, Hilde Kristin et al., “Resilience as A Predictive Factor towards A Healthy Adjustment to Grief After the Loss of A Child to Cancer”, *PloS One*, Volume 14, no. 3, 2019, e0214138.

WANG, Cuiyan et al., “Immediate Psychological Responses and Associated Factors during the Initial Stage of the 2019 Coronavirus Disease (COVID-19) Epidemic among the General Population in China”, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, Volume 17, no. 5, 2020, p. 1729.

WANG, Chen et al., “A Novel Coronavirus Outbreak of Global Health Concern”, *Lancet (London, England)*, Volume 395, 2020, p. 470-473. doi:10.1016/S0140-6736(20)30185-9

WANG, Huali et al., “Dementia Care during COVID-19”, *Lancet (London, England)*, Volume 395(10231), 2020, p. 1190–1191.

WANG, Xiuqiang et al., “Bidirectional Influence of the COVID-19 Pandemic Lockdowns on Health Behaviors and Quality of Life among Chinese Adults”, *International Journal of Environmental Research & Public Health*, Volume 17, no. 15, 2020, p.5575.

WANG, Yuxi et al., “Systematic Literature Review on the Spread of Health-Related Misinformation on Social Media”, *Social Science & Medicine*, Volume 240, 2019, 112552.

WILLIAMS, Joan, GONZALEZ-MEDINA, Diego and LE Quan, “Infectious Diseases and Social Stigma”, *Applied Technologies & Innovations*, Volume 4, no. 1, 2011, p. 58-70.

WORLD HEALTH ORGANIZATION. “WHO Director-General’s Opening Remarks at the Media Briefing on COVID-19”, 11 March 2020. Available at: <https://www.who.int/dg/speeches/detail/who-director-generals-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020>

WORLD HEALTH ORGANIZATION (WHO). “Health care considerations for older people during COVID-19 pandemic”, 2020. Available at: <https://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/technical-guidance/health-care-considerationsfor-older-people-during-covid-19-pandemic>.

WU, Ping et al., “Alcohol Abuse/Dependence Symptoms among Hospital Employees Exposed to a SARS Outbreak”, *Alcohol & Alcoholism (Oxford, Oxfordshire)*, Volume 43, no. 6, 2008, p. 706-712. doi:10.1093/alcalc/agn073

UĞRAŞ DİKMEN, Asiye, KINA, Mediha, ÖZKAN, Seçil, İLHAN, Mustafa Necmi, "COVID-19 Epidemiyolojisi: Pandemi Ne Öğrendik", *Journal of Biotechnology and Strategic Health Research*, Volume 4, 2020, s. 29-36. <https://doi.org/10.34084/bshr.715153>

UNITED NATIONS (UN). “Policy brief: COVID-19 and the need for action on mental health”, 2020. Available at: <https://unsdg.un.org/sites/default/files/2020-05/UN-Policy-Brief-COVID-19-and-mental-health.pdf>

THE UNITED NATIONS PROGRAMME ON HIV/AIDS (UNAIDS). Independent Panel for Pandemic Preparedness and Response. “COVID-19: Make it the last pandemic” 2021. Available at: https://www.unaids.org/en/resources/presscentre/pressreleaseandstatementarchive/2021/may/20210512_independent-panel-pandemic-preparedness-response adresinden erişilmiştir.

THOMPSON, Rebecca, “Distress, worry, and Functioning Following A Global Health Crisis: A National Study of Americans’ Responses to Ebola”, *Clinical Psychological Science*, Volume 5, no. 3, 2017, p.513–521.

TORRES-PAGÁN, Leonell, and TEREPA, Angelica, “School-based Health Centers During Academic Disruption: Challenges and Opportunity in Urban Mental Health”, *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice & Policy*, Volume 12, no.1, 2020, p.276-278. doi:10.1037/tra0000611

XIANG, Yu-Tao et al., “Timely Mental Health Care for the 2019 Novel Coronavirus Outbreak is Urgently Needed”, *The Lancet Psychiatry*, Volume 7, no. 3, 2020, p. 228-229. doi:10.1016/S2215-0366(20)30046-8

VAN ORDEN, Kimberly A et al., "The Interpersonal Theory of Suicide", *Psychological Review*, Volume 117, no. 2, 2010, p. 575-600. doi:10.1037/a0018697

VALKENBURG, Patti and PETER, Jochen, "The Differential Susceptibility to Media Effects Model", *Journal of Communication*, Volume 63, no. 2, 2013, p. 221-243.

YANG, Yuan et al., "Mental Health Services for Older Adults in China During the Covid-19 Outbreak", *The Lancet Psychiatry*, Volume 7, no. 4, 2020, p. e19.

YAO, Hao, CHEN, Jian-Hua, XU, Yi-Feng, "Patients with Mental Health Disorders in the COVID-19 Epidemic", *Lancet Psychiatry*, Volume 7, no. 4, 2020, p.21.

YEUNG, Nelson et al., "Media Exposure Related to the 2008 Sichuan Earthquake Predicted Probable Ptsd among Chinese Adolescents in Kunming, China: A Longitudinal Study", *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice & Policy*, Volume 10, no. 2, 2018, p. 253-262. doi:10.1037/tra0000121

YILDIRIM, Sait, "Salgınların Sosyal-Psikolojik Görünümü: Covid-19 (Koronavirüs) Pandemi Örneği", *Turkish Studies*, Sayı 15, no. 4, s. 1331-1351.

ZHANG, Jun et al., "Recommended Psychological Crisis Intervention Response to the 2019 Novel Coronavirus Pneumonia Outbreak in China: A model of West China Hospital", *Precision Clinical Medicine*, Volume 3, no. 1, 2020, p. 3-8.

ZHANG, Yingfei and ZHENG Fei Ma, "Impact of the COVID-19 Pandemic on Mental Health and Quality of Life among Local Residents in Liaoning Province, China: A Cross-Sectional Study", *International Journal of Environmental Research & Public Health*, Volume 17, no.7, 2020, p. 2381
ZHU, Xia et al., "Changes in Emotion of the Chinese Public in Regard to the SARS Period", *Social Behavior & Personality: Palmerston North*, Volume 36, no. 4, 2008, p. 447-453.

ZHAO, Nan and ZHOU, Guangyu, "Social Media Use and Mental Health during the COVID-19 Pandemic: Moderator Role of Disaster Stressor and Mediator Role of Negative Affect", *Applied Psychology: Health & Well-Being*, Volume 12, no 4, p. 1019-1038.

ZHU, Yuner et al., "Limited Early Warnings and Public Attention to Coronavirus Disease 2019 in China, January-February, 2020: A Longitudinal Cohort of Randomly Sampled Weibo Users", *Disaster Medicine & Public Health Preparedness*, Volume 14, no. 5, 2020, e24-e27. doi:10.1017/dmp.2020.68.

ZHAİ, Yusen, and XUE Du, "Loss and Grief Amidst Covid-19: A Path to Adaptation and Resilience", *Brain, Behavior & Immunity*, Volume 87, 2020, p. 80-81.

KARAR VERMEDE BİRLEŞME YANILGISI: MASKE, MESAFE, TEMİZLİK

Gökhan ŞAHİN*

Giriş

Bilişsel süreçlerimizden düşünme ve karar verme yeteneklerimiz, hayatımızın her alanında karşı karşıya kaldığımız pek çok belirsiz durumla yüzleşmemize ve birtakım yargılarda bulunabilmemize olanak sağlar.¹ Kararlarımızın büyük bir kısmı, karşılaştığımız bu belirsiz durumlardaki olasılıklara karşı yaptığımız tahmin başarımız ile ilişkilidir.² Örneğin, dışarı çıkmayı planlarken, bulutlara bakarak yağmur yağma ihtimaline karşı şemsiyemizi yanımıza almamız, ya da şehirlerarası yolculuk yapacağımız zaman, otobüste bilet kalmaması ihtimaline karşı otobüste yer ayırtmamız karşılaştığımız olasılık içeren durumlarda verdiğimiz kararlara birer örnektir. Bir sanığın suçluluğu ile ilgili, seçimlerin sonuçları ile ilgili ya da paranın gelecekteki durumu ile ilgili, olasılık içeren durumlarda, koşula en uygun düşen kararları vermemiz gerekmektedir.³ Çevremizle etkileşim halinde olan canlılar olarak bu etkileşimin başarılı olması, çoğunlukla belirli fiziksel olayların olasılığını tahmin etmemizi gerektirir. Örneğin, bir inşaat alanında geçip geçmemeye karar verirken, düşen bir iskele parçası tarafından yaralanma olasılığımızı ölçebiliriz ve bu sonuca göre oradan geçip geçmeme kararını veririz.⁴ Bazı koşullarda bir olayın matematiksel olasılığını hesaplayabilirken, çoğu durumda, zihinsel sistemimiz bu şekilde çalışmamaktadır. Bizler kimi koşulda olayın matematiksel olasılıklarını hesapladığımızı varsayarak, mantıklı karar verdiğimizizi düşünsek de olasılık içeren koşullarda tahminlerimiz ve vardığımız yargılar genellikle yanlış olmaktadır.⁵ Peki insanlar olasılıklarla ilgili yargılara nasıl varırlar?

Olasılık içeren bilgilerin işlenmesi ile ilgili baskın teoriyi Kahneman ve Tversky ortaya koymuşlardır.⁶ Onların 1970'lerde başlayan, düşünmede ortaya çıkan sezgiler ve yanlışlıklar ile ilgili yaptıkları çalışmalar yönetsel bir devrim yaratmıştır. Araştırmacılara göre insanlar düşünürken, olasılığın temel yasalarındansa olasılıkla ilgili bir yargıya varmak için temsil edicilik ve ulaşılabilirlik gibi birtakım sezgisel kısa yollardan yararlanırlar.⁷ Bu sezgiler, karar vermede, basit, hızlı ve yeterli oldukları için tercih edilmektedirler. Sezgisel kısa yollar, gerçek probleme kıyasla zihni daha az meşgul etmektedirler.⁸ Bu sezgiler insanların geçmiş deneyimlerinden etkilenmektedir. Ancak bu sezgisel kısa yollar bazı spesifik bilgi işleme görevlerinde uygun olsa da uygun olmayan içeriklerde kullanıldığı zaman kişiyi yanlışlığa ve yanılığa götürmektedir.⁹ Geçmişe ait tecrübeler,

* Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Trabzon, gsahin@ktu.edu.tr

¹ Amos Tversky ve Daniel Kahneman, "Extensional versus intuitive reasoning: The conjunction fallacy in probability judgment.", *Psychological Review* 90, sayı 4 (1983): 293–315, <https://doi.org/10.1037/0033-295X.90.4.293>.

² Robert L Solso, M Kimberly MacLin, ve Otto H MacLin, *Cognitive psychology, 7th ed., Cognitive psychology, 7th ed.*, 2005.

³ Tversky ve Kahneman, "Extensional versus intuitive reasoning: The conjunction fallacy in probability judgment."

⁴ Ethan Ludwin-Peery vd., "Broken Physics: A Conjunction-Fallacy Effect in Intuitive Physical Reasoning", *Psychological Science*, 2020, <https://doi.org/10.1177/0956797620957610>.

⁵ Solso, MacLin, ve MacLin, *Cogn. Psychol. 7th ed.*

⁶ "Subjective probability: A judgment of representativeness", *Cognitive Psychology*, 1972, [https://doi.org/10.1016/0010-0285\(72\)90016-3](https://doi.org/10.1016/0010-0285(72)90016-3).

⁷ Kahneman ve Tversky; Amos Tversky ve Daniel Kahneman, "Availability: A heuristic for judging frequency and probability", *Cognitive Psychology*, 1973, [https://doi.org/10.1016/0010-0285\(73\)90033-9](https://doi.org/10.1016/0010-0285(73)90033-9).

⁸ Thomas Gilovich ve Dale Griffin, "Heuristics and Biases: Then and Now", içinde *Heuristics and Biases: The Psychology of Intuitive Judgment*, 2002.

⁹ Gilovich ve Griffin, "Heuristics and Biases: Then and Now".

kişileri yanlış yargılara götürmektedirler ve kişilerin olasılık yasalarını ihlal etmelerine neden olmaktadırlar¹⁰.

Tversky ve Kahneman¹¹ ulaşılabilirliği, olasılık ve sıklık tahmini yapmakta kullanılan sezgisel bir kısa yol olarak tanımlamışlardır. İnsanlar hatırlanması daha kolay olan bilgiye yönelik yanlışlık gösterirler. Ulaşılabilirlik kısa yolunu incelemek için Tversky ve Kahneman¹² yaptıkları çalışmada, katılımcılardan, “k” harfi ile başlayan ve üçüncü harfi “k” olan kelimelerin İngilizcedeki sayılarını karşılaştırmalarını istemişlerdir. Katılımcıların bir kısmı “k” ile başlayan kelime sayısının, üçüncü harfi “k” olan kelimelerden daha fazla sayıda olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu durum, ulaşılabilirlik kısa yoluna bir örnek sunmaktadır. Katılımcılar, zihinlerinde “k” ile başlayan kelimelere, üçüncü harfi “k” olan kelimelerden daha kolay ulaşmışlar ve daha çok örnek yazmışlardır. Gerçekte bu durum yanlıştır. İngilizcede üçüncü harfi “k” olan kelime sayısı “k” ile başlayan kelime sayısından fazladır. Bu durumun gözlemlenmesinin nedeni, problem ile ilgili gerçek popülasyona ulaşamadığımız koşullarda, bu popülasyonlar ile ilgili tahminlerde bulunmamızdır. Bu tahminlerde kullanacağımız kaynak elbette ki hafızamız olacaktır¹³. Verilen görevde kişiler, hafızalarından k harfi ile ilgili kelimeleri tararken, taramaya kelimelerin ilk harflerinden başlanacağı için, ilk harfin k olduğu kelimeler üçüncü harfi k olan kelimelere oranla avantaja sahip olacaktır. Bu durum kişileri, oranlar ile ilgili bir yanılgıya götürecektir. Araştırmacılar diğer bir çalışmada, kişilere çeşitli ölüm sebeplerini çiftler halinde sunmuşlar ve kişilerden her bir çiftte hangi ölüm sebebinin daha fazla ölüme sebebiyet verdiğini tahmin etmelerini istemişlerdir. Katılımcılar büyük oranda yanlış ölüm sebebini seçmişlerdir. Seçtikleri ölüm sebepleri gerçek hayatta, istatistiki olarak daha fazla olan değil, kendilerinin daha fazla duyduğu ölüm sebepleri olmuştur¹⁴. Kişiler zihinlerinde daha kolay ve daha çok buldukları durumları, gerçekte de daha sık olacağı yönünde yorumlamaktadırlar. Ulaşılabilirlik, daha önceki olayların hatırlanmasını ve olası olayların zihinde üretilmesini içermektedir. Bu hatırlama ya da üretme süreçlerinin gerçeklik içermesine de gerek yoktur. Zihinde bu koşulların gerçekleşmelerinin kolaylığı ihtimalinin değerlendirilmesi, karar vermek için yeterli olabilmektedir¹⁵.

İnsanların olasılıklar ile ilgili verdikleri kararlarda kullandıkları bir başka sezgisel kısa yol temsil ediciliktir. Tversky ve Kahneman¹⁶, temsil edicilik kısa yolu ile insanların belirsiz bir durumla karşılaştıklarında, konu ile ilgili olasılığı, bu olayın ya da durumun bağlı olduğu asıl popülasyon ile temel özellikleri bakımından benzerliğine ve ortaya çıktığı sürecin belirgin özelliklerini yansıtmaya göre değerlendirdiğini ileri sürmüşlerdir. Bir olayın olasılığı ile ilgili karar, o olayın yalnızca ulaşılabilirliğinden değil, olayın kendi popülasyonunun temel özelliklerini ne kadar içerdiğinden ve o olayı ne kadar temsil edebildiğinden de etkilenmektedir¹⁷. Temsil ediciliğin, iki önemli bileşeni, üyenin ait olduğu popülasyon ile benzerlik düzeyi ve rastlantısallığı yansıtmadır. Kahneman ve Tversky¹⁸, temsil ediciliğin, popülasyon ile benzerlik bileşeninin önemini bir çalışma ile ortaya koymuşlardır. Katılımcılara aşağıdaki bilgiler verilmiş ve bu bilgiler ile ilgili bir soru sorulmuştur:

Şehirdeki 6 çocuklu aileler incelenmiştir. 72 ailede kız ve erkek çocukların doğum sırası tam olarak K, E, K, E, E, K şeklindedir.

Sizin tahmininize göre incelenen aileler içinde, E, K, E, E, E, E şeklinde doğum sırasına sahip aile sayısı kaçtır?

¹⁰ Amos Tversky ve Daniel Kahneman, “Judgment under Uncertainty - Heuristics and Biases Tversky Kahneman 1974”, *Science*, 1974.

¹¹ “Availability: A heuristic for judging frequency and probability”.

¹² “Judgment under Uncertainty - Heuristics and Biases Tversky Kahneman 1974”.

¹³ Gilovich ve Griffin, “Heuristics and Biases: Then and Now”.

¹⁴ P Slovic, B Fischhoff, ve S Lichtenstein, “Behavioral Decision Theory”, *Annual Review of Psychology*, 1977, <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.28.020177.000245>.

¹⁵ Ben R. Newell, David A. Lagnado, ve David R. Shanks, “Challenging the role of implicit processes in probabilistic category learning”, *Psychonomic Bulletin and Review*, 2007, <https://doi.org/10.3758/BF03194098>.

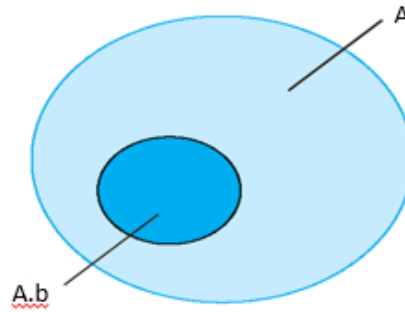
¹⁶ “Subjective probability: A judgment of representativeness”.

¹⁷ Solso, MacLin, ve MacLin, *Cogn. Psychol. 7th ed.*

¹⁸ “Subjective probability: A judgment of representativeness”.

Her iki doğum sırası oranı hemen hemen eşit olmasına rağmen, insanların tercihi benzer şekilde olmamıştır. Bunun sebebi, insanların, iki farklı doğum sırası dizilimini, eşit temsil edicilik düzeyinde görmemeleridir. 5 erkek ve 1 kızdan oluşan bir temsil, popülasyonu temsil etmemektedir. Kişilere daha sonra, K, K, K, E, E, E ve K, E, E, K, E, K şeklindeki doğum sırası dizilimleri sunulmuş ve bu dizilimlerle ilgili olasılık tahminlerinde bulunmaları istenmiştir. Sunulan bu koşulda, insanlar ilk dizilime, ikinci dizilimden daha düşük ihtimal vermişlerdir. Ancak olasılık teorisine göre bu karar da yanlıştır. Bu durumu Kahneman ve Tversky¹⁹ temsil ediciliğin diğer bir bileşeni olan rastlantısallık ile uyumsuzlukla açıklamaktadırlar. Bu duruma günlük hayattan bir örnek, yabancı bir restoranda yemek isimleri ile ilgili bir fikrimiz olmayan koşulda ve sipariş vermek için sınırlı bir zamanımız olması durumunda, menüdeki en pahalı yemeğin en kaliteli yemek olduğu düşüncesi ile karar verebilmemizdir. Bu durumda kullanılan akıl yürütme temsil edicilik kısa yoluna örnektir.

İnsanların deneysel koşullarda, olasılık ile ilgili yargılarında yaptıkları açık hatalar, gerçek hayattaki akıl yürütme ve karar verme süreçlerimizle birlikte mantıklı düşünebilme yeteneğimizin incelenmesine neden olmuştur²⁰. Birleşme Yanılgısı, insan düşüncesinin mantığı ve sınırlılıkları ile ilgili araştırmalarda en çok gözlenen yanılgılardan birisi olmuştur²¹. Birleşme yanılgısı bulgularına göre insanlar, olasılık yasalarının en temel kurallarından biri olan birleşim kuralına aykırı davranmaktadırlar. Birleşim kuralına göre birleşimin gerçekleşme olasılığı, bu birleşimi oluşturan bileşenlerin her birinin kendi başına gerçekleşmesi olasılığından büyük olamaz. Bu ilke matematiksel olarak şu şekilde yazılabilir. $P(A \& b) < P(A)$ (Şekil 1). Olasılık tahminlerde gözlenen en yaygın hatalardan biri bu kuralın ihlalidir ve birleşme yanılgısı adını almaktadır²². Birleşme yanılgısı ile ilgili yapılan araştırmalar, insanların, olasılık kurallarına uygun şekilde düşünmediğini ortaya koymuştur²³.

Şekil 1. Birleşme Kuralı

Birleşme yanılgısı ile ortaya çıkan hatalar pek çok yöntemle gözlenmiştir. Bu yöntemler içinde en bilinen örnek Tversky ve Kahneman'ın²⁴ ortaya koyduğu Linda problemidir. Linda probleminde kişilere Linda adındaki bir kadın hakkında kısa bir bilgi verilmekte ve daha sonra Linda ile ilgili olasılıklar sıralanmaktadır. Kişilerden bu olasılıkları Linda için en olası olacak şekilde sıralamaları istenmektedir. Orijinal çalışmada Tversky ve Kahneman kişilere Linda ile ilişkili olabilecek 8 önerme sunmuş ve bu önermelerin olasılıklarının değerlendirilmesini istemişlerdir.

¹⁹ Gilovich ve Griffin, "Heuristics and Biases: Then and Now".

²⁰ Ralph Hertwig ve Gerd Gigerenzer, "The 'conjunction fallacy' revisited: How intelligent inferences look like reasoning errors", *Journal of Behavioral Decision Making*, 1999, [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-0771\(199912\)12:4<275::AID-BDM323>3.0.CO;2-M](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-0771(199912)12:4<275::AID-BDM323>3.0.CO;2-M).

²¹ Tversky ve Kahneman, "Extensional versus intuitive reasoning: The conjunction fallacy in probability judgment."; Katya Tentori, Nicolao Bonini, ve Daniel Osherson, "The conjunction fallacy: A misunderstanding about conjunction?", *Cognitive Science*, 2004, <https://doi.org/10.1016/j.cogsci.2004.01.001>; Ludwin-Peery vd., "Broken Physics: A Conjunction-Fallacy Effect in Intuitive Physical Reasoning".

²² Tversky ve Kahneman, "Extensional versus intuitive reasoning: The conjunction fallacy in probability judgment."

²³ Hertwig ve Gigerenzer, "The 'conjunction fallacy' revisited: How intelligent inferences look like reasoning errors".

²⁴ "Extensional versus intuitive reasoning: The conjunction fallacy in probability judgment."

Linda Problemi

"Linda 31 yaşında, bekar, lafını sakınmayan, çok zeki bir bayandır. Felsefe alanında uzmanlaşmıştır. Öğrenciyken ayrımcılık ve sosyal adalet konuları ile derinden ilgilenmiştir, ayrıca nükleer karşıtı gösterilerde yer almıştır."

Linda ile ilgili aşağıdaki seçenekleri en olasıdan başlayarak sıralayınız.

- (1) Linda bir ilkokulda öğretmendir.
- (2) Linda bir kitapçıda çalışmakta ve Yoga dersleri almaktadır.
- (3) Linda feminist görüşlüdür.(F)
- (4) Linda psikiyatri sosyal çalışmacısıdır.
- (5) Linda Kadın seçmenler ligi üyesidir.
- (6) Linda bir veznedardır.(V)
- (7) Linda sigorta pazarlayıcısıdır.
- (8) Linda bir veznedar ve feminist harekette aktif biridir.(F&V).

Bu problemde kişiler Linda hakkındaki tanımını, temsil edicilik kısa yolunu kullanarak değerlendirmişlerdir. Linda'yı tanıtmak için verilen bilgiler, bir feministi temsil etmekte ve bir veznedarı temsil etmemektedir. Çalışma sonunda, kişilerin kararları çoğunlukla $F > F \& V > V$ şeklinde bir sıralama ortaya çıkarmıştır. Katılımcılar, Linda'nın feminist bir bankacı olması olasılığının sadece bankacı olması olasılığından daha fazla olacağı şeklinde bir yargıda bulunmuşlardır.

Katılımcıların %85'i (F&V) seçeneğinin (V) seçeneğine göre daha olası olduğunu belirtmişlerdir²⁵. Ancak matematiksel olarak ve birleşme kuralına göre bu durum bir yanılgıdır. Çünkü birleşme kuralına göre birleşimin olasılığı, bileşenlerinden daha fazla olamaz. $P(V \& F) < P(V)$. Örneğin Linda'nın bankacı olma olasılığı .05 diyelim. Linda'nın feminist olma olasılığına da .95 diyelim. Bu iki olasılığın birlikte gerçekleşmesi olasılığı $.95 \times .05 = .0475$ olacaktır. Yine de sadece bankacı olma olasılığından düşük olacaktır. ($.05 > .0475$). İnsanlar zihinsel çaba gerektiren bir problem ile karşılaştıklarında, kolay olan yanıtı yönelmektedirler. Bu kolaylığı belirleyen de onun ulaşılabilirliği ve temsil ediciliğidir. Tversky ve Kahneman'a²⁶ göre insanlar örnekteki gibi, karar vermeleri gereken durumlarda, temsil edici sezgileri kullanmaktadırlar. İnsanlar olasılık tahminlerini, olasılık modeli kurallarına göre değil, temsil edicilik temeline göre yapmaktadırlar, kendilerinden seçenekleri olasılığa göre sıralamaları istense de kişiler seçenekleri temsil ediciliklerine göre sıralamaktadır. Linda'nın özellikleri ile ilgili tanım, aktif bir feminist kişiyi daha iyi temsil etmektedir ancak bir banka veznedarını temsil etmemektedir.

Tversky ve Koehler²⁷ olasılık tahminlerini daha iyi anlamak için destek teorisi gibi daha genel bir çerçeve tanımlamışlardır. Standart olasılık teorileri, olasılık yargılarını olayların kendisi ile ilişkilendirse de destek teorisi olasılık yargılarını, olayın tanımlanma şekline bağlamaktadır.²⁸ Kişilere sunulan bir örnekte; insanların, sel felaketinde 1000'den fazla kişinin öleceği olasılığına yönelik tahminleri, büyük bir deprem sonrası ortaya çıkacak bir sel felaketinde 1000'den fazla kişinin öleceği olasılığına yönelik tahminlerinden düşük olmuştur²⁹. Her iki koşulda aslında aynı olayı temsil etmektedir. İnsanlar Linda probleminde olduğu gibi, yine birleşme yanılgısına düşmüşlerdir. Tversky ve Kahneman'a³⁰ göre olasılık birleşme kuralını inceleyen ölçümler üç türe ayrılabilir. Bunlar; dolaylı testler, doğrudan incelikli testler ve doğrudan şeffaf testler olarak adlandırılmaktadır. Dolaylı testlerde,

²⁵ Tversky ve Kahneman.

²⁶ Tversky ve Kahneman.

²⁷ "Support Theory: A Nonextensional Representation of Subjective Probability", *Psychological Review*, 1994, <https://doi.org/10.1037//0033-295x.101.4.547>.

²⁸ Newell, Lagnado, ve Shanks, "Challenging the role of implicit processes in probabilistic category learning".

²⁹ Tversky ve Koehler, "Support Theory: A Nonextensional Representation of Subjective Probability".

³⁰ Tversky ve Kahneman, "Extensional versus intuitive reasoning: The conjunction fallacy in probability judgment."

bir grup denek birleşmenin olasılığını değerlendirir ve başka bir grup denek, bileşenlerin olasılığını değerlendirir. Bir birleşimi (örneğin, "Linda bir banka memuru ve bir feministtir") karşılaştırmak için bir deneğe gerek yoktur. Doğrudan incelikli testlerde, denekler birleşimi daha az temsil eden bileşeniyle karşılaştırır, ancak olaylar arasındaki ilişki vurgulanmaz. Doğrudan şeffaf testlerde, denekler birleşimin olasılıklarını ve onu oluşturan unsurları vurgulayan bir formatta değerlendirir veya aralarındaki ilişkiyi karşılaştırırlar.

Karşı karşıya kaldığımız virüs salgını, tüm dünyada insanların büyük kısmının hastalıkla yüzleşmesine, milyonlarcasının da hayatını kaybetmesine neden olmuştur. 2019 yılında başlayan korona virüs küresel salgını (COVID-19) ile birlikte sağlık sisteminin karşılaştığı ağır yük ve kayıplarla birlikte, çok sayıda komplo teorisi de özellikle sosyal medya üzerinden yayılmıştır. Bu durumun bir ölçüde beklenen bir durum olduğu söylenebilir çünkü komplo teorileri genellikle savaşlar, terör eylemleri veya bulaşıcı hastalıklar gibi dünya çapındaki olaylar sırasında ortaya çıkmaktadırlar.³¹ Ortaya atılan komplo teorilerine inanılması da yaygın bir olgudur. Üstelik bu tür yanlış inançların açık şekilde saldırganlık göstermek ya da sağlıkla ilgili müdahalelerin reddedilmesi gibi zararlı etkileri olabilmektedir.³² Komplo teorilerinin ve buna inananların olması salgınla baş etmede en büyük silah olan aşuların herkese ulaşmasına da engel olmaktadır. Aşı karşıtı komplo teorilerine olan inancın aşı alma isteği ile olumsuz yönde ilişkili olduğunu gösteren çalışmalar mevcuttur.³³ Yakın zamanda yapılan bir çalışma³⁴ komplo teorilerine inanan kişilerin birleşme yanılığını göstermeye daha yatkın olduğunu ortaya koymuştur.

Salgınla mücadele sürecinde eldeki bilimsel veriler ışığında³⁵ virüsten korunmak için maske kullanımı, fiziksel mesafenin korunması ve el temizliğine dikkat edilmesi gerekliliği hem global ölçekte hem de ülke genelinde sürekli vurgulanan adımlar olmuştur.^{36,37} Ülkemiz genelinde hem ulusal basında kamu spotları ile hem de kurum ve kuruluşlarda afişler ile izlenmesi gereken bu adımlar sürekli vurgulanmaktadır. Adeta bir slogan haline gelen maske, mesafe ve temizlik vurgusu tüm dünyayı etkisi altına alan salgın sürecinde sıklıkla karşılaştığımız bir uyarıcı olmuştur.

Bu çalışmada salgından korunma sürecinde strateji olarak bir bütün halinde sunulan ancak her biri ayrı birer adım olan maske, mesafe ve temizlik birleşimi, olasılık kuramı ile ilgili bir yanılığın olarak ortaya çıkan birleşme yanılığını çerçevesinde ele alınmıştır. Birleşme yanılığını açısından değerlendirildiğinde maskenin kullanılmaması ve sosyal mesafenin korunmaması durumunda hastalığa yakalanma olasılığı matematiksel olarak bu ikisinden birine dikkat edilmemesi durumunda hastalığa yakalanma olasılığından daha fazla olamaz. Birleşme yanılığını COVID ile ilişkili olarak gözlemek için Linda probleminin uyarlanmış versiyonu olan Ayşe problemi kullanılmıştır.

³¹ Jan Willem van Prooijen ve Karen M. Douglas, "Conspiracy theories as part of history: The role of societal crisis situations", *Memory Studies* 10, sayı 3 (2017): 323–33, <https://doi.org/10.1177/1750698017701615>.

³² J. Eric Oliver ve Thomas J. Wood, "Conspiracy theories and the paranoid style(s) of mass opinion", *American Journal of Political Science* 58, sayı 4 (2014): 952–66, <https://doi.org/10.1111/ajps.12084>.

³³ Daniel Jolley ve Karen M. Douglas, "The effects of anti-vaccine conspiracy theories on vaccination intentions", *PLoS ONE* 9, sayı 2 (2014), <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0089177>.

³⁴ Albert Wabnegger, Andreas Gremsl, ve Anne Schienle, "The association between the belief in coronavirus conspiracy theories, miracles, and the susceptibility to conjunction fallacy", *Applied Cognitive Psychology*, 29 Haziran 2021, acp.3860, <https://doi.org/10.1002/acp.3860>.

³⁵ Nan Chang Chiu vd., "Impact of wearing masks, hand hygiene, and social distancing on influenza, enterovirus, and all-cause pneumonia during the coronavirus pandemic: Retrospective national epidemiological surveillance study", *Journal of Medical Internet Research* 22, sayı 8 (2020), <https://doi.org/10.2196/21257>.

³⁶ CDC (Centers for Disease Control and Prevention, "How to Protect Yourself & Others", y.y., <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/prevent-getting-sick/prevention.html>.

³⁷ T.C. Sağlık Bakanlığı, "Maske, mesafe ve temizlik. Bu üç tedbirde birleşelim", y.y., <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-73287/maske-mesafe-ve-temizlik-bu-uc-tedbirde-birleselim.html>.

Yöntem

Katılımcılar

Araştırmanın örneklemini, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyoloji bölümünde okumakta olan 86 öğrenci (Erkek=5) oluşturmaktadır. Katılımcıların yaş ortalaması 20.69'tur (S= 1.38).

Veri toplama araçları

Çalışmada Tversky ve Kahneman'ın³⁸ birleşme yanılığının tipik örneği Linda probleminin uyarlanmış versiyonu Ayşe problemi ve yanıt seçenekleri kullanılmıştır. Covid salgınında sıklıkla kullanılan maske ve mesafe kuralı ile ilgili olarak iki yeni önerme Maske, Maske ve Mesafe (M, M&Ms) çalışmaya dahil edilmiştir. Veriler Mart 2020-Mayıs 2020 tarihleri arasında Google Formlar kullanılarak online şekilde toplanmıştır. Toplanan veriler JASP³⁹ programı kullanılarak analiz edilmiştir.

İşlem

Araştırma ile ilgili duyurular, pandemi sürecinde oluşturulmuş olan Google Classroom gruplarında yapılmıştır. Çalışma sayfasının girişinde araştırma ile ilgili detaylı bilgiler katılımcılara sunulmuştur.

Araştırmada Tversky ve Kahneman'ın Linda probleminin Covid 19 salgınına uyarlanmış bir versiyonu kullanılmıştır. Kullanılan problem ve seçenekler Ek-1'de sunulmuştur.

Bulgular

86 katılımcının kendilerine sunulan Ayşe problemini okuduktan sonra yaptıkları olasılık sıralamaları incelenmiştir. Olasılık sıralaması için sunulan seçenekler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Ayşe problemi olasılık sıralama seçenekleri

(1) Ayşe bir ilkokulda öğretmendir.
(2) Ayşe maske takmadığı için Covid'e yakalanmıştır. (M)
(3) Ayşe feminist görüşlüdür. (F)
(4) Ayşe maske takmadığı ve sosyal mesafeye dikkat etmediği için Covid'e yakalanmıştır. (M&Ms)
(5) Ayşe bir bankacıdır. (B)
(6) Ayşe sigorta pazarlayıcısıdır.
(7) Ayşe bir bankacı ve feminist harekette aktif biridir. (F&B)

Linda probleminde birleşme yanılığı gözlenen önermeler, Feminist ve Feminist Bankacı (F, F&B, B) önermeleri, bu çalışmada yeniden incelenmek üzere katılımcılara sunulmuştur. Katılımcıların %70.9'u (61) "Ayşe bir bankacı ve feminist harekette aktif biridir" seçeneğini, olasılık sıralamasında "Ayşe bankacıdır" seçeneğinden daha olası olarak sıralamışlardır.

Çalışmaya eklenen, Maske, Maske ve Mesafe seçeneklerinin olasılık sıralaması incelendiğinde katılımcıların %69.8'i (60) maske ve mesafe seçeneğini, sadece maske seçeneğinden daha olası olarak sıralamışlardır.

Tüm olasılık sıralaması yanıtlarına bakıldığında önermeler içinde en olası olarak düşünülen ve ilk sıraya konan önerme %38 (33) ile "Ayşe maske takmadığı ve sosyal mesafeye dikkat etmediği için Covid'e yakalanmıştır" önermesi olmuştur. Hemen ardından %37 (32) ile "Ayşe feminist görüşlüdür" önermesi gelmektedir.

Tartışma

Bu çalışmanın amacı, kişilerin olasılıklar içeren koşullarda bir tercih yapmaları gerektiğinde karar verirken, olasılığın temel yasasına aykırı şekilde yanlış kararlar vermelerinde etkili olan birleşme yanılığının günümüz salgın koşullarında vurgulanan maske, mesafe ve temizlik ilkeleri ile incelenmesidir. Çalışmada, Tversky ve Kahneman'ın (1983) ortaya koydukları Linda probleminin

³⁸ "Extensional versus intuitive reasoning: The conjunction fallacy in probability judgment."

³⁹ JASP Team, "JASP (Version 0.8.6.0)", [Computer software]., 2018.

Covid 19 salgınına uyarlanmış bir versiyonu olan Ayşe problemi kullanılmıştır. Çalışma sonunda, sunulan problemdeki maske ve mesafe kuralı ile ilgili önermelerin (M, M ve Ms) olasılık kurallarını ihlal ederek Birleşme yanılıgısı ortaya çıkardıkları gözlenmiştir. Yani kişilerin yaptıkları olasılık sıralamasında maske ve mesafe kuralını içeren önerme, bu iki önermeden birini içeren maske kuralından daha olası olarak sıralanmıştır. Ayrıca tüm önermeler içinde en olası olarak sıralanan önermede yine Covid 19 hastalığı ile ilgili olan önerme olarak gözlenmiştir. Bununla birlikte çalışma bulgularında Linda probleminde Tversky ve Kahneman'ın (1983) gözlemedikleri bulgular tekrar gözlenmiştir. Sunulan bilgiler ışığında yapılan olasılık sıralamasında feminist bir bankacı olmak, sadece bankacı olmak önermesinden daha olası olarak değerlendirilmiştir.

Tversky ve Kahneman'ın Linda problemine yöneltilen bazı eleştiriler mevcuttur⁴⁰. Bir itiraz frekansçılardan gelmiştir. Frekansçılar, birleşme problemi olasılık terimleri çerçevesinde sorulduğunda, tek bir standart cevabının olmadığını savunmaktadırlar⁴¹. Olasılık kelimesi birden çok anlamlı bir kelimedir⁴² ve bu anlamların tümü olasılık yasaları ile sınırlanamaz. Örneğin olasılık, matematiksel yorum yerine, akla yatkınlık, güvenilirlik ve tipiklik gibi kavramlar ile yorumlanabilir⁴³. Linda probleminde, yapılan açıklamadan sonra kişilere sorulan peki hangi koşul daha olası sorusunda, insanlar olası kelimesi ile ilgili bir yargıya varmak zorundadırlar. Hertwig ve Gigerenzer⁴⁴ yaptıkları çalışmalarında, Linda probleminde kişilerin olası kelimesini matematiksel anlamda yorumlamadıklarını ortaya koymuşlardır.

Olasılık kelimesinin birden çok anlamlılığının birleşme yanılıgısında etkili olduğu düşüncesine karşılık bazı alternatif yöntemler uygulanmıştır. Frekansçılar, karşılaşılan belirsiz durumun, olasılık değil, sıklık terimi çerçevesinde düşünülmesi durumunda, insanların matematiksel yönde kararlar vereceklerini, bunun da birleşme yanılıgısını büyük oranda ortadan kaldıracığını ileri sürmüşlerdir⁴⁵. Hertwig ve Gigerenzer⁴⁶ Linda problemini, olayın sıklığı ile düşünülmesi gereken bir formata çevirip kişilere sunmuşlardır. Katılımcılara, Linda'nın özellikleri ile aynı 200 kadın sunmuşlar ve daha sonra bu 200 kadından kaç tanesinin bankacı ve feminist olduğunu sormuşlardır. Hertwig ve Gigerenzer sıklıkla ilgili düşünülmesi istenen bu koşulda, denek içi desende, birleşme yanılıgısı gözlememişlerdir. Tversky ve Kahneman'da kişilerden, olasılıklar hakkında yargıda bulunmaları yerine, kategorilerin sıklığı hakkında tahminde bulunmalarını istedikleri çalışmalarında, birleşme yanılıgısı oranının azaldığını gözlemişlerdir. Tentori, Bonini ve Osherson⁴⁷ yaptıkları çalışmada, kişilere Linda problemine benzer problemler sunmuşlar, bu problemleri önce olası kelimesi ile ardından diğer bir koşulda ise görülme sıklığı tahmini ile sunmuşlardır. Olası kelimesinin kullanılmadığı durumda da birleşme yanılıgısını gözlemişlerdir. Bu durum bize birleşme yanılıgısının sadece olası kelimesinin çok anlamlılığı ile ilişkili olmadığını göstermektedir.

Frekansçıların bir başka eleştirisi, “ve” bağlacına karşı olmuştur. Hertwig'e göre⁴⁸ “ve” bağlacı, olasılık teorisinde kesişme anlamı verse de günlük dilde birleşim anlamı vermektedir. Hertwig, feminist ve bankacı koşulunun verdiği anlamla, feminist bankacı koşulunun verdiği anlamın aynı olmayacağını ileri sürmektedir. Bu durumu incelemek için Mellers, Hertwig ve Kahneman (2001) birlikte yaptıkları çalışmada, Linda problemine, bankacı ve feminist koşulu ile, feminist olan bankacı koşulunu da eklemişlerdir. Araştırma sonunda, feminist ve bankacı koşulu ile, feminist olan bankacı koşulunda da birleşme yanılıgısı gözlenmiştir.

⁴⁰ Newell, Lagnado, ve Shanks, “Challenging the role of implicit processes in probabilistic category learning”.

⁴¹ Gerd Gigerenzer, “On narrow norms and vague heuristics: A reply to Kahneman and Tversky.”, *Psychological Review*, 1996, <https://doi.org/10.1037/0033-295x.103.3.592>.

⁴² Hertwig ve Gigerenzer, “The ‘conjunction fallacy’ revisited: How intelligent inferences look like reasoning errors”.

⁴³ Newell, Lagnado, ve Shanks, “Challenging the role of implicit processes in probabilistic category learning”.

⁴⁴ “The ‘conjunction fallacy’ revisited: How intelligent inferences look like reasoning errors”.

⁴⁵ Gigerenzer, “On narrow norms and vague heuristics: A reply to Kahneman and Tversky.”

⁴⁶ “The ‘conjunction fallacy’ revisited: How intelligent inferences look like reasoning errors”.

⁴⁷ Tentori, Bonini, ve Osherson, “The conjunction fallacy: A misunderstanding about conjunction?”

⁴⁸ “Erratum: Do Frequency Representations Eliminate Conjunction Effects? An Exercise in Adversarial Collaboration (Psychological Science (2001)(12) (269–275) (10.1111/1467-9280.00350)”, *Psychological Science*, 2001, <https://doi.org/10.1111/1467-9280.00399>.

Olası kelimesinin yerine başka kelimelerin kullanımı, ya da durumun sıklığı ile ilgili düşünmeye yönlendirmek, kişilerde birleşme yanılığını azaltsa da birleşme yanılığı çoğu koşulda yine ortaya çıkmaktadır. Tversky ve Kahneman kişilerin yargıda bulunması gereken farklı alanlarda da birleşme yanılığının ortaya çıkıp çıkmayacağını gözlemek için çeşitli çalışmalar yapmışlardır. Sağlık alanında doktorlar ile yaptıkları çalışmalar (Medikal yargılar), spor ve bahis oyunları ile ilgili yaptıkları çalışmalar (Wimbeldon'ı tahmin) gibi günlük hayat ile ilgili desenlerde de gözledikleri yanılıklar, birleşme yanılığının hayatımızın pek çok alanında karşımıza çıkabilecek bir olasılık değerlendirme hatası olduğunu ortaya koymuştur.

Linda probleminde kanıt Linda ile ilgili sunulan tanımdır. Kişiler bu tanımdan üç varsayımda bulunabilirler. B= Linda bankacıdır. F= Linda feministtir. B&F= Linda feminist bir bankacıdır (Newell, Lagnado ve Shanks, 2007). Feminist bir bankacı, bankacı olmanın bir alt kümesi olduğu için, Linda'nın feminist bir bankacı olması olasılığı, bankacı olması olasılığından düşük olmalıdır. Ancak Linda ile ilgili tanımdan elde edilen kanıt, onun feminist bir bankacı olduğunu desteklemektedir. Onun feminist bir bankacı oluşuna verdiği destek sadece bankacı oluşuna verdiği destekten fazladır. Bu durumda onun feminist bir bankacı olma olasılığını artırmaktadır ancak sadece bankacı olma olasılığını azaltmaktadır⁴⁹. Bu görüş ışığında aynı şekilde günümüz salgın koşulları içinde bir kişinin Covid hastalığına yakalanması durumunda onun maske ve mesafe kuralına uymaması ile onun yalnızca maske kuralına uymaması farklı yorumlanabilir. Her iki önermede de ortak şekilde maske kuralının varlığı yanında, birinde bununla birlikte mesafe kuralına dair de bir bilgi varken, diğer önermede böyle bir bilgi yoktur. İnsan bu durumda yalnızca maske kuralının sunulduğu önermede mesafe kuralının zaten ihlal edilmediği yargısına sahip olmuş olabilirler. Matematiksel olarak birleşme yanılığı gözleniyor olsa da anlamsal ifade olarak kişilerin yorumlamaları farklılaşmış olabilir.

İnsanlar, olasılıkları olayların kendisine değil, olayların temsillerine bağlamaktadırlar. İnsanlar, olaylar ile ilgili durumları zihinlerinde örtük şekilde muhafaza etmektedirler. Bir sel felaketi için olay kişilere açık şekilde sunulmadan önce, depremin bir sel felaketine yol açabilecek olması kişilerin zihinlerinde açıkça var olmamaktadır. Ancak bu durum kendilerine açık şekilde sunulduğunda, bunu olay için bir destek olarak değerlendirmektedirler. Eğer insanlar, zihinlerindeki açılmamış halde duran diğer tüm parçaları da değerlendirmeye alsalar, örneğin, aşırı yağmur ya da kanalizasyonlardaki bir hasar gibi durumların da sel felaketine yol açabileceğini akıllarına getirseler, birleşme yanılığı önenebilir⁵⁰.

Ancak insanlardan, gerçek yaşamın her alanında karşılaştıkları olasılıklara karşı olasılık yasalarına göre hareket etmelerini beklemek pek olası olmayacaktır. Birleşme yanılığını, olasılık kurallarına göre değerlendirip, bir yanılığ olarak adlandırsak da Hilton'a göre (1995, akt.,⁵¹) birleşme yanılığı sonuçta; sosyal ipuçları, dilbilimsel ipuçları ve geçmiş tecrübeler tarafından tetiklenen rasyonel bir tepkidir.

Sonuç olarak gözlemlenen bu bulgular, birleşme yanılığı ortaya koyması ve insanların olasılıklarla ilgili rasyonellikten uzak seçimler yapabildikleri yeniden ortaya koyması açısından düşündürücü olmakla birlikte salgın sürecinde ısrarla vurgulanan önlemleri her aşaması ile bir bütün olarak kabullenmelerini göstermesi anlamında sevindiricidir. Çalışmanın bir diğer amacı salgın sürecinin farklı bir yaklaşımla ele alındığı bir gözlem ortaya koymaktır. Bu amaçla ortaya konan bulgular hem salgın sürecindeki önlemlere hem de temel bir matematik kuralı olan birleşme kuralına dikkat çekmesi açısından önemlidir.

Kaynakça

CHIU, Nan Chang, Hsin CHI, Yu Lin TAI, Chun Chih PENG, Cheng Yin TSENG, Chung Chu CHEN, Boon Fatt TAN, ve Chien Yu LIN. "Impact of wearing masks, hand hygiene, and social distancing on influenza, enterovirus, and all-cause pneumonia during the coronavirus pandemic: Retrospective national epidemiological surveillance study". *Journal of Medical Internet Research* 22, sayı 8 (2020). <https://doi.org/10.2196/21257>.

⁴⁹ Newell, Lagnado, ve Shanks, "Challenging the role of implicit processes in probabilistic category learning".

⁵⁰ Tversky ve Koehler, "Support Theory: A Nonextensional Representation of Subjective Probability".

⁵¹ E. Stanovich & West, 1998)

E. STANOVICH, Keith, ve Richard F. WEST. "Individual differences in framing and conjunction effects". *International Journal of Phytoremediation*, 1998. <https://doi.org/10.1080/135467898394094>.

"ERRATUM: Do Frequency Representations Eliminate Conjunction Effects? An Exercise in Adversarial Collaboration (Psychological Science (2001)(12) (269–275) (10.1111/1467-9280.00350))". *Psychological Science*, 2001. <https://doi.org/10.1111/1467-9280.00399>.

GİGERENZER, Gerd. "On narrow norms and vague heuristics: A reply to Kahneman and Tversky." *Psychological Review*, 1996. <https://doi.org/10.1037/0033-295x.103.3.592>.

GİLOVICH, Thomas, ve Dale GRİFFİN. "Heuristics and Biases: Then and Now". İçinde *Heuristics and Biases: The Psychology of Intuitive Judgment*, 2002.

HERTWİG, Ralph, ve Gerd GİGERENZER. "The 'conjunction fallacy' revisited: How intelligent inferences look like reasoning errors". *Journal of Behavioral Decision Making*, 1999. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-0771\(199912\)12:4<275::AID-BDM323>3.0.CO;2-M](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-0771(199912)12:4<275::AID-BDM323>3.0.CO;2-M).

JASP Team. "JASP (Version 0.8.6.0)". [*Computer software*]., 2018.

JOLLEY, Daniel, ve Karen M. DOUGLAS. "The effects of anti-vaccine conspiracy theories on vaccination intentions". *PLoS ONE* 9, sayı 2 (2014). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0089177>.

KAHNEMAN, Daniel, ve Amos TVERSKY. "Subjective probability: A judgment of representativeness". *Cognitive Psychology*, 1972. [https://doi.org/10.1016/0010-0285\(72\)90016-3](https://doi.org/10.1016/0010-0285(72)90016-3).

LUDWİN-PEERY, Ethan, Neil R. BRAMLEY, Ernest DAVIS, ve Todd M. GURECKİS. "Broken Physics: A Conjunction-Fallacy Effect in Intuitive Physical Reasoning". *Psychological Science*, 2020. <https://doi.org/10.1177/0956797620957610>.

NEWELL, Ben R., David A. LAGNADO, ve David R. SHANKS. "Challenging the role of implicit processes in probabilistic category learning". *Psychonomic Bulletin and Review*, 2007. <https://doi.org/10.3758/BF03194098>.

OLİVER, J. Eric, ve Thomas J. WOOD. "Conspiracy theories and the paranoid style(s) of mass opinion". *American Journal of Political Science* 58, sayı 4 (2014): 952–66. <https://doi.org/10.1111/ajps.12084>.

PREVENTİON, CDC (Centers for Disease Control and. "How to Protect Yourself & Others", y.y. <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/prevent-getting-sick/prevention.html>.

PROOIJEN, Jan Willem van, ve Karen M. DOUGLAS. "Conspiracy theories as part of history: The role of societal crisis situations". *Memory Studies* 10, sayı 3 (2017): 323–33. <https://doi.org/10.1177/1750698017701615>.

SLOVİC, P, B FİSCHHOFF, ve S LİCHTENSTEİN. "Behavioral Decision Theory". *Annual Review of Psychology*, 1977. <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.28.020177.000245>.

SOLSO, Robert L, M Kimberly MACLİN, ve Otto H MACLİN. *Cognitive psychology, 7th ed. Cognitive psychology, 7th ed.*, 2005.

T.C. Sağlık Bakanlığı. "Maske, mesafe ve temizlik. Bu üç tedbirde birleşelim", y.y. <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-73287/maske-mesafe-ve-temizlik-bu-uc-tedbirde-birleselim.html>.

TENTORİ, Katya, Nicolao BONİNİ, ve Daniel OSHERSON. "The conjunction fallacy: A misunderstanding about conjunction?" *Cognitive Science*, 2004. <https://doi.org/10.1016/j.cogsci.2004.01.001>.

TVERSKY, Amos, ve Daniel KAHNEMAN. "Availability: A heuristic for judging frequency and probability". *Cognitive Psychology*, 1973. [https://doi.org/10.1016/0010-0285\(73\)90033-9](https://doi.org/10.1016/0010-0285(73)90033-9).

TVERSKY, Amos, ve Daniel KAHNEMAN. "Extensional versus intuitive reasoning: The conjunction fallacy in probability judgment." *Psychological Review* 90, sayı 4 (1983): 293–315. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.90.4.293>.

TVERSKY, Amos, ve Daniel KAHNEMAN. "Judgment under Uncertainty - Heuristics and Biases Tversky Kahneman 1974". *Science*, 1974.

TVERSKY, Amos, ve Derek J. KOEHLER. "Support Theory: A Nonextensional Representation of Subjective Probability". *Psychological Review*, 1994. <https://doi.org/10.1037//0033-295x.101.4.547>.

WABNEGGER, Albert, Andreas GREMSL, ve Anne SCHIENLE. "The association between the belief in coronavirus conspiracy theories, miracles, and the susceptibility to conjunction fallacy". *Applied Cognitive Psychology*, 29 Haziran 2021, acp.3860. <https://doi.org/10.1002/acp.3860>.

Ek-1

"Ayşe 31 yaşında, bekar, lafını sakınmayan, çok zeki bir bayandır. Felsefe alanında uzmanlaşmıştır. Öğrenciyken ayrımcılık ve sosyal adalet konuları ile derinden ilgilenmiştir, ayrıca nükleer karşıtı gösterilerde yer almıştır. Salgın sürecinde yaptırdığı test sonucu Covid pozitif olduğunu öğrenmiştir."

Ayşe ile ilgili aşağıdakilerden hangisi daha olasıdır. En olasıdan en az olasıya doğru sıralama yapınız.

- (1) Ayşe bir ilkokulda öğretmendir.
- (2) Ayşe maske takmadığı için Covid'e yakalanmıştır.
- (3) Ayşe feminist görüşlüdür.
- (4) Ayşe maske takmadığı ve sosyal mesafeye dikkat etmediği için Covid'e yakalanmıştır.
- (5) Ayşe bir bankacıdır.
- (6) Ayşe sigorta pazarlayıcısıdır.
- (7) Ayşe bir bankacı ve feminist harekette aktif biridir.

Lütfen olasılık sıralamasını, maddelerin başında yazan rakamları kullanarak yapınız. Rakamlar arasına virgül koyunuz.

ORTAÇAĞ'I KARAYA BULAYAN VEBA SALGINI: KARA ÖLÜM, TOPLUM VE EDEBİYAT

Nazan YILDIZ*

Giriş

Bugün aşısı bulunan ve antibiyotiklerle bile tedavi edilebilen veba hastalığı, Ortaçağ'da insanoğlunu çaresiz bırakmıştır. Kara Ölüm (Black Death) olarak anılan veba salgını dini, toplumsal ve ekonomik anlamda büyük değişikliklere yol açmış ve Avrupa tarihinde derin bir yer edinmiştir. Tıpkı bugün Covid 19'a çare bulmaya çalışan bilim adamları gibi Ortaçağlı doktorlar bu ölüm kokan salgına bir dur demeye çalışmışlardır. Fakat hastalık öyle bir aşamaya gelir ki ölümlerin onları gömecek kimsesi kalmaz. İnsanlar çocuklarını en uygun buldukları çukurlara dini vecibeler yerine getirilmeksizin gömmek zorunda kalırlar. Herkes ölümü beklediği için ölümlerine bile ağlayamazlar. Pek çok kişiye göre dünyanın sonu gelmiştir. Kimine göre ise bu hastalık toplumsal yozlaşmanın karşılığında Tanrı'nın insanlığa verdiği bir cezadır. Ölümün kol gezdiği bu dönemde edebiyat ve sanatta "ölümün dansı" alegorisi ortaya çıkar. Bu alegori genç, yaşlı, fakir, zengin bakmayan ölümün evrenselliğini vurgular. Herkesi ölümün çatısı altında birleştirir. Kara ölüm olarak adlandırılan salgın 1347- 1400 yılları arasında Avrupa'yı kasıp kavurur. Hastalığın hayvanlardan ve özellikle pire ve diğer fare parazitlerinden geçtiği bilinmektedir. Bu korkunç salgın ilk olarak 1347'de Kırım'da ortaya çıkmış ve Cenevizli tacirler tarafından Türkiye ve İtalya'ya yayılmıştır. 1348 yılında ise Batı Avrupa'da görülmüştür. 1720 yılına kadar varlığını sürdüren salgın en öldürücü etkisini Ortaçağ'da göstermiştir. Ne içinde yaşanacak bir ev, ekilecek toprak, ne de bu toprağı ekecek insan bırakmıştır. Kara ölüm 14. yüzyılda dünya nüfusunu 475 milyondan 350-375 milyona indirmiştir. Bu felaketin tek olumlu yanı çalışacak işçi kalmadığından köylülerin konumunu kayda değer bir şekilde yükseltmesi olmuştur. Bu amansız hastalığın yankıları edebiyatta da yer bulmuştur. Giovanni Boccaccio kült eseri *Decameron*'da, Geoffrey Chaucer *Afnameci'nin Hikâyesi'nde* (*The Pardoner's Tale*) ve Thomas Nashe ise "*Veba Zamanında Ayin*" ("*A Litany in Time of Plague*") adlı sonesinde kara ölümün saldığı korkudan bahseder. Bu bağlamda, bu makalenin amacı Ortaçağ'ı esir almış kara ölüm adıyla anılan veba salgını toplumsal ve edebi anlamda resmetmektir.¹

Avrupa tarihinde Ortaçağ milattan sonra 400'den 1400'lü yıllara karşılık gelen büyük kültürel uyanış olarak bilinen Rönesans'a kadar olan zaman aralığını kapsar. Ortaçağ üç kısma ayrılır: Başlangıçtan onbirinci yüzyıla kadar süren Erken Ortaçağ, 1250'li yıllara kadar süren Yüksek Ortaçağ ve kara ölüm salgınına içeren (1346-1352) Geç Ortaçağ.² Ortaçağ'da toplum, ruhban sınıfı, asiller ve köylüler olmak üzere üç sınıf üzerine kuruluydu ve derebeylik sistemi hüküm sürmekteydi. Erken Ortaçağ'da Avrupalıların çoğu asillerin topraklarında çalışan köylülerdi. Toprakta çalışmanın yanısıra, lordlarına çeşitli vergilerde ödemek zorundaydılar. Karşılık olarak lordları onlara koruma sağlar ve topraklarının küçük bir kısmını kendileri için kullanmalarına izin verirlerdi.³ Ondördüncü yüzyıla gelindiğinde, Childress'in da belirttiği gibi, toplumdaki sosyal, ekonomik ve politik değişimlerden dolayı derebeylik ve üç sınıf ayrımına dayalı bu hiyerarşik yapı sarsılmaya başladı.⁴ Bu değişimlerin başında 1337-1453 yılları arasında gerçekleşen İngiltere ve Fransa arasındaki Yüzyıl Savaşları, 1381 yılındaki Köylü Ayaklanması ve 1348-1349 yılları arasındaki büyük veba salgını geliyordu.

* Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatı Bölümü, Trabzon, nyildiz@ktu.edu.tr

¹ *Afnameci'nin Hikâyesi* hariç bu yazıdaki bütün çeviriler yazara aittir. *Afnameci'nin Hikâyesi'nde* Nazmi Ağıl'ın çevirisi kullanılmıştır.

² Louise Chipley Slavicek, *Great Historic Disasters: The Black Death*, New York 2008, s. 11.

³ Slavicek, s. 13.

⁴ Diana Childress, *Chaucer's England*, Connecticut 2000, s.3.

Savaş ve ayaklanmaların yanında açlık ve gidip gelen veba salgınları Ortaçağ insanını çaresiz bırakıyordu. 1315-1322 yılları arasında süren ve Büyük Açlık dönemi olarak adlandırılan dönemin sonuçları yıkıcıydı. Aberth'in belirttiği üzere İngiltere, İrlanda, Fransa ve Almanya gibi ülkeleri etkisi altına alan bu büyük açlık döneminin sebebi bitkilerin ve ekinlerin çürümesine sebep olan durmaksızın yağın yağmurdu.⁵ Yedi yıl süren Büyük Açlık dönemi boyunca Avrupa'nın çeşitli yerlerinde açlık oranı % 20'ye ulaştı. Flamanca'da bir gözlemci şöyle yazar: "Yoksulların bağırsık çağırışları kayaları bile yerinden oynatabilirdi".⁶ Yüksek yiyecek fiyatları yüzünden şehirde yaşayanlar evcil hayvanlarını, kuş dışkılarını ve küflenmiş buğdaylarını, kırsal kesimde yaşayanlar ise tarlalarını sürmekte kullandıkları öküzlerini ve gelecek yıl için sakladıkları tohumları yiyorlardı. İnsanların birbirlerini yediklerine dair dedikodular bile vardı. İrlanda'da açlık zirve yaptığı zaman İrlandalıların ölümleri mezarlarından çıkardıkları ve kafatası etlerini yediklerine dair anlatılar mevcuttur. Almanya'da bir keşişin anlatısına göre fakirlerden kendi çocuklarını yiyenler vardı.⁷ Kötü hava koşullarıyla gelen açlık İngiltere nüfusunun %18'inin ölümüne sebep oldu. Bu ölüm oranı normalden yüksek olsa da bir ya da iki nesil sonra toparlanabilecek rakamlardı.⁸ Fakat özellikle 1348-49 yıllarındaki kara ölüm olarak bilinen veba salgınının sonuçları çok daha fazla yıkıcıydı ve açlık yüzünden azalan İngiltere nüfusunu kolayca toparlanamayacak bir düzeye indirdi. Açlık kara ölümün etkilerini daha da artırdı. Aç ve zayıf Avrupa halkı vebaya karşı korunmasız kaldı. Currie'nin altını çizdiği gibi veba sağlıklı ve iyi beslenebilen kişileri de öldürdü fakat asıl hasarı açlık yüzünden sağlıkları bozulanlara verdi.⁹ Veba Avrupa için o kadar yıkıcıydı ki tarihçi Siena'lı Agnolo di Tura birçok kişinin dünyanın sonunun geldiğine inandığını yazar.¹⁰ Tarihe geçen ilk veba salgını ise 542 yılı baharında Konstantinopolis'te görülmüştür. Hastalık kısa zamanda bütün Roma İmparatorluğuna yayılmış ve yaklaşık 25 milyon kişinin ölümüne sebep olmuştur.¹¹

Kara ölümün en çok bilinen iki türü vardı. Hıyarcıklı (bubonik) veba *Yersinia pestis* isimli hayvansal bir bakteri sebebiyle meydana geliyor ve farelerdeki pirelerden bulaşıyordu. Bu tür veba adını bulaştığı insanın lenflerinde, kasıklarında ve koltuk altlarında oluşan hıyarcık şeklindeki acılı şişliklerden alıyordu.¹² Bizanslı tarihçi

Şekil 1. Gary Jeffrey'nin gözünden vebalı bir hasta. S. 1

Procopius modern bilimin bubonik veba olarak tanımladığı Konstantinopolis'i vuran veba salgınına şöyle anlatır: "Hastalar aniden ateşleniyordu. Vücut rengini değiştirmiyordu ve ateş vücudun sıcaklığını o kadar da artırmıyordu. Bu yüzden hastaların çoğu ölümü beklemiyordu. Fakat bazılarında aynı gün, bazılarında bir ya da birkaç gün sonra, genellikle karın altında, koltuk altlarında, bazı vakalarda ise kulakların yanlarında ve kalçalarda bubonik şişlikler meydana geliyordu".¹³ İkinci tür ise akciğer vebası olarak bilinen pnömonik vebaydı. Bu iki türde ondördüncü yüzyılın sonlarında İngiltere'de görülmüyordu. Bir başka türde septisemik vebaydı. Septisemik vebanın belirtisi ise siyah çürümüş parmak

⁵ John Aberth, *The Black Death: The Great Mortality of 1348-1350*, New York 2005, s. 51.

⁶ Aberth, s.51.

⁷ Slavicek, s. 19.

⁸ Aberth, s. 51.

⁹ Stephen Currie, *Understanding World History: The Black Death*, San Diego 2012, s. 17.

¹⁰ Aberth, s. 2.

¹¹ Gary Jeffrey, *Graphic Medieval History: The Black Death*, New York 2014, s. 4.

¹² John A. F. Thomson, *The Transformation of Medieval England 1370-1529*, London 1992, s.9.

¹³ Procopius, *History of the Wars*, Çev. H.B. Dewing, Cambridge 1935, s. 457-58.

uçlarıydı. Veba ateş ve titremeyle başlıyordu. Vebalının derisi kararmaya başladıkça acı artardı.¹⁴ En yaygın görülen hıyarcık vebası türünün belirtileri ise ateş, baş ağrısı, titreme, nabzın hızlı atması, kas ağrısı, yorgunluk ve kusmaydı. Tedavi edilmezse bu tür veba kurbanlarının 5'te 3'ünü iki hafta içinde öldürüyordu. Daha az görülen pnömonik ve septisemik veba ise daha da ölümcüldü, bu tür vebaların neredeyse hepsi ölümlle sonuçlanırdı.¹⁵ Vebanın bütün türlerine Yestinia pestis bakterisi sebep oluyordu.¹⁶ Hastalığın Çin'den çıkıp İpek Yolu aracılığıyla Asya'dan Avrupa'ya yayıldığı ve Kırım'dan gelen gemi konvoylarının bu yayılmada çok etkili olduğu kabul edilir. Hastalık daha sonra Avrupa'ya, önce Sicilya ve daha sonra Fransa'ya geçer.¹⁷ Britanya'da ise nüfusun üçte birini yok eder. Hastalığa yakalanan 10 kişi içinde kurtulma oranı 1 kişi bile değildir. Hastalıktan hayatını kaybedenlerin sayısı tam olarak bilinmesede birçok köyün tamamen yok olduğu bilinir.¹⁸ Hastalık daha sonra İskoçya, İrlanda, Almanya, Rusya, Skandinavya ve hatta Kuzey Afrika ve Orta Doğu'ya ulaşır. Kara ölüm iki yıl içinde 75- 200 milyon arası can alır. Kötü beslenme şartları ve hijyen eksikliği köylüler arasında ölüm oranlarını artırır fakat asiller de güvende değildir.¹⁹ Hastalık Rusya'dan İran, Irak, Mısır, Suriye, Lübnan, İsrail, Suudi Arabistan, Yemen ve Türkiye'ye ulaşır. Vebayla ilgili yazdıklarıyla bilinen Suriyeli coğrafyacı Abu Hafs Umar ibn al-Wardi de 1349 yılının mart ayında vebaya teslim olur.²⁰

Kara ölüm Avrupa'da "büyük salgın", "ölümlülük" ve "Floransa vebası" olarak biliniyordu. Müslüman tarihçiler ise hastalığı "evrensel veba", büyük yıkım" ve "yılın afeti" olarak adlandırıyorlardı.²¹ Bu ölümcül hastalığın isminin "kara ölüm" olarak adlandırılması Belçikalı gökbilimci Simon de Covinus'ın bir şiirine dayanır. Covinus şiirinde pandemiyi "mors atra" olarak nitelendirir. Covinus'un şiirini çeviren Avrupalı çevirmenler ve onsekizinci yüzyıl İsveç ve Danimarkalı tarihçiler "atra" kelimesinin Latince'de hem "korkunç" hemde "siyah/kara" anlamına gelmesine rağmen terimi kara ölüm olarak çevirirler. Kara kelimesinin seçilme sebebi hastalığın ilerleyen aşamalarında hastanın özellikle parmaklarının kararmasıdır fakat bu durum sadece septisemik vebanın ender vakalarında görülmekteydi. Yirminci yüzyıla gelindiğinde ise bu ölümcül hastalığın ismi "kara ölüm" olarak batı dünyasında standart bir isim olarak kabul edilmişti.²² İlgili kayıtların tutulmaması sebebiyle araştırmacılar veba salgının ölüm oranlarını farklı yollarla tahmini olarak hesaplayabildiler. Pekçok araştırmacıya göre ölümcül salgında Avrupa nüfusunun % 35- 45 arası hayatını kaybetti. 1340'lı yıllarda Avrupa nüfusunun 75- 100 milyon arası olduğu düşünülürse 25- 45 milyon arası insanın salgına teslim olduğu çıkarılabilir. Asya ve Afrika'daki ölüm oranlarını hesap etmek daha zor olsada araştırmacılar oranın 50-125 milyon arasında olduğunu tahmin ediyor.²³ Araştırmacıların öne sürdüğü bazı Avrupa şehirlerindeki ölüm verilerine bakacak olursak Floransa'da 60, 000, Venedik'te 100,000, Paris'te 50, 000, Strazburg'da 16,000 ve Londra'da 100,000 kişi veba nedeniyle hayatını kaybetti.²⁴ Eşsiz İtalyan şair Francesco Petrarca, 1348 yılında veba ülkesini esir almışken hayatın uzun bir ıstırap olduğunu söyler. Birçok yakın arkadaşını ve sevdiği kadını vebaya kurban veren büyük şair "Kendisine" ("Ad Se Ipsum") adlı şiirinde ölümün genç yaşlı herkesi bulduğunu ve nereye bakarsa cenaze ve tabut gördüğünü yazar.²⁵

¹⁴ Jeffrey, s. 4-5.

¹⁵ Slavicek, s. 23.

¹⁶ Anna L. DesOrmeaux, *The Black Death and Its Effects on Fourteenth and Fifteenth Century Art*, Louisiana State University, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Louisiana 2004, s. 7.

¹⁷ Morris Bishop, *The Penguin Book of the Middle Ages*, Norwich 1971, s. 306.

¹⁸ David McDowall, *An Illustrated History of Britain*, Essex 1989, s. 46.

¹⁹ Jeffrey, s. 7, 44.

²⁰ Slavicek, s. 19.

²¹ Sean Martin, *The Black Death*, Harpenden 2007, s. 28-29.

²² Slavicek, s. 9.

²³ Currie, s. 33-34.

²⁴ J. F.C. Hecker, *The Black Death and The Dancing Mania*, 2015, s. 19.

²⁵ Slavicek, s. 10.

Kara Ölüm ve Toplum

Veba fakir, zengin tanımamış, köylülerin yanında soyluları da vurmuştu. İngiliz bir büyükelçinin karısı Lady Fanshawe günlüğüne şöyle yazar: “Üçüncü oğlum Richard, dördüncü oğlum Henry ve beşinci oğlum Richard hepsi öldüler. İkinci oğlum Paris’te Protestan kilisesinde yatıyor. En küçük kızım Anne, Yorkshire’de yatıyor. On günlük kızım Elizabeth, Madrid’te Fransız hastanesinin kilisesinde yatıyor. Bir kızım Kent’te, diğer kızım Mary ise Hertford’ta yatıyor”.²⁶ Sayısız kayıp vermelerine rağmen bu hastalıktan avantajlı çıkan grup toprakta çalışan köylü sınıfı olmuştu. Veba çalışan nüfusun sayısını o kadar azlatmıştı ki, hayatta kalanlar çalışma karşılığında daha fazla para kazanabilmek için pazarlık edebilecek duruma gelmişlerdi.²⁷ Bu durum daha sonra toplum yapısında çok büyük değişikliklere sebep olacaktı. Parlamento ve asiller bu durumu engellemek ve sosyal hiyerarşinin korunması için çok çaba gösterdiler. Örneğin, Parlamento 1349’da bir işçi yasası yayımladı, yasaya göre işçiler buldukları bölgedeki yasal maaş miktarını kabul edecek ve daha yüksek maaşlar alabilmek için başka yerlere gidemeyeceklerdi.²⁸ 1363, 1463 ve 1483 yıllarında toplumun sınıflarını birbirinden ayırt etmek için kıyafet kanunları yayımlandı. Fakat alınan önlemler

Şekil 2. Yine Gary Jeffrey’nin gözünden her sabah ölüleri toplamaya gelen at arabası. S. 32.

bir işe yaramadı ve özellikle Ortaçağ’ın sonunda bilinen üç sınıfın yanına başlıca tüccar ve esnaflardan oluşan bir grup daha eklendi. Bütün bu gelişmeler doğrultusunda özellikle Geç Ortaçağ dönemi “bir karmaşa ve karışıklık” dönemiymi.²⁹

Kara ölüm o kadar fazla insanın sonunu getirmişti ki insanlar dünyanın sonunun geldiğini düşünüyorlardı. Tarihçiler salgını Tanrı’nın insan ırkının devamı için bazı insanları canlı bıraktığı Nuh Tufanına benzetiyordu. Tarihçi John Clynn kronikinin sonunda gelecekte bazı insanların sağ kalma ihtimaline karşı boş sayfalar bırakmıştı. Tarihçilerin kroniklerinde ölüleri gömmeye canlı kimse kalmadığı, ailelerin hep birlikte öldükleri, rahiplerin birkaç saat önce günahını çıkardıkları kişilerle beraber gömüldüğü, toplu mezarlardan gelen kötü kokular yüzünden insanların mezarlıkların yakınından geçemediği gibi benzer durumları resmediyordu.³⁰ Veba salgınları Avrupa’da 1750’lere kadar sürdü fakat hiçbir zaman kara ölüm denilen zamanı kadar etkili olmadı. En etkililerinden bir tanesi 1665’teki büyük veba salgınıydı ve bu salgın 100.000 kişiden fazlasını öldürmüştü.³¹ Bazı tarihçilere göre 1666’da Londra’da çıkan ve 13.000 evi yerle bir eden büyük yangın şehirdeki veba taşıyan

²⁶ Joseph P. Byrne, *Daily Life during the Black Death*, London 2006, s. 70.

²⁷ Peggy Knapp, *Chaucer and the Social Contest*, New York 1990, s. 12.

²⁸ C. C. Olson ve M. M. Crow, *Chaucer’s World*, New York 1948, s. 357.

²⁹ L. R. Poos, *A Rural Society after the Black Death: Essex 1350-1525*, Cambridge 1991, s. 1.

³⁰ Rosemary Horrox, *The Black Death*, Manchester 1994, s. 3.

³¹ Jeffrey, s. 45.

kemirgenlerin ve pirelerin sonunu getirmişti.³²

Ortaçağ dünyasını günümüzde yaşadığımız Covid 19 salgınından çok daha kötü bir şekilde etkileyen veba bugün çok az görülen ve antibiyotik ve aşılarla tedavi edilebilen bir hastalığa dönüşmüştür. Fakat Ortaçağ doktorları bu ölümcül hastalığı tedavi etmek için farklı yöntemler kullansalarda kesin bir çözüm bulamamışlardır. Ortaçağ'da doktorların eğitimi okuldan okula farklılık göstermesine rağmen genel anlamda klasik ve islami eğitim geleneğine dayalıydı. Öğrenciler ilk önce Latince öğretilen okullara giderler ve burada Latince okuma, yazma ve konuşma dersleri alırlardı. Yükseköğrenimin dili Latince olduğu için bu eğitim gerekiyordu. Kadınlar üniversitelere ve tıp okullarına alınmazlardı. Öğrenciler 14 yaşlarında sosyal bilimler alanında çalışır ve 4-5 yıl sonra lisans veya yüksek lisans derecesi alırlardı. Tıp'ı bitirmek için 4-5 yıl daha gerekiyordu ve tıp eğitimi Hipokrat, Kalinos ve İbn'I Sina'nın öğretileri yanında farklı İslam eserlerinin Latince çevirilerini kapsıyordu. Profesörler metinlerden direkt olarak okurlar, gerektiğinde yorum yaparlardı ve öğrencilerde onların dediklerini not alırlardı.³³ Birçok insan kara ölüm salgınına Ortaçağ doktorlarının hastalara müdahale ederken kullandıkları tuhaf, gaga maskeli giysilerle özdeşleştirmiştir. Bu korkunç görünümlü maskeler onaltıncı yüzyılda çıkan başka bir salgına kadar Avrupa'da görülmemiştir. Bu gagalı maskeler doktorun hastanın soluğundan etkilenmemesi için tatlı kokulu bitki ve baharatlarla doldurulurdu. Bazı onaltıncı yüzyıl doktorları maskelerin yanısıra şapka, eldiven ve özel bir kumaştan yapılan uzun elbiseler giyerlerdi. Ondördüncü yüzyılda doktorların böyle korumalı giysiler giydiğine dair bir delil yoktur. Bir İtalyan anlatısına göre, ondördüncü yüzyıl doktorları uzun, renkli elbise ve kürkle kaplı kapüşonlar giyip sık eldivenler takarlardı ve kemerlerinde gümüş olurdu. Bazıları ise zehirli gazlara karşı yanlarında güzel kokan yapraklar ve kokulu elmalar taşırdı.³⁴

Şekil 3. Gagalı maskesiyle vebalı hastayı tedaviye giden bir 17.yy doktoru
<https://www.bbc.com/news/uk-england-norfolk-52456180>

Ortaçağ'da Avrupalı doktorlar kara ölüme bilimsel bir açıklama getiremediler ve hiçbirisi hastalığın fareler üzerindeki pirelerden yayıldığını bulamadılar. Tuchman'ın altını çizdiği gibi Ortaçağ'da vebayla ilgili yazılarda farelerin sözü bile geçmez.³⁵ Ortaçağ doktorlarının hastalığın kişiden kişiye direkt geçtiğinden şüphelenselerde bunun nasıl olabileceğine dair bir fikirleri yoktu. Çözüm bulmak konusunda klasik dönem doktorlarının

yazdıklarına güvendiler. Tarihçi John Kelly bu durumu Ortaçağ'ın tipik otoriteye saygı kavramına bağlar.³⁶ Vebayı tedavi etme yöntemlerinin başında yabancı bitkiler, eski tıp yöntemleri ve astrolojiden yararlanma başı çekiyordu.³⁷ Pek çok doktor hastalığın sebebini yıldızlarda aradı. Paris Üniversitesi'nde bir grup doktor gezegenlerin hareketlerini inceledi ve vebanın sebebini Mars, Jupiter ve Satürn'ün 20 Mart 1345'te bir araya gelmesi olduğunda karar kırdılar.³⁸ Adaçayı, rezene, kişniş ve defneyaprağı bitki tedavisinde yaygın olarak kullanılıyordu. Tedavide hayvanlardan da yararlanılıyordu. Örneğin omuz ağrısına keçi tüyü tavsiye ediliyordu. Keçinin tüyleri yakılıp ağrıyan omuz ateşin dumanına tutuluyordu.³⁹ Kan akıtılması ve yılan eti de tedavi yöntemleri arasındaydı.

³² Slavicek, s. 105.

³³ Bryne, s. 19.

³⁴ Slavicek, s. 72.

³⁵ Barbara Tuchman, *A Distant Mirror: A Calamitous Fourteenth Century*, New York 1978, s. 124.

³⁶ John Kelly, *A Great Mortality*, New York 2005, s. 110.

³⁷ Jeffrey, s. 44.

³⁸ Currie, s. 42-43.

³⁹ Faith Wallis, *Medieval Medicine: A Reader*, Toronto 2010, s. 120.

Fakat bütün bunlardan önce hastanın günahlarından arınıp tövbekâr olması gerekiyordu.⁴⁰ Ortaçağ doktorları vebanın sebebini bulamadılar fakat bugün vebanın vücudu istila eden ve toksin yayarak zehirleyen bir bakteri yüzünden meydana geldiğini biliyoruz. Hastalık kemirgenler üzerindeki pirelere etki ediyordu. İnsanlarda olduğu gibi önce soğuk algınlığı benzeri hafif belirtiler görülüyordu. Zaman içinde ölümcül bir duruma gelip bubonik vebasına dönüşüyordu. Ortaçağ'da hastalığı yayanda Doğu'dan gelen ticaret gemilerindeki farelerdi.⁴¹ Ortaçağ'da hastalığın sebebi olarak vücuttaki sıvıların dengesizliği ve havadaki zehirli buharlar da gösteriliyordu. Havanın kirlenme sebebi ise cesetler ve kirli sulardı.⁴² 1830'ların sonlarında Alman fizikçi J.F. Hecker veba üzerine bir kitap yayımladı ve hastalığa seri depremler sonucu gökyüzüne yayılan zehirli gazların sebep olduğunu öne sürdü. Hecker'in kitabının yayımlanmasından yaklaşık yarım yüzyıl sonra, Fransız biyolog Louis Pasteur ve Alman fizikçi Robert Koch hastalığın sebebi üzerine yeni bir teori öne sürdüler. Pasteur ve Koch'un teorisine göre hastalık mikroorganizmaların vücudu istila etmesiyle ortaya çıkıyordu. Hastalığa sebep olan iki başlıca mikroorganizma ise bakteri ve virüslerdi.⁴³

Ortaçağ insanı bilimsel açıklamalardan öte vebanın iki önemli sebepten kaynaklandığına inanıyordu. İlk sebepte suçlanan Yahudilerdi. Avrupa'daki en büyük kültürel azınlık olan Yahudiler Ortaçağ Hristiyanlarının günah keçisi konumundaydılar. 1340'ların sonunda Avrupa'yı kasıp kavuran vebanın sorumlusu olarak Yahudiler görüldü. Dedikodulara göre Yahudiler Hristiyan şehir ve kasabalarının kuyularını zehirliyorlardı. Hatta bunun için büyü yapıyorlar ve ölümcül zehiri elde edebilmek için kurbağa, kertenkele, örümcek, öldürdükleri Hristiyanların kalpleri ve ölümcül bir yılanın derisini kullanıyorlardı.⁴⁴ Hastalık karşısında şok ve korku içinde olan Ortaçağ insanının vebanın çıkış sebebi olarak gördüğü ikinci durum ise günahları sonucu Tanrı'nın onları cezalandırmasıydı. Hastalık milyonlarca insanı öldürüp, kasabaları, şehirleri yok etmekle kalmamış, birçok kurumu etkilemiş ve insanların Tanrı'ya ve kiliseye bakış açısını da değiştirmişti.⁴⁵ İtalyan avukat Gabriele de' Mussis'in yazdıkları da vebanın Avrupa'ya yayılmasıyla ilgili önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilir. Mussis'in aynı zamanda Ceneviz'e vebayı getiren gemilerden birinde yolcu olduğu düşünülür. Mussis'in yazdığına göre vebanın sebebi Tanrının insanların günahları sebebiyle kızgın olmasıdır. Mussis yazdıklarının herkese Tanrı'nın büyüklüğünü hatırlatmasını ve yaşayanlar ve doğacaklar da olmak üzere her şeyin Tanrı'nın ellerinde olduğunu söyler. Tanrı cennetten insanları izler ve onların nasıl günah denizinde boğulduklarını, yargılanmaktan korkmayıp şeytanın yolunu takip ettiklerini gördüğünü belirtir ve insanlara seslenir:

*"Adalet bana bağlıdır. Ben hayatın kaynağıyım. Ölümün anahtarlarını taşıyım. Herkese hak ettiğini veririm. Ellerimle cenneti yarattım. Işığı ve dünyayı yarattım ve onu süsledim. Fakat sen günahkâr, zavallıların zavallısı, niçin bana karşı gelmeyi seçtin ve bütün kurallarımı çiğnedin? Seni yarattığımda böyle bir şey olacağını asla düşünmemiştim. Ben seni cennet için hazırladım, cehennem için değil, fakat şimdi bak ne hale getirdin kendini."*⁴⁶

İnanç çağı olarak da bilinen Ortaçağ'da dinin önemi çok büyüktü ve Ortaçağ insanının yaşamını Katolik Kilisesi ve öğretileri şekillendiriyordu. Ruhban sınıfı daha önce bahsedilen sınıflar arasındaki en önemli sınıf olarak kabul görmekteydi. Slavicek'in belirttiği gibi Katolik Kilisesi Ortaçağ Avrupası'ndaki tek Hristiyan kilisesiydi ve bütün kıtayı din çatısı altında birleştirmekteydi. Ortaçağ'da küçük bir Yahudi nüfusunun dışında herkes katolikti. Bütün Hristiyanlar ayinlere katılmak, gelirlerinin onda birine karşılık gelen aşar vergisini ödemek, kurumu desteklemek ve kilisenin kural ve öğretilerini sıkıca takip etmek durumundaydılar. Karşılığında ise cennette iyi bir yaşam sürme vaadi vardı. Kilisenin lideri Papa'nın politik gücü çok fazlaydı ve bütün Avrupa'da krallıklar üzerinde büyük etkileri vardı. Cehennemin kapılarını açan aforoz edilebilme tehlikesi işçisinden kralına bütün Ortaçağ

⁴⁰ Slavicek, s. 71.

⁴¹ Jeffrey, s. 4-5.

⁴² Horrox, s. 100.

⁴³ Slavicek, s. 24.

⁴⁴ Philip Ziegler, *The Black Death*, London 1969, s. 85.

⁴⁵ Don Nardo, *World History: The Black Death*, New York 2011, s. 9.

⁴⁶ Horrox, s. 5-6.

insanı için geçerliydi. Veba salgını sonrası ise birçok asil, hali vakti yerinde olan tüccar ve avukat kendi küçük kiliselerini inşa ettirdiler.⁴⁷

Hristiyanların yanısıra, birçok Müslümanda vebanın sebebinin insanoğlunun ahlaksızlığı sonucu Tanrı'nın verdiği bir ceza olduğuna inanıyordu. Müslüman tarihçi Ibn al- Wardi konuyla ilgili şöyle yazar: “Ruhumuzun kötüye eğilimi için Tanrı’dan af diliyoruz. Veba muhakkak O’nun cezasının bir parçasıdır. Yaratılanların efendisi, senden bu hastalığa karşı koruma istiyoruz. Günahımız dağları aşsada sende günahlarımızdan daha fazla olan merhametten istiyoruz. Bizi kötülüklerden ve işkencelerden koru”.⁴⁸ Fakat Orta Doğu’da ve ondördüncü yüzyılda varlıklı bir Müslüman topluluğunu barındıran güney İspanya’daki bazı Müslüman yorumcular hastalıkla mücadelede tıbbın önemini vurguluyorlardı. Böylelikle Ortaçağ’da genel anlamda vebanın sebebi olarak Tanı’nın günahkâr insanoğlunu cezalandırması görüldü. Hastalığı sona erdirmenin çaresi ise Tanrı’ya dönmektir. Bu bağlamda İngiltere’de III. Edward, Canterbury Başpiskoposundan dua ayinleri düzenlemesini istedi. İnsanlar bu ayinlere katıldılar, hacca gitmeye daha fazla gönüllü oldular ve pişmanlıklarını göstermek için farklı yollara başvurdular. Örneğin, İtalya’da veba kurbanlarıyla ilgilenmek ve ölüleri gömmek için farklı dernekler kuruldu.⁴⁹

Kara ölüm Ortaçağ insanının psikolojisini de altüst etmişti. Acımasız bir katille karşı karşıya kalan ve karşısında yapacak birşeyleri bulunmayan insanlar keder, ümitsizlik, suçluluk, öfke ve korkuyu aynı anda yaşıyorlardı. İnsanlar çocuklarının bakımını bile umursamaz olmuşlar ve büyük bir boşluğa düşmüşlerdi. Bazıları çocuklarını evden atıyorlardı. Petrarch bir mektubunda şöyle der: “Keşke erkek kardeşim hiç doğmasaydı ya da bu zamanları görmeden ölseydi. [...] Evler boşaldı, şehirler terkedildi, ölüleri gömecek yer bile kalmadı, bütün dünyayı korku dolu bir yalnızlık kapladı”.⁵⁰ İtalya Siena’da 5

çocuklu bir baba vebayı şöyle anlatıyordu: “Siena’nın birçok yerinde büyük çukurlar açıldı ve ölümlerle ağzına kadar dolduruldu. Yüzlercesi öldü ve bu çukurlara atıldı. Ben kendi ellerimle 5 çocuğumu gömdüm. Derine gömülmemiş cesetleri köpekler topraktan çıkarıp yiyordu. Ölüler için ağlayacak kimse kalmamıştı ve herkes ölümü bekliyordu. Herkes dünyanın sonunun geldiğini düşünüyordu”.⁵¹ Defoe ise hastaların hallerini şu şekilde anlatır: “Acı ve korku dolu hastalar cinnet hallerinde yataktan fırlayıp odalarında zıplarlar, bazıları pencerelerinden çılgınlık atar, bazıları ise çıplak caddelerde dolaşırdı. Bunlardan en kötüsü ise bazıların cinnet geçirip kendilerini yataklarında yakmalarındı”.⁵²

Şekil 4. Michael Wohlgemut’un ünlü “Ölümün Dansı” Tablosu
<https://www.sciencephoto.com/media/146827/view/the-dance-of-death-allegorical-artwork>

⁴⁷ Slavicek, s. 14.

⁴⁸ Slavicek, s. 57.

⁴⁹ Horrox, s. 95.

⁵⁰ Slavicek, s. 51.

⁵¹ Slavicek, s. 51-52.

⁵² Susan Scott ve Christopher Duncan, *The Return of the Black Death: The World’s Greatest Serial Killer*, Chichester 2004, s. 130-131.

Kara Ölüm, Sanat ve Edebiyat

Kara ölümün sesleri zamanın sanat ve edebiyatında da yankı buldu. Ölüm teması kara ölümün dünyayı kasıp kavurmasından öncede sanatta çok kullanılan bir temaydı. Veba salgınından sonra ise bu tema sanatta daha fazla kullanılmaya başlandı. Dehşet verici kılıçlı ve oraklı iskelet figürleri ve kurtların yediği cesetler ondördüncü yüzyıl sonu onbeşinci yüzyıl başı Ortaçağ sanatında çok kullanılan motiflerdi. Fakat dönemin en önemli motifi ölümün dansıydı (“Danse Macabre” veya “Dance of Death”). Ölümün dansında sırttan iskeletlerle kraldan, hizmetçiye, asilden köylüye kadar toplumun bütün kesimleri resmedildi. Mesaj açıktı: Ölüm en büyük eşitlikçiydi ve zenginden fakire, soyludan köylüye kadar herkesi bulurdu. Birçok araştırmacıya göre ölümün dansı ilk kez veba salgınından sonra Almanya’da ortaya çıkmıştı. Onbeşinci yüzyılın başlarında ölümün dansı bütün Avrupa’ya yayılmış ve ölümün dansı temalı ilk resim Paris’in en büyük mezarlığının duvarına çizilmişti.⁵³ Norwich’teki St. Andrews kilisesinin 44 camını ölümün dansı motifi süslüyordu. Bir pencerede de ölüm satranç oyuncusu ve bir piskopos onun rakibi olarak resmedilmişti.⁵⁴

Edebiyattaki veba anlatıları içinde en öne çıkanlardan biri şüphesiz ki ondördüncü yüzyıl İtalyan yazarı Giovanni Boccaccio (1313?-1375)’ya aittir. Boccaccio’nun veba zamanında 10 asil tarafından anlatılan 10 hikâyesini içeren *Decameron* eserindeki anlatımı veba üzerine önemli bilgiler içerir. Boccaccio kitabında hastalığın belirtilerini şöyle anlatır:

*“Vebanın ilk belirtileri kadınlar ve erkeklerde aynı olan kasık veya koltuk altlarındaki şişliklerdi. Şişlikler bazen yumurta büyüklüğünde bazen de elma büyüklüğünde oluyordu. Bu şişliklere halk “gavoccioli” adını takmıştı. Bu ölümcül şişlikler zamanla vücudun heryerine yayılıyordu. Hastalıktan çözü az kişi kurtulabiliyor, çoğu kişi şişliklerin belirmesinden sonra üç gün içinde ölüyor, bazılarının ölümü üç gün bile sürmüyordu.”*⁵⁵

Vebaya birebir tanıklık eden ve memleketi Fransa’daki yıkımı gören Boccaccio birçok insanın sokaklarda hayatını kaybettiğini ve evde ölenlerin ise komşularını çürümüş bedenlerinden yayılan kötü kokularla ölümlerinden haberdar ettiklerini yazar⁵⁶ ve şöyle devam eder:

*“Şehir cesetlerle doluydu. Hepsi komşuları tarafından aynı muameleyi görüyordu. İnsanlar çürümüş cesetlerden hastalık kapma korkusuyla onlara müdahale ediyordu. Ya kendi başlarına, ya da taşıyıcıların yardımıyla [...] ölen kişiyi evlerinin önüne çıkarıyorlar ve kapı eşiğine bırakıyorlardı, özellikle sabahları yoldan geçenler kapı eşiklerinde sayısızca böyle ceset görüyorlardı. İnsanlar hayvan muamelesi görüyordu.”*⁵⁷

Boccaccio’nun anlatımına göre bazı insanlar ise vebayla baş etmenin yolunu sınırsız içki içmek, hayatı sonuna kadar yaşamak, şarkı söylemek ve âlem yapmakta buluyordu. Bu tip insanlar için cenazeler bile gülme fırsatı sunuyorlardı. Boccaccio bu tutumu tasvip etmesede insanların bu tutumunun sebebinin vebanın verdiği acıdan kaçmak olduğunu biliyordu: “Çünkü insanlar son günlerini yaşadıklarını düşünüyor ve buna göre hareket ediyorlardı”⁵⁸ Boccaccio ayrıca Ortaçağ insanının veba karşısında nasıl tepki verdiğine de değinir: Birbirine yakın ailelerin birbirinden nasıl uzaklaştığını, nasıl inzivaya çekilip müzik ve başka yöntemlerle vakit geçirdiklerini, bazılarının hastalığı reddettiklerini, ölüm oranı arttıkça cenazelerin şeklinin nasıl değiştiğini ve insanların birbirleriyle konuşmaktan çekindiklerini anlatır.⁵⁹

Kara ölümün insanlarda yarattığı ümitsizlik ve korku İngiliz oyun yazarı ve şair Thomas Nashe’in (1567-1601) “Veba Zamanında Ayın” (“A Litany in Time of Plague”) adlı sonesinde de

⁵³ Slavicek, s. 99.

⁵⁴ DesOrmeaux, s. 68.

⁵⁵ Giovanni Boccaccio, *Decameron*, Çev. J.G. Nichols. New York 2009, s. 9.

⁵⁶ Boccaccio, s. 8,10.

⁵⁷ Boccaccio, s. 12.

⁵⁸ Boccaccio, s. 9.

⁵⁹ Boccaccio, s.15-16.

kendine yer bulur.⁶⁰ Nashe şiirin ilk satırlarında dünyanın güzelliklerine veda eder ve ölümün tek gerçek olduğunu vurgular. Ölüm karşısında her şey bir oyuncaktan ibarettir. İnsanoğlunun başına ne geleceği bilinmez ama ölümden kaçamayacağı aşikârdır. Daha önce bahsedilen ölümün dansı motifine benzer bir şekilde ölümün herkesi bulduğunu söyleyip, ölüm karşısında Tanrı'dan merhamet diler:

*“Elveda, elveda yeryüzünün güzellikleri
Dünya hali bir muamma
Sevgi hayatın arzulu oyuncuğu
Ölüm her şeyi oyuncağa çeviriyor
Onun oklarından kaçabilen hiçkimse yok
Hastayım, ölmeliyim
Tanrım, bize merhamet et!” (1-7)*

Şiirin ikinci kıtasında Nashe Ortaçağ'ın varlıklı kesimine hitap eder ve onların da ölümden kaçamayacağını belirtir. Bu vurgu çok önemlidir çünkü Ortaçağ'da sınıf sistemi ve derebeylik hüküm sürer ve zenginlerle nüfusun çoğunu oluşturan köylüler arasında büyük bir uçurum vardır. Fakat kara ölüm bu şartları adeta eşitlemiştir. İlk kıtanın son iki satırı bu kıtada da tekrarlanır ve bu şekilde ölümün kaçınılmaz olduğu ve insanların veba karşısındaki çaresizlikten Tanrı'ya sığındıkları tekrar vurgulanır:

*“Siz zenginler, malınıza mülkünüzü güvenmeyin
Altın size sağlığı satın alamaz
Gençlik bir gün solar.
Her şey sona ermeye mahkûmdur
Veba da geçip gider
Hastayım, ölmeliyim
Tanrım, bize merhamet et!” (8-14)*

Şiirin üçüncü kıtasında şair edebiyatta çok konu edilen güzelliğin gelip geçici olduğu gerçeğini ele alır. Kara ölüme yakalananlarda yaşları kaç olursa olsun vücudun bazı kısımlarında çürüme başladığı için zaten güzellikten eser kalmaz. Şair güzelliğin fani olduğundan bahsederken yaşlılığın belirtisi olan kırışıklıklara da değinir, bu kırışıklıkların güzelliği yiyip bitireceğinin altını çizer ve gençken güzelliğin baki olduğu zamanları gökyüzündeki parlaklığa benzetir. Bu parlaklık yaşlılığın gelmesiyle gökyüzünden düşmüştür. Şair daha sonra ölümün sadece yaşlılara mahsus olmadığını vurgularcasına gençliklerinin ve güzelliklerinin baharında ölen kraliçeleri hatırlatır ve prenses/kraliçe Helen'i örnek verir. Güzelliği ile nam salan Truvalı Helen, Menelaos'un karısıdır ve Yunan mitolojisinde Truva savaşının sebebi olarak gösterilir. Hikâyeye göre, Paris'in ölümünden sonra onun kardeşi Deiphobos ile evlendirilen Helen'i Menelaos geri alır ve Sparta'ya getirir. Menelaos'un ölümü üzerine evlilik dışı çocukları Megapenthes ve Nikostratos Helen'i kovar ve Rodos'a sığınan Helen'i Kral Tlepolemos'un karısı Polykso öldürtür. Başka bir hikâyeye göre ise ölen Helen'i gerçek babası Zeus yıldız yapar ve tanrıların katına çıkarır. Şair iki kıtada da tekrarlanan satırlarla üçüncü kıtayı sonlandırır:

*“Güzellik sadece bir çiçektir
Kırışıklıkların yiyip bitireceği
Parlaklık gökyüzünden düşer
Kraliçeler genç ve güzelken ölürlər
Toz toprak Helen'in gözlerini kapatır.
Hastayım, ölmeliyim;
Tanrım, bize merhamet et!” (15- 21)*

Nashe şiirin dördüncü kıtasında ölümün nice güçleri ve cesaretleriyle ünlü kahramanları da Shakespeare'in deyimiyile gölgesi altına aldığı söyler ve buna örnek olarak Homeros'un *İlyada Destanı*'nın başkahramanlarından, yiğitliğiyle ünlü Paris'in ağabeyi Hektor'u verir. Ölümüyle Hektor'un güç ve kudretinden eser kalmamıştır. Belkide mezarını kurtlar eşelemektedir. Nashe

⁶⁰ Nashe Thomas, “A Litany in Time of Plague”, *Poems*, <https://poets.org/poem/litany-time-plague>

kılıçların ölümle baş edemeyeceğini söyler. Toprak herkese açıktır ve adeta herkesi kendine davet eder. Çanlar bir gün herkes için çalacaktır. Bu kıta da Tanrı'dan merhamet dilenilen satırlarla son bulur:

*“Güç mezarının üstüne eğilir,
Kurtlar cesur Hektor'dan beslenir
Kılıçlar kaderle baş edemez
Toprak kapısını açık tutar halen
“Gel, gel” diye çanlar ağlar.
Hastayım, ölmeliyim
Tanrım, bize merhamet et!” (22- 28)*

Şiirin önceki satırlarında fiziksel özelliklere, güç ve kuvvete değinen ve ölümün hepsini yok edeceğini vurgulayan şair, beşinci kıtada zekâ'nın da ölümü tadacağını söyler. İnsanoğlu ne kadar zeki olursa olsun, gerçeğini değiştiremeyecek ve ölümü tadacaktır. Ölümü cehennem cellatı olarak niteleyen şair, bu cellatın kulaklarının olmadığını ve kişinin ne kadar haykırırsa haykırınsın onun ellerinden kurtulamayacağını belirtir. Yardım edecek hiçkimse yoktur. İnsanoğlu ölüm karşısında çaresizdir. Bu çaresizlik Ortaçağ'da sebebinin ve tedavisinin bilinmediği veba karşısında daha da belirgindir. Şair bu kıtayı da aynı nakaratla bitirir:

*“Zekâ bütün lakaytlığıyla
Ölümün acısını tadar.
Cehennem cellatının
Kulakları yoktur ki duysun
Kim yardım edebilir ki.
Hastayım, ölmeliyim
Tanrım, bize merhamet et!” (29-35)*

Nashe şiirinin son kıtasında yaşlı, genç, zengin, fakir herkesi ölüme karşı hazırlıklı olmaya çağırır çünkü ölüm herkesin kaderidir. İnsanoğlunun asıl mekânı bir zamanlar kovulduğu cennettir ve dünya sadece bir oyun sahnesidir. Bu oyun sahnesinin insanı gökyüzüne çıkarması, insanın yeryüzünde yaptıklarıyla öteki dünyada ödüllendirilmesiyle özdeşleştirilebilir. Nashe şiirinin son satırlarında bütün kıtalarda yer verdiği satırları yineleyerek şiirini bitirir. Hasta, ölmek üzere olan insan Tanrı'dan merhamet diler. Bu durum vebanın pençesine düşen Ortaçağ insanı için daha bir geçerlidir çünkü daha öncede belirtildiği gibi Ortaçağ insanı vebanın sebebinin işlediği günahlarında arar ve kendisini affetmesi için Tanrı'ya sığınır:

*“O zaman yediden yetmişe herkes çabuk olsun,
Kaderini karşılamaya
Cennet bizim mirasımız,
Dünya sadece bir oyuncu sahnesi
Bizi gökyüzüne çıkaran.
Hastayım, ölmeliyim
Tanrım, bize merhamet et!” (30- 36)*

Ana konusu veba ve ölüm olan başka bir etkileyici metin ise Geoffrey Chaucer (1340/43-1400)'ın başyapıtı *Canterbury Hikâyeleri*'ndeki *Afnameci'nin Hikâyesi* (*The Pardoner's Tale*) dir.⁶¹ Mübaşir'le beraber grubun en sonunda şarkılar söyleyerek ilerleyen Afnameci, Roma'dan yeni dönmüş ve çantası taze afnamelerle doludur. Modaya uygun görünüşüyle dikkati çeken tamamen yozlaşmış ve dürüstlükten bihaber olan Afnameci yanında taşıdığı kıymetsiz kalıntıları hacılara kutsal emanet olarak satmaya çalışır. Chaucer Afnameci'sini şu sözlerle anlatır:

*“Saf birini buldu mu hemen kolları sıvar, kısa
Günün kârı diye adamın bir iki aylık
Kazancını yolmadan yakasından düşmezdi artık.
Yalanlar uydurur, yağ çekerdi gündüz gece,
Maymuna çevirirdi papazı ve cemaati böylece.” (702-706)*

⁶¹ Geoffrey Chaucer, *Canterbury Hikâyeleri*, Çev. Nazmi Ağıl, İstanbul, 2006.

Hikâyesinde ahlaken yozlaşmış kişilerin başına neler gelebileceğini anlatan Afnameci, kendisinin de yozlaşmış olduğunu kabul eder: “Ben kendim çok kötü bir adam olmama rağmen, sizlere ders veren bir hikâye anlatabilirim” (459-60). Hikâye’nin girişinde çok uzun bir şekilde ölümcül günahlardan bahseden ve bunlara karşı insanları uyarayan Chaucer, *Afnameci’nin Hikâyesi*’nde ölümü bulup onu öldürmeyi planlayan üç sarhoş isyancının hikâyesini anlatır. Onlara bir ağacın altında ölümü bulacağı yeri gösteren yaşlı bir adamdır. Ölüm yerine altınla dolu bir hazineyi bulan üç kafadar gözlerini para hırsı ve açgözlülüğün bürümesiyle kendi sonlarını kendileri getirir. Hikâye Flanders’ta geçer. Bir grup genç hayatlarını eğlence içinde, tavernalarda geçirmektedir. Hikâyenin geçtiği gün üç kafadar yine içki içerek bir anda sabahlarlar. Nashe’in şiirinde bahsettiği gibi bir çan sesi duyarlar, bu ses birinin öldüğünü göstermektedir. Daha sonra ölen kişinin yakınları olduğunu öğrenirler. Handa çalışan çocuk üç kafadara şöyle der:

*“Efendim bir hırsız dadandı, Ölüm diyorlar adına,
Onun yüzünden ülkede sayısız kişi ölmüş,
İşte bu sefer de dostunuzun kalbini ikiye bölmüş
Kılıcıyla ve tek kelime etmeden öyle sakin
Çekip gitmiş oradan, bu veba zamanı bin
Kişinin canına kıymış.”* (675- 680)

Chaucer bu satırlarda zamanında bütün Avrupa gibi İngiltere’yi de çaresiz bırakan veba salgınından direkt olarak bahseder. Veba kılığında ortaya çıkan ölümü elinde kılıcıyla ülkeye dadanan bir hırsız olarak resmeder. Bu hırsız binlerce kişinin canını sessiz sedasız bir şekilde almıştır. Canını aldığı kişilerden birisi de hikâyenin başkahramanları üç kafadarın arkadaşıdır. Üç kafadarın aksine dini inançlarına bağlı hancı çocuk bir gün bu hırsızın üç kafadarı da bulacağını söyleyip hazırlanmaları gerektiğini söyler. Üç kafadardan biri öne atılır. Sokağa çıkıp ölümü arayacağını, ona gününü göstereceğini söyler. Daha sonra üç arkadaş el ele verince ölümün hakkından gelebileceklerine ve bu kadar kişiyi öldüren bu hırsızdan intikam alabileceklerine karar verirler. Ölümü ararken karşlarına çok yaşlı bir adam çıkar. Üç arkadaş bu yaşlı adamın nasıl hâlâ yaşamaya devam ettiğini merak ederler ve yaşlı adama biraz hoyrat davranırlar. Bunun üzerine yaşlı adam bir gün kendilerinin de yaşlanacağını unutmamalarını söyler ve yoluna gitmek ister. Üç arkadaştan biri buna izin vermez ve yaşlı adamın ölümün casusu olduğunda ısrar eder:

*“Söyle kendisi nerde, yoksa kötü olacak sonun.
Tanrı aşkına, Kutsal Ayin adına, bu işe bulaşmışsın,
Biz gençleri öldürmek bütün planınız,
Seni sahtekâr seni, seni ikiyüzlü hırsız!”* (756-759)

Yaşlı adam da bu kadar istiyorsanız biraz önce ölümü gördüm deyip üç kafadara ölümün yerini gösterir. Ölüm bir patikanın sonunda, bir ağacın altındadır. Ağacın altına giden üç arkadaş, ağacın altında ölümün yerine altın dolu bir hazine bulurlar ve ölümü aramak akıllarından uçar gider. Bu hazine onlara kaderin bir hediyesidir. Akılları fikirleri hazineyi buradan evlerine nasıl taşıyacaklarına odaklanır. Kimse görmesin diye hazineyi gece taşımaya karar verirler. Aralarında kura çekerler ve kasabaya gidip ekmek şarap almak görevi içlerinden en gencine çıkar ve bu genç kasabaya doğru yola koyulur. Hazinenin başında kalan iki kişiden biri diğerine kasabaya giden gençten kurtulup hazineyi ikisinin paylaşmasını önerir. Plana göre genç geri dönünce yalandan bir kavga çıkaracaklar ve bu arada genci öldüreceklerdir. Bu arada kasabaya giden genç de hazineye tek başına konmanın yollarını arıyordu. Sonunda arkadaşlarını zehirlemeye karar verir ve eczaneden fare zehiri alır. İki şarap şişesine zehir doldurur ve arkadaşlarının yanına döner. Hazinenin yanında kalan iki kafadar planladıkları gibi genci öldürür ve onun getirdiği şaraplardan içince kendileri de ölürler. Böylece ölüm hırsız üç kafadarı da bulmuştur. Anlatıcıya göre Tanrı’ya karşı gelen ve oburluk, kumar ve şehvetin kucağına düşen üç kafadar ölümü hak etmişlerdir. Afnameci ölümün herkesi bulabileceğine dair ders veren hikâyesini bu şekilde sonlandırır ve Ortaçağ edebi geleneğine uygun bir şekilde yedi ölümcül günahın içerisinde yer alan oburluk ve şehvetin kucağına düşüp Tanrı’ya isyan edenlerin sonunun ne olacağını vurgular. Böylece Chaucer Afnameci’nin hikâyesiyle bir taşla iki kuş vurarak yine ustalığını göstermiş ve aynı metinde hem ülkesiyle birlikte bütün dünyayı bir ölüm mekânına çeviren veba salgını ele almış hem de dönem edebiyat geleneğine uygun olarak Ortaçağ insanına dini ve ahlaki anlamda bir ders vermiştir.

Sonuç

Ortaçağ farklı zamanlarda veba salgınlarıyla sarsılırsa 1348-1349 yılları arasındaki büyük salgın diğerlerinin arasında en büyük tahribatı verir. Çin’de ortaya çıkıp İpek Yoluyla Asya ve Avrupa’ya yayıldığı bilinen bu ölümcül hastalık Britanya’ya ulaştığında ise nüfusun üçte birini yok eder. Zengin fakir ayrımı yapmadan Ortaçağ insanını ölümün pençesine atan salgının etkisi o kadar büyüktür ki birçok insana göre dünyanın sonu gelmiştir. Bu durum tarihçilerin salgını Nuh Tufanı’na benzetmesine sebep olur. Günümüz insanının Covid 19 salgınının pençesinden kurtulmaya çalıştığı bugünlerde yine bugünün bilim insanlarına benzer bir şekilde Ortaçağ doktorları bu illetten kurtulmak için ne kadar çaba harcasalarda kesin bir çözüm bulamamışlardır. Din ile şekillenen Ortaçağ dünyası sınırlarında hastalığın sebebinin insanların günahları sonucu Tanrı’nın onları cezalandırılması olduğuna inanılması bugün kaçınılmaz bir sonuç olarak değerlendirilebilir. Dönemin sanatında öne çıkan Ölümün Dansı motifinin altını çizdiği gibi sınıf kavramının kesin çizgileriyle birbirlerinden ayrılan dönemin insanları kara ölümle eşitlenmiştir. Edebi metinler ise hastalığı her yönüyle gözler önüne sermiş ve günümüze ayna tutmuştur. Boccaccio’nun *Decameron*’daki satırları veba salgınıyla Covid 19 salgınının insanlara yaşattığı benzer duyguları işaret eder: “Söyleyeceğim şeyler olağanüstü şeyler, eğer gözlerimle şahit olmasaydım hakkında yazmayı bir kenara bırakın buna inanmazdım bile”.⁶² Çağdaşı Boccaccio gibi kara ölüme şahit olan Chaucer başyapıtı *Canterbury Hikâyeleri*’ndeki *Afnameci’nin Hikâyesi*’nde (*The Pardoner’s Tale*) salgını ele alır ve onu insanların hayatlarını çalan bir hırsıza benzetir. Nashe ise “Veba Zamanında Ayin” (“A Litany in Time of Plague”) adlı sonesinde veba bağlamında ölümün evrenselliğini ve hayatın faniliğini resmeder. Günümüz dünyasından Ortaçağ’daki veba salgınına bakıp o zamanlar insanları çaresiz bırakan bir hastalığın bugün çok basit yöntemlerle tedavi edildiğini görünce, belkide bugünün vebasını sayılabilecek Covid 19 salgınının gelecekte nasıl değerlendirileceğini merak etmemek mümkün görünmüyor.

Kaynakça

- ABERTH, John, *The Black Death: The Great Mortality of 1348-1350*, New York 2005.
- BISHOP, Morris, *The Penguin Book of the Middle Ages*, Norwich 1971.
- BOCCACCIO, Giovanni, *Decameron*, Çev. J.G. Nichols, New York 2009.
- BYRNE, Joseph P, *Daily Life during the Black Death*, London 2006.
- CHAUCER, Geoffrey, *Canterbury Hikâyeleri*, Çev. Nazmi Ağıl, İstanbul 2006.
- CHILDRESS, Diana, *Chaucer’s England*, Connecticut 2000.
- CURRIE, Stephen, *Understanding World History: The Black Death*, San Diego 2012.
- DESORMEAUX, Anna L, *The Black Death and Its Effects on Fourteenth and Fifteenth Century Art*, Louisiana State University, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Louisiana 2004.
- HECKER, J. F.C. *The Black Death and The Dancing Mania*, 2015.
- HORROX, Rosemary, *The Black Death*, Manchester 1994.
- JEFFREY, Gary, *Graphic Medieval History: The Black Death*, New York 2014.
- KELLY, John, *A Great Mortality*, New York 2005.
- KNAPP, Peggy. *Chaucer and the Social Contest*, New York 1990.
- MARTIN, Sean, *The Black Death*, Harpenden 2007.
- MCDOWALL, David, *An Illustrated History of Britain*, Essex 1989.
- NARDO, Don, *World History: The Black Death*, New York 2011.
- NASHE, Thomas, “A Litany in Time of Plague”, *Poems*, <https://poets.org/poem/litany-time-plague>, (SGT: 19.09.2021).

⁶² Boccaccio, s. 9.

- OLSON, C. C ve CROW, M. M, *Chaucer's World*, New York 1948.
- POOS, L. R, *A Rural Society after the Black Death: Essex 1350-1525*, Cambridge 1991.
- PROCOPIUS, *History of the Wars*, Çev. H.B. Dewing, Cambridge 1935
- SCOTT, S. ve DUNCAN, Christopher, *The Return of the Black Death: The World's Greatest Serial Killer*, Chichester 2004.
- SLAVICEK, Louise Chipley, *Great Historic Disasters: The Black Death*, New York 2008.
- THOMSON, John A. F, *The Transformation of Medieval England 1370-1529*, London 1992.
- TUCHMAN, Barbara, *A Distant Mirror: A Calamitous Fourteenth Century*, New York 1978.
- WALLIS, Faith, *Medieval Medicine: A Reader*, Toronto 2010.
- ZIEGLER, Philip, *The Black Death*, London 1969.

ANTON ÇEHOV'UN KOLERA SALGINI İZLENİMLERİ

Duygu İKİSİVRİ AKDEMİR*

“Rüzgâr nedense çok boğucu,
İçinde uğursuz bir notanın sesi,
Her şeyiyle koleranın, koleranın, koleranın,
Tifonun ve her türlü hastalığın habercisi!”¹

Giriş

19. yüzyılda kolera, insan uygarlığına devasa boyutlarda zarar veren tehlikeli salgın hastalıkların başında gelir. Koleranın Hindistan topraklarından geçen Ganj Nehri ve Brahmaputra Nehri'nin havzalarında bulunan eski bir yerel merkezden çıkışı; ulaşım ve ticaret temaslarının çok hızlı gelişimiyle, Hindistan'la deniz ve kara trafiğinin yoğun hâle gelmesiyle, Avrupa ülkelerinin yeni pazar ve sömürgeleştirme mücadelesiyle bağlantılıdır. Böylelikle 19. yüzyılda kolera öncesi yaşanan değişiklikler, kurulan temaslar, yeni arayışa yönelik mücadeleler koleranın kaynağını oluşturur.²

Kolera, 19. yüzyıl boyunca 1823, 1829, 1830, 1837, 1847, 1852, 1865 ve 1892 yılları olmak üzere Rusya'yı sekiz kez istila eder. Her istilayı imparatorluğun farklı bölgelerinde hastalığın ortaya çıktığı birkaç kolera yılı (4-5 yıldan 12-13 yıla kadar) takip eder. Ya ülke dışından gelen yeni enfeksiyonlardan oluşan ya da ülke topraklarında geçmiş yıllardan kaynağını besleyen birkaç salgın dalgası bu sürekliliği devam ettirir.³

Salgın, toplumsal bir olay olduğu için pek çok yazarın yaşamını ve edebi yaratıcılığını etkiler. Rusya'da 19. yüzyılda yaşanan kolera salgınlarından biri olan beşinci kolera pandemisi (1881-1896) yazar Anton Pavloviç Çehov'un (1860-1904) Melihovo'da geçirdiği dönemine yansır.

Rusya'nın Güneyinde Beşinci Kolera Pandemisi

Tarihte, beşinci kolera pandemisinin başlangıcından önce Hindistan'da yoğun bir şekilde kolera salgınları yaşanır. Beşinci kolera pandemisi 1881 yılında Arap Yarımadası'na girer. 1883 yılında Mısır, Suriye, Mezopotamya'ya kadar yayılır. Hastalık eş zamanlı bir şekilde doğu yönüne hareket ederek Çin ve Japonya'da da ortaya çıkar.

1884 yılına gelindiğinde kolera, Süveyş Kanalı üzerinden Fransa, İtalya, İspanya'nın Akdeniz limanlarına kadar ulaşır ve hızlı bir şekilde Batı Avrupa devletlerinin topraklarına yayılır. Bu tarihten itibaren kolera, dünya ülkeleri arasında sürekli ya da kesik kesik de olsa sıçramalı bir şekilde yayılım gösterir. Salgın dalgaları bir kıtadan diğerine geçer, sık sık geri döner ve hastalığın kısa bir süre öncesinde tamamen ortadan kalkar gibi görüldüğü ülkelerde yeni salgın patlamaları olarak ortaya çıkar.

İran'da, Türkiye'nin Asya topraklarında, Afganistan'da, Çin'de, Japonya'da salgınlar alıp başını gider. Kolera bu ülkelerde 1890 ve 1891 yılları boyunca devam eder. Daha sonrasında 1892 yılında tekrar İran'dan yayılarak Rusya'ya girer.

* Araştırma Görevlisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, Trabzon, duyguikisivri@ktu.edu.tr

¹ Nikolay Alekseyeviç Nekrasov, *Polnoye sobraniye soçineniy i pisem v pyatnadtsati tomah: tom vtoroy stihotvoreniya 1855-1866*, Leningrad 1981, s. 179.

² Vsevolod Yuryeviç Başkuyev, “Epidemiçeskaya bezopasnost okrainnih regionov rossiyskoy imperii vo vremya pyatoy pandemii holerı (na primere Zabaykalskoy oblasti i g. Verhneudinska)”, *Vlast*, OOO “Redaktsiya jurnala “Vlast”, Sayı 1, Moskva 2013, s. 150.

³ Başkuyev, s. 151.

Rusya sınırının hemen yakınında büyük bir kolera salgını haberini alan Rusya Hükümeti bazı önlemler alır. İran sınırında tedavi ve karantina merkezleri kurulur. Ancak buna rağmen 12 Mayıs 1892 tarihinde Trans-Hazar Demiryolu'nun Kaka istasyonunda ilk kolera vakaları kayıtlara geçer. Bir hafta sonra Kaka'daki kolera vaka sayısı 43'e ulaşır.

Hastalık demiryoluyla Hazar Denizi'nin doğu kıyılarına kadar ilerler. Buradan haziran ayında deniz yoluyla Bakü'ye ulaşır. Bakü'de koleranın ortaya çıkması korkunç bir paniğe ve kitleler hâlinde şehirden kaçışa neden olur. Şehirden kaçanlarla birlikte kolera daha hızlı bir şekilde yayılır.

Hastalık, Rusya'nın Avrupa'da kalan batı bölümü olan Avrupa Rusya'sına iki yoldan taşınır: Hazar Denizi'nden Astrahan'a ve demiryoluyla Don'a kadar gelir. 18 Haziran'da Astrahan'da, 28 Haziran'da Rostov-na-Donu'da ortaya çıkarak iki koldan yayılım gösterir.

21 Haziran'da Tsaritsyno'da, 22'sinde Saratov'da, 23'ünde Samara'da, 25'inde Kazan'da ilk vakalar görülür. Yayılmak için tüm gerekli koşulları bulan kolera, Volga bölgesinin yoğun nüfuslu illerini hızla sarar. 1 Temmuz'a kadar Astrahan, Saratov, Samara, Simbirsk, Kazan vilayetlerini, neredeyse tüm Kafkasya'yı ve Trans-Hazar bölgesini etkisi altına alır. Kolera aynı zamanlarda Don bölgesinde hızla yayılır ve buradan güneye doğru ilerlemeye başlar.

Temmuz ayında merkezi vilayetlerde hastalık vakaları ortaya çıkar: Moskova, Vladimir, Oryol, Tambov, Tula, Penza gibi yerlerde kendini gösterir. Ağustos'ta salgın neredeyse tüm Avrupa Rusya'sını sarar ve hastalık kuzey ve kuzeybatı istikametlerinde yayılmaya devam eder. Ağustosun ikinci yarısında Sibirya ve kuzeybatı bölgelerine girer.

Ekim ayında koleranın yayılma hızı azalmaya başlar. Hastalığın etkilediği vilayetlerde de salgın dalgası aşağıya doğru iner. Kasımda birçok bölgede kolera vakaları biter. Hastalık yalnızca Kiev, Podolsk, Besarabya, Yekaterinoslav (Rusya'nın güneyinde), Samara ve Saratov (Volga'da), Tobolsk (Sibirya'da) ve bazı merkezi vilayetlerde 1893 yılının Ocak ayına kadar devam eder.⁴

Rusya'da 1892 yılında koleradan ülkenin toplam olarak 77 vilayeti ve bölgesi etkilenir; 604.406 kişi hastalanır, 295.744 kişi ölür. Özellikle Kafkasya -Dağıstan ve Terek Oblastları, Volga Bölgesi-Astrahan, Samara, Saratov vilayetlerinin yanı sıra Kuban Oblastı ve Don Oblastı en çok zarar gören yerlerdir. Buradaki hasta sayısı 1000 kişinin arasından 25'e, hatta 50'ye (Dağıstan ve Terek Oblastları) kadar ulaşır.

1892 yılında Rusya'da kolera vakaları sayısının eğrisi Ağustos ayının ikinci haftasında en yüksek seviyeye ulaşır; sonrasında bunu hafif bir düşüş izler ve 1 Eylül'den başlayarak 1893 yılının Ocak ayında sona eren sert bir düşüş meydana gelir. Ancak Rusya topraklarının koleradan tamamen temizlenmesi gibi bir durum yaşanmaz.

1893 yılının bahar döneminde tekrar hızla yayılmaya başlayan kolera, bazı yerlerde varlığını sürdürür. Hastalık bu sefer 1892 yılındaki gibi geniş bir yaygınlık kazanmaz. Ancak Avrupa Rusya'sının birçok vilayetinde baharın gelişiyle birlikte büyük patlamalar gerçekleşir. Hastalığın yayılış merkezi yer değiştirerek bu sefer kuzey-batıya taşınır ve özellikle Peterburg, Grodno, Minsk, Mogilyov, Podolsk, Moskova, Oryol ve Tula vilayetlerini etkisi altına alır. 1893 yılı içerisinde kolera salgını vakaları 70 vilayette görülür. 102.448 kişi hastalanır ve 42.857 kişi hayatını kaybeder.

1894 ve 1895 yıllarında Rusya'daki kolera vakalarının sayısı azalmaya başlar. 1894 yılında Kafkas vilayetleri, Moskova, Oryol, Voronej, Tula, Smolensk, Harkov vilayetleri hastalıktan tamamen kurtulur. Ancak bu yıl Peterburg, Novgorod, Grodno, Varşova, Arhangelsk gibi yerlerde büyük salgınlar yaşanır. 1894 yılında Rusya'da toplam olarak 57 vilayet koleradan etkilenir ancak çoğunluğunda hasta sayısı 200-300 kişiyi geçmez.

1895 yılında 28.806 kişinin hastalığa yakalandığı Volhinya vilayetinde yalnızca bir büyük salgın gözlemlenir. Kiev, Kurlandiya, Podolsk, Peterburg, Çernigov vilayetlerinde de ayrı ayrı salgın patlamaları yaşanır. Aynı yıl, kolera ilk kez Uzak Doğu'ya, Primorski Krayı'na getirilir ancak burada küçük bir salgınla sınırlı kalır. Salgının toplamda ülkenin 10 vilayetinde yaşandığı kayıtlara geçer.

⁴ Konstantin Georgiyeviç Vasilyev ve Aleksandr Yevseyeviç Segal, *İstoriya epidemiy v rossii (materiali i oçerki)*, Moskva 1960, s. 268-269.

1895 yılı 19. yüzyıl Rusya'sında son kolera yılı olur. 1896 yılında ve hatta 1897'de tek tek kolera vakası belirtileri vardır ancak onların toplam sayısı birkaç düzineyi geçmez ve teşhis sıklıkla bakteriyolojik olarak doğrulanmaz.⁵

Çehov'un Kolera Salgını Hazırlıkları, Deneyimleri ve İzlenimleri

Başlangıçta Anton Çehov ve ailesi burada kendilerine bir yer satın alır ve evlerini kendi düzenlemeleriyle bir “yuva” hâline getirirler. Çehov, Melihovo'da şehir yaşamından uzakta dinlenirken ve evin düzenlemeleriyle ilgilenirken kolera salgını patlak verir. Daha sonra Melihovo, tarihte yalnızca yazar Çehov'un değil aynı zamanda doktor Çehov'un da kendini gösterdiği bir dönüm noktası olur.

Çehov'un edebî mirasını yaratıcılık faaliyetlerinin yanı sıra etkileyen faktörlerden biri, tıbbi faaliyetleridir. Bundan dolayı gerek onun edebî yaratıcılığını araştırmak için gerek kişisel yaşamını öğrenmek için tıp ve doktorluğun yaşamında tuttuğu yere ve deneyimlerine bakmak gerekir. Melihovo dönemi bu bakımdan araştırmacılara inceleme alanı sağlamaktadır.

Çehov, aile dostu Aleksandr İ. Smagin'e Melihovo'da başlayacak yaşamından yaklaşık olarak bir yıl önce, 1891 yılında, oraya gitmenin alt yapısını hazırlayan nedenleri anlatır. Eğer taşraya taşınıp küçük bir yer alamazsa kendi sağlığının katili olacağını ifade eder. Gelecek mevsim de Moskova'da yaşamını devam ettirmeyi istemez. Yalnızca uzanıp hiçbir şey yapmayacağı küçük bir yer almanın hayalini kurar. Bunun için Moskova'dan ayrılmayı gerekli görür. Sağlığı, Moskova'daki yaşamı, dinlenme ihtiyacı Çehov'u kolera salgını gelmeden Melihovo'ya götüren etkenlerdendir.⁶

1892 yılının baharında Çehov ailesi Moskova'daki dar, soğuk dairelerini ve sıkıcı şehir yaşamını terk eder ve 213 desyatınlik⁷ bir yer satın alarak buraya, Serpuhovski ilçesinin (Serpuhovskiy uyezd) Melihovo köyüne, gelir. Anton Çehov Moskova'daki pahalı yaşamdan uzaklaşmaya ve bozulmuş sağlığını düzeltmeye çalışır. Satın alınan yerin borcundan dolayı endişelenmesine, evin tamir işleriyle, bahçe ve bostandaki günlük işlerle meşgul olmasına rağmen yine de kendini özgür bir insan gibi hisseder. Sakin ve huzur dolu bir hayata başlamayı ve nihayet edebiyat ummanına dalmayı tasarlar. Ancak Çehov'u zor bir dönem beklediği kısa süre içerisinde ortaya çıkar.

1891 yılında büyük mahsul düşüşünden sonra başlayan kıtlığın ardından Rusya'da kolera salgını ortaya çıkar. Salgın hastalık, insanların gıda kıtlığı ve dolayısıyla bağışıklıkla ilgili sorunlar yaşadığı yerde baş gösterir. Kolera salgını Rusya'nın güneyini tamamen kuşatır; sonbahar ve kış aylarında zaten kıtlıktan dolayı bitkin düşen nüfus arasında rahat bir şekilde yayılma zemini bulunduğu için Moskova vilayetine (Moskovskaya guberniya) her geçen gün daha da yaklaşır. Bunun için acil önlemler alınması gerekir. Serpuhovski ilçesinde harıl harıl bir çalışma başlar. Doktorlar ve tıp öğrencileri davet edilir. Ancak önlemlerin uygulanacağı bölgeler büyüktür ve kolera ortaya çıktığında Zemstvo'nun⁸ her durumda eli kolu bağlı kalacaktır.⁹

Şehirde olduğu gibi aynı şekilde kırsal bölgelerde hastaları Çehov'u takip etmekten vazgeçmez. Hemen hemen her gün köylüler, işçiler, çocuklarıyla birlikte kadınlar, uzak mesafelerden de olsa Çehov'un doktorluk bilgisinden yararlanmaya gelirler. Çehov ise hastalarıyla düzenli bir şekilde ilgilenir ve talebi üzerine Moskova'dan gelen ilaçları hastalarına ücretsiz olarak dağıtır.

Çehov'un doktorluk namı Melihovo'da hızlı bir şekilde yayılır. 1892 yılının Haziran ayında kolera salgını bu bölgeyi etkisi altına alır. Bölge sağlık kurumu salgının yayılmasını önlemek amacıyla özenli çalışmasıyla tanınan Çehov'u gerekli önlemleri almaya davet eder. Çehov bu daveti hemen kabul eder. Salgın sorunuyla ilgili en son yapılan çalışmaları okur. Kendi bölgesine bağlı yirmi beş köyde hastaların uzak tutulmasını sağlamak için barakalar kurdurur. Harcamaları karşılayacak maddi

⁵ Vasilyev ve Segal, s. 270.

⁶ Anton Pavloviç Çehov, *Polnoye sobraniye soçineniy i pisem v tridsati tomah pisma v dvenadtsati tomah: pisma tom çetvertiy yanvar 1890 – fevral 1892*, Nauka, Moskva 1976, s. 330-331.

⁷ Desyatına: Rusya'da metrik sisteme kadar kullanılan ve 1,09 hektara denk gelen bir arazi ölçü birimidir.

⁸ Zemstvo: Çarlık Rusya'sında örgütlenmiş yerel idare organları veya bölge konseyidir.

⁹ Yuliya Sergeevna Jarova, Vladimir Petroviç Terentyev ve L.V. Jarov, “Holernoye” leto doktora Çehova: k 160-letiyu so dnya rojdeniya A.P. Çehova”, *Yujno-Rossiyskiy jurnal terapevtičeskoj praktiki*, Rostovskiy gosudarstvenniy meditsinskiy universitet, Sayı 1(3), Rostov-on-Don 2020, s. 117.

olanaklar bulunmadığı için arkadaşlarına, komşularına, zengin sanayicilere başvurur. Yola düşer, köylere gider, salgına karşı önlem alamayan köy sakinlerine nasıl korunabilecekleri hakkında bilgi verir. Kolera salgınının yanı sıra tifüs, difteri ve kızıla yakalanmış hastalarla da ilgilenir. Çehov'un birkaç hafta içerisinde bin civarı hastaya baktığı söylenir.¹⁰

Çehov, Melihovo'da bulunduğu sırada Rus yayımcı Aleksey S. Suvorin'e yazdığı 28 Mayıs 1892 tarihli mektubunda gazetelerden koleranın Güney Kafkasya'ya geldiğini öğrendiğini belirterek karantinada kalmanın hiç de hoş bir durum olmadığı konusunda mektup arkadaşını uyarır. Karantınayı tutuklanmaktan çok daha kötü bir şey olarak görür. Şirin göstermek için "üç günlük gözlem"¹¹ şeklinde niteleseler de karantina gösterilenden daha ağır bir olaydır.

"Rusya'nın ortasında atların influenzası var. Ölüyorlar. Doğada olan her şeyin amacına uygun olduğuna inanılırsa, o zaman doğanın ona aşırı zayıf ve gereksiz gelen organizmalardan kurtulmak için güçlerini zorladığı açıktır. Kıtık, kolera, influenza... Yalnızca sağlıklı ve güçlü olanlar geriye kalacaklar. Bunun amacına uygun olduğuna inanmamak ise imkânsız. Yaşlı ve genç sığırcıklarımız aniden bir yere uçup gitti. Bu bizi şaşkına çevirdi, çünkü göç vakti henüz çok uzakta. Ancak geçen gün çekirgelere benzetilen güney yusuşuk bulutlarının Moskova üzerinden uçtuğunu aniden öğreniyoruz. Soru şu: Sığırcıklarımız tam da o günde Melihovo'dan bu kadar çok verst öteye böceklerin uçacağını nereden biliyorlardı? Bunu onlara kim haber verdi? Gerçekten bu büyük bir sırdır, ancak bilgece bir sır bu. Aynı bilgeliğin hastalıklarla kıtlıklarda saklı olduğunu düşünmek gerekir. Biz ve bizim atlarımız yusuşukları, kıtlık ve kolera ise sığırcıkları temsil ediyor."¹² sözleriyle Çehov, kolera gibi pek çok toplumsal olayın yanıtının doğada gizli olduğunu savunur.

Çehov; Melihovo'dayken, kolera günlerinde çevredeki vakalarla yoğun bir şekilde uğraşırken dahi edebî çalışmalarında bulunduğunu Aleksey S. Suvorin'e anlatır. Haziranda küçük bir aşk meselesini konu alan bir uzun öykü (povest) yazmaktadır. Yazma sürecinde ince eleyip sık dokumaktadır ve ağır bir şekilde ilerlemektedir. Bir komedi için ilginç bir konu bulmuştur, ancak henüz bu komediye uygun bir son düşünmemiştir. Kahraman için evlilik ya da vurulmanın dışında bir sonun olması arayışındadır. Gelecekteki komedisinin adını "Sigara Tabakası" (Portsigar) olarak tasarlar. Ona uygun bir son bulamadıkça yazmaya başlamayacaktır. Ancak bir son düşündükten sonra iki haftada yazmayı planlar.¹³

Çehov'un 1892 yılının Haziran ayında kolera salgınına korkulacak derecede tehlike arz edecek bir şey olarak görmediği gözlemlenmektedir. Yaşadığı yere kolera henüz gelmemiştir. Koleranın daha fazla uzağa gidemeyeceği, ilerlese bile Eylül 1892 tarihine kadar bitmiş olacağı, bu devirde dayanıklı olamayacağı öngörüsündedir.¹⁴

Çehov, yakın arkadaşı Lidiya S. Mizinova'ya yazdığı 23 Haziran 1892 tarihli mektubunda Kafkasya'daki kolera bitene kadar kendisine yazması talebinde bulunur. Mektup arkadaşına karantinada kalmak istemediğini söyler ve yaşadığı sıkıntıyı onunla paylaşır.

Rus yayımcı Vladimir G. Çertkov'a "İsim Günü" (İmenini) adlı öyküsünü göndermekten bahseder ve öncesinde yazdığı "Karım" (Jena) öyküsünü de anlatır.¹⁵ Çehov, kolera salgını etrafını henüz tamamen çevrelememişken, uzağındaki bir salgın olarak tanırken, edebî çalışmalarına devam etmeye çalışır.

Suvorin'e yazdığı 25 Haziran 1892 tarihli mektubunda Çehov, bulunduğu yere yaklaşan koleranın yayılmasına yönelik tahminlerde bulunur:

"Kolera artık Saratov'da. Buradan Nijniy'e ve Moskova'ya, Oka üzerinden ise Serpuhov'a ve Melihovo'ya sürünerek girecek. İğrenç bir misafir. Aslına bakılırsa kıtlıktan sonra Volga

¹⁰ Henri Troyat, *Çehov Rusya'nın En Büyük Oyun ve Kısa Hikâye Yazarı*, Çev. Vedat Günyol, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 209-210.

¹¹ Anton Pavloviç Çehov, *Polnoye sobraniye soçineniy i pisem v tridtsati tomah pisma v dvenadtsati tomah: pisma tom pyatny mart 1892 – 1894*, Nauka, Moskva 1977, s. 71.

¹² Çehov, s. 71.

¹³ Çehov, s. 72.

¹⁴ Çehov, s. 78.

¹⁵ Çehov, s. 83-84.

bölgesini amansızca sarsacak olmalı, ancak bu olmayacak. Geleceğe üzülmeyen ve korkmadan bakıyorum. Kolera Asiatica büyük sıçramalar yapar, ancak bu uyuşuk bir şekilde, Podkolyosin gibi kararsız olur. İkisinden biri: Ya yozlaşır ya da kültüre kapılıp gider.”¹⁶

Kolera yavaş, uyuşuk bir ilerleme gösterse bile doktorların bunu dik durarak hazırlıklı bir şekilde karşılaması gerekecektir. Kolera, Serpuhovski ilçesine gelirse Çehov koşuşturmalara dalacağını, reçeteler yazacağını, seyahatler yapacağını, kötü bir düzende uyuyacağını tasavvur eder. Ancak kolera ve salgın kavramlarına dair bazı şeyler okuduğu için kendini tam donanımlı hisseder.¹⁷ Çehov’un kolera salgınına yönelik okuma gibi birçok hazırlık yaptığı, salgının gidişatını sıkı bir şekilde takip ettiği, bir doktor olarak da gereken emeği göstereceği anlaşılmaktadır.

Araştırmalarına devam eden yazar, Suvorin’e yazdığı 3 Temmuz 1892 tarihli mektubunda kolera salgınına dair takibini şu şekilde aktarır:

“Kolera gittikçe yayılıyor, ancak bu, uyuşuk bir şekilde ve tereddütlü oluyor. Hasta sayısının günde 200’e kadar çıktığı bir şehir yok. Topu topu 7 veyahut 8. Ancak Astrahan ve Bakü’de onlarca olduğunu belirtiyorlar ve sonuçta sayıyı yüze kadar yaklaşıyorlar. Gazeteler çok saçma şeyler yazıyor. ‘Novoye vremya’ kolera bakımından harika bir tavır sergiliyor. Dr. Galanin’in makaleleri oldukça doyurucu. Şehirlerdeki halk alarına geçti ve köylerde de artık kolera hakkında karamsar bir şekilde konuşmaya başlıyorlar. Tehlike abartılıyor. Kolera, onu allayıp pulladıkları gibi korkunç değil, ancak kolera sözcüğünün kendisinde iğrenç, iç karartıcı ve karalayıcı bir şey var. Hastalığın başka bir adı olsaydı, o zaman daha az korkarlardı.”¹⁸

Çehov, kolera salgını sırasında olumlu ve olumsuz bakış açıları geliştirmiş olmasına rağmen geçen dönemde kıtlık varken bu dönemde salgın korkusunun baş göstermesini iyiye yormaz. Halkın bunlar gibi yaşanan kitlesel olaylarla yıprandığının, kıtlık ya da salgından kurtulmaları için de kendi olanaklarının olmadığını farkındadır.

“Zdekauer, influenzayı koleranın habercisi olarak nitelerken haklıydı, ancak ‘Novoye vremya’daki makalesi biraz acemice görünüyor.”¹⁹ diyerek araştırmacı Zdekauer’in koleraya yönelik öngörüsünü onaylar.

Yazar, Suvorin’e kendisine gönderdiği öyküsü hakkında değerlendirmelerde bulduktan sonra kolera hakkında güncel bilgi verir. Koleranın konumunu koruduğunu, artma ya da azalma konusunda değişme göstermediğini ifade eder.

Çehov, Kolera salgını Melihovo’ya gelmeden önce hazırlık içerisine girmiştir ve sıhhi doktor (sanitarniy vrač) olması için kendisine davet gönderilir. Çehov’a bir bölge verilir. Köylere ve fabrikalara seyahat eder. Sağlık kongresi için malzeme toplar. Şimdilik edebî çalışmayı düşünmeye dahi vakti yoktur. 1848 yılında kendi bölgesinde koleranın şiddetli geçtiğini öğrenir. Doktorların görevlendirildiği bölgeler büyük olduğu için kendisinin ve diğer tüm görevli doktorların zamanlarının bir kısmı yolculuklarda geçecektir. Çehov’un görevli olduğu bölgede kolera vakası durumunda hastalarını ağırlayacakları barakaları henüz yoktur. Bu durumda hastalar izbelerde ya da açık havada ölüme bırakılabilir. Ne bir yardımcı ne de yanında çalışan herhangi biri vardır. Yollar kötü, atları ise daha da kötüdür. Zemstvo, Çehov ve diğer kolera doktorlarına dezenfektan malzemesi ve ilaçları sınırsızca vadetmektedir. Yazarın kendi sağlığına gelince öğlenleri yorgun düşüp uyuma isteği başlamaktadır. Ancak kolerayı hazırlıklı bir şekilde beklemek için temposunu düşürmemeyi yeğler.²⁰

Yazar, kolera salgını dışında başka bir durumu da ironik olarak salgın hastalık gibi görür. Bu durum kendi hanesindeki parasızlıktır: *“Salgının dışında kesinlikle benim çiftliğimde olacak bir salgın hastalık daha bekliyorum. Bu, parasızlıktır. Edebi çalışmamın durmasıyla gelirlerim de kesildi. Bugün bel soğukluğuna aldığım üç rubleyi saymazsak, gelirim sıfıra denk geliyor.”²¹* Hayatın tüm alanlarını

¹⁶ Çehov, s. 84.

¹⁷ Çehov, s. 85.

¹⁸ Çehov, s. 88.

¹⁹ Çehov, s. 88.

²⁰ Çehov, s. 91-92.

²¹ Çehov, s. 92.

etkileyen kolera salgını, Çehov'un kişisel yaşamındaki olayları betimleme şekline de etki eder. Parasızlığı bir tür salgın hastalık olarak görür.

Çehov, 1892 yılının Temmuz ayında, Zemstvo başkanı Yevgraf P. Yegorov'a tanıdığı tüm doktorların ve tıp öğrencilerinin meşgul olduğunu, doktorlardan herhangi biriyle görüşüp arabuluculuk etmeye çalışsa da bir doktorun 250 ruble karşılığında ilçeye çalışmak için gitmeyi kabul edeceğine pek inanmadığını bildirir. Kendilerinin de İvanovo'da uğraştıklarını, Serpuhovski ilçesinde çok az doktorun bulunduğunu, buranın kolera zamanında yardımsız kalacağını, kendisini de sıhhi doktor olarak atadıklarını, köylere geziler yaptığını ve eğitimler verdiğini, bir gün sonra toplanacak olan sağlık kurulunda doktorları ve tıp öğrencilerini nereden bulacakları sorununu çözmeye çalışacaklarını aktarır.²² Yazar, kolera salgınında doktor olarak görevlendirilmesinin yanı sıra çevresinin de buna hazırlıklı olması için çaba gösterir. Bundan dolayı Zemstvo başkanı Yegorov'la daima irtibatla olur.

Lidiya S. Mizinova'ya yazdığı 16 Temmuz 1892 tarihli mektubunda kolera salgınının yaşandığı ortamın içinden izlenimlerini şu şekilde aktarır:

*"İlçe zemstvo'dan (maaşsız) bir kolera doktoru olarak atandığım için hiçbir yere gidemem. İşlerim gırtlığımı da geçti. Köylere ve fabrikalara geziler yapıyorum ve orada koleraya dair telkinde bulunuyorum. Yarın Serpuhov'da bir sağlık kongresi var. Koleraya aldırmiyorum, ama nedense diğerleriyle birlikte ondan da korkmak zorundayım. Tabii ki edebiyat hakkında düşünmeme zaman yok. Korkunç derecede yorgun ve öfkeliyim. Param yok ve para kazanmak için ne zamanım ne de ruh halim var. Köpekler kudurmuşçasına uluyor. Bu, koleradan öleceğim ya da sigorta primi alacağım anlamına geliyor. İlki daha doğru, çünkü hamamböcekleri henüz terk etmedi burayı. Bana 25 köy verildi, ama tek bir yardımcı yok. Bir tek ben yeterli olmayacağım ve koca bir aptalı oynayacağım. Bize geliniz, beni mujiklerle birlikte tepelersiniz."*²³

Yazar, bulunduğu bölgede henüz kolera patlamamışken, tek bir vaka bile gelmemişken, anlattığı atmosferin kaynağını "kolera korkuları"na²⁴ bağlar. Bu noktada Çehov'a bir doktor olarak düşen bahsettiği korkuların dinmesini sağlamaktır. Bunun için kendisi bilinçlenip halkı da bilinçlendirmeye çabalar.

Çehov, kolera salgınının şiddetine yönelik çok güçlü olmayacağı tahmininde bulunur. Hasta sayısının yüksek olması ihtimalinde bile salgın o kadar da korkunç gelmez. Zemstvo'nun doktorlara en geniş yetkileri tanınmasından dolayı böyle düşünür. Ücret almasa da kendisine istediği kadar izbe kiralama, adam tutma, ağır vakalarda Moskova'dan sağlık ekibi getirtme hakkı verilir. Zemstvo'da faaliyet gösteren insanlar aydın, işini ciddi yapan yoldaşlar ve bilgili insanlardır. Mujikler ise tıbbi alıştırılmışlardır, onları kolerada doktorların suçsuz olduğuna inandırmaya gerek kalmamıştır. Çehov, mujiklerin doktorlara dokunmayacakları kanaatindedir.²⁵

Yazar, Tolokonnikov kardeşlerin dışında çok geçmeden Serpuhovski Zemstvo doktorları olan İvan Germanoviç Vitte ve Pyotr İvanoviç Kurkin'le, günlerce kendisini ziyarette bulunan komşusu Knyaz Şahovski'yle iyi ilişkiler kurar. Kolera salgını üzerine yaptığı günlük geziler, görüşmeler ve teftişler gibi tüm zorluklara rağmen yaşamının iyiye gittiğini bu arkadaşlıklarla birlikte hisseder.²⁶

Natalya M. Lintvaryeva'ya yazdığı 31 Temmuz 1892 tarihli mektubunda koleranın Melihovo'da nasıl geçeceğine dair hesaplamalar yapar:

"O şimdi Moskova'da ve Moskova yakınlarında. Bize kuzeyden, güneyden ve doğudan Oka üzerinden geliyor. 5-7 Ağustos tarihleri civarında birazcık yemeye başlamak için Peçeneklerle birlikte artık bizi ziyaret edecek. Benim bölgemde 1848-72 yıllarının geçmiş salgınları her seferinde yaklaşık olarak 40 gün sürdü. Bu, Eylül'de koleranın bitmesini beklemem gerektiği"

²² Çehov, s. 93.

²³ Çehov, s. 94.

²⁴ Çehov, s. 94.

²⁵ Çehov, s. 96.

²⁶ Jarova, Terentyev ve Jarov, s. 118.

anlamına geliyor. Sonra bir sağlık kongresi gerçekleşecek, kolera demirbaşlarının teslimi vs. olacak, bundan dolayı bu fasıl Ekim'e kadar sürecek."²⁷

Çehov, A.S. Suvorin'e "Sıkılıyorum, ancak kolera kuşbakışı bakılırsa çok ilginç şeyler var."²⁸ diyerek yorucu, sıkıcı olmasının yanı sıra yeni yaşanan deneyimlerinden dolayı kolera için aynı zamanda ilginç yanlar taşıdığı fikrine varır. Geçmiş dönemde Rusya'da yaşanan kıtlıkla kolera'nın birbirinden keskin bir biçimde ayrıldığını dile getirir. Kolera salgını sırasında herkes canla başla çalışır. Çeşitli araştırmalar yapan insanlar, Nijni'de fuarda tıp alanında mucizeler yaratmaktadırlar. Yalnızca hasta sayısını değil, aynı zamanda ölüm oranını da azaltmışlardır. Koskoca Moskova'da kolera haftada 50 vakayı geçmez ancak Don'da vaka sayısı günde bine kadar dayanır. İlçe doktorları olarak Çehov ve diğer doktorlar hazırlıklarını yapmışlardır. Belirli bir eylem programı oluşturmuşlardır. Doktorların bölgelerindeki kolera ölümlerinin yüzdesini elden geldiğince düşük tutmak için bir temelleri vardır.²⁹

Çehov, salgının tüm sağduyulu insanlar için sorumluluk duyacakları bir iş olduğunu, ancak kolera'yı bile politik amaçları için kullanmaktan utanmayan insanların da var olduğunu düşünür. Böylesine insancıl koşulların bile kötüye kullanılma çabası Çehov'da öfke yaratır:

*"Kolera isyanlarına dair henüz hiçbir haber yok. Tutuklanmaların, bildirilerin, vesairelerin birinden bahsediyorlar. Yazar Asturyev'in on beş yıl kürek cezasına çarptırıldığını konuşuyorlar. Sosyalistlerimiz gerçekten kendi amaçları için kolera'dan yararlanacaklarsa, o zaman onları hor görmeye başlayacağım. İyi amaçlar uğruna kullanılan iğrenç araçlar, amacın kendisini de iğrenç kılar. Varsın doktorların ve sağlık memurlarının sırtlarına binsinler, ama halka yalan söylemek niye?"*³⁰

Yazar, sorumlu olduğu bölgede gerekli teçhizatın sağlanması konusunda çevresindeki fabrikatörlerden maddi yardım ister. Kolera'ya daha hazırlıklı olmak için bağış yapılmasını sağlar. Bu sayede görevlendirildiği bölgede mobilyaları döşenmiş bir şekilde 2 tane mükemmel baraka, 5 tane de çok iyi olmayan, idare edecek kadar yeterli donanımına sahip barakaları olur. Zemstvo'yu dezenfeksiyon masraflarından bile kurtarır. 25 köyün hepsindeki fabrikatörlerden kireç ve vitriyol ihtiyaçlarının karşılanmasını, kokulu çöplerin imha edilmesini talep eder ve bu taleplerini yerine getirirler.³¹

A.S. Suvorin'e yazdığı 16 Ağustos 1892 tarihli mektubunda Çehov, kolera'nın hayatının her alanında kendini gösterdiğini okroşka çorbasına benzetererek hislerini şu şekilde anlatır:

*"Ruhum yorgun. Can sıkıcı. Kendine ait olmamak, sadece ishaller hakkında düşünmek, geceleri köpek havlamasından ve kapı çalmasından ürpermek (Benim için mi geldiler?), bilinmeyen yollarda çok kötü atlarla gitmek ve sadece kolera üzerine okumak ve sadece kolera'yı beklemek ve aynı zamanda bu hastalığa ve hizmet ettiğiniz bu insanlara tamamen kayıtsız olmak... Efendim, bundan daha kötü böyle bir okroşka çorbası yoktur."*³²

Yazar, kendi sağlık durumunun iyi olmadığını unutup kolera salgını karşısında özverili bir şekilde mücadele verir. Salgınla mücadelenin ona yoğun bir mesai getirmesi kendi rahatsızlığını düşünmesine fırsat vermez. Böylelikle önemsemediği belirtiler sonraki dönemlerde kendini daha şiddetli bir şekilde gösterecektir.

Çehov, kendi gözlemlerine göre kolera'yı iyileştirmek için doğru bulduğu bir yöntem önerir. Kolera tedavisi sırasında her şeyden önce bir doktorun yavaş ve sabırlı olması gerektiğini, her hastaya 5-10 saat veya daha fazla zaman dilimi ayırmak gerektiğini düşünür.³³

²⁷ Çehov, *Polnoye sobraniye soçineniy i pisem v tridtsati tomah pisma v dvenadtsati tomah: pisma tom pyaty mart 1892 – 1894*, s. 98.

²⁸ Çehov, s. 100.

²⁹ Çehov, s. 100.

³⁰ Çehov, s. 101.

³¹ Çehov, s. 104.

³² Çehov, s. 104.

³³ Çehov, s. 104.

Koleradan dolayı bölge doktoru olarak atanması sonrası neredeyse tüm yazı tıbbi vazifelerle geçirir. Nitekim Rus yayımcı Lyubov Ya. Gureviç, Çehov'a yayımlanmaya hazır bir eserinin olup olmadığını sorduğunda Çehov, 1892 yılının Eylül ayında, herhangi bir hazır çalışmasının olmadığı yanıtını verir. Kolera 10 Eylül'e kadarki sürede Serpuhovski ilçesinde görülmemiş olsa da onu bekleyişi, kontrol noktasını, ayakta tedavi kliniğini ve salgın için yaptığı gezileri düzenleyişi hem zamanını hem de yazma isteğini elinden alır. Ancak şimdi işleri daha azdır. Bulunduğu yerde 1 Ekim'e kadar kolera olmazsa kendi sağlık kuruluşunu kapatmak durumunda kalacaktır. Çehov, ancak o zaman edebî çalışmalarının başına oturabileceğini ve Rus yayımcısına daha tatmin edici bir yanıt verebileceğini ifade eder.³⁴

Çehov, Vukol M. Lavrov'a 1892 yılı Eylül ayında bir uzun öykü yazdığı haberini verir. Ekimin ilk yarısında bitirmeyi tasarlar. Zemstvo, Çehov'a 15'ine kadar izin vermiştir. Çehov, kendi bölgesinde kolera ortadan kaldıracakları zaman, 15 Ekim'e kadar bölge doktoru olarak kalacaktır. Ancak yazar, bu tarihten önce Moskova'da olma niyetindedir.³⁵ Böylelikle Çehov'un rotasının koleradan kayarak edebiyata çevrildiğini gözlemek mümkündür. Yazar, doktorluk sorumluluklarından fırsat bulup artık edebî çalışmalarının başına dönmüştür.

Çehov, 10 Ekim 1892 tarihinde A.S. Suvorin'e kolera henüz kendilerinden 30 verst ötede olduğunu ve bu durumda kontrol noktasından ayrılamayacağını bildirir. Köyün birinde 7 kişinin hastalandığından ve şimdiden 2 kişinin öldüğünden haberdardır. Kolera sorumlu olduğu bölgeye girebileceği ihtimalinden söz eder. Tam da kışa doğru kolera giderek daha büyük bir alana sızmasını garip karşılar.³⁶ Yazar, önceki birkaç mektupta artık edebî çalışmalarına odaklanmış durumunu gösterirken bu mektubunda kolera kendi bölgesine girme endişesini yeniden dile getirir.

Çehov'un bölgesinde hâlâ tek bir kolera vakası yoktur ancak tifüs, difteri, kızıl vb. salgınlar olur. Çehov, kolera salgınını beklerken başka salgın hastalıklarla da mücadele etmek durumunda kalır. 1892 yılının yaz aylarında çok yoğunken sonbahara doğru işleri giderek azaldığından biraz daha rahatlar.

Çehov, A.S. Suvorin'e yazdığı 10 Ekim 1892 tarihli mektubunda birkaç aylık yoğun geçen doktorluk dönemini özetler. Zor bir yaz hayatı geçirir ancak buna rağmen bir tek bu yaz hayatını güzel geçirdiği düşüncesindedir. Kolera getirdiği karışık ortama, parasızlığa ve buna benzer olumsuz koşullara rağmen yaşamı daha çok sever. Ağaçlar diker ve Melihovo'daki yeri tanınmayacak derecede değişir. Alışılmadık derecede rahat ve güzel görünür. Özünde verimli, işe yarar bir yer gibi durmasa da orayı böyle rahat ve güzel görünüme kavuşturan kendi emekleri, alışmanın gücü ve mülkiyet bilinci olur. Kira ödememek ve kendi evinde oturmak Çehov'a oldukça keyifli gelir. Burada yeni tanıdıklar ve yeni ilişkiler kurar. Çehov'un mujklere karşı eski korkuları artık yersizdir, onların bilinçlendirilebileceği kanaatine varır. Çehov, Zemstvo'da görev yapmış olur, sağlık kurulunda (sanitarıy sovet) toplantılarda yer alır, fabrikalara gider ve buna benzer birçok faaliyette bulunur. Melihovo sakinleri ise Çehov'u artık kendilerinden sayar. Tanıdıklar artık Melihovo'dan geçerken yazarın evinde konaklarlar. Çehovlar burada kendilerine yeni bir atlı araba satın alırlar, yeni bir yol geçirirler, bir gölet kazma işiyle uğraşırlar. Çehov, yaz hayatına dönüp baktığında birçok yeni ve ilginç şey yaşadığını fark eder.³⁷

Yazar, 15 Ekim 1892 tarihinde Moskova'dadır. Çok acil işlerini halletmek için buraya gelmiştir. 17'sinde tekrar Melihovo'ya dönecektir. Çünkü kolera salgını artık evinin yakınlarındadır. Orayı bu hâlde bırakıp Moskova'da kalmayı kesinlikle düşünmez.³⁸

Çehov, 18 Ekim 1892 tarihinde A.S. Suvorin'e bölge yakınlarında 11 kolera vakası olduğunu açıklar. Daha yüksek ölüm sayısı onlar için ciddi bir tehlike oluşturacaktır. Görevli oldukları toprakların büyük ve bu hacme göre yaşayan sakinlerinin az olmasından dolayı Çehov kendilerinin

³⁴ Çehov, s. 108.

³⁵ Çehov, s. 110.

³⁶ Çehov, s. 112.

³⁷ Çehov, s. 112-113.

³⁸ Çehov, s. 115.

zavallı ve kültürsüz kaldıklarını düşünür. Ağustos'tan 15 Ekim'e kadar 500 hastaya baktığının kaydını düşmüştür ancak toplamda 1000'den fazla hasta kabulü yapmıştır.³⁹

Yazar, 15 Ekim'e kadar Zemstvo bünyesinde bölge doktoru olarak çalışır, hastalarını tedavi eder, yolculuklar yapar, kolera salgını sırasındaki bu zorlu görevinde başarılı olur. Ancak kendi bölgesi henüz kapatılmıştır ki kendilerine 30 verst uzaklıkta 11 kişi kolera yakalanır. Çehov bir hafta sonra 27 Ekim 1892 tarihinde A.S. Suvorin'e kendisinden 30 verst uzaklıkta 16 kişinin kolera yakalandığı ve 4 kişi öldüğü haberini verir. Yani ölüm sayısı yaklaşık %25'lik bir orana denk gelir. Bunu da küçük bir oran olarak değerlendirir.⁴⁰

Çehov, A.S. Suvorin'e yazdığı 22 Kasım 1892 tarihli mektubunda Moskova vilayetinde artık kolera olmadığını bildirir.⁴¹ 14 Aralık 1892 tarihinde ise Aleksandr İ. Smagin'e kolera Serpuhovski ilçesinde yalnızca bir köyde bulunduğunu ve 4 kişinin ölümüne sebep olduğunu anlatır. Ancak burada iyileşme oranı, ölüm oranının yanında yüksek kalır. Çehov, 15 Ekim'e kadar Zemstvo bünyesinde Melihovski bölgesinde doktor olarak görev yapsa da tek bir kolera vakasına denk gelmez. Kolera vakası muayenesi yapmamasına rağmen koşuşturmaları ve harcamaları çok olur. O bir bakıma Melihovo'da kolera nöbeti tutar. Kolera karşı herhangi bir olası tehlike karşısında hazırlıklı olarak görevini yapmaya çabalar.⁴²

Çehov, 5 Mart 1892 yılından itibaren ara ara Moskova ve Peterburg'a gitmesi haricinde 17-18 Aralık 1892 tarihine kadar Melihovo'dadır. 30 Aralık 1893 tarihinde yine Melihovo'dadır. Aradan neredeyse bir sene geçmiştir.

Yazar, tekrar Melihovo'ya gittiğinde, A.S. Suvorin'e yazdığı 24 Şubat 1893 tarihli mektubunda kolera salgını yeniden gündeme gelir. Kız kardeşi Mariya P. Çehova ve babası Pavel Ye. Çehov'la birlikte kolera gelmesini beklerler. Ancak hiçbiri kolera korkmaz. Anton Çehov, kolera gelirse kendisinin çok zamanını alacağını şimdiden düşünür.⁴³ Bu durum onun için doktorluk mesaisi, gece-gündüz olmak üzere zamansızca çalışma, edebî yaratıcılığını bir süreliğine rafa kaldırma anlamlarına gelir.

Çehov, erkek kardeşi Aleksandr Pavloviç'e belirttiği üzere, tıpkı Zemstvo bünyesinde 1892 yılında kolera doktoru olarak görev yaptığı gibi Mart 1893'te de Serpuhovskoye Zemstvo'da yeniden aynı görevle çalışır. Valinin emriyle sağlık hizmetleri yürütme komisyonunun bir üyesi olur. Bu üyeliğin ne anlama geldiğini bile henüz bilmiyordu.⁴⁴

Komşu ilçelerde ölümler olmasına rağmen kolera Melihovo'ya ulaşamaz. Böylelikle Çehov hedefine ulaşmış olur. Kendi görevlendirildiği yerde kolera salgınından dolayı tek bir ölüm bile yaşanmaz.

Melihovo'ya yaklaşan beşinci kolera pandemisi 1896 yılında sona erer. Kısa bir aralık olur ve üç yıl sonra 1899 yılında Hindistan'da yeni bir dalga güç kazanmaya başlar. Böylelikle yüzyıl bitmeden kolera salgını yeniden baş gösterir.

Çehov'un Melihovo dönemindeki mektuplarında bir salgın olarak kolera hakkında yaptığı açıklamalar henüz deneyimlenirken yazılmış ham durumda düşüncelerdir. Bu açıklamalar, daha sonraki edebî metinlerinde yansımaları bulacaktır. Örneğin "Altıncı Koğuş" (Şestaya palata) adlı öyküsünde hastalık, iyileştiren kişinin yani doktorun yaşadığı tatsızlıklara dönüşür. Hasta olmanın öznel hissi olarak hastalığın anlamı kavranır. Hastalık hissiyatı psikolojik yönüyle ortaya koyulur.⁴⁵ Böylelikle kolera salgını döneminde yaşadıkları daha sonraki edebî yaratıcılığında yansımalarını göstermiş olur.

³⁹ Çehov, s. 118.

⁴⁰ Çehov, s. 120-126.

⁴¹ Çehov, s. 132.

⁴² Çehov, s. 142.

⁴³ Çehov, s. 175.

⁴⁴ Çehov, s. 189.

⁴⁵ Viktoriya Fedorovna Stenina, "...Ya uje ...lovil holeru za hvost': çerti mifologičeskoj kartını mira v epistoljarii A.P. Çehova", *Kultura i tekst*, Altayskiy gosudarstvennyj pedagogičeskiy universitet, Sayı 11, Barnaul 2008, s. 286.

Anton Çehov'un 1892 yılında yazdığı "Altıncı Koğuş" adlı öyküsünün konusu bir taşra hastanesinde geçer. Bu öykü yazarın doktorluk işlerine döndüğünü göstermektedir. Yazar edebiyattaki başarısına rağmen doktorlukla olan ilişkisini hiçbir zaman kesmemiştir.⁴⁶

Çehov'un yaşamında Melihovo dönemi 1892 yılında başlayıp 1899 yılına kadar sürer. Bu zaman diliminde aralarında "Altıncı Koğuş" (1892), "Üç Yıl" (Tri goda, 1895), "Asma Katlı Ev" (Dom s mezoninom, 1896), "Hayatım" (Moya jizn, 1896), "Martı" (Çayka, 1896), "Kılıflı Adam" (Çelovek v futlyatre, 1898) başta olmak üzere yaklaşık kırk eser yaratır; "Sahalin Adası" (Ostrov Sahalin, 1893) adlı kitabının yazımını tamamlar. Çehov'un Melihovo'daki yaşamında edindiği izlenimler oradan taşındıktan sonra da edebî yaratıcılığını terk etmez. "Köylüler" (Mujiki, 1897), "At Arabasında" (Na podvode, 1897), "Yeni Yazlık" (Novaya daça, 1899), "Görev İçin" (Po delam slujbi, 1899), "Çukurda" (V ovrage, 1900) gibi eserlerini yazar.⁴⁷

Çehov, Melihovo'daki yaşamı boyunca sağlık kurulunun (sanitarniy sovet) verdiği görevleri yerine getirmiş olur. Her yıl olmak üzere yayımlanan "Serpuhov Sıhhi ve Tıbbi Teşkilatlanma İncelemeleri" (Obzorı Serpuhovskoy sanitarno-vraçebnoy organizatsii) başlıklı çalışmaya katılır, redaksiyonunu yapar. Melihovo yaşamı daha çok sağlık alanında yaptıklarıyla ön plana çıkar. Öyle ki Melihovo'da bir hastane kurmayı hayal eder ancak kötüleşen sağlığı onu Melihovo'dan ayrılmaya ve Yalta'ya yerleşmeye sevk eder.⁴⁸

Sonuç

1892 yılında Anton Çehov'un Melihovo'ya gitmesinin nedenleri yaşadığı sağlık sorunları, şehir yaşamından uzaklaşma isteği ve kendine ait bir evi düzenleme özlemidir. Ancak Çehov, Melihovo'da hayalini gerçekleştirmeye başlamışken kolera salgını haberini alır. Bölgeye kolera salgınına karşı mücadele etmek üzere sıhhi doktor olarak atanır. Kontrolüne yirmi beş köy verilir. Yapacağı iş karşılığında ücret almaktan feragat eder. Kolera hakkında ve salgın sorunuyla ilgili bilimsel makaleler okumaya koyulur. Salgının bölge bölge ilerlemesini sıkı bir şekilde takip eder. Görevlendirildiği bölgede harcamaların karşılanması için çevresindeki tanıdıklara, komşularına, fabrikatörlere başvurur. Bilmemenin verdiği korkuyu engellemek üzere halkı bilinçlendirmek için köylere ve fabrikalara seyahat edip buralarda eğitimler verir. Halka salgına karşı nasıl korunabileceklerini ve hijyen kurallarına uygun bir şekilde yaşamının hayati önemini anlatır. Mujiklerin artık tıbbı ve koleraya aşına olduklarını görür. Sağlık kongresine katılır ve belirli bir eylem programı oluşturur. Kolera dışında başka hastalıklara yakalanmış bin civarında hastayı muayene eder. Bölgede bir yardımcısı bile olmadan tek başına görevini yapmaya çalışır. Civar bölgelerdeki doktor ve tıp öğrencisi ihtiyaçlarının karşılanması için arayışa girer. Bu sırada yaz boyunca edebiyata ayıracak vakti olmaz. Tabii bu durum da ona parasızlık getirir. Zemstvo aracılığıyla aydın, mesleğinde bilgili, özveriyle çalışan kişilerle temas kurar. Kolera salgınıyla birlikte birçok yeni deneyimler elde ettiğini fark eder. Ancak yaz boyunca kolera salgınıyla meşgul olduğu için kendi sağlığını ve kişisel yaşamını rafa kaldırır.

Çehov'un Melihovo'da bulunduğu süre içerisinde Melihovo'da kolera salgını görülmez ve salgından dolayı tek bir ölüm bile yaşanmaz. Doktor Çehov'un Melihovo'daki kolera salgınına yönelik deneyim ve izlenimleri daha sonra yazacağı edebî metinlerine yansır; hastalık konusunu eserlerinde geliştirir. Her ne kadar edebî çalışmalarına vakit ayırmak istese de salgının getirdiği yoğunluk nedeniyle Çehov'un kolera günlerinde yazar kimliğinden ziyade doktor kimliğiyle yaşamını sürdürdüğü gözlemlenir. Çehov, doktorluğu sırasında öğrendiklerini halka aktarırken edebiyatçılığı sırasında bu yaşadıklarını yazarak okurlarıyla paylaşır.

Çehov, kolera salgınına korkuyla karşılamaz. Kolerayı bilgi ve eğitimle üstesinden gelinebilecek bir salgın hastalık olarak görür. Toplumsal bir olay yaşandığına kanaat getirir. Bundan dolayı halkın bilinçlenmesini tedbirlerinin başına koyar. Salgının bilinçle hareket edilirse daha kolay

⁴⁶ Troyat, s. 209.

⁴⁷ Jarova, Terentyev ve Jarov, s. 116-117.

⁴⁸ Larisa Gennadiyevna Kondraşkina, "A.P. Çehov – zemskiy vraç i obşçestvennyy deyatel", *Byulleten natsionalnogo nauçno-issledovatel'skogo instituta obşçestvennogo zdorovya imeni N.A. Semaşko*, FGBNU "Natsionalnyy Nİİ obşçestvennogo zdorovya imeni N.A. Semaşko", Sayı S1, Moskva 2012, s. 99.

atlatılabileceğini düşünür. 1892 yılındaki mektuplarında sık sık kolera konusuna yer verir. Bu olay onun yaşamının her alanına girmiştir. Bundan dolayı kendi gündeminde oldukça ağır basar.

Kaynakça

BAŞKUYEV, V. Yu., “Epidemiçeskaya bezopasnost okrainnih regionov rossiyskoy imperii vo vremya pyatoy pandemii holerı (na primere Zabaykalskoy oblasti i g. Verhneudinska)”, *Vlast*, OOO “Redaktsiya jurnala “Vlast”, Sayı 1, Moskva 2013, ss. 150-153.

ÇEHOV, A.P., *Polnoye sobraniye soçineniy i pisem v tridtsati tomah pisma v dvenadtsati tomah: pisma tom çetvertiy yanvar 1890 – fevral 1892*, Nauka, Moskva 1976.

ÇEHOV, A.P., *Polnoye sobraniye soçineniy i pisem v tridtsati tomah pisma v dvenadtsati tomah: pisma tom pyatıy mart 1892 – 1894*, Nauka, Moskva 1977.

JAROVA, Yu.S. TERENTYEV, V.P. ve JAROV, L.V., “Holernoye” leto doktora Çehova: k 160-letiyu so dnya rojdeniya A.P. Çehova”, *Yujno-Rossiyskiy jurnal terapevtičeskoj praktiki*, Rostovskiy gosudarstvenniy meditsinskiy universitet, Sayı 1(3), Rostov-on-Don 2020, ss. 116-120.

KONDRAŞKİNA, L.G., “A.P. Çehov – zemskiy vrač i obşçestvenniy deyatel”, *Byulleten natsionalnogo nauçno-issledovatel'skogo instituta obşçestvennogo zdorovya imeni N.A. Semaşko*, FGBNU “Natsionalniy Nİİ obşçestvennogo zdorovya imeni N.A. Semaşko”, Sayı S1, Moskva 2012, ss. 98-99.

NEKRASOV, N.A., *Polnoye sobraniye soçineniy i pisem v pyatnadtsati tomah: tom vtoroy stihotvoreniya 1855-1866*, Leningrad 1981.

STENİNA, V.F., “...Ya uje ...lovil holeru za hvost’: çertı mifologičeskoj kartını mira v epistolyarii A.P. Çehova”, *Kultura i tekst*, Altayskiy gosudarstvenniy pedagogičeskiy universitet, Sayı 11, Barnaul 2008, ss. 282-287.

TROYAT, Henri, *Çehov Rusya'nın En Büyük Oyun ve Kısa Hikâye Yazarı*, Çev. Vedat Günyol, Alfa Yayınları, İstanbul 2016.

VASİLYEV, K.G. ve SEGAL, A.Ye., *İstoriya epidemiy v rossii (materialı i oçerki)*, Moskva 1960.

IS IT FACT OR FICTION? A CORPUS STYLISTIC INQUIRY INTO DANIEL DEFOE'S *A JOURNAL OF THE PLAGUE YEAR* (1722)

Mustafa Zeki ÇIRAKLI*

Ali Şükrü ÖZBAY**

Introduction

It was a very ill time to be sick in...

A Journal of the Plague Year, Daniel Defoe

On the 28th of April, 2020, making a crucial reference to the parallels assumed between Covid-19 and 1665 great plague of London, Guardian interactive Books-Blog shared a book recommendation for the following month to shed light on the weird yet so perplexing outbreak of the pandemic from a historical viewpoint. It was not merely a remembrance of a past event, but also a reference to the acute and frightening resemblance between the Great Plague of London, 1665 and Covid-19. Drawing on remarkable resemblances with the current pandemic period and recent challenges, Dasgupta and his friends argued that Daniel Defoe's *A Journal of the Plague Year* (1722) reveals the author's historical account of the incredibly moving events at the time and impeccably portrays a formidable period of the country in terms of "individual behaviour, social behaviour, and governance".¹ It reads this 1722 'portrait of the face of London now indeed strangely altered' offers a fascinating perspective on our current crisis".² Surprisingly enough, journalist, merchant, pamphleteer and spy, Daniel Defoe (1660-1731) was a Londoner, born into a prosperous middle-class society in England. His father was a prosperous member of the Butchers Company. Defoe witnessed the great plague (70,000 were killed) when he was about 5, and then saw the great fire of London (year), having wiped out almost all the neighbourhood before his eyes. His early childhood was punctuated with these disasters and the traumatic memory of the little Daniel was full of such unusual occurrences at the time.³ Years later, just after he started a new life after prison, in 1703, Defoe experienced another unprecedented, unusual disaster in Britain: It was the Great Storm of 1703, which thundered through just one night, devastating almost all the shore. It took place in history with the images of severe damage by the coastal towns, austere destruction in London and Bristol and 8,000-10.000 casualties floating at sea. The disastrous incident inspired Defoe's *The Storm* (1704), "including witness accounts"⁴, regarded as one of the first narratives of modern journalism.⁵

Defoe was educated at the boarding school and then continued the academy. He also studied at Church, where he attended for some time. This reveals that he was a well-educated man, also having expertise on the figures and calculation because of his father's profession. His religious ideas were complicated by his political life as there were some regulations against the membership to other churches than the Church of England. Defoe's family was Protestant Presbyterian, who followed a reformed doctrine. It is known that the English government offended those who worship other churches and doctrines.

* Assoc. Prof. Dr. Mustafa Zeki Çıraklı, Department of English Language and Literature, Karadeniz Technical University, Trabzon, mzcirakli@ktu.edu.tr

** Asst. Prof. Dr. Ali Şükrü Özbay (Corresponding Author). Department of English Language and Literature, Karadeniz Technical University, Trabzon, ozbay@ktu.edu.tr

¹ Dasgupta, Utteeyo, Kumar, Chandan, and Sarangi, Jha, Sudipta, "Persistent Patterns of Behavior: Two Infectious Disease Outbreaks 350 Years Apart", *Economic Inquiry*, Volume 59, Issue 2, 2021, pp.848-857.

² <https://www.theguardian.com/books/booksblog/2020/apr/28/a-journal-of-the-plague-year-by-daniel-defoe>

³ Black, Joseph Laurence, *The Broadview Anthology of Literature: The Restoration and the Eighteenth Century*, Broadview Press, Toronto 2006

⁴ Defoe, Daniel, *The Storm: or, a Collection of the Most Remarkable Casualties and Disasters Which Happen'd in the Late Dreadful Tempest, both by Sea and Land*. Gutenberg, London, 1704.

⁵ Miller, John, "Writing Up a Storm", *The Wall Street Journal*, August 13, 2011.

Figure 1: The effects of the plague on London (From a 17th century pamphlet)

Between 1680s and 1700s, we see Defoe involved in trade and politics, both of which brought him ups and downs, and he eventually passed away with little wealth and debts. He always had relationships with the courtly men and exchanges with the political elite. Not only his religious affiliations but also business interests played a role in his political affairs and activities; he visited different port towns as well as different prisons and exiles. As a sensational writer, today we also remember him with his renowned poem, “The True-Born Englishman (1701)”⁶, which supported King William against the

racist attack from his political enemies. The poem was a satire that hit England readership at the time. On the other hand, owning a country estate, he achieved success in business, but it did not last for long. Moreover, the fact that he had a trade-ship is an impeccable sign of his career as a businessman. The merchant Defoe dealt with the trade of various commodities, such as wool, wine and fabric and various types of human beings from the richly arrayed social panorama. Defoe, the keen observer of society and a man of calculation, knew people exceptionally well and had a close relationship with them in almost every status. He was actively involved in the changes in society, roaming on the fringes of praise and humiliation. For instance, by the end of William III’s rule in 1702, there had been a long-lasting political turmoil in England, and Queen Anne eventually came to throne.

Defoe had written a pamphlet (1702) criticising the Tory hypocrisy (*The Shortest-Way with the Dissenters; Or, Proposals for the Establishment of the Church*) and which caused him serious trouble as he cruelly derided both the Tories and conformists. He was charged with provoking denigration and put into trial. He was found guilty and put into prison. Before imprisonment he was sentenced to stand in the pillory (public humiliation), which created so many myths about his ‘revival’ to become an important figure in the history of England. Historians state that “no man in England but Defoe ever stood in the pillory and later rose to eminence among his fellow men.”⁷ Defoe was put into famous Newgate Prison after three days public humiliation in the pillory, but in 1703, with the help of Earl of Oxford, he got out of prison with some diplomatic mission. Defoe switched to becoming a Tory ally, promoted as an intelligence agent. His dramatic change in the political side resolved into some substantial economic relief, as well.^{8,9}

He is most well-known for his unusual rewriting of the Battailles’s *Coral Island*, *Robinson Crusoe* (1719), the most translated books after the Bible. He was one of the forerunners of the novel genre in English with Henry Fielding and Samuel Richardson.¹⁰ As a scandalous pamphleteer and writer, he was involved in the disputes and conflicts with the authorities, even sentenced to pillory and prison. Some intellectuals and politicians took his ideas seriously while some others humiliated him. He served as a consultant as well as a freak in the eyes of the Londoners. His literary rivals, for instance Jonathan Swift, called him a “charlatan” for his undue inclination for the fantastic events and unbelievable display of the corruptions of the English upper-class society, and maybe, due to his twisting political manoeuvre. He was also a man of fluctuation oscillating between a wise preacher in *Robinson Crusoe*, showing the vanity of a stubborn and unthankful attitude of an immature young

⁶ A satirical poem published in 1701 by English writer Daniel Defoe

⁷ Moore, John Robert, *A Checklist of the Writings of Daniel Defoe*. Bloomington: Indiana University Press, 1960

⁸ Black, Joseph Laurence, *The Broadview Anthology of Literature: The Restoration and the Eighteenth Century*

⁹ Sönmez, Margaret J-M, *Defoe and the Dutch: Places, Things, People*, Cambridge Scholars Publishing, 2015.

¹⁰ Çıraklı, Mustafa Zeki; Özbay, Ali Şükrü, *Use of Corpus Stylistics in the Drama Classroom. Characterisation in the Merchant of Venice*, Verlag Dr. Kovac, Hamburg, 2021.

man, whose virtue and repentance was finally rewarded; or, on the other hand, the elevation and representation of an 'indecent' woman using tactful strategies to hunt the rich men and abusing his femininity for climbing on the social ladder, to achieve eventual richness, happiness and 'virtue.' The versatility of this prolific writer with hundreds of works about politics, religion, love and marriage, travel, human psychology, economy and business, crime and the supernatural.^{11 12} He was marked with his outrageous journalism and stories about the English society and distant spots of the world. His narratives bring together facts and fiction, fancy and reality, observations and imagination.

Defoe published his classical novels between 1719 and 1724. These novels became ground-breaking narratives all over the world and were considered the pioneers of the English novel. They were true examples of the realistic representation adopted for the newly emerging genre, the novel. Defoe's novels always reveal a strong inclination to present the readers with realistic details and with the factual information of his historical accounts. He gives priority to factual design and statistics as much as character development. In a journal of the plague year, however, we see that he gives priority to numerical facts, statistical illustrations, historical acuteness, and spatial accuracy to make the readers believe that it is a true historical account of the first-person

He gives priority to factual design and statistics as much as character development. In a journal of the plague year, however, we see that he gives priority to numerical facts, statistical illustrations, historical acuteness, and spatial accuracy to make the readers believe that it is a true historical account of the first-person narrator, H.F. The verisimilitude created by Defoe is amazing in that it has triggered so many critics to ask whether it is fact of fiction.

Robinson Crusoe (1719), *Moll Flanders* (1722) and *A Journal of the Plague Year* (1722) can be grouped according to the verisimilitude created in these novels. *Robinson Crusoe* represents the development of an isolated individual self in the face of natural challenges, achieving an eternal repentance that brings about worldly success and individual freedom. *Moll Flanders*, however, represents society in decay, and illustrates a female character who struggles to overcome social challenges. The result was almost the same as Robinson: Repentance and worldly success. These two novels were successful to represent the coloniser's consciousness and unconsciousness, shedding light on the British society. In the former, there is a sublime illustration and idealised drama of the individual potential. In the case of Moll, however, there is always an underlying satire directed towards the hypocrisy of the degenerating society and the vanity of the so-called "virtue." In the former, Christian ideals and values are brought together with Capitalistic apparatus; in the latter, Christian social norms are questioned by the Capitalistic inclinations of society. Thirdly, and significantly, Defoe illustrates the class-conscious stratification of society after the outbreak of the plague. Surprisingly enough, these responses are alike with the contemporary responses to Covid-19.

Synopsis

Daniel Defoe's *A Journal of the Plague Year* is a first-person historical-fictional account of the protagonist. The story is told by H.F. who adopts a nonlinear narration. H.F. is an unmarried and sociable man. Since he is a saddler, he observes human beings and everyday details and good at interpreting the behaviours of the people. His journal exhibits his fictional experience, the genuine experience of the historical plague of 1665 and the imaginary events invented by Defoe. All in all, the novel is based upon real events and brings together facts and fiction. The Journal, therefore, as critics suggest, is a tale of the 1665 London Plague, which afflicted society from many perspectives.

The story starts with the rumours that the plague had captured Holland. The sensational and alerting bills of mortality follow the preliminary account of the plague to attract the readers' attention to the degree of strike. Many districts are told afflicted, and how the plague affect the people were not well understood as the cold weather hampers the indicators of the disease in winter. However, in May and June the numbers soar, the death tolls go upward and the number of the infected people swings

¹¹ Drabble, Margaret, "Defoe", *The Oxford Companion to English Literature*, Ed. Margaret Drabble, Oxford University Press, Oxford 1996, p. 265

¹² Backscheider, Paula R., *Daniel Defoe: Ambition and Innovation*, The University Press of Kentucky, Lexington 1986.

upwards. H.F. had to make a decision as to whether he should leave the town or not. He thinks over the issue from different points of view, assesses the good and bad sides of his decision, and calculates the possible results. He eventually decides to stay in the city and he also justifies his decision with God's will as well as his exercise of reasoning and will.

The most significant issue recurring in the journal is shutting up of houses and quarantine of the neighbourhoods. He thinks that the only way to survive the disease is to keep distance from the plagued town and leave there. He frequently regrets that he remained in the city and, on the verge of death, he keeps confessing his sins and praying God. Such microcosmic world of entrapment in his lonely house shut down by the fear of plague reminds the readers of Robinson Crusoe in his isolation on the island. Doors wide shut, he remains at home in patience for long but eventually decides to roam around the town and walk through the streets. He tries to find out an explanation for this unprecedented disaster born on humanity. He concludes that it is sent by God as a reminder. The narrator observes that even though people should be grateful to God for their eventual survival, most of them return to their habitual sinful days. Human beings endure incredible challenges and disasters, but they teach no lesson to human beings.

Corpus stylistics in the critical reception

Nothing cannot suit more than a corpus inquiry into Defoe's writing as he was a Master of Economy in business as well as in his writings. His authorship, his themes, his fictions, his storytelling cannot be envisaged regardless of his utmost interest in the figures, calculations and statistics. Toolan¹³ underlines the emerging role of technology in corpus analysis and argues that "systematicity and rapidity of the corpus approach soon altered the nature of the analysis"

As Toolan¹⁴ suggests, the corpus analytic method is both a complementary and a supplementary method of inquiry of the distributed frequency of words and collocations. It provides the researchers and attentive readers with precious data to carry out critical reading or thematic interpretation of the plays and novels. Characterisation in drama needs psychological consideration as it manifests "naturalness". Hoey links collocation with the notion of "naturalness" and dramatic representations with the essential principle of "imitation of action/speech" that requires a proficient, fluent, and adept native speaker. As there is little diegetic moderation of a narrator, drama is more natural, and the characters supposedly manifest their psychological states in a more spontaneous fashion. Hoey suggests that collocation can be used to explicate "the psychological association between words (rather than lemmas) up to four words apart". Hoey argues that co-occurrence of certain words in given corpora is filled with implications beyond "random distribution". Toolan in a similar vein, maintains that "collocation is essentially psychological, with more-than-chance textual co-occurrence as merely evidential. Çıraklı and Özbay¹⁵ argue that "studies using corpus linguistics adopt a systematic methodology, but the use of corpus stylistics requires further attention. Particularly, when we are using the corpus-based data in the literature classroom, we should be aware of some critical limitations of literary appreciation, critical thinking, educational purposes, and even language teaching concerns".¹⁶ Hence, the relevant critical reception and interpretation requires incorporation of the quantitative data with the "the integration of the frequency lists of words and patterns." There is a kind of triangulation since the computational data is already at hand, the readers turn back to quantitative findings from qualitative analysis, which signifies a "greatest potential they need to be combined with the insights that only qualitative analysis can provide."¹⁷

¹³ Toolan, Michael, *Narrative Progression in the Short Story*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia 2008.

¹⁴ Hoey, Michael, *Lexical Priming: A New Theory of Words and Language*, Routledge, London 2005.

¹⁵ Çıraklı, Mustafa Zeki; Özbay, Ali Şükrü, *Use of Corpus Stylistics in the Drama Classroom. Characterisation in the Merchant of Venice*, Verlag Dr. Kovac, Hamburg, 2021.

¹⁶ Stefanowitsch, Anatol, Gries, Stephan, *Corpus-based approaches to metaphor and metonymy*, Berlin and New York, Mouton de Gruyter, 2006.

¹⁷ McIntyre, Dan, *Point of View in Plays: A Cognitive Stylistic Approach to Viewpoint in Drama and Other Text-types*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam / Philadelphia 2006.

To assess the distinctive corpus-stylistic flavour of the text this analysis follows a basic research protocol adapted and appropriated from McEnery and his friends¹⁸:

1. The authentic corpus collection of a literary text was considered. Authenticity is controversial in the case of literary texts, yet they also include transcripts of genuinely produced verbal data.
2. A machine readable version (txt file) was used.
3. Sampling will be carried out according to linguistic and generic conventions.
4. Literary texts offer utter representativeness as the researcher has the full text / full verbal data. Yet, regarding the notion of “comparison” the researcher keeps in mind that this complete representativeness is an intrinsic quality and needs further extrinsic support.

The readers bring together top-down and bottom-up processing in the reception of the historical events represented in Defoe’s novel. Corpus stylistics, in this respect, uses to a great extent top-down processing as literary criticism and previous critical readings provide a ‘schema’ and “schematic knowledge” beforehand. Corpus stylistics researcher should be cautious enough to avoid ‘prejudice’ or ‘pre-judgemental stance’, but should be aware of the various ways of readings of a given text and aim to ‘measure’, ‘calculate’ to what extent or degree these interpretations are supported by the verbal data. On the one hand, the researcher reveals the narrative and verbal strategies of the implied author and on the other hand investigates the correspondence and congruence between the author, the text and the reader. The readers also use real life experiences as it was in the case of Defoe’s novel: What Culpeper¹⁹ calls “real-life scheme” well suits the narrative under consideration since the readers turn out to be ‘corpus stylistic analyst’ comparing not only the situations but also the patterns and discourses adopted in two different pandemic worlds (1655 and 2019). Culpeper upholds that “our knowledge of real-life people is our primary source of knowledge used in understanding characters” He also calls them “social categories”. Concerning the experience of attentive readers, Çıraklı and Özbay²⁰ suggests that “the researchers additionally argue that the readers address “literary conventions” and “genre schema” in the construction, conceptualisation and comprehension of the characters.” This reminds us of the responses to *A Journal of the Plague Year*.²¹

This study, therefore, employs bottom up and top-down strategies at a time as suggested above, appropriates well-known strategies to the present exploration, concerning critical and historical contexts, the former of which refers to its reception as literature, and the latter pertains to its reception as a historical phenomenon by the readers in the Covid-19 era. Hence, we did not reduce the critical reading to the empirical findings, but we refer to existing critical conventions and historical features and then evaluated the findings via corpus analysis, using a top-down process from qualitative analysis to the quantitative measures.

Our selection of criteria is, therefore, narrowed down according to the fact that the novel represents a historical event centuries ago yet exhibits significant resemblances, concordances, and idiosyncrasies regarding the current situation.

Selection of the text

The text under consideration in this study is *A Journal of the Plague Year* (1722), which presents Defoe’s narrative account of the London Plague in 1665, eligible for investigation as they represent various discourses used in everyday life. His novels and writings are the fictional mirrors of life and fantasy including colourful range of words and patterns. *A Journal of the Plague Year* holds parallel with the historical period this article has been written. After three centuries and a half, the novel still

¹⁸ McEnery, Tony, Xiao, Richard, Tono, Yukio. *Corpus-based Language Studies: An Advanced Resource Book*. London: Routledge, 2006.

¹⁹ Culpeper, Jonathan, *Language and characterization: People in plays and other texts*. London: Routledge, 2014.

²⁰ Çıraklı, Mustafa Zeki; Özbay, Ali Şükrü, *Use of Corpus Stylistics in the Drama Classroom. Characterisation in the Merchant of Venice*, Verlag Dr. Kovac, Hamburg, 2021

²¹ Culpeper, Jonathan, *Language and characterization: People in plays and other texts*. London: Routledge, 2014

appeals to the contemporary mind of the *homo covidicus*. The ideological and emotional responses to the pandemic events hold significant resemblances and it can be observed in the language use of the first-person narrator.

Table 1. Design criteria of the corpus.

<i>Design Criteria (A journal of the Plague)</i>			
Date	15.08.2021		
Medium	English	Word count verbs	93,957
Genre	Fiction	Word count adjectives	788
Title	<i>A Journal of the Plague Year</i>	Word count adverbs	407
Main characters	H.T. (Narrator -Observer)	Text types	Fictional Account
Discourse under study	H.T.	Name of the author	Daniel Defoe
Word count total	94735	Level	Authentic

4. Critical Reception and Generic Ambiguity

Defoe is considered one of the pioneers of “British journalism.” The critics amazingly think that Defoe was an “influencer” at his time and in the 21. century as he initiated, three centuries ago, “what has become one of the most fashionable literary genres in the 21. century: *faction*, which blurs history and story.” His influence is still resonating towards the ‘zeitgeist’ which is marked with the escalating discussions as to the epistemological results of the ongoing discussions about ‘post-truth’ era. Mark Lawson, in a podcast in BBC 4, states that he is an everlasting ‘storyteller’ bringing together ‘The Facts and the Fictions.’ Lawson’s BBC documentary (2021) reveals “the far-reaching influence” of Daniel Defoe. Bookshops offer dissimilar genres of writing, “more or less created by Daniel Defoe” (BBC 4). His elements and strategies of *faction* (blurring of fact and fiction) can be observed through all his fictional stories: *Robinson Crusoe* (1719), *Moll Flanders* (1721), *A Journal of the Plague Year* (1722), *A Tour Through the Whole Isles of Great Britain* (1724), *The Complete English Tradesman* (1726), which mark his utmost interest in the production of reality and history rather than represent an impeccably contemporary inclination of authorship.

Fact or Fiction; Journal or Novel: Towards Faction

The overuse of figures, numbers, numeric expressions, and statistical data always aims to give a strong impression that Defoe’s narratives are “histories” rather than stories. The classification of the journal has always posed critical questions as to how the readers can take the narrative. It was read as a non-fiction historical account for a long time^{22, 23}, but eventually it comes out that the work is an amalgamation of fact and fiction; experience and imagination; observation and fantasy. There were many critics arguing that it is “a faithful record of historical facts ... [and] was so intended by its author”²⁴. Bastian stresses this historical value²⁵ and seems to ignore “the invented details” in the novel. However, the ambiguities in the novel needs further critical analysis in the light of verbal indicators, which are carefully used by the historical author to create a sense of realistic representation. It seems that he uses his eyewitness recollections, his uncle’s journal and true-to-fact accounts of the

²² Bastian, F., “Defoe's Journal of the Plague Year Reconsidered”, *The Review of English Studies*, Volume 16, Issue 62, 1965, pp. 151–173

²³ Brown, Homer, “The Institution of the English Novel: Defoe's Contribution”, *Novel: A Forum on Fiction*, Volume 29, Number 3, 1996, pp. 299–318.

²⁴ Zimmerman, Everett, “H. F.'s Meditations: A Journal of the Plague Year”, *PMLA*, Volume 87, Issue 3, 1972, pp. 417–423.

²⁵ Mayer, Robert, “The Reception of a Journal of the Plague Year and the Nexus of Fiction and History in the Novel”, *ELH*, Volume 57, Issue 3, 1990, pp. 529–555.

people knowing the reprimands of the plague. More than that, Defoe has so brilliant an imagination to imagine, reconstruct, envisage the possible worlds that he is known to be a master of invention and realistic accounts. Hence, Wilson touches upon “the alliance between history and fiction” and Richetti calls his work “pseudohistory”.²⁶

Results and Discussion

Daniel Defoe always pursues a sense of “factuality” and tries to go invisible as an author in his novels. He has a strong inclination to tell the stories in a way that they make up histories. In other words, his novels are aimed at writing histories rather than telling stories. His books, even the incredibly fantastic ones, are wrought within a realistic tone and mood. His style never sounds like a parody, his tone is hardly humorous, and the mood of his characters is always remarkably serious and concerning. When a sample corpus material is shared with the readers, and it is seen that the author is dealing with a real story with numerous authentic references to London’s life at the time. When verbal patterns and prosodic structures are examined, it can be seen that this critical reading can be supported by the quantitative data. In fact, with a thorough and comprehensive analysis of different wordlists for the narrator in the Journal, the results do not yield unexpected results.

Table 2. Sketch engine wordlist with frequency Wordlist (5,950 items/ 93,957 total frequency)

	Word	Freq.		Word	Freq.		Word	Freq.		Word	Freq.
1	people	621	38	little	117	75	lay	59	111	soon	41
2	all	580	39	every	115	76	believe	59	112	keep	41
3	very	325	40	town	115	77	physicians	56	113	officers	41
4	some	320	41	found	112	78	persons	56	114	known	41
5	no	311	42	others	110	79	danger	54	115	year	41
6	any	311	43	whole	106	80	sound	54	116	reason	41
7	who	281	44	shut	103	81	particularly	53	117	work	40
8	time	267	45	like	103	82	death	52	118	none	40
9	when	265	46	how	96	83	ships	52	119	knew	40
10	plague	259	47	same	96	84	trade	51	120	quite	40
11	more	230	48	streets	94	85	bills	50	121	why	39
12	said	223	49	good	93	86	far	50	122	certain	39
13	being	221	50	country	91	87	coming	50	123	business	39
14	say	217	51	week	90	88	lived	49	124	fled	39
15	great	205	52	see	89	89	enough	49			
16	what	201	53	called	83	90	thought	49			
17	city	199	54	heard	81	91	kind	47			
18	poor	198	55	end	81	92	took	47			
19	house	194	56	day	80	93	together	47			
20	before	193	57	give	78	94	abroad	47			
21	infected	182	58	number	77	95	public	47			
22	where	180	59	manner	76	96	river	44			
23	came	179	60	men	75	97	provisions	44			
24	go	177	61	think	74	98	used	44			
25	do	169	62	place	73	99	condition	43			
26	infection	161	63	bodies	72	100	want	42			
27	about	160	64	carried	72	101	weeks	42			
28	died	158	65	know	68	102	mayor	42			

²⁶ Richetti, John J., *The Life of Daniel Defoe*, Blackwell Publishing, Malden, 2005.

29	indeed	155	66	lord	68	103	means	42			
30	made	146	67	brought	67	104	goods	42			
31	after	144	68	days	67	105	numbers	42			
32	dead	139	69	hand	64	106	care	42			
33	should	132	70	money	64	107	die	42			
34	sick	129	71	account	64	108	parts	42			
35	only	128	72	never	63	109	generally	41			
36	another	128	73	observed	63	110	year	41			
37	several	123	74	long	63	111	soon	41			

We used a Sketch Engine Wordlist (adjective) containing 5950 items with a total frequency of 93957 to investigate the most used content words in H.F.'s discourse. The first 124 words indicates a significant frequency, and it can be said that realistic representation is made possible using the words from the authentic picture of London, at the time of the plague predicament. First two frequent words "people (freq. 621)" and "all (freq. 580)" indicate how the plague affected a large group of people.

Here, it is seen that the author also employs frequent generalisations to illustrate the case he observes in the city. The use of "all" indicates a dramatic frequency, almost used twice as the frequency of "some (320)" and "no (311)," which shows that the plague affected the city severely. That is supported by the frequency of "very", the second most used modifier in the text. This also indicates the sensitivity of the narrator, who is not only interested in the numbers but also the quality of the things. When we have a look at the text and examine the word in context, as can be seen in the following examples, "very violent," "very private," "very little," "very moderate," very is used to strengthen the acuteness of the effect of the disease.

When we consider the frequency of the words associated with disease and death, we see that the top frequencies are with "infection (182), infected (161); bodies (72), carried (72); died (158), dead (139), die (42), sick (129). As a matter of fact, the frequencies and context analysis of the following words reveal the content of the work. These words are "infection, death, disease, ill(ness)", which indicate a serious concern with the theme of plague. As the novel represents the issue, the frequency of these words indicate a concordance with the content of the work. As for "account and knowledge," the frequency of these words and the contexts they are used are really significant because exchange of knowledge, rumors and verbal accounts play a crucial role in the management of the disaster. With regards money, insistent recurrence of a particular word displays the viewpoint of the narrator shaped by the capitalistic mindset.

Table 3. Critical Recurrence

162	infection	<p>1-And then we were easy again for about six weeks, when none having died with any marks of infection, it was said the distemper was gone...</p> <p>2-it quickly appeared that the infection had spread itself beyond all hopes of abatement.</p> <p>3-...for now the weather set in hot, and from the first week in June the infection spread in a dreadful manner...</p> <p>4-The second week in June, the parish of St Giles, where still the weight of the infection lay, buried 120, whereof though the bills said but sixty-eight of the plague...</p> <p>5-...the towns on the road would not suffer people from London to pass for fear of bringing the infection along with them, though neither of these rumours had any foundation but in the imagination, especially at-first.</p>
-----	-----------	---

76	account	<p>1-But it seems that the Government had a true <u>account</u> of it, and several councils were held about ways to prevent its coming over; but all was kept very private.</p> <p>2-if they come to be brought to the same distress, and to the same manner of making their choice; and therefore I desire this <u>account</u> may pass with them rather for a direction to themselves to act by than a history of my actings...</p> <p>3-...stay and take my lot in that station in which God had placed me, and that it seemed to be made more especially my duty, on the <u>account</u> of what I have said.</p> <p>4-; Till steady eyes the exhalations solve, And all to its first matter, cloud, resolve. I could fill this <u>account</u> with the strange relations such people gave every day of what they had seen...</p> <p>5- there was no contradicting them without breach of friendship or being <u>accounted</u> rude and unmannerly on the one hand, and profane and impenetrable on the other.</p>
64	money	<p>1-. Whether this unhappy temper was originally raised by the follies of some people who got <u>money</u> by it--that is to say, by printing predictions and prognostications--I know not...</p> <p>2- Their fears were predominant over all their passions, and they threw away their <u>money</u> in a most distracted manner upon those whimsies.</p> <p>3-with such multitudes of pills, potions, and preservatives, as they were called, that they not only spent their <u>money</u> but even poisoned themselves beforehand for fear of the poison of the infection...</p> <p>4-... and how a set of thieves and pickpockets not only robbed and cheated the poor people of their <u>money</u>, but poisoned their bodies with odious and fatal preparations...</p> <p>5-... one of those quack operators, with which he gulled the poor people to crowd about him, but did nothing for them without <u>money</u> .</p>
52	death	<p>1-if it really was from God that I should stay, He was able effectually to preserve me in the midst of all the <u>death</u> and danger that would surround me...</p> <p>2-every house, especially in the first part of the visitation; for towards the latter end men's hearts were hardened, and <u>death</u> was so always before their eyes, that they did not so much concern themselves for the loss of their friends...</p> <p>3- <u>Death</u> was before their eyes, and everybody began to think of their graves, not of mirth and diversions.</p> <p>4- It would have been present <u>death</u> to have gone into some houses.</p> <p>5-...the doors of every dispenser of bills, and from taking down blindly and without consideration poison for physic and <u>death</u> instead of life.</p>
31	disease	<p>1-as I was; that I ought indeed to submit to it as a work of Heaven if I had been any way disabled by distempers or <u>diseases</u> , and that then not being able to go.</p> <p>2-to inquire and learn from time to time what houses in every parish be visited, and what persons be sick, and of what <u>diseases</u> , as near as they can inform themselves; and upon doubt in that case, to command restraint of access...</p> <p>3-...near as they can inform themselves; and upon doubt in that case, to command restraint of access until it appear what the <u>disease</u> shall prove.</p> <p>4- ...their knowledge whether the persons whose bodies they are appointed to search do die of the infection, or of what other <u>diseases</u> , as near as they can.</p> <p>5-. 'For better assistance of the searchers, forasmuch as there hath been heretofore great abuse in misreporting the <u>disease ...</u></p>

23	ill	<p>1-With this resolution I went to bed; and I was further confirmed in it the next day by the woman being taken ill with whom I had intended to entrust my house and all my affairs.</p> <p>2-... so that if I would have gone away, I could not, and I continued ill three or four days, and this entirely determined my stay...</p> <p>3- It was a very ill time to be sick in, for if any one complained, it was immediately said he had the plague...</p> <p>4-it was immediately said he had the plague; and though I had indeed no symptom of that distemper, yet being very ill , both in my head and in my stomach...</p> <p>5- Here the woman began to give him ill words, and stood at his door all that day, telling her tale to all the people that came, till the doctor finding she turned...</p> <p>6- The apprehensions of its being the infection went also quite away with my illness , and I went about my business as usual.</p>
18	knowledge	<p>1-it as much as possible, but as it had gotten some vent in the discourse of the neighborhood, the Secretaries of State got knowledge of it...</p> <p>2-...among the people at that end of the town, and that many had died of it, though they had taken care to keep it as much from the knowledge of the public as possible.</p> <p>3-...and of the best sort as can be got in this kind; and these to be sworn to make due search and true report to the utmost of their knowledge whether the persons whose bodies they are appointed to search do die of the infection, or of what other diseases...</p> <p>4-...any part of his body, or falleth otherwise dangerously sick, without apparent cause of some other disease, shall give knowledge thereof to the examiner of health within two hours after the said sign shall appear. Sequestration of the Sick.</p> <p>5- This was an extraordinary case, and I am therefore the more particular in it, because I came so much to the knowledge of it...</p>

As it is seen in Table 3, “infection” is the most frequent item used in the context of the plague according to the corpus frequency data. The contextual examples related to the “plague” mostly refer to the negative prosodies, complementing such themes as fear, anxiety, and size. This indicates a ‘normal’ distribution when we consider the outcome of spreading the plague with almost no protective means to be used. The degree of the infection spreading in the city is also complemented with such adjectives as “dreadful” and “fear” in the contextual examples (Table 3). It indicates a sense of the desperate and helpless state of the residents. Growing anxiety is represented by the recurrent words “death” and “disease.”

The verbal indicators in Table 3 shows that they are collocated with such words as “danger”, “loss”, “graves”, and “poison.” These words complement the prime words and illustrate the mindset of the people at the time. “Disease” in the same way is used as a noun as part of the factual information, reported to inform people of the situation rather than describing the tragic nature of the plague.

Similarities with Covid-19

When Table 4 is examined, bigrams tables and adverbs indicate the leading and governing role of the official administration and common restrictions in dealing with the plague. The adverbs present an accordance with the emotive public responses to current Covid-19. Many stories are told by H.F., who compiled many stories of help, mercy, recovery and solidarity in his journal. The narrator, and these stories reveal the picture of the disease and emotional states of the persons. All these stories indicate that they fight the image of the plague and death rather than the disease itself. As the tables indicate, these stories comprise the following themes: “fathers and mothers in pain,” “aimless crazy human beings walking or running through the streets,” “grieving people pitching themselves into burial pits,” “husbands struggling to protect their families,” “people cursing the name of God,” “robbed houses,”

and “people trying to escape London” and “people to seek reprieve in other towns.” H.F. observes that the rich are leaving the city, but the poor have no place to go. They are caught up in the hands of anxiety of the approaching plague. They are first psychologically distressed and affected badly by the plague rumors, and they are captured by the distemper of helplessness and a sense of figurative imprisonment. The unbearable and inherent desire to survive make the people vulnerable to any fake or fraud solutions. The people succumb to the uses of fraud or freak doctors, fortune-tellers, mountebanks, and astrologers as they fear death.

Table 4. Sketch engine wordlist with frequency (adjectives) 2-grams (items: 2,589, total frequency: 39,004) and 5-grams, word (items: 17, total frequency: 105) and Adverb (407 items/ 7,310 total frequency)

	Word	Freq.	Word	Freq.	Word	Freq.
1	the plague	232	such a time as this	9	only	115
2	the people	229	the shutting up of houses	9	especially	66
3	the city	156	that end of the town	8	really	65
4	the poor	117	the relief of the poor	5	particularly	53
5	the infection	111	the Lord Mayor and aldermen	5	generally	41
6	the distemper	107	the master of the house	5	immediately	38
7	the same	93	as I have said before	5	namely	30
8	the country	79			frequently	21
9	the other	78			chiefly	21
10	the whole	77			entirely	20
11	the streets	76			certainly	18
12	the town	76			hardly	16
13	a great	75			presently	13
14	that time	72			accordingly	13
15	the sick	45			usually	13
16	a time	44			fully	12
17	the parish	42			directly	12
18	Lord Mayor	41			effectually	12
19	the most	41			perfectly	10
20	the dead	40			consequently	9
21	the time	40			continually	9
22	the Lord	40			greatly	9
23	poor people	35				

Table 4 gives us a frequency-based wordlist of the most frequent 2-gram results in the novel. The word order shows that the most frequent items are gathered around such major themes as topicality, number and characteristics of the victims, and spatial location. The topicality makes itself felt with such words as “the plague” and “the infection”, which are, in fact, the major recurring themes explored in the novel. Furthermore, the verbal description and portrayal of the victims are in accordance with the central theme, which is noteworthy in this context as it indicates discursive concordance. Regarding the frequency of the words “the people” and “the poor,” they collaboratively account for the most frequent part of the corpus. Finally, from a spatial perspective, the use of “the city” occupies an important place. It informs the readers that the plague-stricken majorities were mainly urban citizens rather than the rural country people.

Similarly, the limited number of the most frequent 5-grams in the corpus in Table 4 gathers around the timing of the event, the spatial concerns, and the victims. The time concept is repeated several times to point to the specific event. The second most frequent 5-grams were related to the spatial representation of the plague area.

As regards the city officials, who have to be more rational, they are among the most referred words with high frequency. If the Table 4 is examined, it is seen that they exert administrative and organizational roles and strategies to soothe the distemper and try to inform people about the precautions to be taken. The measures and instructions are published in “the Orders of the Lord Mayor” and “Aldermen of the City of London” against the imminent disaster and spreading plague. They assign examiners and guards to watch the people and publish rules and regulations regarding the invigilation and monitoring of the houses and neighborhoods. These guards are supposed to lock down the infected houses and apply the hindrance rules to stop social gatherings. Particularly social distance lies at the heart of the measures taken, and large assemblages of people or congregating in crowds is banned. Yet, the narrator is largely against the closing of houses and quarantine. He argues that it is more harmful and there is no point in the shutting down the houses because it hardly prevents the spread of the disease as opposed to what is considered by the officials. And Londoners easily deceives the city officials and guards inventing tricks to escape.

Fear, Distemper and Anxiety

When the adverbs are examined, the readers witness another concordance and parallelism with the sympathy aroused by the narrator and they experience during the Covid era. As an observing and concerned storyteller, H.F. gives the impression that he is pretty much interested in the stories of the individuals and the tales of plague. He seems to debunk and demystify some rumours and news exchanged in society during the plague. His calculating, reasoning and reflecting mind is always active to figure out the puzzling news and to undermine the sordid and repugnant rumours to alleviate the distress of the poor. It is seen that his insistent use of realistic representation is not only due to his desire to write “faction” but also to show how poor and ignorant people are vulnerable to such rumours in time of chaos. He sympathises with the poor who had to remain in the city and declines to believe the repugnant rumours that occupy the days of plague.

These verbal parameters recurrently used in the perception analysis of the narrator indicate that the narrator perceives the events in a state of “abruptness,” “unpredictability,” “motion,” and particularly “cause-effect” processes. We need to emphasise a relatively unusual strategy since H.F. uses these adverbs in a way that it reveals the distemper of the people all through the developments of the events. His consciousness oscillates between his individual anxiety and collective social fear of death. The most frequent adverb is “immediate”, which indicates the anxiety and the speed of the spread. All these strong adverbs such as “greatly,” “affectionately,” “perfectly” reveal the perception of the narrator but also indicate the social consciousness shaped and triggered by the ongoing hazardous rumours about the developments. The narrator’s word choice, frequency and prosody of the words about the others always make significant implications. In the example below, we will draw on H.F.’s use of adjectives and relate the results and findings to the character’s critical reception.

There is a mutual triggering between the psychological states, protective measures and the death bills: When death numbers decrease people become more reckless and careless and then numbers increase again. When numbers increase psychological distress and anxiety grow, which causes social phobia and paranoia that affect social organization. Hence, three centuries ago, the narrator draws our attention to the management of the “information.” Spread of information can be as dangerous as the spread of disease.

H.F. tells that September is the worst month of the plague, but later the death bills begin to decrease. Gradually, the public distemper abates as less people are catching the disease and getting infected. What is interesting is that the narrator tells that those who became infected earlier recuperates from illness much faster. This correspondence and concordance are significant and is comparable to covid-19.

Table 5. 3-4-Ngrams, word (items: 817/124 , total frequency: 7,481/925)

	Word	Freq.	Word	Freq.
1	in the city	34	I can not say	14
2	in the streets	33	on the other side	12
3	the poor people	28	at such a time	11
4	the Lord Mayor	28	if they had been	10
5	into the country	25	died of the plague	9
6	it is true	23	the city of London	9
7	a great many	19	the beginning of September	8
8	I have observed	19	relief of the poor	8
9	as soon as	17	as I said before	8
10	I have mentioned	16	dead of the plague	8
11	had the plague	14	they were obliged to	8
12	the whole city	14	in a dreadful manner	7
13	cannot say	14	the distemper upon them	7
14	that is to say	40	the people of London	7
15	as I have said	39	two or three days	7
16	end of the town	22		
17	as I have observed	17		
18	shutting up of houses	16		
19	part of the town	14		
20	on the other hand	14		

Table 5 gives us the 3-4 N-grams in the corpus. The high frequency of spatial context (city, streets, country) in the 3-Ngrams reveals the extent of the effects of the plague instigating spatial reasoning and imaginative power of the so-called historical account. A few other most frequent 3-Ngrams are related to the poor people and the administrative units (The Lord Mayor), presumably responsible for preventing the spread of the plague. The 4-Ngrams show a similar pattern regarding the spatial concerns and the infection victims.

Defoe illustrates the class-conscious stratification of society after the outbreak of the plague and the plague itself turns out a “divine test” to exhibit the social responses. Such developments cause social stratification in many ways and Defoe’s well-researched novel (a sort of journalism) exhibited the individual and social responses to the incident. Surprisingly enough, these responses are alike with the contemporary responses to Covid-19.

Numerical Data and Statistical Input

One of the most stylistic features of Defoe’s fiction is that they are filled with numerical data. Defoe’s use of “realistic style” is noteworthy as it is almost obsessed with numbers, figures and statistics. He provides the reader with quite a few statistical and numeric data, charts, and official documents, administrative reports, government statements. He carefully and recurrently includes the death bills and their updated figures of mortality. Considering the number of the dead from plague, the infected people and those who were affected by the plague, he praises and commends the authorities for their administrative skills, rational policies, and wise conduct and states that they were successful in necessary supply and required provisions. Observational data, gathered with computer accuracy and objectivity, and ‘inductive arguments’ Stubbs (2007a) yields to significant generalisations and accordance between the content and style, concordance between the recurrent linguistic patterns and the intentions of the author or spectrum of the message of the text. The dead bodies are buried in time (precise numbers are recurrently given), and charity service is properly implemented (precise account and amount of money and expenses are recurrently recounted). The only restriction is observed in the foreign trade goods because of the current trade law and regulations. Time and temporal record of passage of time is cautiously noted throughout the narrative:

Table 6. Sample Stylistic features of Defoe's fiction

	Word	Freq		Word	Freq.
1	one	390	21	nine	12
2	two	155	22	seven	12
3	first	152	23	december	11
4	may	131	24	february	11
5	thousand	62	25	october	10
6	september	35	26	4	10
7	august	32	27	twelve	9
8	since	30	28	third	9
9	four	28	29	twelve	9
10	during	24	30	second	9
11	five	24	31	8	9
12	hundred	23	32	1 st	9
13	july	20	33	19	8
14	eight	20	34	june	7
15	six	20	35	22 nd	7
16	ten	19	36	Aug.	7
17	twenty	16	37	Sspt.	7
18	2	16	38	15	7
19	1	15			
20	5	13			

5. Conclusion

Defoe's *A Journal of the Plague Year* (1722) represents the Great Plague of London, which took place when he was a child in 1665. Defoe was one of the pioneering authors of the 18th century, and remarkably contributed to the rise of the novel. His *Journal* does not only include his own experiences but also conveys the public eyewitness accounts, and presents the readers with a remarkable narrative of the plague, which demonstrates exceptional resemblances with the Covid-19. The first-person narrator H.F. is technically unreliable, and the readers cannot make sure to what extent he tells the truth or manipulates the events, which he asserted are genuinely true-to-fact incidents at the time. Yet, his narrative account exemplifies an outstanding case of the genre: Faction. His nonlinear and inconsequential narrative presents us with a digressive account of the events. Moreover, he tells some contradictory stories, and he repeats some of the themes. It can be due to the fact that he wants to make the "journal" look real, and put it in a digressive form, and deliberately included the contradictory elements to show how the narrator is also confused in the face of the sordid reality of the plague. He was marked with the realistic representation of everyday life, and his vivid description punctuated with numerical data and statistical input shows that he produced one of the most popular historical accounts amalgamating facts and fiction. This study used corpus stylistic data to validate and confer the critical readings and explored the concordances between the theme and frequencies. Quantitative data is obtained with the help of "The Sketch Engine". The study showed how these features function semantically and syntactically in the case of Defoe's popular novel *A Journal of the Plague Year*. Qualitative measures are used for the critical discussion of the text, which brings together factual and fictional elements. The findings indicate that there are significant modifiers and verbal gestures in Defoe's text that indicate generic plurality. The study demonstrates that Defoe's narrative produces a significant effect of realistic representation as it envisages his text as an amalgamation of fiction and history.

References

- BACKSCHEIDER, Paula R., *Daniel Defoe: Ambition and Innovation*, The University Press of Kentucky, Lexington 1986.
- BASTIAN, F., "Defoe's Journal of the Plague Year Reconsidered", *The Review of English Studies*, Volume 16, Issue 62, 1965, pp. 151–173.
- BLACK, Joseph Laurence, *The Broadview Anthology of Literature: The Restoration and the Eighteenth Century*, Broadview Press, Toronto 2006.
- BROWN, Homer, "The Institution of the English Novel: Defoe's Contribution", *Novel: A Forum on Fiction*, Volume 29, Number 3, 1996, pp. 299–318.
- CULPEPER, Jonathan, *Language and characterization: People in plays and other texts*. London: Routledge, 2014.
- ÇIRAKLI, Mustafa Zeki; ÖZBAY, Ali Şükrü, *Use of Corpus Stylistics in the Drama Classroom. Characterisation in the Merchant of Venice*, Verlag Dr. Kovac, Hamburg, 2021.
- DASGRUPTA, Utteeyo, KUMAR, Chandan, and SARANGĪ, Jha, Sudipta, "Persistent Patterns of Behavior: Two Infectious Disease Outbreaks 350 Years Apart", *Economic Inquiry*, Volume 59, Issue 2, 2021, pp.848-857
- DEFOE, Daniel, *The Storm: or, a Collection of the Most Remarkable Casualties and Disasters Which Happen'd in the Late Dreadful Tempest, both by Sea and Land*. Gutenberg, London, 1704.
- DRABBLE, Margaret, "Defoe", *The Oxford Companion to English Literature*, Ed. Margaret HOEY, Michael, *Lexical Priming: A New Theory of Words and Language*, Routledge, London 2005.
- MARGARETT, A. James and DOROTHY, F. Tucker, "Daniel Defoe, Journalist", *Business History Review*, Volume 2, Issue 1, 1928, pp. 2–6.
- MAYER, Robert, "The Reception of a Journal of the Plague Year and the Nexus of Fiction and History in the Novel", *ELH*, Volume 57, Issue 3, 1990, pp. 529–555.
- MCCARTHY, Michael and O'KEEFE Anne, *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics*, Routledge, Abingdon 2010.
- McENERY, Tony, XIAO, Richard, TONO, Yukio. *Corpus-based Language Studies: An Advanced Resource Book*. London: Routledge, 2006.
- McINTYRE, Dan, *Point of View in Plays: A Cognitive Stylistic Approach to Viewpoint in Drama and Other Text-types*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam / Philadelphia 2006.
- MILLER, John, "Writing Up a Storm", *The Wall Street Journal*, August 13, 2011
- MOORE, John Robert, *A Checklist of the Writings of Daniel Defoe*. Bloomington: Indiana University Press, 1960.
- SONMEZ, Margaret J-M, *Defoe and the Dutch: Places, Things, People*, Cambridge Scholars Publishing, 2015.
- STEFANOWITSCH, Anatol, GRIES, Stephan, *Corpus-based approaches to metaphor and metonymy*, Berlin and New York, Mouton de Gruyter, 2006.
- RICHETTI, John J., *The Life of Daniel Defoe*, Blackwell Publishing, Malden, 2005.
- TOOLAN, Michael, *Narrative Progression in the Short Story*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/ Philadelphia 2008.
- ZIMMERMAN, Everett, "H. F.'s Meditations: A Journal of the Plague Year", *PMLA*, Volume 87, Issue 3, 1972, pp. 417–423.

ONLINE EFL INSTRUCTORS' REACTIONS TO EMERGENCY REMOTE TEACHING

Raşıde DAĞ AKBAŞ*

Introduction

The global changes experienced during the Covid-19 pandemic remain an unprecedented crisis all over the world. Recent precautionary educational decisions taken against the crisis have led to a renewed interest in distance/online education. Online education has been perceived as an important “evolution” in the processes of learning and teaching even though it “brings some gains and losses” (Bach, Haynes & Smith, 2007). Teachers have always played a very central role in especially assisting their students, moderating and managing the new educational environment, too. Therefore, as practitioners and as central figures on stage, online teachers’ experiences and perceptions about online education must be taken into consideration for future educational practices in order to further strengthen the strong sides and overcome the challenges, and ultimately increase the quality of education. With this in mind, the prospective study was designed to investigate how EFL instructors at the university level reacted towards the online delivery of EFL courses at different levels in various universities across Turkey during the Covid-19 pandemic. To this end, it aimed to analyze the metaphorical conceptions of the EFL instructors, namely, the way they think about their identity as an online EFL teacher in the synchronous environment, what they experience and how they reflect their perceptions regarding their online teaching practice at the outbreak of Covid-19. The current study is believed to contribute to the growing area of research on online education undertaken during the global crisis.

Distance Education

Distance education and its facilities have inevitably evolved alongside the economic, social and technological changes in time. With the onset of the communication technologies and the first systematic attempt in 1960, the first foundations of distance teaching universities were seen in especially 1980s, and from the 1990s up to now, degree programs offering professional qualifications have been available all around the world (Keegan, 2005: 8). The following list presents the view of different generations of online learning environments (Dirckinck-Holmfeld, 2002 cited in Salmon, 2004: 3-4):

- 1) First generation: computer conferencing, asynchronous and text based.
- 2) Second generation: Web-based, still asynchronous but including more linked (hyper) texts and multimedia resources.
- 3) Third generation: includes more synchronous communication.
- 4) Fourth generation: looking to the future including virtual reality and mobility.

In accordance with these generations, English language education has gone through a similar developmental process, which is discussed in the following section, entitled, “Computer-assisted Language Learning”.

Distance education has been labelled in different terms since its inception in the 1960s. Terms like networked learning, e-learning, online learning, distance learning, remote learning, web-based learning, digitalized learning, and many more have been in use interchangeably for years. Throughout the present chapter, terms distance education and online learning/teaching/education are employed interchangeably. Even if a plethora of terms has been in use, there is a general agreement in the sense that it provides flexible learning opportunities with the help of educational and communicational

* Asst. Prof. Karadeniz Technical University, Faculty of Letters, Department of English Language and Literature, Trabzon, raside@ktu.edu.tr

technology. Following the Covid-19 pandemic, a newly phrased term has been coined to address distance education: emergency remote teaching. It perhaps reflects the biggest universal abrupt change in the history of education as a response to a worldwide health crisis. In other words, the coronavirus crisis has turned face to face educational environments into online platforms, which leads to natural worldwide educational experiments to determine the efficacy of different modes of education in different levels across various disciplines. Hence, Zimmerman (2020) calls it “great online learning experiment”. This period of crisis is accordingly seen as an opportunity in different aspects in the global world. This kind of replacement in educational environments has not been easily achieved. During this global experiment, teachers and students have experienced various problems, and they have perceived this period with distance education diversely. It is not special to the pandemic period, though online EFL education has been perceived as problematic in general and has been criticized. As noted by Keegan (2005) “The debate around distance education has often been reduced to the issues of access and quality”. The previous studies conducted in different educational contexts have confirmed the following challenges regarding teachers’ inability to developing their online teaching strategies and innovative skills, teachers’ incompetence with technological practice, inconsistency between the language policy and the actual practice, large class size, inadequate teaching resources and class time, learners’ negative approach, insufficiency of the support service system, the internet quota (Astuti & Solikhah, 2021; Behroozi & Amoozegar, 2013; Khong & Saito, 2014; Lestiyawati & Widyantoro (2020). However, these challenges are also believed to act as triggers for teachers to be “reflective, open, creative and adaptive to dynamic changes” in the period (Atmojo & Nugroho, 2020). It is possible to convert these challenges into opportunities for their future professional development.

Computer-Assisted Language Learning

Launching with the use of radios, overhead projectors or floppy disks, integration of technology into EFL instruction gained great momentum with the use of computers and the Internet. CALL emerged as a research field that aims to investigate the use of computational methods, techniques and new media for language learning and teaching (Gamper and Knapp, 2002). In addition to CALL, the terms such as CAI (Computer-Assisted Instruction), ICALL (Intelligent Computer-Assisted Language Learning), CELL (Computer-Enhanced Language Learning) and TELL (Technology-Enhanced Language Learning) have also been used to describe the integration of computers in language education (Levy, 1997: 80). Additionally, there have been numerous related acronyms in the literature as follows: VLE (Virtual learning environment), PLE (Personal learning environment), LMS (Learning management system), BALL (Blog-assisted language learning), MALL (Mobile-assisted language learning), WELL (Web-enhanced language learning), CAI (Computer-assisted instruction), CMI (computer-managed instruction, WBI (Web-based instruction). Indeed, it is possible to state that CALL is the most commonly used term like an umbrella covering all. Theoretical and pedagogical underpinnings of the instruction transformed in accordance with rich potential of the technology adopted in EFL classrooms. Mobile devices, web-authoring tools, computer-mediated communications, virtual learning environments, social media tools, interactive technologies, multimedia, electronic portfolios, blogs, corpus and concordances, augmented reality, gamification constitutes only a limited part of facilities available for technology-enhanced EFL education. Despite its positive contributions to the language learning process, there might be some weaknesses of CALL as noted by Lai and Kritsonis (2006):

1. Integration of the computer technologies is difficult since it increases the educational costs and both software and hardware is uneconomic.
2. Both teachers and learners might have lack of knowledge about the technology and its uses.
3. The available software programs are still devoid of some functions in that they do not respond to students’ problems with pronunciation, syntax or usage.
4. The computer technologies do not possess the ability of managing unforeseen situations or learning problems existing because of the ever changing nature of the educational situations.

As it is inferred from the list above that financial problems, lack of proficiency or control over the technology, and low-quality programs are considered to be among the main disadvantages of CALL. In the same vein, Lee (2000: 4) listed four drawbacks regarding the practice of CALL: financial

barrier, availability of computer hardware and software, technical and theoretical knowledge, acceptance of the technology. To eliminate the problems concerning the integration of CALL, Felix (2003: 127) pointed out some prerequisites that:

- Firstly, it is most important that all resources and technologies are tested in situ, and that only stable and user friendly sites are considered for use by students. It goes without saying that nothing can be attempted without reliable Internet access.
- Secondly, set tasks need to be matched to students' abilities and metaskills - some training may be required here in terms of learning how to learn. It may be useful to involve students in negotiating tasks in order to address different learning styles, strategies and interests.
- Thirdly, objectives need to be clear, activities fully integrated into the students' regular curricula and work recognized with appropriate, timely and meaningful feedback.
- Fourthly, students need to be given clear guidelines as to how much access to their tutor is regarded as reasonable.
- Lastly but most importantly, technology should not be used gratuitously, i.e. simply because it is there. In fact, technology should be in the background, with the focus firmly on learning.

By being cautious about the choice of sources, designing course content appropriate for the students' level, interests and needs, providing immediate and meaningful feedback, defining the limitations and delimitations of using the applications, language teachers might be ready to make great use of using rich CALL applications in their educational context. Furthermore, "In striving for a balanced approach in the context of CALL, one needs to know how best to marshal technological resources and then how best to combine them with face-to-face teacher-student and student-student interaction in the classroom" (Levy, 2006: 2). It implies that it is the responsibility of language teachers to decide on how CALL can be best integrated in their context.

Online Teachers: Roles and Responsibilities

The premises of online education have added extra roles and responsibilities to the practitioners. In other words, a wider range of expertise is required. Technological innovations have enabled several ways to provide greater connectivity among different parties. However, a sustainable dialogue, communication, interaction and collaboration must be accomplished in an online context in order to develop a sense of community, and thus, to attain successful outcomes in teaching and learning processes. As Salmon (2002, 2004) proposed, teachers are described as "electronic moderators or e-moderators" who are expected to play an essential role in supporting necessary interactional processes and sustaining communication in this new educational context. E-moderating is considered as a key to online learning and teaching processes because of the value attached to communication and interaction in distance education. Especially for quality online EFL education, e-moderator competencies should be integrated into the agenda of teachers' roles and skills. To operate successfully and establish an online identity as e-moderators, teachers are expected to "ask more questions, seek more discussion, motivate, challenge, compliment and encourage all participants. Attempts can be made to gradually reduce dependency of the virtual group on the e-moderator" (Salmon, 2004: 42). In parallel with the changes in teacher roles in distance education, learner characteristics are likely to evolve with the recognition of distance education. "A learner becoming more and more an integrator and problem-solver, and increasingly responsive to cognitive stimuli" is required and it is worth noting here that his "prime prerequisite task is to learn *how to learn*" (Devlin, 2005: 231). Nevertheless, teachers play a central role in the development of learners' motivation in online learning environments. "[T]eachers who provide ongoing guidance and feedback, are responsive, are supportive of students' autonomy, and develop considerate and sociable relationships with students, foster their inner motivational resources of learners" (Hartnett, 2016: 82). Some of the teachers or learners might be cynical and have concerns about the usefulness of technological tools, and consider it "deskilling and threatening to their personal construct" (Bach, Haynes and Smith, 2007: 19). It is suggested that they need positive support and must be encouraged to see the potential, assets and weak sides of using technology within the given context and resources. Online teachers need to be trained to offer support and be responsive

to facilitate learner motivation. Hartnett (2016: 119) provides guidelines regarding teachers' role to support the motivation of online learners:

Table 1: What Online Teachers Can Do to Support the Motivation of Online Learners

Autonomy Support	Competence Support	Relatedness Support
<ul style="list-style-type: none"> • Frequent, Ongoing communication • Informational communication tone • Employ strategies to develop situational interest • Encourage collaboration • Meaningful choices (goals, topics, resources, technological tools, peers) 	<ul style="list-style-type: none"> • Ongoing, differentiated guidance • Timely, responsive feedback • Supportive, formative feedback • Regular communication • Clear guidelines for seeking & receiving help • Provide self-assessment tools • Multiple feedback mechanisms (e.g., teachers, peers, collaborative, automated) 	<ul style="list-style-type: none"> • Model inclusiveness • Treat learners with respect • Adopt open, sociable, considerate approach • Share personal experiences • Engage with learners online

Taken together, both teachers and learners are required to consider the complexities of online context and recognize their roles in online setting in order to promote quality in education. With regard to the significance of motivation, Ebata (2010: 4) also maintains that “creating an environment in which learners develop autonomously is of great importance in order to raise students’ motivation and confidence levels since motivated and confident learners can lead themselves to become successful learners”. All in all, online teachers’ supportive behaviour is unavoidably needed in order to promote successful teaching and learning processes. All these efforts make themselves evident with the community development and establishment of *teacher* or *teaching presence* in the online context, the value of which is persistently discussed in the related literature. Carrillo and Flores (2020) reviewed 134 empirical research published between the years 2000 and 2020, and also, determined online teaching and learning practices to ensure social, cognitive and teaching presence. Based on their review of the related research, the researchers (Carrillo & Flores, 2020: 477) depicted a framework summarizing the main issues in regards to the types of presence, which is stated to bring about teaching and learning impact.

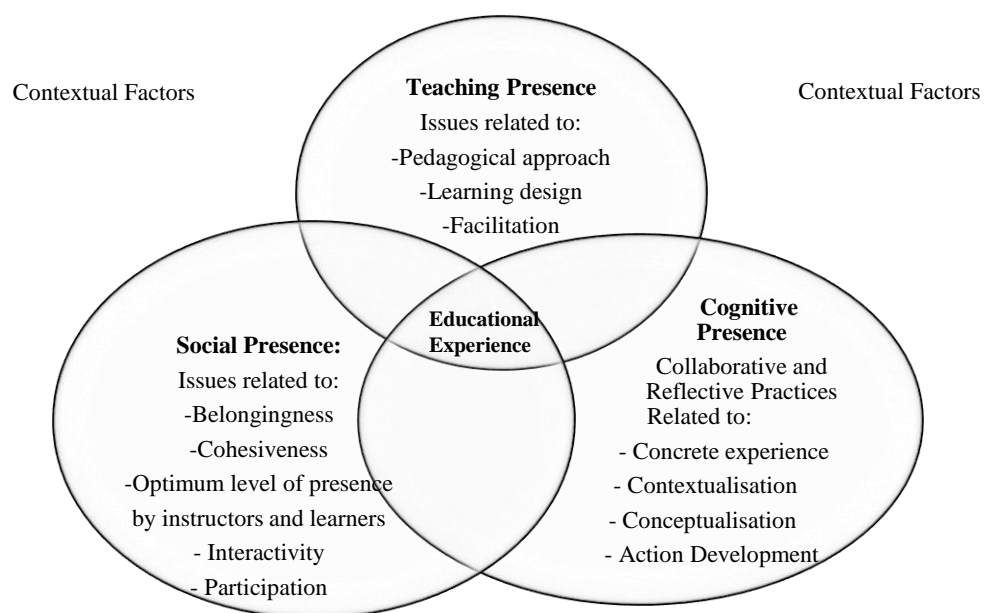

Figure 1. Factors Impacting Online Teaching and Learning Practices

Considering the factors presented in Figure 1, online teachers are expected to act cautiously and need to build a comprehensive view of the pedagogy of online education. This truthfully necessitates a sustainable collaboration between all target stakeholders in the online context including authorities, course designers, online teachers and learners. A detailed analysis of the issues impacting online teaching and learning practices is beyond this chapter. However, it is noteworthy to remember that without a clear view of features of online education and awareness about the roles and responsibilities, it seems in vain to struggle with the perceptions of target groups. It is, therefore, significant to uncover the perceptions of target participants of online education to take a further step for the quality of the education. Hence, the current study seeks to understand the metaphorical conceptions of the EFL instructors, namely, the way they thought about their identity as an online EFL teacher in the online context, what they experienced and how they reflected their perceptions regarding their online teaching practice at the outbreak of Covid-19. A review of related studies conducted in different contexts is presented in the following section.

Related Studies

Recently, researchers have shown an increased renewed interest in the online teaching principles, practices, efficacy of online education, and attitudes towards it. Though there is a limited study with a metaphor analysis, there is growing literature with different research designs. In this section, the related emergency remote teaching studies from different contexts were summarized.

In a recent case study with a sample of 22 English teachers, Astuti and Solikhah (2021) focused on teacher perceptions regarding their online English teaching based on Google meet and Google Classroom during the Covid-19 outbreak. The data were collected via checklists and closed-ended questionnaire through the virtual focus group discussion and analyzed quantitatively by using descriptive statistics. The study found out that the English teachers perceived online teaching negatively. Their attitudes were highly affected by the students' conditions and the environment. The problems mostly aroused from the inadequacy of internet quota and available online service platforms and support systems. The researchers also argued that teaching materials mostly focused on reading, listening and basically translation, which was believed to be an improper interpretation of language competence.

In another descriptive qualitative research conducted by Lestyanawati and Widyanoro (2020), teaching strategies and problems in the application were studied with 55 teachers. They were asked to attend an online questionnaire and an online interview. In terms of the teaching strategies, it was reported that the teachers used three main ways such as only online chat, only video conference, and their combination. The problems faced by the teachers were listed as the teachers' inability in accessing technology, the school's inability to support e-learning, the trouble in explaining the material, the students' limited access to the internet, the students' low socio-economic status and lack of parents' support system. Though, the teachers in this study were found to be positive about the availability and use of e-learning in this Covid-19 outbreak.

Gao and Zhang (2020) attempted to shed light on the online teachers' cognition about online teaching. The study adopted a qualitative approach depending on in-depth interviews with a total of three EFL teachers working at the tertiary level in China. The study revealed that online EFL teachers achieved to have a clear understanding about characteristics, gains such as quality online resources, and retrievable online records of learners' progress, and drawbacks of online EFL teaching practice, learners' needs, awareness regarding technology literacy, and the necessity of integrating technology into EFL classes in addition to the challenges they experienced during the global pandemic. Pertaining to the challenges, the initial stages of uncertainty and anxiety, inadequate network conditions, and classroom management problems were reported.

In another study from the Chinese context, Yao et al., (2020) conducted a quasi-natural experiment in China where, as a response to the pandemic problems, various modes of online education were practised at different levels. The researchers compared the impact of live-broadcasting and video-recording modes of education on academic performance. It is believed that teachers' involvement and their feedback bring about higher academic performance, based on pre-test and post-test results obtained after 6 weeks of online education with a sample of 1.024 high school students. As suggested,

the synchronous mode of online education is alike face to face education in terms of the teacher-student relationship, and, teachers are expected to act as mentors and companions in addition to their roles as knowledge and resource providers. The researchers emphasize that teachers' guidance and communication with their students play a substantive role in academic success throughout online education.

After analyzing the tertiary level online education conducted in Pakistan at the outbreak of Covid-19, Mahmood (2021: 202) recommended a number of instructional strategies to facilitate online education. In this case study, these strategies are presented as follows:

“First, teachers should maintain slow voice speech and practice vocal functions. Second, teachers should develop interactive online classes and share class materials. Third, [higher education commission] should make collaborations with telecommunication industries to overcome Internet-related issues. Fourth and fifth, teachers should enhance students learning abilities and get their feedback. Sixth, teachers should think more critically, practically, and creatively. Seventh, teachers should offer flexible teaching and assessment policies. Other includes setting up backup plans, transforming a large-class lecture course to smaller modules, recording online lectures, and allocating teaching assistants.”

In a study conducted in Turkey, Tuzcu Eken (2021) employed a mixed-method research design to determine the effectiveness of a synchronous online English course by focusing on learners' (N=60) awareness, evaluations and satisfaction with their online learning context. The researcher noted that flexibility in terms of time and place was the most frequently reported feature of online learning while the problems emerged about interaction, lack of practice, motivation, and socialization. In general, the participants expressed their contentment with the way English classes delivered, however, their choice about the medium of instruction diversified, which was believed that it resulted from differences in target learners' proficiency level. The researcher highlighted the need to train target learners about the potential of distance education and the various way to make the most use of the opportunities available.

Another research in Turkey with a metaphor analysis approach was conducted by Demirbilek (2021). This study examining the metaphorical perceptions of a total of 1449 university students regarding the concept of distance education. The researcher divided the metaphors into two main categories covering the students' positive and negative perceptions accordingly. The highest number of metaphor fell into the category of negative perceptions reflecting the inefficiency of distance education. The content analysis revealed that the participants had serious concerns about the quality of distance education.

Method

Purpose of the Study

The current study aims to reveal how EFL instructors at the university level reacted towards the online delivery of EFL courses, induced by the outbreak of Covid-19, at different levels in various universities across Turkey. The current exploratory research mainly focuses on metaphorical conceptions of the EFL instructors, namely, the way they think about their identity as an online EFL instructor in the synchronous environment, what they experience and how they reflect their perceptions regarding their online teaching practice at the outbreak of Covid-19. In addition to their metaphorical conceptions regarding online teaching, they were also asked to rate the efficiency of online teaching and its overall contribution to their professional development in order to uncover their reactions to the online delivery of EFL courses.

Participants

The current research was conducted during the initial stages of the global Covid-19 pandemic crisis. Therefore, the sample selection in this period was based on the following criteria: accessibility, convenience and voluntary participation. Due to the measures taken, an electronic survey form was preferred, and it was submitted through different social media platforms. In other words, the researcher employed a snowball sampling technique, one of the non-probability sampling procedures.

The sample (N=53) comprised of EFL instructors, working for different levels in various regions across Turkey, with an age range of 25-57 year. The following table defines the characteristics of the participants:

Table 2. Demographic Info of the Participants

Variables	Categories	Frequency	Percentage
Gender	Female	42	79%
	Male	11	21%
Teaching Experience	Less than 5 years	7	14%
	5-10 Years	19	37%
	11-16 Years	17	33%
	17-22 Years	7	13%
	More than 22 Years	2	3%
	Missing	1	
Total		53	100

As inferred from the table, despite its small size, the sample includes EFL instructors with various years of teaching experience. A majority of them have 5-16 years of teaching experience.

The next table provides an overview of the main characteristics of the participating EFL instructors. It presents the information regarding their prior training on online education, their prior experience on the use of online educational platforms, and the type of online courses they taught.

Table 3. Characteristics of The participants

Variables		Frequency	Percentage
Type of the online courses taught	Synchronous	15	28%
	Asynchronous	16	30%
	Both Synchronous and asynchronous	22	42%
Prior training on online education	Yes	29	55%
	No	20	38%
	Training via informative videos & mails	4	7%
Prior experience on the use of online educational platforms	Yes	13	25%
	No	40	75%
Total		53	100

As shown in Table 3, more than half of the participants had prior training regarding online education. However, when it comes to their prior experience with online teaching context, only a quarter of them had an experience of teaching in different online educational platforms. As they were asked about the type of classes they taught during the pandemic crisis, almost half of them taught both synchronously and asynchronously. The rest had only synchronous (28%) or only asynchronous (30%) teaching experience within the online educational context.

Data Collection & Data Analysis Procedures

The data was collected via a structured online form, which was designed by the researcher and was easily accessible for the volunteer participants. The structured form included three parts. In the first part, there were demographic items such as their age, gender, year of teaching experience, their institution (university), and the type of the online EFL course. In the second part, the participants of the study were invited to complete the online form including the following prompt “An EFL instructor conducting online courses is like / similar to because.....” during their early experiences with the online EFL instruction at the end of June 2020. In the last part of the form, there were two different questions designed in the form of 9 Point-Likert item. Turkish versions of the items were presented on the online form since Turkish was the native tongue of the target participants of the study. Thus, language-related barriers were intended to be removed totally. The following table indicates the content and coverage of the online form employed in the study.

Table 4. The content and coverage of the structured online form

Parts	Content
Part 1: (5 items)	Age
Demographic info	gender year of teaching experience the institution (university) the type of online EFL course
Part 2: (1 item) Metaphor completion	“An EFL instructor conducting online synchronous courses is like / similar to because.....”
Part 3: (2 items) A 9 Point-Likert item	<ol style="list-style-type: none"> 1. How would you evaluate the efficiency of your online EFL classes when you compare them with your face-to-face EFL classes you teach? (1=not efficient at all, 9= very efficient) 2. How would you evaluate this online teaching process in terms of your professional development? (1= very negative, 9=very positive)

The content analysis procedures were employed in the analysis of the metaphorical data. The other items were analyzed quantitatively. At first, each form submitted by the participants were labelled (T1, T2, T3 and the like). Based on the multi-stage analysis of the metaphors codes and categorizations were created. It was realized that the same metaphors were produced by several participants. In such cases, the motive behind their metaphorical concepts, that is to say, the explanatory part of the prompt, were taken into consideration in the process of categorization. Also, invalid or inappropriate responses were omitted. Following these stages, they were interpreted depending on the explanatory part of the metaphorical statements produced by the participants and on the frequencies. In order to ensure validity and reliability, the codes and categories were reviewed and discussed with two experts in applied linguistics. As for the analysis of Part 3 with two 9-point Likert items, descriptive statistics were basically used and the findings were tabulated.

Findings And Discussion

The metaphors produced by the participants were categorized considering their explanations behind their metaphorical conceptualizations. Thus, seven categories emerged. These categories are listed in Table 5.

Table 5. Categories and Frequencies

No	Categories	Frequency
1.	Perceptions regarding the concept of presence	14
2.	Perceptions regarding weaknesses	8
3.	Perceptions regarding challenges	6
4.	Perceptions regarding opportunities	3
5.	Perceptions reflecting the acceptance of premises of online education	3
6.	Perceptions reflecting a mixed blessing	2
7.	Unspecified perceptions	3

Metaphorical Perceptions Regarding the Concept of Presence in Online Education

The most frequently produced metaphors were reported about the perceptions regarding the concept of presence. The codes under this category were: lack of communication, lack of interactivity, feeling lost, loneliness. A number of the exemplary metaphors regarding the category is as follows:

“An EFL instructor conducting online courses is similar to a flower without a leaf because teachers are deprived of their schools” (T2)

“An EFL instructor conducting online courses is similar to Youtuber because his students are not participating but just following” (T5)

“An EFL instructor conducting online courses is like an alarm clock because he tries to alert his students” (T13)

“An EFL instructor conducting online courses is similar to a tourist who has no idea about the weather forecast” (T16)

“An EFL instructor conducting online courses is like a radio host because he is alone and lectures mostly” (T19)

“An EFL instructor conducting online courses is like a parrot because he is repeating to himself” (T24)

“An EFL instructor conducting online courses is similar to one who falls in platonic love because it is very rare and hard to get any emotional reaction from the other party even though he makes an effort a lot” (T37)

As inferred from the findings above, online EFL instructors were not content with online teaching since they were feeling alone and meaningless. They frequently referred to the lack of communication, lack of feeling of community or any interactivity. The metaphors “Youtuber, radio host, TV speaker” were repeatedly used by different participants by denoting their efforts to make their EFL students concentrated, motivated and participate actively. They mostly complained that they tried a lot although they still believed that it was in vain.

Metaphorical Perceptions Regarding Weaknesses

The metaphors under the category of perceptions regarding weaknesses that online EFL teachers felt during the emergency remote teaching process are the most dominantly produced ones among all. The exemplary metaphorical concepts produced by the participants are as follows:

“An EFL instructor conducting online courses is like a lamp because it enlightens but does not heat up” (T1)

“An EFL instructor conducting online courses is like a bird with a broken wing because he cannot fly as she likes” (T17)

“An EFL instructor conducting online courses is similar to a dead flower because the system consumes all of his energy” (T27)

“An EFL instructor conducting online courses is like a nervous guy because he is unfamiliar with the context and it is challenging to keep students focused. The process is already unjoyful because of the health problems” (T34)

“An EFL instructor conducting online courses is like an actor because he is unable to express himself” (T6)

The metaphors under this category mostly reflect online EFL teachers' reflections about their own feelings regarding their teaching practice on online platforms. They reflected that they felt inexperienced since they were unfamiliar with the online teaching context. They had some concerns about their competence, teaching skills and the requirements of online teaching.

Metaphorical Perceptions Regarding Challenges

The participants pointed out the extra effort that they ought to make during the emergency online EFL teaching process. The following statements are examples of metaphorical perceptions regarding challenges of the new online teaching context:

“An EFL instructor conducting online courses is like an operator because it must be ready for calls anytime and anywhere” (T9)

“An EFL instructor conducting online courses is like a marketing expert because he over-performs in a very limited time period” (T3)

“An EFL instructor conducting online courses is like a digital watch because everything must be punctual” (T10)

“An EFL instructor conducting online courses is like a news broadcaster because he does not have the luxury for any mistake during live streaming” (T18)

“An EFL instructor conducting online courses is like a techno-teacher because he needs technical skills to conduct online courses” (T32)

A close analysis of the metaphorical concepts denoted the challenges of conducting the online EFL classes, namely, technical skills, digital literacy, time management, classroom management, privacy issues, new roles and responsibilities of teaching online.

Metaphorical Perceptions Regarding Opportunities

The participants also produced metaphorical concepts signifying the facilities and opportunities that the online teaching context brought about. The examples are presented below:

“An EFL instructor conducting online courses is like an inner guide in space because he has a chance to discover everything in this limitless environment as he wishes” (T26)

“An EFL instructor conducting online courses is like a singer on the stage because everyone has chance to watch” (T29)

“An EFL instructor conducting online courses is like an actress because every utterance is recorded and re-watched for many times if necessary” (T33)

The metaphorical representations here pointed out the professional development facilities that online teaching avails like self-evaluation of their teaching performance, learning how to teach better, seeking for the abundance of opportunities and sources for professional self-training or development. However, the frequency of this metaphorical category revealed that the number of online EFL instructors who were aware of the professional development opportunities provided by the online teaching context or distance education is too low.

Metaphorical Perceptions Reflecting the Online EFL Teachers' Acceptance of Premises of Online Education

The metaphor analysis revealed the participating Online EFL teachers took a critical approach towards online education by underlying mostly the negative or challenging side of online teaching practice. Among all, there were also a few participants who achieved to accept the reality of online teaching.

The following metaphors were produced by the participants who appeared to build an awareness of the principles of online EFL teaching and perceive it neutrally:

“An EFL instructor conducting online courses is like a teacher because this is also a way of teaching” (T22)

“An EFL instructor conducting online courses is like a teacher because an online classroom is a classroom too” (T30)

“An EFL instructor conducting online courses is like a teacher teaching traditionally at a school because he enjoys teaching everywhere” (T35)

As the exemplary metaphors indicated, the participants, though a limited number of them, were ready to appreciate the online teaching practice and see it as a part of their profession.

Metaphorical Perceptions Reflecting a Mixed Blessing

This category was in fact similar to the previous one in terms of the participants' stance. What differentiates between the two categories was that the participating teachers' expressed their consciousness about the pros and cons of teaching EFL in an online context even though they accepted the reality, as inferred from the statements presented below:

“An EFL instructor conducting online courses is similar to a novice mom who has just given birth because while trying to do the job she loves, she also suffers but tries to adapt to the situation and asks for help from her fellows” (T14)

“An EFL instructor conducting online courses is like a teacher who is open to doing anything for the students who are in need of help in spite of all troubles because [no motive statement]” (T31)

In the following category, the metaphorical concepts were not sorted since the participants did not complete the statements in the explanatory part. That means, no motive statement was available. As a result, they were labelled as “unspecified” as explained below.

Unspecified Metaphorical Perceptions

There are three elements to consider in metaphor analysis: the topic, the vehicle, and the ground. “The topic is the subject of the metaphor (i.e., in our case teacher). The vehicle is the term to which the topic is compared, and the ground refers to the nature of the relationship between the topic and the vehicle” (Saban, et al., 2007: 127). It is not possible to categorize metaphorical statements if all of these elements are not formulated.

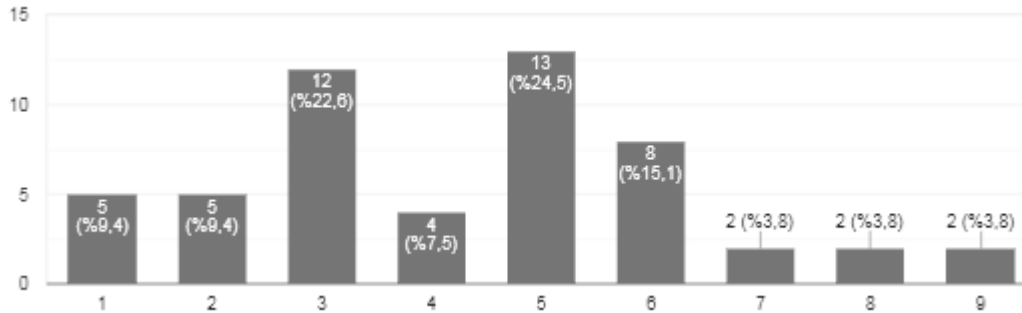
As aforementioned in the data analysis section, some of the participants produced a metaphor, however, there is no provision of a rationale. The metaphors formulated by the participants were “transmitter of knowledge” (T17), “guide” (T12), “a teacher livestreaming” (T39).

The participants' Perceptions Regarding the Efficiency of their Online EFL Classes

The participants' perceptions regarding the efficiency of their online EFL classes were obtained on a 9 Point-Likert item.

They were asked to respond to the question “How would you evaluate the efficiency of your online EFL classes when you compare them with your face-to-face EFL classes you teach? (1=not efficient at all, 9= very efficient)”.

Table 6. The Participants' Perceptions Regarding the Efficiency of Their Online EFL Classes

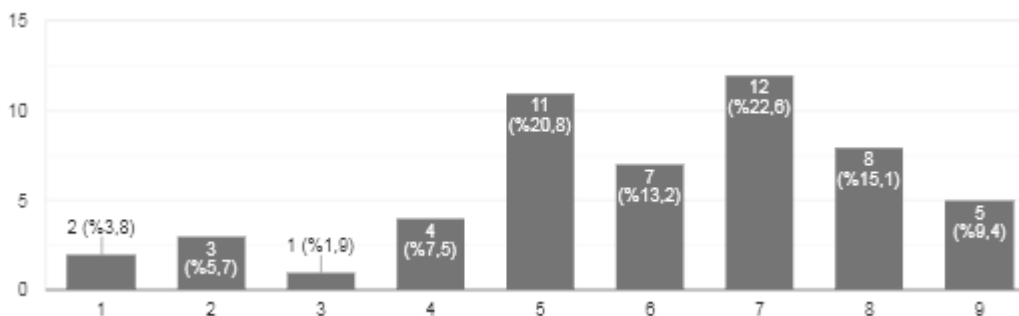
As shown in Table 6, the participants' perceptions regarding the efficiency of their online EFL classes vary a lot. Most of them (N=26) were negative in terms of the efficiency of their online EFL classes. Some of them (N=13) were on the moderate level and by the same token, 14 of them were satisfied with the efficiency of the online EFL classes they held during the global crisis of Covid-19.

The participants' Perceptions Regarding the Contribution of their Online Teaching Experience to Their Professional Development

The EFL online teachers were finally asked about their views on the contribution of their online teaching experience to their professional development.

Similar to the previous item, they were required to rate on a 9 Point-Likert scale. The question was presented as follows: "How would you evaluate this online teaching process in terms of your professional development? (1= very negative, 9=very positive)".

Table 7. The Participants' Perceptions Regarding the Contribution of Their Online Teaching Experience to Their Professional Development

What stands out in the table is that a considerable number of the online EFL teachers was content with their online teaching process in terms of their professional development. Their views regarding the contribution of their online teaching experience to their professional development appeared to be highly optimistic.

Conclusions and Suggestions

The current research aimed to take a snapshot of the online EFL instructors' perceptions concerning their online teaching experiences in the course of the emergency remote teaching in Turkish universities, by focusing on the metaphors they produced. Moreover, their views about the efficiency of their online EFL classes and the contribution of their online teaching experience to their professional development were explored. The following conclusions were drawn from the present study.

The current study revealed that the participating Online EFL teachers were unsure about the efficiency of the online EFL classes they taught during the Covid-19 pandemic. However, they appeared to be delighted with their online teaching experience in the sense that their online EFL teaching process contributed to developing their professional identity. The metaphors they formulated for their identities as online EFL teachers in this context suggested that they were still unprepared for the full recognition of online teaching practice as part of their teaching profession. The metaphors reflecting

their negative criticism of their online teaching outnumbered the metaphors highlighting the advantageous dynamics of online teaching. A limited number of the participants appreciated the facilities and opportunities available in the online teaching context. Taken together, these findings corroborated the earlier similar studies' results (Astuti and Solikhah, 2021; Demirbilek 2021). In contrast to earlier findings about the technical/practical problems faced within the online teaching context (Lestiyawati and Widyanoro, 2020), only one online EFL teacher referred to the power outage/network problem as formulating their metaphorical perceptions regarding their online teacher identity. With the metaphors the participants created ("Youtuber, "alarm clock", "platonic love"), a considerable number of the participating online EFL teachers pointed out the vital role of motivation and teacher/teaching presence in an online context, which is dominantly referred by researchers (Carrillo & Flores, 2020; Hartnett, 2016; Salmon, 2004). The findings regarding the issue of presence complemented those of earlier studies (Tuzcu-Eken, 2021). These findings indicated the necessity of training programs to contribute to making online EFL teachers aware of the premises of online teaching and to increase their readiness level for online education. In addition to this, the following implications were suggested.

Teacher knowledge, described by Kumaravadivelu (2012), was considered as a combination of professional knowledge comprising knowledge about the language, language learning and language teaching, procedural knowledge which entails managing and designing a classroom for better learning, and personal knowledge. By considering the recent online educational experiences and the lessons learned from the process, the subsets of procedural knowledge should be revisited and re-conceptualized for the online EFL teachers so as to develop their procedural knowledge to enrich online teaching and learning processes. They need to reflect on their own strategies for especially facilitating and improving their online teaching practice, as suggested by the researchers (Felix, 2003; Mahmood, 2021). As previously noted, teachers are indeed cornerstones of all educational systems, online or face to face. They need to act as reflective, strategic, and transformative teachers (Kumaravadivelu, 2012) who adapt themselves to diverse contexts where they are to seek novel ways to make use of the power of the high technology.

It seems that distance education or online instruction is becoming necessarily an educational mainstream, especially right after the worldwide momentum induced by a pandemic experiment with distance education. Therefore, the current study highlights the need for further large-scale research on the pedagogical and technological factors affecting teachers' perceptions regarding their online teaching experiences. There is also a need for similar studies on the part of online learners.

Considering all, it is possible to state that there is no single ideal model of distance education to satisfy all stakeholders, however, it is feasible to diversify, intermix and customize approaches by integrating various technological developments necessary according to the target context and the needs of the population. A recent meta-analysis study (Sharifi et al., 2018) examined 140 studies comparing computer-assisted English language learning with traditional face-to-face one, and focusing on a wide range of theoretically and methodologically implementations. The analysis indicated that the use of computer-aided tools in English language education resulted in better learning performance in general. That means, new reasonable and feasible ways to effectively integrate technology into the language education program must be constantly sought for diverse educational contexts. The empowerment of teachers is certainly needed since, without a successful human intervention and skillful execution, it is not possible to gain any benefit from any technological tool or implementation. The meta-analysis by Sharifi et al. (2018) also revealed that a mixture of synchronous and asynchronous mode of communication brought about better performance over synchronous or asynchronous mode and also, the fully synchronous learners had better language learning outcomes as compared to the fully asynchronous ones. Online teachers need support in that they are expected to increase their awareness in terms of digital literacies, and also, they need to be equipped with new competencies to design their own online course content, materials or platforms by making their own decisions throughout the whole online teaching process.

Notwithstanding the relatively limited sample, this research is believed to offer valuable insights into online teacher identity and online teaching processes at all levels of education. Further cross-national studies should be undertaken to explore the cognition of online EFL teacher in depth.

References

- ASTUTI, M., & SOLIKHAH, I. (2021). Teacher Perception in Teaching English for SMP in Klaten Regency During Covid-19 Outbreak. *IJOTL-TL*, 6(1), 1-13. DOI: 10.30957/ijotl-tl.v6i1.645.
- ATMOJO, A. E. P., & NUGROHO, A. (2020). EFL Classes Must Go Online! Teaching Activities and Challenges during Covid-19 Pandemic in Indonesia. *Register Journal*, 13(1), 49-76.
- BACH, S., Haynes, P., & SMITH, J. L. (2007). *Online Learning and Teaching in Higher Education*. UK: McGraw-Hill Education.
- BEHROOZI, M., & AMOOZEGAR, A. (2014). Challenges to English language teachers of secondary schools in Iran. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 136, 203-207.
- CARRILLO C., & FLORES, M. A. (2020). COVID-19 and Teacher education: A Literature Review of Online Teaching and Learning Practices, *European Journal of Teacher Education*, 43 (4), 466-487, DOI: 10.1080/02619768.2020.1821184.
- DEMIRBILEK, N. (2021). Üniversite Öğrencilerinin Uzaktan Öğretime İlişkin Metaforik Algıları. *E-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 12(1), 1-15, DOI: 10.19160/ijer.786303.
- DEVLIN, T. (2005). Distance Training. In Keegan, D. (Ed.), *Theoretical Principles of Distance Education*. Taylor and Francis e-library (pp. 219-233). Routledge.
- EBATA, M. (2010). Awakening Opportunity: Three Elements to Foster Learners' Autonomy <http://www.eric.ed.gov/PDFS/ED511721.pdf> (04.12.2011). *Online Submission*.
- FELIX, U. (2003). Teaching languages online: Deconstructing the myths. *Australian Journal of Educational Technology*, 19 (1), 118-138.
- GAMPER, J., Knapp, J. (2002). A Review of Intelligent CALL Systems. *Computer Assisted Language Learning*, 15 (4), 329-342.
- GAO, L. X., ZHANG, L. J. (2020). Teacher Learning in Difficult Times: Examining Foreign Language Teachers' Cognitions about Online Teaching to Tide Over COVID-19. *Frontiers in Psychology: Educational Psychology* 11:549653. DOI: 10.3389/fpsyg.2020.549653
- HARTNETT, M. (2016). *Motivation in Online Education*. Singapore: Springer.
- KEEGAN, D. (Ed.) (2005). *Theoretical Principles of Distance Education*. Taylor and Francis e-library, Routledge.
- KHONG, T. D. H., & SAITO, E. (2014). Challenges confronting teachers of English language learners. *Educational Review*, 66(2), 210-225.
- KUMARAVADIVELU, B. (2012). *Language Teacher Education for a Global Society: A Modular model for knowing, analyzing, recognizing, doing, and seeing*. Routledge.
- LAI, C-C., KRITSONIS, W. A. (2006). The Advantages and Disadvantages of Computer Technology in Second Language Acquisition. *National Journal for Publishing and Mentoring Doctoral Student Research*, 3 (1), 1-6. Levy, M. (1997). *Computer-Assisted Language Learning; context and conceptualization*. Oxford: Oxford University Press.
- LEE, K. (2000). English Teachers' Barriers to the Use of Computer-assisted Language Learning. *The Internet TESL Journal*, 6 (12). Retrieved from <http://iteslj.org/Articles/Lee-CALLbarriers.html>
- LESTIYANAWATI, R., & Widyanoro, A. (2020). Strategies and Problems Faced by Indonesian Teachers in Conducting E-learning System During COVID-19 Outbreak. *CLLIENT*, 2 (1), 71-82.
- LEVY, M. (2006). Effective Use of CALL Technologies: Finding the Right Balance. In R.Donaldson & M.Haggstrom (Eds.) *Changing Language Education through CALL* (pp. 1-19). Taylor & Francis e-Library.

MAHMOOD S. (2021). Instructional Strategies for Online Teaching in COVID-19 Pandemic. *Hum Behav & Emerg Tech.* 3:199-203. <https://doi.org/10.1002/hbe2.218>

SABAN, A., KOCBEKER, B.N., & SABAN, A., 2007. Prospective teachers' Conceptions of Teaching and Learning Revealed Through Metaphor Analysis. *Learning and Instruction*, 17, 123-139.

SALMON, G. (2002). *E-Tivities. The Key to Active Online Learning*. London: Taylor and Francis, Routledge.

SALMON, G. (2004). *E-moderating. The Key to Teaching and Learning Online*. London: Taylor and Francis, Routledge.

SHARIFI, M., AbuSaeedi, A. R., JAFARIGOHAR, M., & ZANDI, B. (2018) Retrospect and prospect of computer assisted English language learning: a meta-analysis of the empirical literature. *Computer Assisted Language Learning*, 31:4, 413-436, DOI: 10.1080/09588221.2017.1412325.

TUZCU-Eken, D. (2021). Evaluation of an English Course in a Distance Education Program. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 59, 110-135.

YAO, J., RAO, J., JIANG, T., XIONG, C. (2020). What Roles Should Teachers Play in Online Teaching during the Covid-19 Pandemic? Evidence from China. *Sci Insigt Edu Front (SIEF)* 5(2):517-524. Doi: 10.15354/sief.20.ar035

ZIMMERMAN, J. (2020). "Coronavirus and the Great Online-Learning Experiment." *The Chronicle of Higher Education*, March 10. <https://www.chronicle.com/article/Coronavirusthe-Great/248216>.

ОНЛАЙН-ОБУЧЕНИЕ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ: ПЕРВЫЕ ВЫВОДЫ И РАЗМЫШЛЕНИЯ

Хейлик В.Д.*

Микитюк А.В.**

«Мир уже никогда не будет прежним!» – эту фразу всё чаще и чаще можно услышать в последние полтора года. И звучит она от деятелей и представителей самых разных отраслей знаний, будь то медики, фармацевты, экономисты, либо финансисты, коммерсанты и предприниматели. Больно ударила пандемия, вызванная вспышкой коронавирусной инфекции, и по глобальной образовательной системе.

Глобальные форсмажорные обстоятельства стимулировали активизацию и ускоренную модернизацию форм онлайн-обучения, разработку интеграционных комплексов и методик. Как следствие, в учебном обиходе прочно укоренилось понятие и термин «онлайн-обучение» (ОУ), под которым следует понимать усовершенствованную форму дистанционного обучения (ДУ).

В настоящее время «... в условиях пандемии коронавирусной инфекции COVID-19 онлайн-обучение становится наиболее доступной формой получения образования. Закрытию на карантин подверглись и университеты по всему миру» [1]. Наступил момент реализации и переосмысления многочисленных посылов относительно функций и значения преподавателя в учебном процессе и постепенном переходе его в новый статус – тьютора. В чём же отличие? Прежде всего, задача тьютора дать свободу и научить брать на себя ответственность. Он не объясняет сложные темы и не заставляет учиться. Тьютор в образовании создаёт среду и объясняет, что каждое действие и бездействие имеет вес. Иными словами, он стимулирует и мотивирует студента на эвристические действия, сопряжённые с умениями самостоятельного поиска и интерпретации в глобальных информационных сетях фактов, событий, знаний, законов и аксиом, необходимых для формирования будущей профессиональной компетенции.

Помимо педагогического таланта тьютора, на ведущие роли в сложившейся учебной ситуации выходят умения и навыки учащихся в области ИКТ (Информационно-коммуникативные технологии как совокупность способов, механизмов и средств для автоматизированного сбора, обработки, хранения и передачи информации). Следовательно, возникает острая потребность в кратчайшие сроки вооружить студента всем арсеналом компьютерных программ и информационных ресурсов из сферы осваиваемой профессии. В наступившую цифровую эпоху современные студенты имеют огромный опыт активного использования цифровых технологий через такие ресурсы, как Facebook, Instagram, блоги Zoom и WhatsApp. Для них онлайн-среда является привычной. И именно эти умения должны быть в первую очередь оптимизированы и перенаправлены в нужное для преподавателя русло.

Сложная задача в этом смысле встала перед преподавателями иностранных языков (в частности русского как иностранного). Усугубляется она тем фактом, что обучение ему ведётся в условиях отсутствия языковой среды далеко за пределами России.

В этом контексте на первый план выходит мотивация через активное участие студентов и преподавателя в учебном процессе. Преимущества онлайн-обучения здесь наглядны – это возможность дифференцированного и индивидуального обучения для всех студентов (в том числе с ограниченными возможностями здоровья, территориальной доступности обучения в рейтинговых университетах страны и т. п.); интерактивность; качество тестов; наглядность; оправданность применения аудио, видео; возможность использования данного вида обучения для работы с одаренными студентами; дистанционное участие в олимпиадах, конкурсах, конференциях.

* Доц.канд.пед.наук отделения русского языка и литературы КТУ, Трабзон,Турция, vd1957@ktu.edu.tr

** Преподаватель отделения русского языка и литературы КТУ, Трабзон,Турция, allusya1706@ktu.edu.tr

Таки образом, вот уже год как учебный процесс на отделении русского языка и литературы Караденизского технического университета базируется на таких технологиях, как дистанционное обучение с применением вебинаров, ориентированных на индивидуальные потребности студента и уровень его знаний, что дает возможность сделать образовательный процесс более гибким, универсальным и лично-ориентированным.

Основным образовательным источником является созданная в кратчайшие сроки внутриуниверситетская онлайн-платформа UZEM

Обучение в таких условиях подразумевает дополнительное использование презентаций в среде Power Point, программ тестирования и разработки электронных курсов на иных образовательных платформах (в частности, Moodle и Stepik) как единую интеграционную модель.

К основным позитивам онлайн-обучения можно отнести:

- 1) обеспечение всех компонентов образовательного процесса: получение информации, практические занятия, аттестация (контроль учебных достижений);
- 2) интерактивность, которая обеспечивает резкое расширение возможностей самостоятельной учебной работы за счет использования активно-деятельностных форм обучения.
- 3) возможность более полноценного обучения вне аудитории.

Полноценность в данном случае подразумевает реализацию вне аудитории таких видов учебной деятельности, которые раньше можно было выполнить только в университете: изучение нового материала на предметной основе, текущий контроль знаний с оценкой и выводами, подготовку к экзаменам, а также многое другое, вплоть до коллективной учебной работы удаленных пользователей [2].

Для изучения лексики и грамматики русского языка как иностранного широко используется интернет-платформа Stepik. Для успешного изучения грамматики здесь разработаны 2 курса: для начинающих (<https://stepik.org/course/60571/syllabus>) и продвинутого уровня (<https://stepik.org/course/59769/syllabus>). Все задания и теоретический материал сформированы строго по стандарту Сертификатов 1 и 2 уровня по русскому языку как иностранному.

После изучения наглядно представленного теоретического материала студентам предлагается выполнить различные типы заданий на закрепление полученного навыка: например, тест на «соответствие», в котором студенту предлагается подобрать правильный вариант ответа, передвинув слово вверх или вниз и установив его напротив «своей» пары. Этот тест позволяет построить диалог, найти перевод слова, установить грамматическое соответствие частей речи и т. д. В другом тесте «Пропуски» необходимо вписать нужное слово в правильной грамматической форме вместо пропущенного. Здесь формируется навык построения предложения, т. е. совершенствуется письменная речь.

Тест выглядит как таблица, в которой студент ставит галочку напротив слова (где студент отмечает слово), отрабатывая, например, знание рода, числа или падежа.

Также предложен стандартный пример теста «множественного выбора», в котором из нескольких вариантов одним нажатием клавиши выбирается правильный. Кроме того, возможность использовать аудиофайлы позволяет начинающим студентам, улучшать фонетику путем неоднократного повторения того или иного звука, слова, а также, отрабатывать постановку ударения и интонационные конструкции и т. п.

Неоспоримым достоинством обучения в системе UZEM является то, что студент сам выбирает наиболее удобное для себя время и место изучения темы, что немаловажно в сложившейся сегодня ситуации.

Для отработки навыков говорения и аудирования преподавателями отделения широко используется интернет-платформа ZOOM. Данная платформа предоставляет широчайшие возможности в организации видео-урока. А именно:

- видеть студента (организатор имеет возможность включать видео у слушателя);
- разбить группу на подгруппы или пары для отработки диалогов, монологического высказывания;
- использовать «виртуальную» доску для отработки алфавита и техники письма;
- демонстрировать экран ноутбука преподавателя;
- отправлять файлы студентам;
- организовывать чаты студентов.

На данных платформах (UZEM и Zoom) проводятся «условно аудиторные» занятия, включающие такие методы работы, как опрос, монологическое высказывание, беседа. Во время урока студенты имеют возможность задавать вопросы преподавателю напрямую.

Для отработки навыков письменной и устной речи используются следующие бесплатные сайты:

1. Блог "Russificate" (www.learnrussianweb.net) для студентов уровней В2-С1: упражнения по грамматике, лексике, аудированию, подкасты и т.д.
2. Бесплатные электронные книги: <http://russificateschool.com/book/>
3. Бесплатные приложения по изучению русского языка для Android: <http://russificateschool.com/russificate-all-apps/>
4. Тесты по лексике и грамматике русского языка, а также по русской культуре: <http://russificateschool.com/category/online-russian-tests/>
5. Фейсбук-страница с ежедневными упражнениями по грамматике и лексике: <https://www.facebook.com/RussianOnSkype>
письму: <https://www.facebook.com/groups/102887979746358>

На основе представленной тексто- и сайтотеки обучающимся предлагается создать монологическое высказывание в письменной форме, где им необходимо выявить намерения (интенции), заложенные в написанном ими тексте (например, дать рекомендацию, охарактеризовать лицо и др.), а также при написании монологического высказывания студенты должны использовать лексико-грамматические средства различных функциональных стилей русского языка. Результаты работы также обсуждаются на вебинаре с преподавателем и другими учащимися.

Для повышения мотивации студентов рекомендуется организация университетом балльно-рейтинговой системы. Студент должен знать, что для

допуска к экзамену он должен заработать минимальное количество баллов, которые будут складываться из посещения занятий, выполнения домашних заданий, подготовки докладов и т. п. Иными словами, каждый вид деятельности студента должен быть оценен. Учащийся понимает, что для получения отличной оценки ему необходимо посещение всех занятий курса.

UZEM дает возможность размещения различных типов занятий.

Предложенная технология онлайн-обучения студентов позволяет обеспечить не только подготовку к сдаче текущего экзамена, но и подойти во всеоружии к центральному (финальному и выпускному) тестированию.

В качестве достоинств данного метода обучения и преподавателя, и студенты отмечают:

- мобильность;

- универсальность;
- возможность обучения студентов с ограничениями возможностей здоровья;
- возможность выбора курсов из любых научных центров и университетов мира и на их основе создание «своей» дополнительной программы обучения;
- обучение иностранных студентов без отъезда из своей страны;
- возможность многократного просмотра лекций и вебинаров;
- в будущем создание «всемирного» онлайн-университета.

Недостатки:

- отсутствие непосредственного личного общения между преподавателем и студентом;
- загруженность студентов увеличенными домашними заданиями;
- необходимость строгого соблюдения расписания занятий;
- необходимость иметь ноутбук и скоростной Интернет.

И в заключение к сказанному заметим, что современность диктует свои правила во всех сферах деятельности. Нам необходимо признать, что дистанционное образование или онлайн-обучение становится реальностью высшей школы. Однако оно потребует переподготовки преподавательского состава, корректировки программ обучения, оснащения университетов современными средствами для дистанционного обучения, подключения IT-специалистов для создания электронных курсов, журналов, ведомостей и идентификации обучающегося.

Дистанционное (или онлайн-обучение) – это современная реальность, без которой образование XXI века немислимо, но необходимо отметить, что оно может быть только частью или дополнением к традиционной форме обучения

современного студента, но никак не заменять ее на 100%. Несмотря на популярность и всеобщее одобрение этого вида обучения, все студенты сходятся во мнении, что онлайн-обучение не сможет заменить «живого» общения между преподавателем и студентом, создать атмосферу академической среды, заменить коллектив и дружеское общение между студентами; его задача только дополнить и расширить возможности классического университетского обучения.

Источники:

1. Электронный ресурс: <https://www.forbes.ru/tehnologii/394723-otmenamassovyh-meropriyatiy-v-moskve-zakrytie-shkol-po-vsemu-miru-i-bolshe-1000> (дата обращения: 15.07.2020).

2. Savilova E.G. Smychkova E.V. Kokhanovskaya A.A. Kropotkina (2019) Latest

Anglicisms Used in Teaching Russian as a Foreign Language to Contribute to Motivation and Adaptation of Polylingual Students in Russia Proceedings of the International Conference on “Humanities and Social Sciences: Innovations, Problems,

Prospects” (HSSNPP 2019)

URL: <https://www.atlantis-press.com/proceedings/hssnpp-19/125913404>

HİTİTÇE ÇİVİ YAZILI METİNLERDE SALGIN HASTALIKLARIN NEDENLERİ VE BU HASTALIKLARLA MÜCADELE YÖNTEMLERİ

Serkan DEMİREL*

Giriş

Hititçe çivi yazılı belgelerde MÖ II. binyılda Anadolu'da yaşanmış olan salgın vakaları hakkında bilgi edinmekteyiz. Salgın belli ki sadece Hitit devri için değil öncesi Asur Ticaret Kolonileri devrinde de Anadolu toplumları için bir sorundu.¹ Hem bölgesel hem de ülke genelinde görülen bu vakalar, belli ki uzun yıllar boyunca devam edebiliyor ve çok sayıda insanın ölmesine diğerlerinin ise korku içerisinde yaşamasına neden oluyordu. Bu vakaların, insani boyutunun dışında ekonomik ve siyasi birtakım sonuçları olduğu da anlaşılmaktadır. Ekonomik yapının bozulması ve üretim sisteminin aksaması devletin işlerliğini etkiliyordu. Diğer taraftan da bozulan ekonominin neden olduğu siyasi bir güç kaybı da söz konusuydu.

Salgınların ortaya çıkışı ve bu hastalıklarla nasıl mücadele edildiği çivi yazılı belgelerdeki bilgilerden öğrenebildiğimiz bir konudur. Öncelikle söz konusu metinlerde salgın ile ilgili geçen kelimelere, ardından da salgınların muhtemel nedenleri ve salgınlarla mücadele yöntemlerine değineceğiz.

Salgın Hastalıklar İçin Kullanılan Kelimeler

Salgın, TDK sözlükte “*bir hastalığın veya başka bir durumun yaygınlaşması ve birçok kimseye birden bulaşması*”² şeklinde tanımlanmaktadır. Hititçe çivi yazılı metinlerde geçen ve Hitit devri Anadolu'sunda en ölümcül hastalıklardan birisi olan *henkan-/hinkan-* (Sümerogram ÚŠ/UG₆) bu tanıma uyan bir hastalıktır.

Hititçe'de *henkan-* ölüm anlamına geliyor olmakla birlikte, kelimenin ölümcül hastalık veya veba anlamında da kullanıldığı anlaşılmaktadır.³ Kolera, tifo,⁴ amipli dizanteri veya salmonella (tifo)⁵ gibi hastalıklar olabileceği ileri sürülmüş olmakla birlikte esasen kelimenin hangi hastalığı ifade ettiği belli değildir. Zira metinlerde bu hastalığın semptomları yeterince açıklanmamıştır. Muhtemeldir ki, hastalıklar arasında yeterince ayırımın yapılamadığı bir dönemde *henkan-* ismi altında birkaç hastalığın ifade edilmiş olabilir.

Hititçe çivi yazılı metinlerde *henkan-* olarak adlandırılan salgın hastalık, kitleler halinde ölümlere neden olmuştur. Bu vakanın en çok bilineni II. Murşili'ye ait olan metinlerde (CTH 378) görülmektedir.⁶ Ritüel metinlerinden ordu içerisinde ve bölgesel olarak başka salgın hastalıkların da meydana geldiği anlaşılmaktadır.

* Doç. Dr. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Trabzon, serkandemirel@ktu.edu.tr

¹ Salih Çeçen, “Çivi Yazılı Belgelerde Anadolu'da Salgın Hastalık”, *Kafdağı*, Cilt 5, Sayı 1, 2020, ss. 13-17. Salih Çeçen, “Koloni Devri Anadolu'sunda Tarihi ve Sosyal Olayların Asurlu Tüccarlar Tarafından Tarihleme Olarak Kullanılışı”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Sayı 1, 1992, ss. 49-59.

² [https://sozluk.gov.tr/_\(12.02.2021\)](https://sozluk.gov.tr/_(12.02.2021))

³ Johannes Friedrich ve Annelies Kammenhuber, *Hethitisches Wörterbuch, (zweite Reihe) HW2*, Heidelberg, 1975-1998, s. 51 vd. Harry A. Hoffner, “An English-Hittite Glossary”, *Revue Hittite Et Asianique*, Cilt 25, Sayı 80, 1967, s. 69.

⁴ Alfonso Archi, “La peste presso gli Ittiti”, *La Parola del Passato*, Cilt 179, 1978, ss. 81-89.

⁵ Volkert Haas, *Materia Magica et Medica Hethitica, Ein Beitrag zur Heilkunde im Alten Orient*, de Gruyter, Berlin, New York, 2003, s. 58.

⁶ CTH 378.1 § 2, CTH 378.3 § 1. Ayr. bkz Albrecht Götze, “Die Pestgebete des Murşiliş”, *KIF* 1, Ed. F. Sommer ve H. Ehelolf, 1930, ss. 161-251. Oliver R. Gurney, “Hittite Prayers of Mursili II”, *Annals of Archaeology and Anthropology*, Cilt 27, 1940, ss. 3-163.

Salgın Hastalıkların Muhtemel Nedenleri

Hititçe çivi yazılı metinlerde hastalıkların nedenleri arasında tanrıların kızdırılması veya ihmal edilmesi ilk sırada yer alır.⁷ Onu maddi (fiziki) ve manevi (ruhen) anlamda kirli olma, kara büyü ve haksız yere öldürülen kişilerin ruhları yer almaktadır. Doğrudan salgın ile ilgili metinlerde düşman bir ülkenin tanrısının kızgın olması⁸ ve tutulan yeminlerin bozulması⁹ bu hastalıkların kaynağı olarak görülürdü. Hastalıkların ve özellikle salgın hastalıkların ortaya çıkışlarındaki temel gerekçelerden birisi temizlik kurallarına yeterince önem verilmemesidir. Konumuzu oluşturan MÖ II. binyıl Anadolu'sunda hastalıkların ortaya çıkışını ifade ettiğimiz üzere doğaüstü güçlere bağlama eğilimi vardır. Bu eğilim kapsamında, hastalıklarla mücadele için de dini ritüeller ve büyülere başvurulurdu.

Hitit devri Anadolu'sunda salgın hastalıkların nedeni elbette ki temizlikti. Hititçe çivi yazılı metinlerde temizlik konusundaki hassasiyetin anlaşılması, bu hastalıkların ortaya çıkışına dair bizlere fikir verebilir. Hititçe çivi yazılı metinlerde temizlik ile ilişkili olarak geçen *šuppi-*, *šuppa-*, *šuppešsar-*, *šuppiyant-*¹⁰ ve *parkui-*, *parkuiš-*, *parkuwalla-*¹¹ kelimeleri ile kirlilik anlamındaki *papratar-*¹² hem maddi hem de manevi anlamlarda kullanılmıştır. Ancak söz konusu kelimeler ağırlıklı olarak büyü ile ilgili yani dini içerikli metinlerde geçtiği dikkat çekmektedir. Benzer şekilde *tarnu-* “yikanma evi/banyo(?)”¹³ ve *arra-/arriya-* “temizlenmek, yikanmak”¹⁴, *warp-* “banyo yapmak”¹⁵ kelimeleri de de çoğunlukla ritüellerle ilgili metinlerde manevi temizlik için kullanılmıştır. Metinlerde beden ve mekân temizliği ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Temizlik ile ilgili bazı mekân ve eşya bilgilerinden,¹⁶ gerek mimari gerekse bazı temizleyici madde isimleri metinlerde karşımıza çıkmaktadır. Temizlik, saray çalışanlarının uyması gereken en önemli kurallardan da (CTH 265) birisiydi.¹⁷ Aynı durum tapınak çalışanları (CTH 264) için de geçerlidir.¹⁸

Hititçe çivi yazılı metinlerde bahsi geçmesi bakımından temiz olmanın, genel sağlık gerekçelerinden ziyade dini açıdan önemli olduğu anlaşılmaktadır. Tamamen maddi kirlilikten kaynaklanan hastalıkların tedavisi dahi büyülerle yani dini ritüellerle gerçekleştirilmekteydi.¹⁹ Bu bağlamda hem bireysel hem de çevre temizliği konusunda bir bilince sahip olmadıkları söylenebilir. Hatta direktif metinleri örneğindeki gibi temizlik konusunda sıkı tedbirlerin konması genel bir temizlik sorununu gösteriyor olabilir.²⁰ Ancak bu sonuç, eldeki metinlerin çoğunun dini içeriğe sahip olmasından kaynaklanıyor olabilir.

Hitit devri Anadolu'sunda halkın temizlik durumuna işaret eden metinsel veriler oldukça azdır. Arkeolojik açıdan Hitit yerleşimlerinde açığa çıkarılmış tuvalet veya kirli ve temiz suyun dağıtımına ilişkin akaçlama düzenekleri de bulunmamıştır. Hatta metinlerde, kentlerin umumi bir temizlik sorunu

⁷ KUB 30.10 Öy 1 vd. KUB 23.85 5 vd.

⁸ KBo 15.1 Öy. 1-5. HT 1 Öy. II 17-19.

⁹ CTH 378.1

¹⁰ Johannes Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch, Kurzgefasste kritische Sammlung der Deutungen Hethitischer Wörter (HWI)*, Heidelberg, 1952, s. 199.

¹¹ Friedrich, *HWI*, s. 161.

¹² Petra M. Goedegebuure vd. *Chicago Hittite Dictionary, Volume P*, Oriental Institute, Chicago, Illinois 1989, ss. 103-106.

¹³ Friedrich, *HWI*, s. 216.

¹⁴ Ahmet Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük, Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luviceci, Çivi Yazısı Luviceci ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2016, ss. 777, 847.

¹⁵ Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, s. 584.

¹⁶ Ahmet Ünal, “Hititler Devri Anadolu'sunda Temizlikle İlgili Araştırmalar: Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar”, *Uluslararası 1. Birinci Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Çorum-Türkiye 19-21 Temmuz 1990, Ankara 1992, 186-207.

¹⁷ KUB 13.3 1, 11, 17, II 7, 29. bkz. Franca Pecchioli Daddi, “Palace Servants and Their Obligations, *Orientalia*”, *Nova Series*, Cilt 73, Sayı 4, Studi di Ittitologia in onore di Onofrio Carruba, 2004, ss. 451-468.

¹⁸ CTH 264 II; 14-20, III 55-83. Aygül Süel. *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Memi*, AÜDTCFY No: 350, Ankara, 1985.

¹⁹ CTH 471.A; KBo 5.2 Öy. II 29. Ayr. bkz. Rita Strauß, *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna. Ein Beitrag zur Erforschung hethitischer Ritualtradition und Kulturgeschichte*. De Gruyter, Berlin, 2006, s. 237.

²⁰ Ahmet Ünal, “Hitit Tıbbının Ana Hatları”, *Belleten*, Sayı 44, Cit 175, 1980, ss. 475-495.

olabileceğine dair bazı bilgiler vardır.²¹ Hâlihazırda var olan temizlik sorununun uzun askeri seferler sırasında daha da fazla olması da doğal bir sonuçtur. Bu doğrultuda hem yerleşim alanlarının hem de askeri seferlerin salgın hastalıkların ortaya çıkması için olumsuz koşullara sahip olduğu söylenebilir.

Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri

Hititçe çivi yazılı metinlerde hastalıklar ve bu hastalıkların tedavi edilmesi konusundaki bilgiler, Hitit devri Anadolu toplumlarının tıp konusunda basit ve ilkel bir düşünceye sahip olduklarını göstermektedir.²² Sağlık uygulamalarında din yani ritüeller baskındır ve tanrıların hoşnut edilmesi ve bazı sembolik hareketler ile hastalıkların defedileceği varsayılmıştır. Zira hastalıkların ortaya çıkış gerekçeleri, insanların tanrılar tarafından hoş görülme bir tutum sergilemesi veya doğaüstü bazı kötücül güçlerin insanlara peyda olmasına, yani doğaüstü güçlere dayanıyordu.²³ Bu nedenle hastalıkların tedavi edilmesi için de hastalığa neden olan bu gerekçelerin ortadan kaldırılması amaçlanıyordu.²⁴ Salgınların gerekçelerine teolojik cevaplar aradıklarından, tedavi yöntemleri de dini muhtevaya sahip oluyordu ve tanrılara dua etme, onlara içki sunumu ve hayvan kurbanı ile kötülüğün bir başka canlı veya nesneye aktarılması gibi ritüelistik yöntemler uygulanıyordu.

Hitit devri Anadolu’unda genelde hastalıkların özelde salgının ortadan kalkması için öncelikle bu olumsuz durumun hangi tanrı/tanrılar tarafından hangi gerekçelerle ortaya çıkarıldığının öğrenebilmek için fallara bakılırdı. Salgın tanrılar tarafından verilmiş bir cezadır ve bu cezayı hangi tanrının neden peyda ettiği ortaya çıkarılmalıdır. Bu amaçla tanrılardan gelen bazı işaretler üzerinden kehanetlerde bulunulmuş ve tanrıların öfkelerinin nedenlerini öğrenmek ve sorularına yanıt bulmak amacıyla da fallara başvurmuşlardır. Salgınla ilgili en iyi bilinen fallar II. Murşili’ye aittir. Bu kralar ait Veba Duaları’ndan (CTH 378.1-4) salgının ortaya çıkışına ilişkin baktırdığı falların sonuçlarından bazılarını öğrenebilmekteyiz. Genç Tuthalya’nın öldürülmesi,²⁵ Mala Nehri kurbanlarının ihmal edilmesi²⁶ ve bazı yeminlerin bozulması²⁷ ile ilişkilendirilir.

Kehanet ve falların ardından salgın hastalıkların engellenmesi veya ortadan kalkması için çeşitli ritüeller gerçekleştirilirdi. Ritüellerde ortak noktalar tanrılara sunu ve kurban adaklarıdır. Diğer ortak diyebileceğimiz bir uygulama ise kötülüğün bir insan veya hayvana aktararak, geldiği yere yani düşman ülkesine geri taşınmasıdır. Ancak ritüeller arasında bazı uygulama farklılıkları vardır. Kizzuwatna kökenli *Zarpiya* Ritüeli’nde (CTH 757)²⁸ herhangi bir kadınla ilişkisi olmamış sekiz erkek çocuğun Luvice şarkı söylemesi²⁹ ve koruyucu olduğu düşünülen bazı nesnelerin kapıya vurulması, sürülmesi veya asılması,³⁰ Arzawa kökenli *Uhhamuwa* Ritüeli’nde (CTH 410)³¹ süslenen bir koç düşman ülkesine sürülmesi,³² Hapalla kökenli *Ashella* Ritüeli’nde (CTH 394)³³ süslenmiş bir kadınla

²¹ KBo 10.45 IV 37 vd.

²² Hans G. Güterbock, "Hittite Medicine", *Bulletin of the History of Medicine*, Sayı 36, 1962, s. 109 vd., Ünal, *Hitit Tıbbının Ana Hatları*, s. 475 vd. Aksi görüş için bkz. Cornelia Burde, "Hethitische Medizinische Texte", *StBoT*, Sayı 19, Harrassowitz, Wiesbaden 1974. Volkert Haas, *Magie und Mythen im Reich der Hethiter*, Merlin Verlag, Hamburg, 1977, s. 188 vd.

²³ Ünal, *Hitit Tıbbının Ana Hatları*, s. 483-485.

²⁴ Gaye Şahinbaş, *Hititler Devrinde Anadolu’da Anatomi ve Tıp*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1995, s. 204 vd.

²⁵ CTH 378.1; § 2-3

²⁶ KUB 14.8 Öy. 9-12

²⁷ KUB 14.8 Öy. 13-18.

²⁸ Frank Starke, "Die keilschrift-luwischen Texte in Umschrift", *StBoT*, Sayı 30, Harrassowitz, Wiesbaden, 1985, ss. 46-55. Benjamin Schwartz, "Ritual of Zarpiya of Kezzuwatna", *Journal of American Oriental Society*, Sayı 58, Cilt 2, 1938, ss. 334-353.

²⁹ KUB 9.31 Öy. II 9 vd.

³⁰ KUB 9.31 Öy. I 17, 24-25, II 25-26.

³¹ Billy J. Collins, "Hittite Canonical Compositions - Incantations: Purifying a House: A Ritual for the Infernal Deities", *The Context of Scripture*, Sayı 1, Canonical Compositions from the Biblical World, Leiden - New York - Köln, s. 162.

³² HT 1 Öy. II. 20 vd.

³³ Dinçol, M. Ali "Ashella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış", *Belleten*, Cilt 44, Sayı: 193, 1985, ss. 1-40

koçların birlikte düşman ülkesine salınması,³⁴ *Puliša* Ritüeli'nde (CTH 407)³⁵ kızgın olan bir tanrı için boğa, tanrıça için ise koyunun kulaklarına küpe takılması ve bu hayvanların düşman topraklarına salınması,³⁶ Arzavali Tapalazunauli Ritüeli'nde (CTH 424)³⁷ yine süslenen bir koçun düşman ülkesine gönderilmesi³⁸ gibi uygulamalar yapıyordu. *Maddunani* Ritüeli (CTH 425.1) ve *Dandanu* Ritüeli'nde de (CTH 425.2)³⁹ tanrılara sunularda bulunarak salgın tehlikesi atlatılmaya çalışılmıştır.

Salgına karşı gerçekleştirilen ritüellerin bir kısmının ordu içerisindeki salgını defetmeye yönelik olması (CTH 394, 407, 425.1-2) salgın ve dolayısıyla temizlik sorunun özellikle askeri seferlerde bir sorun olduğu varsayılabilir. Ritüellerin bir tanesi ise yalnızca bir yerleşmede ortaya çıkan bir salgınla ilgili (CTH 424) olması, yerel salgınların varlığını göstermektedir.

Söz konusu uygulamalar bir salgın hastalığın ortadan kalkması için elbette işe yaramayacaktır. Burada önemli olan husus bu uygulamaların insanların çözemedikleri bazı sorunların üstesinden geldiklerine yönelik psikolojik bir tutum geliştirmiş olmalarıdır. Yani bir çeşit psikoterapidir.⁴⁰ Günümüz modern toplumlarında azalmış olmakla birlikte, üstesinden gelemediğimiz sorunların çözümüne yönelik ritüellerimizin halen devam ettiğini kabul etmeliyiz.

Salgına karşı ritüellerle yapılan mücadelenin yanı sıra dualar dan da fayda beklenmiştir. Arinna Kenti'nin Güneş Tanrıçası'na yapılan bir dua (CTH 376), II. Murşili'nin tanrı Telipinu'ya duası (CTH 377) ve II. Murşili'nin toplanda dört duadan oluşan Veba Duaları (CTH 378.1-4) en iyi bilinen örneklerdir. Bu dualarda Arinna'nın Güneş Tanrıçası ile Telipinu özelde olsalar da II. Murşili'nin Veba Duaları'nda görüldüğü üzere tüm tanrılara karşı bir yakarış vardır. Tanrıların övülmesi, salgın durumunun anlatılması ve salgının verdiği zararın belirtilmesi, ardından da tanrılardan yardım dilenmesi bu duaların kurgusunun oluşturmaktadır. Yukarıda ifade edilen ve fallar aracılığı ile salgının neden ortaya çıktığına ilişkin açıklamalar bu dualarda karşımıza çıkmaktadır.⁴¹ Böylelikle fal sonucuna göre işlenmiş olan günahlar kabul edilir, günah çıkarılır, bağışlanması ve tanrının tekrar sakinleşmesi için tanrılara kefaret verilerek tanrıların salgını kaldıracakları varsayılmıştır.⁴² Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Telipinu örneğinde görülebileceği üzere tapınağını terk etmiş tanrının geri dönmesi ile de salgının sona ereceği varsayılarak tanrının geri gelmesi için sunular ve yakarışlarda bulunulmuştur.⁴³

Salgın harici durumlarla karşılaşıyor olsak da, bu ritüellere eşlik eden ve çeşitli otlardan yapılmış ilaçların kullanımı da söz konusuydu.⁴⁴ Ancak şu anki bilgilerimiz ışığında bu ilaçların tedavi konusunda büyük ölçüde değersiz olduğu söylenebilir. Bu nedenle bu ilaçların kullanımını da psikoterapi içinde ele alabiliriz.

Az sayıda örnekte karşımıza çıkmış olsa da salgın hastalıklara yönelik bir diğer yöntemin, salgının olduğu alandan uzaklaşmak olduğu da anlaşılmaktadır. Bir mektupta, *Aşušuha* kentinde yaşanan bir salgın nedeniyle, kralın kızı *Apadda*'nın bölgeden uzaklaştırılmasına karar verildiği aktarılmaktadır.⁴⁵ Bir diğer örnek ise II. Murşili'nin, salgından dolayı *Harziwana* kentine kaçmasıdır.⁴⁶

³⁴ KUB 9.31 Ay. III 30-54.

³⁵ Hans M. Kümmel, "Ersatzrituale für den hethitischen König", *StBoT*, Sayı 3, Harrassowitz, Wiesbaden, 1967, s. 114-115.

³⁶ KBo 15.1 23-43, 28-45.

³⁷ Guiseppe F. del Monte, "Un rituale contro la peste. La tavola antologica KUB XLI 17 e frammenti collegati", *Egitto e Vicino Oriente*, Sayı 18, 1995, ss. 173-182. Vladimir Souček, "Ein neues hethitisches Ritual gegen die Pest", *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung*, Sayı 9, 1963, ss. 164-174.

³⁸ KUB 41.17 Vs. I + KBo 64.14 Öy 1-13.

³⁹ Heinrich Otten ve Christel Rüster. "Textanschüsse und Duplikate von Bogazköy-Tafeln (81-90)." *ZA*, Sayı 72, 1982, ss. 139-141.

⁴⁰ Şahinbaş, *Hititler Devrinde Anadolu'da Anatomi ve Tıp*, ss. 206-212.

⁴¹ KUB 14.14 + KUB 19.1 Öy. 10 vd.

⁴² KUB 14.8 Ay. 14-19.

⁴³ CTH 376; KUB 24.3 Öy I 1 vd. CTH 377; KUB 24.1 + KBo 58.10 Öy I 8 vd.

⁴⁴ Burde, "Hethitische Medizinische Texte". Haas, *Magie und Mythen im Reich der Hethiter*, s. 188 vd.

⁴⁵ KBo 18.10 Öy. 2 vd.

⁴⁶ Houwink ten Cate, "Mursilis' North Western Campaigns Additional Fragments of his Comprehensive Annals", *Journal of Near Eastern Studies*, Sayı 25, 1966, s. 168 vd.

Sayıda az olsa da, modern anlamda salgınla mücadele konusunda alınmış en önemli önlem olduğu söylenebilir. Zira bu örnekler, salgının bulaşıcı bir hastalık olduğunun bilincinde olabileceklerini göstermektedir.

Sonuç

MÖ II. binyıl Anadolu'su hakkında önemli bir bilgi kaynağı olan Hititçe çivi yazılı belgelerde, bu dönemde yaşanmış salgın vakalarının, bugün tıp bilimizdeki hangi hastalıklara karşılık geldiği bilinmemektedir. Ancak hem yerel hem de bölgesel çapta çok sayıda ölüme neden olduğu anlaşılmaktadır. Salgınlardan temel gerekçeleri teolojik bilgiler ile açıklanmaya çalışılmıştır. Yani salgın tanrısal bir ceza olarak algılanmıştır. Ancak elbette ki, bu hastalıkların gerekçelerini de temizlik koşullarında aramak yerinde olur. Bu konuda da toplumda genel bir temizlik tutumunun var olduğunu dair güçlü işaretlerin olmadığı söylenebilir. Yerleşimler ve askeri seferler muhtemeldir ki, salgınlardan ortaya çıkması için uygun koşullara sahiptir.

Salgınlardan gerekçeleri teolojik olarak arandığından, salgınlardan mücadeleler de yine bu doğrultuda olmuştur. Tanrılara yakarma şeklindeki dualar, kefaretlar, sembolik ritüeller ile salgınlardan bertaraf edileceği varsayılmıştır. Salgınlardan bulaşıcı bir hastalık olduğu ve bulaşıcılığı azaltmak için izolasyona başvurulması ise az sayıda örnek ile görülmektedir.

Kaynakça

- ARCHI, Alfonso, "La peste presso gli Ittiti", *La Parola del Passato*, Sayı 179, 1978, ss. 81-89.
- BURDE, Cornelia, "Hethitische Medizinische Texte", *StBoT*, Sayı 19, Harrassowitz, Wiesbaden 1974.
- COLLINS, Billy J., "Hittite Canonical Compositions - Incantations: Purifying a House: A Ritual for the Infernal Deities", *The Context of Scripture*, Sayı 1, Canonical Compositions from the Biblical World, Leiden - New York - Köln, ss. 168-171.
- ÇEÇEN, Salih, "Çivi Yazılı Belgelerde Anadolu'da Salgın Hastalık", *Kafdağı*, Cilt 5, Sayı 1, 2020, s. 13-17.
- ÇEÇEN, Salih, "Koloni Devri Anadolu'sunda Tarihi ve Sosyal Olayların Asurlu Tüccarlar Tarafından Tarihleme Olarak Kullanılışı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, 1992, s. 49-59.
- DADDI, Franca Pecchioli, "Palace Servants and Their Obligations, *Orientalia*", Nova Series, Cilt 73, Sayı 4, Studi di Ittitologia in onore di Onofrio Carruba, 2004, ss. 451-468.
- DEL MONTE, Giuseppe F., "Un rituale contro la peste. La tavola antologica KUB XLI 17 e frammenti collegati", *Egitto e Vicino Oriente*, Sayı 18, 1995, ss. 173-182.
- DİNÇOL, M. Ali "Ashella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış", *Belleten*, Cilt 44, Sayı: 193, 1985, ss. 1-40.
- FRIEDRICH, Johannes, *Hethitisches Wörterbuch, Kurzgefasste kritische Sammlung der Deutungen Hethitischer Wörter (HW1)*, Heidelberg, 1952.
- FRIEDRICH, Johannes ve KAMMENHUBER, Annelies, *Hethitisches Wörterbuch, (zweite Reihe) HW2*, Heidelberg, 1975-1998.
- GOEDEGEBUURE, Petra M., GÜTERBOCK, Hans G., HOFFNER, Harry A. ve van den HOUT, Theo P. J., *Chicago Hittite Dictionary, Volume P*, Oriental Institute, Chicago, Illinois 1989, ss. 103-106.
- GÖTZE, Albrecht, "Die Pestgebete des Mursiliš", *KIF* 1, Ed. F. Sommer ve H. Ehelolf, 1930, ss. 161-251.
- GURNEY, Oliver R., "Hittite Prayers of Mursili II", *Annals of Archaeology and Anthropology*, Cilt 27, 1940, ss. 3-163
- HAAS, Volkert, *Magie und Mythen im Reich der Hethiter*, Merlin Verlag, Hamburg, 1977.

HAAS, Volkert, *Materia Magica et Medica Hethitica, Ein Beitrag zur Heilkunde im Alten Orient*, de Gruyter, Berlin, New York, 2003.

HOFFNER, Harry A., “An English-Hittite Glossary”, *Revue Hittite Et Asianique*, Cilt 25, Sayı 80, 1967.

KÜMMEL, Hans M., “Ersatzrituale für den hethitischen König”, *StBoT*, Sayı 3, Harrassowitz, Wiesbaden, 1967, s. 114-115.

OTTEN, Heinrich ve RÜSTER, Christel. “Textanschnsse und Duplikate von Bogazköy-Tafeln (81-90).” *ZA*, Sayı 72, 1982, ss. 139-141.

SCHWARTZ, Benjamin, “Ritual of Zarpia of Kezzuwatna”, *Journal of American Oriental Society*, Sayı 58, Cilt 2, 1938, ss. 334-353.

SOUČEK, Vladimír, “Ein neues hethitisches Ritual gegen die Pest”, *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung*, Sayı 9, 1963, ss. 164-174.

STRAUB, Rita, *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna. Ein Beitrag zur Erforschung hethitischer Ritualtradition und Kulturgeschichte*. De Gruyter, Berlin, 2006

SÜEL, Aygöl, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*, AÜDTCFY No: 350, Ankara, 1985.

STARKE, Frank, Die keilschrift-luwischen Texte in Umschrift, *StBoT*, Sayı 30, Harrassowitz, Wiesbaden, 1985, ss. 46-55.

ŞAHİNBAŞ, Gaye, *Hititler Devrinde Anadolu'da Anatomi ve Tıp*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1995

TEN CATE, Houwink, 1966: “Mursilis’ North Western Campaigns Additional Fragments of his Comprehensive Annals”, *Journal of Near Eastern Studies*, Sayı 25, 1966, ss. 162-191.

ÜNAL, Ahmet, “Hitit Tıbbının Ana Hatları”, *Belleten*, Sayı 44, Cilt 175, 1980, ss. 475-495.

ÜNAL, Ahmet, “Hititler Devri Anadolu'sunda Temizlikle İlgili Araştırmalar: Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar”, *Uluslararası 1. Birinci Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Çorum-Türkiye 19-21 Temmuz 1990, Ankara 1992, 186-207.

ÜNAL, Ahmet, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2016.

MOĞOLLAR ZAMANINDA İSLÂM TOPLUMLARINDA GÖRÜLEN BAZI DOĞAL ÂFETLER VE SALGIN HASTALIKLAR

Eyyüp YILMAZ*

Giriş

13. yüzyılda Orta Asya'da kurularak büyük bir hızla cihan imparatorluğuna yükselen Moğollar, bilhassa Cengiz Han (1206-1227)'in sahip olduğu kârizma hasebiyle emsalsiz bir genişleme gücüne sahip olmuştur.¹ Kurucu liderin ölümünden sonra da halefler öncülüğünde muhtelif iklimlerin havasını soluyan Moğollar, birçok araştırmacıyı celbetmiş ve farklı çalışmaların konularını teşkil etmiştir. Çağdaş kaynaklara ve modern araştırmalara bakıldığında Moğollar'ı tarih sahnesine taşıyan Cengiz Han'ın, Moğollar için bir milat addedildiği görülecektir.² Gerçekten de Moğol tarihini, Cengiz Han'dan önce ve sonra diye ikiye ayırmak abartılı bir tasnif değildir. Zira Moğollar'ın gerçek anlamda askerî ve siyasî bir güç olarak ortaya çıkması Cengiz Han döneminde olmuştur.³

Cengiz Han'dan önce Moğollar'ın muhtelif kabilelere ayrıldığı ve sürekli savaş halinde oldukları bilinmektedir.⁴ Çocukluğundan beri yaşamış olduğu coğrafyanın ve makûs talihinin önüne set olarak koyduğu tüm zorlu imtihanları zekâsı, kabiliyeti ve yasaları⁵ sayesinde aşan Cengiz Han, 1206 kurultayında Moğollar'ı kendi idaresi altında toplamayı başarmıştır.⁶ Akabinde gerek İslâm tarihinin gerekse dünya tarihinin en önemli olaylarından biri olan Moğol istilâsını başlatmıştır.

Askerî ve siyasî bir deha addedilen Cengiz Han'ın başlatmış olduğu istilâ hareketinin seyrine bakıldığında her bir coğrafyada farklı akisler uyandırdığı görülmektedir. Ancak itiraf etmek gerekir ki oldukça geniş coğrafyalara yayılan istilâ hareketinin bütün izlerini takip etmek hiç de kolay değildir. Hatta Orta Asya'dan İran'a, oradan da Anadolu'ya uzanan istilâ hareketi sürecinde yaşanan gelişmeler bile başlı başına müstakil çalışmaların konuları olabilecek düzeydedir. Dolayısıyla burada bütün yönleriyle bir Moğol istilâsı tarihi ortaya koymaktan ziyade Türkistan, Hârizm, Horasan, İran, Irak, Suriye, Anadolu gibi muhtelif Türk-İslâm coğrafyalarında yaşanan bazı gelişmeler ana hatlarıyla ele alınacaktır. Akabinde mezkûr coğrafyalarda istilâ sürecini tecrübe eden İslâm toplumlarının sosyo-psikolojik ahvali göz önünde tutularak, Moğollar zamanında meydana gelen bazı doğal âfetler ve salgın hastalıklara temas edilecektir. Seçili bazı örnekler üzerinden insanların bu süreçte neler

* Arş. Gör. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Trabzon, eyyupyilmaz@ktu.edu.tr

¹ Igor de Rachewiltz, *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, Ed. John C. Street, University of Wisconsin 2015, giriş, s. XII; Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan- Ch'ao Pi-shi), *Moğolların Gizli Tarihi (Yazılışı: 1240)*, Çev. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, giriş, s. VII.

² Alâüddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. 1, Neş. Mirza Muhammed Kazvîni, Tahran 1389, s. 14-16; Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Çev. Lale Arslan, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2006, s. 291-292.

³ Cengiz Han'dan önce Moğollar için bkz: Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. 1, s. 14-16; Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 291-292.

⁴ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. 1, s. 15; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, Süryanice'den İngilizce'ye çeviren. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye çeviren. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999, s. 476; Moğollar'ın kökeni ve devlet olma süreci ile ilgili bkz: Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 293-297; Moğollar'ın dini ile ilgili bkz: Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2011.

⁵ Cüveynî, Cengiz Han'ın dostlarına ve düşmanlarına nasıl davranacağına dair bilgi verirken, onun herhangi bir kisanın hikâyesini; firavunlar ve kayserlerle ilgili tarih kitaplarını okumadığını; sırf kendi aklına ve tecrübelerine dayanarak ülke yönetmenin en güzel örneğini sergilediğini ifade etmektedir: Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 84-85.

⁶ *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, s. 43-61; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil ve Ayşe Bereket, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 135; Eyyüp Yılmaz, *Tasavvuf'un Anadolu'ya Yayılmasında Moğol İstilâsı'nın Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2015, s. 37.

yaşadığına yahut yaşayabilmek adına ne tür zorluklara katlandığına dair genel bir çerçeve de çizilecektir. Son olarak umutsuzluk ve karamsarlığın pençesinde kurtulamayan insanların yaşanan doğal âfetler ve salgın hastalıklara yüklemiş oldukları anlamlara yer verilecektir.

1. Bozkırda Kopan Fırtına: Moğol İstilâsı

Tarihte bazı yüzyıllar vardır ki coğrafyalar, devletler ve toplumlar için sadece bir yüzyıldan ibaret değildir. Mazileri çok eskilere dayanan kâdim devletler bu yüzyıllarda tarih sahnesinden çekilirken yeni filizlenen devletler de tarih sahnesindeki yerini almaya başlarlar. Ayrıca bu durum sadece coğrafyalar, devletler ve toplumlar için değil siyasi, sosyo-kültürel, dinî meşrep ve mektepler için de geçerlidir. Ödünç bir ifadeyle söylenebilir ki 13. yüzyıl bütün sancılılarıyla birlikte değişim ve dönüşümleri içinde barındıran Ortaçağ'ın en uzun yüzyıllarından biridir. Bu yüzyılda devletlerin akıbetini belirleyen ve toplumlar üzerinde yadsınamaz etkiler bırakan olayların başında hiç kuşkusuz Moğol istilâsı gelmektedir. Nitekim Orta Asya'nın kendine has iklim ve sert tabiat şartları içinde yaşayan Moğollar⁷, Cengiz Han liderliğinde birleşerek muhtelif coğrafyalar üzerine yapmış oldukları seferler neticesinde siyasi haritanın sınırlarını yeniden belirlemişlerdir.⁸

Cengiz Han, Orta Asya'dan Doğu Avrupa'ya kadar uzanan istilâ hareketinin ilk aşamasında 1209 yılına kadar sırasıyla Kırgız, Merkit, Nayman ve Uygurlar'ı idaresi altına almıştır.⁹ Müteahhir yıllarda diğer rakiplerini de bertaraf ederek sınırlarını azim ve kararlılıkla genişleten Cengiz Han, halkına vaad ettiği zengin ve huzur dolu hayat için 1211 yılında Çin'e doğru hareket etmiştir.¹⁰ Bilindiği üzere Çin, cihan hâkimiyeti iddiasına sahip birçok liderin hedefi olduğu gibi Hârizmşahlar Sultanı Alâeddin Muhammed (1200-1220)'in de gündemini işgal etmekteydi.¹¹ Fakat Cengiz Han ondan önce hareket etmiş ve 1214 yılında Çin'in başkentine ulaşmıştır.¹² Son derece önem arz eden bu sefer büyük bir zaferle sonuçlanmıştır. Zira *Tanrı'nın oğlunun*¹³ ülkesi bütün zenginliğiyle bozkırlardan kopup gelen yeni efendilerinin önüne serilmiştir.¹⁴

Cengiz Han, Çin seferinden sonra 1218 yılında eski düşmanları olan Güçlüğ'ün elinde bulunan Karahıtay topraklarını almış ve Hârizmşahlar ile komşu olmuştur.¹⁵ Her ne kadar Sultan Alâeddin Muhammed, yeni sınır komşusuna karşı ciddi önlemler almış olsa da yaşanan bazı gelişmeler kısa sürede iki devleti karşı karşıya getirmiştir. Bu noktada özellikle Otrar'da yaşanan olaylar ayrı bir önem taşımaktadır. Nitekim Moğollar ile Hârizmşahlar'ı kaçınılmaz bir savaşın eşiğine getiren hadiseler burada cereyan etmiştir. Rivayetlere göre, Cengiz Han'ın hazırlatmış olduğu ticaret kervanı Otrar'a vardığında vahim bir âkibete uğramıştır. Otrar valisi İnalçuk, Hintli bir tüccarın kendisine saygı

⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 82-83; B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı Moğol Göçebe Feodalizmi*, Çev. Abdülkadir İnan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 58-60.

⁸ Osman G. Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s. IX.

⁹ Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 30, 2005, s. 225; Osman G. Özgüdenli, "Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu", *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 223.

¹⁰ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 160-162.

¹¹ V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Kitap, İstanbul 2017, s. 407; İbrahim Kafesoğlu, *Hârizmşahlar Devleti Tarihi (485-618/192-1221)*, TTK Basımevi, Ankara 2000, s. 229; H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilâsı ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı Cengiz ve Hülâgü Dönemleri (612-656/1216-1258)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 129.

¹² Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 157; René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han-Timur*, Çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999, s. 262.

¹³ Abraham Cıstantin Mouradgea D'ohsson, *Moğol Tarihi*, Yayına Haz. Ekrem Kalan, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 63.

¹⁴ İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995, s. 31; Cengiz Han'ın Çin'e karşı başlatmış olduğu bu savaş 1234 yılında halefi Ögedey Han zamanında sona ermiştir. Bkz: Özgüdenli, "Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu", s. 223.

¹⁵ Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 409; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 265-269; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, s. 77; Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri*, s. 31-32; Özgüdenli, "Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu", s. 223.

duymadığını gerekçe göstererek mallarına el koyup onları hapsedirmiştir.¹⁶ Akabinde Sultan Alâeddin Muhammed'den de izin alarak onları öldürmüştür.¹⁷ Cûzcânî, İncuk'un altın ve gümüşe olan tamahı nedeniyle tüccarları ve onlarla birlikte gelen elçileri öldürdüğünü ifade etmektedir. Aynı müellife göre, o sırada hamamda bulunan bir deve çobanı bir yolunu bularak kaçmayı başarmış ve durumu Cengiz Han'a bildirmiştir.¹⁸ Yaşanan gelişmeleri öğrenen Cengiz Han harekete geçmiş ve Müslüman toplumlar üzerine istilâ hareketini başlatmıştır.¹⁹

Müslüman toplumlarının kaderini belirleyen Moğol istilâsının başlama nedenini sadece Otrar'da yaşanan olaylar ile açıklamak oldukça güçtür. Elbette buradaki olaylar ve akabinde Sultan Alâeddin Muhammed'in dönemin diploması kurallarına mugayir davranışları Cengiz Han'ı ve Moğollar'ı harekete geçiren nedenlerin başında gelmektedir. Ancak Moğollar'ın inanmış oldukları seçilmiş millet inancı ve peşi sıra gelen dünya devleti düşüncesini özellikle zikretmek gerekmektedir.²⁰ Çünkü Moğollar'ın dünya devleti düşüncesi, istilâ hareketi boyunca onlara büyük bir güç kaynağı olduğu gibi sonrasında kurdukları yeni siyasî oluşumların da temel dayanağı olmuştur.²¹ Ayrıca İslâm âleminin zenginliği ve Müslüman devletlerin Moğollar'a karşı davetkâr tutumu²² da onları harekete geçiren ve onlara yeni hedefler gösteren diğer nedenler arasında yer almaktadır.²³

Cengiz Han, mezkûr nedenler sonucunda 1218 yılında toplanan Moğol kurultayında savaş kararı almıştır. Müslüman müşavir ve tâcirlerin kendisine verdiği bilgilerden de hareketle Sultan Alâeddin Muhammed'e karşı harekete geçmiştir. Cengiz Han'ın bu kararı sadece Sultan Alâeddin Muhammed ve devletinin âkıbetini değil, aynı zamanda batıda bulunan diğer siyasî ve dinî oluşumu da doğrudan etkilemiştir. Öncelikle Ortaçağ'ın en büyük devletlerinden biri olan Hârizmşahlar, Asya bozkırlarından kopup gelen göçebe Moğollar ile yaşanan mücadeleler karşısında tutunamamış; yüzyıllar boyunca Türk-İslâm medeniyetinin başlıca ilim ve kültür merkezleri olan Semerkand, Buhara, Hârizm, Mâverâünnehir, Horasan ve İran gibi daha nice coğrafyalarını onların hâkimiyetine bırakmak zorunda kalmıştır.²⁴

Moğol istilâsı, ömrünü savaş meydanlarında geçiren Cengiz Han'ın 1227 yılında vefat etmesinden sonraki süreçte de devam etmiştir.²⁵ Kurucu liderin ölümünden sonra yeni bir döneme giren Moğollar, kısa bir duraklamadan sonra yeniden toparlanıp harekete geçmiştir.²⁶ Cengiz Han'ın halefi Ögedey Han (1227-1247), merkezde idarî ve askerî düzenlemeler yaptıktan sonra selefinin planladığı Yakındoğu seferi için Çurmagan Noyan'ı görevlendirmiştir. Cengiz Han mektebinden yetişmiş olan Çurmagan Noyan, Mugan ve Arrân'a yerleşerek İran ve Azerbaycan'da Moğol hâkimiyetini perçinlemiştir. Çurmagan Noyan'ın yaşamış olduğu sağlık sorunları nedeniyle görevi

¹⁶ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 395; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 233.

¹⁷ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi*, C. 12, Çev. Ahmet Ağırakça ve Abdülkerim Özyayın, Damar Yayınları, İstanbul 1987, s. 320; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 395.

¹⁸ Nihâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, Çev. ve Notlar. Mustafa Uyar, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 49-53.

¹⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 119-177; Cûzcânî'nin Moğol istilâ sürecine dair değerlendirmeleri için bkz: Minhâc-ı Sirâc Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, C. 1, Tashih. Abdu'l-Hayy Habîbî, Tahran 1389, s. 104-110.

²⁰ *Moğolların Gizli Tarihçesi*, Çev. Mehmet Levent Kaya, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 13-26; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 190; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 296; Özdemir, *Moğol İstilâsı ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, s. 53.

²¹ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 296.

²² Abbâsî halifesinin Moğollar'ı daveti ile ilgili tartışmalar için bkz: Kafesoğlu, *Hârizmşahlar Devleti Tarihi*, s. 243-246.

²³ Özdemir, *Moğol İstilâsı ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, s. 53.

²⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 119-177; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 61-76; Ötemiş Hacı, *Çengiz-nâme*, Haz. İlyas Kemaloğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 3; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 231-232; Özgüdenli, "Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu", s. 225-227.

²⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, 2019: 187-205; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 184-187.

²⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 158-184.

devralan Baycu Noyan ise 1243 yılında Türkiye Selçuklu Devleti'ne karşı kazandığı Köseadağ Savaşı ile birlikte Anadolu'da Moğol tahakkümünü sağlamıştır.²⁷

Ögedey Han'dan sonra yaklaşık iki yıl iktidarda kalan Güyük Han (1246-1248) dönemine bakıldığında Müslümanlar'ın oldukça zor şartlar altında yaşadığı görülmektedir. İçkiye ve kadına oldukça düşkün olduğu ifade edilen Güyük Han'dan sonra ise Batu'nun da desteğini alan Mengü (1251-1259), 1251 yılında Karakorum'da toplanan kurultayda Moğollar'ın büyük hanı seçilmiştir. Cengiz Han ile benzer fitrata sahip olduğu belirtilen Mengü Han döneminde Moğol İmparatorluğu artık tek bir merkezden yönetilemeyecek kadar geniş sınırlara ulaşmıştır. Oldukça genişleyen bu sınırları kontrol altında tutmak isteyen Mengü Han kardeşlerinden Kubilay'ı Çin'e, Hülâgû'yu ise İran'a göndermiştir. İran'da adeta bir hükümdar gibi karşılanan Hülâgû'nun bu seferi öncelikle Batinîler ve Abbasîler'i akabinde Memlûkler'i de doğrudan etkilemiştir.²⁸ Zira kendisine verilen emirleri yerine getirmek için harekete geçen Hülâgû, 1256 yılında Alamut Kalesi'ni alarak ilk görevini tamamlamış ve darbedilen paralara kendi adını da ekleyerek ilhanlığını duyurmuştur.²⁹ Batinîler meselesini büyük ölçüde çözüme kavuşturduktan sonra Bağdat üzerine sefer düzenlemiş ve 1258 yılında Hilâfet merkezinin topraklarında Moğol hâkimiyetini tesis etmiştir.³⁰ Bağdat'tan sonra Suriye ve Mısır'a doğru harekete geçen Moğollar'ın batı ilerleyişi 1260 yılında meydana gelen Aynicâlût Savaşı'yla son bulmuştur. Bu savaşla birlikte Moğollar'a karşı büyük bir zafer kazanan Memlûkler, Müslümanlar'ın yeni umudu hâline gelmiş ve bölgede kurulan yeni düzende yerlerini almıştır.³¹

2. İstilâ Sürecinde Meydana Gelen Bazı Doğal Âfetler ve Salgın Hastalıklar

Moğol istilâsına dair ana hatlarıyla özetlemeye çalıştığımız değişim ve dönüşüm sürecinde binlerce insan hayatını kaybetmiş, nice medeniyetler harap olmuş ve yerleşim yerleri birer virane hâline gelmiştir.³² Yaşanan gelişmeler karşısında İslâm toplumlarının dinî ve düşünsel yapıları başta

²⁷ Özgüdenli, "Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu", s. 228-232; Mustafa Uyar, *Moğollar ve Türkler (Tarihsel Bağlar)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020, s. 63-68; Köseadağ Savaşı ve Anadolu'da Moğol tahakkümün kurulmasına dair geniş bilgi için bkz: İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçuknâme*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 493-502; Moğol tahakkümü sürecinde Anadolu'da yaşanan gelişmeler ile ilgili geniş bilgi için bkz: Aksaraylı Mehmed oğlu Kerîmüddin Mahmud, *Müsâmeret ül-Ahbâr (Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi)*, Mukaddime ve haşiyelerle tahsis ve neşreden. Osman Turan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

²⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 497-505; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, Çev. İsmail Aka vd, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 13-18; Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s. 114-115; Sara Nur Yıldız, *Mongol Rule in Thirteenth-century Seljuk Anatolia: The Politics of Conquest and History Writing, 1243-1282*, C. 1, University of Chicago, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Chicago 2006, s. 1-20.

²⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 503-506; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 18; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 560; T. T. Allsen, *Politics of Mongol Imperialism Centralization and Resource Mobilization in the Reign of the Grand Qan Möngke 1251-59*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Minnesota Üniversitesi, Minnesota 1979, s. 38-63; T. T. Allsen, "Guard and Government in the Reign of The Grand Qan Möngke, 1251-59", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, C. 46, No. 2, 1986, ss. 495-521; Bertold Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, Çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s. 59-77; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 114-115; Hanifi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2010, s. 43.

³⁰ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 47; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsrî*, s. 162; Ebû'l-Ferec-İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, Çev. Şerafeddin Yaltkaya, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s. 34-35; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, s. 38-40.

³¹ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 58-59; Ebû'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 43; Kazvinî, *Târîh-i Güzide*, s. 478; Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War (1260-1281)*. Cambridge University Press, Cambridge 1996, s. 37-38; I. M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge University Press, New York 1984, s. 9-43; Spuler, *İran Moğolları*, s. 68; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 175; Eyyüp Yılmaz, "Moğol İstilâsına Dair İki Farklı Aktarım Biçimi: Tarihi Kaynaklar ve Menakıpnameler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S: 98, 2021, s. 45-46.

³² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 1-2; Moğollar zamanında İslâm toplumlarında yaşanan büyük değişim ve dönüşümlere dair müstakil çalışmalar ve bazı değerlendirmeler için bkz: Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih Orta Dönemlerde İslâm'ın Yayılışı*, C. 2, Çev. Komisyon, İz

olmak üzere sosyo-psikolojik ahvali de oldukça etkilenmiştir. Zira istilâ hareketi sadece siyasal çöküşe neden olmamış, aynı zamanda insanlarda korku ve şiddetin hâkim olduğu bir buhran meydana getirmiştir. Bu buhranı besleyen temel unsurun ise sürekli savaşmak zorunda kalan ve yapılan katliamlara şahit olan insanların taşıdıkları duygular olduğunu söylemek mümkündür.³³ Elbette içinde karamsarlık ve umutsuzluğu barındıran bu duyguların yaşanmasında istilâ sürecinde meydana gelen bazı doğal âfetler ve salgın hastalıkların da etkileri yadsınmamalıdır. Çünkü çağdaş müelliflerin kaleme aldığı eserlere bakıldığında bahsi geçen zaman zarfında insanların sosyo-psikolojik ahvalini anlamamıza katkı sağlayacak birtakım kayıtlara rastlanmaktadır. Müelliflerin nakletmiş olduğu kayıtlar dikkatlice incelendiğinde istilâ hareketinin başladığı yıllardan itibaren İslâm dünyasının muhtelif coğrafyalarında bazı doğa olaylarının, büyük felaketlerin yahut salgın hastalıkların sayısında bir artış olduğu görülmektedir. Bu bağlamda 1220 yılında Bağdat'ta yaşanan şiddetli fırtınalar, büyük tahribata neden olan yıldırımları; 1222-23 yılları arasında Irak, el-Cezîre, Diyâr-ı Bekr, Suriye gibi muhtelif bölgelerde tarım ürünlerini mahveden çekirge istilâlarını, şiddetli kuraklık ve bunların neticesinde yaşanan pahalılığı; 1224 yılında Bağdat'ta yağın şiddetli yağmurlar ve akabinde yaşanan büyük sel felaketlerini; 1225 yılında Bağdat başta olmak üzere muhtelif bölgelerde yağın yoğun kar yağışı ve soğuklar nedeniyle yaşanan ölümleri; aynı yıllarda merkez üssü Musul olmak üzere el-Cezîre, Irak ve çevre bölgelerde yaşanan depremleri; yine aynı yıllarda Musul, el-Cezîre ve Suriye'de insanları açlıktan kedi ve köpek eti yemeye mecbur bırakan kıtlıklar ve akabinde yaşanan toplu ölümleri bu süreçte yaşanan doğa olaylarına ve büyük felaketlere örnek olarak göstermek mümkündür.³⁴

İslâm dünyasında Moğol istilâsının etkilerinin devam ettiği bir dönemde meydana gelen bu olayların yanı sıra yine aynı dönemde oldukça sık rastlanan bir diğer felaket de salgın hastalıklardır. Bu salgın hastalıkların başında vebayı özellikle zikretmek gerekmektedir.³⁵ Nitekim daha önceki yüzyıllarda³⁶ da görülmesine rağmen vebadan kaynaklı ölümler 13. ve 14. yüzyıllarda büyük bir artış

Yayıncılık, İstanbul 1993; Osman Gazi Özgüdenli, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009; Kemal Ramazan Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016; Patricia Blessing, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası Rum Diyarında İslami Mimari (1240-1330)*, Çev. Merve Özkılıç, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018; Mustafa Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı (Orta Çağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

³³ George Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran: A Persian Renaissance*, Routledge Curzon, London and New York 2003, s. 229-230; Eyüp Öztürk, *Velilik ve Delilik Arasında İbnü's-Serrâc'ın Gözünden Muvelleh Dervişler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s. 51-53.

³⁴ İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi*, s. 372-410; Muhammed Said Güler, *Moğol İstilâsı ve Aynicâlût Savaşı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, s. 335-337; Selçuklular döneminde yaşanan depremlere dair müstakil bir çalışma için bkz: Feda Şamil Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Meydana Gelen Depremler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 16, S. 27, 1992, ss. 13-32; Ortadoğu'da, 10. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak 13. yüzyıl ortalarına kadar geçen süreyi kapsayan dönemde meydana gelen bazı doğal âfetler ve salgın hastalıklara dair müstakil bir çalışma için bkz: Emin Kırkıl, "Cizreli Bir Orta çağ Tarihçisi: İbnü'l-Esir'in Kaleminden Ortadoğu'da Doğal Âfetler ve Salgın Hastalıklar (10-13. yy.)", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 6 (Salgın Hastalıklar Özel Sayısı), 2020, ss. 43-56; Ortaçağ boyunca Antakya şehrinde meydana gelen doğal âfet ve salgın hastalıklara dair müstakil bir çalışma için bkz: Selim Kaya-Rahime Kıyılı, "Antakya'da Ortaçağ'da Meydana Gelen Doğal Âfet ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 12, 2009, ss. 403-418; Eski devirlerden itibaren önemli bir yerleşme yeri olan Herât bölgesinde meydana gelen doğal felaketler ve salgın hastalıklar için bkz: Mustafa Şahin, "Ortaçağ'da Herât Bölgesinde Meydana Gelen Kıtlıklar, Bazı Doğal Felaketler ve Salgın Hastalıklar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 36, 2015, ss. 380-390.

³⁵ Ortaçağ'da salgın hastalıkların ortaya çıkma nedenleri ve vebanın toplumsal sonuçlarına dair bir değerlendirme için bkz: Haydar Akın, "Felaket Geliyorum Demişti: Ortaçağ'da Yaşanan Büyük Veba Salgını ve Toplumsal Yaşamdaki Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme", *Kebikeç*, S: 46, 2018, ss. 247-296.

³⁶ Selçuklular döneminde yaşanan veba salgınına dair müstakil bir çalışma için bkz: Feda Şamil Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 15, S. 26, 1991, ss. 27-57; Erken dönem İslâm tarihinde yaşanan doğal âfet ve salgın hastalıklar için bkz: Mustafa Güneş, *Emeviler ve Abbasiler Döneminde Doğal Âfetler ve Salgın Hastalıklar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2018.

göstermiştir.³⁷ Bu hususta dönemin müelliflerinin rivayetleri son derece dikkat çekicidir. Yafî'ye göre 1295-1296 yılında Mısır'da veba ve kıtlık nedeniyle günde yaklaşık 1500 cenaze kaldırılmıştır. Yaşanan toplu ölümler karşısında insanları ayrı ayrı defnetmek mümkün olmadığından ölenlerin cesetleri açılan çukurlara toplu şekilde gömülmüştür.³⁸ Harîrî'ye göre ise Mısır'da Eyyûbî hükümdarı Melik Âdil (1200-1218)'in tahta çıktığı sene veba ve kıtlık nedeniyle binlerce insan ölmüştür. Sadece Melik Âdil'in masraflarını karşılayarak defnettiği kişi sayısı 220 bin olarak ifade edilmektedir. Defnedilmeye imkân bulunmayan insanların cesetleri ise köpekler tarafından parçalanmıştır.³⁹ Muhtelif coğrafyaları etkisi altına alan vebaya dair bizlere bilgi veren bir diğer müellif de ünlü seyyah İbn Battûta'dır. Gezdiği yerlerde vebanın yol açtığı ölümleri şehir şehir haber veren İbn Battûta, Halep'te bulunduğu sırada hastalığın Gazze'yi sardığını ve günde bini aşkın insanın öldüğünü öğrenmiştir. Humus'a gittiğinde vebanın orayı da etkisi altına aldığına ve günde yaklaşık 300 kişinin öldüğüne şahit olmuştur. Dımaşk'a döndüğünde ise bu şehirde de veba nedeniyle günde 2400 kişinin öldüğünü ve insanların hastalıktan kurtulmak için üç gün oruç tutarak mescidlerde Allah'a dua ettiğini görmüştür. Hastalığın İskenderiye ve Kahire'yi de oldukça etkili olduğunu belirten İbn Battûta, Fas yolculuğu esnasında annesinin de vebadan öldüğünü haber almıştır.⁴⁰

Yaşanan bu felaketler karşısında insanlar, hayatta kalabilmek için katlanılması oldukça güç mücadeleler vermişlerdir. Her şeyden önce ifade etmek gerekir ki meydana gelen doğal âfetler ve salgın hastalıklar beraberinde ölümlere yol açan büyük kıtlıklar getirmiştir.⁴¹ Kıtlık zamanlarında kimileri ihtiyaç duydukları temel besin maddelerine oldukça yüksek bedeller ödemiş, kimileri ise yaşamlarını devam ettirebilmek için farklı yollara temayül etmek zorunda kalmışlardır. At, eşek, katır, köpek yahut kedi gibi ele geçirebildikleri hayvanların etlerini yemek bahsi geçen yollardan sadece biridir.⁴² İnsanların iaşelerini temin etmek için çocuklarını satması veya ölen kimselerin etlerini yemesi ise bir diğer yol olarak karşımıza çıkmaktadır. Şayet bu zamanları kayıt altına alanlar, yaşananları abartılı bir üslupla tasvir etmiyorsa durumun daha da vahim bir hâl aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim bazı müellifler anne ve babaların, ölen çocuklarını bile yemekten çekinmediğini; yiyecek çocuk yahut leş kalmayınca kuvvetli olanların zayıf, yoksul ve kadınlara musallat olduğunu; kimilerinin eşlerini öldürdüğünü kimilerin ise evlerine çağırarak insanları katlettiğini ifade etmektedir. Hatta katledilen insanlar arasında insanları tedavi etmek için evlere giden hekimlerin bile olduğu belirtilmektedir.⁴³ Bu hususta hekimlerin neler yaşadığını resmeden İbn Kesîr, son derece ilginç bir örnek sunmaktadır. Müellife göre, varlıklı olduğunu belirten bir adam, mütehassis bir hekimi evine çağırarak, hekim korkarak da olsa bu teklifi kabul etmiştir. Büyük bir ihtimalle bu adam, hekimin korkularını bertaraf etmek yahut onun güvenini kazanmak için yolda karşılaştığı insanlara sadakalar dağıtmıştır. Her ne kadar adam bu yolla hekimi evine kadar götürmeyi başarsa da hedefine ulaşamamıştır. Zira hekim geldikleri evin ne derece harap olduğunu görmüş ve korkularının yersiz olmadığını anlamıştır. Evin içinde pusuda bekleyen adamlar: “Bize av olarak bunu mu getirdin?”

³⁷ İbnü'l-Esîr, *El-Kamil Fi't-Tarih*, s. 410; 11. ve 14. yüzyıllarda Anadolu ve çevresinde görülen veba, çiçek, sıtma ve cüzzam gibi hastalıklara dair müstakil bir çalışma için bkz: Murat Kara, *XI. ve XIV. Yüzyıllarda Anadolu ve Civar Bölgelerde Hastalıklar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2008.

³⁸ el-Yafî, Afifuddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemânî, *Mirâtu'l-Cenân ve İbretu'l-Yakzân fi Ma'rifeti Havâdisi'z-Zamân*, Beyrut 1970, s. 227-228'den naklen Öztürk, *Muvelleh Dervişler*, s. 55-56.

³⁹ el-Harîrî, Ahmed b. Ali el-Mağribî, *Kitabı Muntehabi'z-Zamân fi Târîhi'l-Hulefâ ve'l-Ulemâ ve'l-Âyân*, C. 2, tah. Abduh Halife, Beyrut 1993, s. 323-324'den naklen Öztürk, *Muvelleh Dervişler*, s. 56.

⁴⁰ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C. 2, Çeviri, İnceleme ve Notlar. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 924-930.

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *El-Kamil Fi't-Tarih*, s. 409-410; 13. yüzyılın yarısına kadar Türk-İslâm dünyasında yaşanan kıtlıkların hangi sosyal problemlere yol açtığına dair bazı değerlendirmeler için bkz: Murat Serdar, “XIII. Yüzyılın Yarısına Kadar Türk-İslam Dünyasında Kıtlığın Sebep Olduğu Sosyal Meseleler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 41, 2019, ss. 246-254.

⁴² İbnü'l-Esîr, *El-Kamil Fi't-Tarih*, s. 409; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, C. 13, Çev. Mehmet Keskin, Çağ Yayınları, İstanbul 1994, s. 104-107.

⁴³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, s. 104-105; Öztürk, *Muvelleh Dervişler*, s. 54-55.

sorusu karşısında hekim kendisine kurulan tuzaktan emin olmuş ve can havliyle oradan kaçmayı başarmıştır.⁴⁴

3. İstilâ Sürecinde Meydana Gelen Felaketslere Dair Bazı Değerlendirmeler

Moğollar zamanında meydana gelen bazı doğal âfetler ve salgın hastalıklara dair rivayetlerde görüldüğü üzere her bir müellif farklı bir hikâyeye nakletmektedir. Ortaçağ tarih yazımında oldukça sık rastlanılan olayların abartılarak tasvir edilmesi hususu göz önünde tutularak kaynakların sunmuş olduğu bilgilere ihtiyatla yaklaşmakta fayda vardır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki abartılı da olsa bu tasvirler dönemin genel atmosferini yansıtmaya bakıldığında önem arz etmektedir. Zira bu süreci tecrübe eden insanların ne tür hikâyeler ürettikleri yahut insanlar arasında hangi olayların daha fazla ilgi gördüğünü anlamak için bu tasvirlerle ihtiyaç duyulmaktadır.

Yukarıdaki rivayetlerde geçen tasvirlerin yanı sıra istilâ sürecinde meydana gelen bazı felaketslere dair yapılan değerlendirmeler de Ortaçağ insanının dinî ve düşünsel yapılarını anlamamıza büyük katkılar sağlamaktadır. Zira toplumlara yön veren dinlerin ve bu dinler bünyesinde varlık gösteren düşüncelerin muhtelif sistemler olarak ortaya çıkması dönemin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel şartlarıyla doğrudan alakalıdır.⁴⁵ Bu bağlamda istilâ sürecinde meydana gelen bazı olaylar da mezkûr iddiayı destekleyen son derece güzel örnekler sunmaktadır. Bu örneklere geçmeden önce ifade etmek gerekir ki tarih boyunca bazı insanlar, meydana gelen felaketsleri “kıyamet alâmeti” yahut “daha sonra meydana gelecek daha büyük felaketslerin habercisi” olarak kabul etmiştir. Tamamen kaderci bir anlayışı benimseyenler ise, meydana gelen felaketsleri yaratıcının kendilerini sınamak, ikaz etmek, itaata sevk etmek, sabretmeye teşvik etmek yahut cezalandırmak için bir araç olarak kullandığına inanmaktadır.⁴⁶ Bu tür kabuller ve inançlar istilâ sürecinde meydana gelen bazı felaketslerde de karşımıza çıkmaktadır. Nitekim İslâm toplumlarında Moğol istilâsı başlı başına büyük bir felaket addedilirken, bu süreçte meydana gelen muhtelif olaylara da oldukça farklı anlamlar yüklenmiştir.

Olaylara yüklenen anlamlar dikkatlice incelendiğinde yaşanan felaketslerin başta Moğol istilâsı olmak üzere dönemin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel şartlarıyla açıklandığı görülmektedir. Özellikle Moğol istilâsının ikinci safhasında yaşanan felaketslere dair değerlendirmeler bu hususta oldukça ilgi çekicidir. Nitekim 1254 yılından itibaren Bağdat ve çevresinde yaşanan şiddetli yağmurlar, dolu yağışları, gökyüzünün kararması; Dicle'nin taşması sonucu tarlaların sular altında kalması; Fırat'ın ve etrafındaki setlerin yıkılmasıyla muhtelif bölgelerde görülen büyük sel felaketsleri; 1255 yılında Musul ve Bağdat'ta görülen şiddetli yağmurlar ve akabinde yaşanan su baskınları nedeniyle Dârü'l-Hilâfe (Hilâfet Sarayı) dâhil olmak üzere birçok binanın harabeye dönmesi; Câmî'ü'l-Mansûr ve Câmî'ü'l-Mehdî başta olmak üzere bazı camilerin ve zâviyelerin sular altında kalması ve daha nice felaketsler mezkûr sosyo-psikolojik ahvale bağlı olarak “yakın zamanda meydana gelecek daha büyük felaketslerin habercisi” olarak değerlendirilmiştir.⁴⁷ Bu tür genel değerlendirmelerin yanı sıra yaşanan olayları istilâ hareketinin seyrine bağlı olarak yorumlayanlar da olmuştur. Bu hususta ise Bağdat'ın işgalinden yaklaşık iki yıl önce meydana gelen “Kâbenin örtüsünün yere düşmesi” olayı zikredilmeye değerdir. Hatırlanacağı üzere, istilâ sürecinde yaşanan

⁴⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, s. 104-105.

⁴⁵ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, Haz. Süleyman Uludağ Dergâh Yayınları, İstanbul 2014, s. 95-144; Abdulkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014, s. 155-222.

⁴⁶ Hasan Bulut, “Salgın Bir Hastalık Olarak Vebânın Dinî Açıldan Yorumlanması”, *Academic Knowledge*, 3/1, 2020, s. 4-10; Deprem, sel, fırtına gibi doğal âfetler; veba, verem ve koronavirüs gibi salgın hastalıkların “ilâhî bir ceza” olup olmadığına dair tartışmaların yer aldığı müstakil bir çalışma için bkz: Muhammet Karaosman, “Kur'an'dan Hareketle Doğal Âfetlerin ve Salgın Hastalıkların İlâhî Bir Ceza Olarak Nitelendirilmesi Sorunu”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 3 (Özel Sayı), 2020, ss. 99-120.

Tarih boyunca ortaya çıkan Kara Veba, Kolera, Grip, Tifo, Domuz Gribi ve son olarak da Covid-19 (koronavirüs) gibi salgınlar arasındaki benzerliklerin siyasi, iktisadi, toplumsal ve ekonomik yönden gündelik hayatımıza yansımaları üzerine bir değerlendirme için bkz: İlyas Uçar, “İslam Tarihi'nin İlk Pandemisi Amvâs Vebası ile Covid-19 (Koronavirüs) Arasındaki Benzerliklerin Gündelik Hayatımıza Yansımaları”, *Mütefekkir*, 8/15, 2021, ss. 23-43.

⁴⁷ Güler, *Moğol İstilâsı*, s. 337-338; Bu süreçte meydana gelen doğal âfetler ve büyük felaketslere dair geniş bilgi için bkz: İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, s. 329.

gelişmelerin genel çerçevesi çizilirken ifade edildiği gibi Bağdat, planlanan istilâ hareketinin bir sonucu olarak Moğollar tarafından işgal edilmiş ve Abbasîler'e son verilmiştir. Buna rağmen Abbasîler'in tarih sahnesinden çekilmesini yaşanan siyasi gelişmelerden bağımsız olarak değerlendirenler de olmuştur. Yapılan bu değerlendirmeyi kısaca şöyle özetlemek mümkündür. Yaşanan bazı büyük salgınlar, kıtlıklar ve felaketler nedeniyle yaklaşık dört sene Hicaz'a dışarıdan hacı adayı gelmediğinden Halife Müsta'sım-Billâh, Kâbe'nin örtüsünü yenilememiştir. Tam da bu yıllarda Mekke'de meydana gelen fırtına sebebiyle yıpranan Kâbe'nin siyah örtüsü yere düşmüş ve neticede Kâbe bir süre örtüsüz kalmıştır. Aslında neden sonuç ilişkisi açısından son derece olağan bir durum gibi görünen bu gelişme, bazı müellifler tarafından Abbasîler'in çöküşüne bir işaret ve *Moğol belâsına* bir delâlet olarak nakledilmiştir. Bu iddiaya gerekçe olarak da Kâbe'yi bakımsız bırakarak İslâm'ın hizmetkârlığı görevini yerine getiremeyen Abbasîler'in artık Müslümanlar üzerinde bir hâkimiyetleri kalmadığı gösterilmiştir.⁴⁸

Benzer yaklaşımların örneklerini çoğaltmak mümkündür. Zira Moğollar'ın batıdaki temsilcisi addedilen İlhanlılar'ın kurucusu ve ilk hükümdarı olan Hülâgû'nun (1256-1265), İslâm ülkelerini işgal için harekete geçtiği süre zarfında yahut sonrasında yaşanan bazı gelişmeler de yine aynı minvalde değerlendirilmiştir. Özellikle Anadolu'da Moğol tahakkümünün kurulması, Alamut kalesinin alınması ve Bağdat'ın işgal edilmesi gibi Ortaçağ İslâm dünyası için son derece önem arz eden bazı gelişmeler bu tür yaklaşımlara zemin hazırlamış ve insanlarda kıyâmet beklentilerini oldukça artırmıştır. Öyle ki meydana gelen her bir olay farklı bir kıyâmet alâmeti olarak görülmeye başlanmıştır. 1256 yılının "felaketler yılı" olarak nitelendirilmesi mezkûr duygular ve beklentilerin bir yansıması olarak görülebilir.⁴⁹ Peki, insanları bu duygu ve beklentilere sevk eden olaylar nelerdir? İnsanlardaki bu karamsarlığın sebebi nedir? Tarihin hemen her safhasında yaşanması ihtimal dâhilinde olan bu olaylara neden bu anlamlar yüklenmiştir? Her şeyden önce, önemine binaen bir kez daha vurgulanmalıdır ki Müslüman toplumlar, Moğol istilâsını başlı başına büyük bir felaket olarak kabul etmiştir. Bu noktada İbnü'l-Esir'in nakletmiş olduğu bilgiler son derece önemlidir. Zira İbnü'l-Esir, Moğollar'ın istilâ sürecini uzun bir süre kaleme almaktan çekindiğini, bunları yazmanın gereğine inandığı hâlde, yaşananları kaydetmeyi hiç istemediğini itiraf ederek sözlerine başlamaktadır. İstilâ sürecine dair kayıtlara geçmeden önce ise: "Keşke annem beni doğurmasaydı, keşke bu büyük felaketten evvel ölüp gitseydim! Adım ve sanım unutulsaydı da bu olayla karşılaşmasaydım" gibi ifadeleri sözlerine eklemektedir. Bu denli duygu yüklü cümlelerle sözlerine başlayan müellif, istilâ hareketi boyunca yaşananları insanlık tarihi boyunca meydana gelen büyük olaylarla karşılaştırarak "Moğol felaketinin" daha büyük olduğuna kanaat getirmektedir. Her ne kadar müellifin bazı olayları oldukça abarttığı bilinse de gerçekten de yaşananları "büyük bir felaket" olarak kabul etmek gerekmektedir.⁵⁰ Çünkü "İslâm'ın kubbesi" ve "Doğu'nun Medine'si" olarak tarif edilen Buhara'da meydana gelen olaylar bile bu iddiayı destekler mahiyettedir.⁵¹ Buhara'da yaşananların yanı sıra Moğollar'ın Orta Asya, Türkistan, Hârizm, Horasan, İran, Irak, Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Suriye'de yaptıkları tahribat ve verdikleri zayıyat da çeşitli kaynaklar ve görgü şahitleriyle tespit edilmiş ve harabelerin durumu asırlarca sonra bile tasvir edilmiştir.⁵² Yapılan bu tasvirlerle bakıldığında insanların bazı şehirlerde aylar süren kuşatmalarda kıtlıkla imtihan olduğu, bazı şehirlerde ise Moğollar'a direndikleri için kılıçtan geçirildiği görülmektedir.⁵³ Ayrıca Moğollar'ın yapmış olduğu katliamların duyulmasıyla korku ve panik havası diğer şehirlere de yayılmış ve bu

⁴⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, s. 321; M. W. Dols, *The Black Death in the Middle East*, Princeton University Press, Princeton 1977, s. 143-194; Daha geniş bilgi için bkz: Güler, *Moğol İstilâsı*, s. 337-338.

⁴⁹ Güler, *Moğol İstilâsı*, s. 346.

⁵⁰ İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih*, s. 316-318.

⁵¹ İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih*, s. 316-318; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 130; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s. 483-484; Moğollar zamanında yaşanan gelişmeleri bizzat tecrübe eden Necmeddîn-i Kübrâ, Bahâeddin Veled, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve Hacı Bektaş-ı Velî gibi öncü mutasavvıfların sürece dair gözlemleri için bkz: Yılmaz, "Moğol İstilâsına Dair İki Farklı Aktarım Biçimi", s. 41-64.

⁵² İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih*, s. 316; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 486.

⁵³ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 119-125.

şehirlerde yaşayan insanlar kısa zaman içinde kendiliğinden teslim olmuşlardır.⁵⁴ Cüveynî'nin Arap şairinden ödünç aldığı “(Moğollar) öyle heybetliyidiler ki ne gök gürültüsü ne de şimşek onlar gibi gürleyip ses çıkaramazdı” mısraları ise hem çağdaş bir tarihçinin Moğol tasavvurunu hem de dönemin genel atmosferini yansıtmaya bakımdan son derece önem arz etmektedir.⁵⁵

İbnü'l-Esir ve Cüveynî gibi istilâ sürecini bizzat tecrübe eden müelliflerin ifadelerinden hareketle Müslüman toplumların Moğol istilâsını neden büyük bir felaket olarak gördüklerini anlamak mümkündür. Henüz Moğol istilâsı gibi “büyük bir felaket” devam ederken bu süreçte meydana gelen bazı doğal âfetler ve salgın hastalıklar ise umutsuzluk ve karamsarlık içinde bulunan insanları mezkûr duygu ve düşüncelere sevk etmiştir. Böylece meydana gelen her bir olaya, bu duygu ve düşüncelerin hâkim olduğu oldukça farklı anlamlar yüklenmiştir. 1256 yılında Mescid-i Nebevî'de çıkan büyük bir yangında da benzer bir durum karşımıza çıkmaktadır. Rivayetlere göre, Mescid-i Nebevî'nin temizliğinden sorumlu olan Ebû Bekr el-Merâgî, 22 Eylül Cuma gecesinde kılınan terâvih namazından sonra elinde bulunan kandil ile birlikte Mescid'in ambarına girmiştir. Yanmakta olan kandilin fitili yere düşmüş ve ambarda büyük bir yangın meydana gelmiştir. Ebû Bekr el-Merâgî'nin de ölümüne neden olan bu yangın sonucu Mescid-i Nebevî büyük bir hasar almıştır. Bir türlü kontrol altına alınamayan yangın Hz. Peygamber'in hücrelerine de sıçramış ve hücrenin tavanını harap etmiştir. Sabah olduğunda Müslümanlar'ın Cuma namazını kılmak için farklı bir mescid aramaları ise yangının boyutlarını ortaya koyan bir diğer husus olarak kayıtlara geçmiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi neden sonuç ilişkisi bağlamında ele alındığında bu olayın yaşanması oldukça doğal görünmektedir. Ancak Müslümanlar'ı oldukça derinden etkileyen bu olaya dair yapılan bazı değerlendirilmeler, oldukça hayret uyandırmaktadır. Zira “felaketler yılında” meydana gelen bu yangın Hz. Peygamber'in bazı hadislerinden de yararlanılarak kıyâmet âlâmetlerinden biri addedilmiştir. Bununla birlikte yaşanan bu gelişmeleri başta Müslümanlar'ın dinî riyasetini temsil eden hilâfet merkezi başta olmak üzere bütün İslâm coğrafyasının Moğollar tarafından işgal edeceğinin habercisi olarak kabul edenler de olmuştur.⁵⁶

Sonuç

Tarih boyunca insanlar kuraklık, kıtlık, deprem, yangın, sel, fırtına gibi doğal âfetler; veba, çiçek, sıtma, cüzzam, kolera, grip ve tifo gibi daha nice salgın hastalıklar ile mücadele etmiştir. Genellikle insan yaşamını olumsuz yönde etkileyen bu felaketlere karşı gerekli önlemler alınmadığından ölümler kaçınılmaz olmuştur. İnsanların maruz kaldıkları ölümlerin yanı sıra bu felaketlerin yaşandığı coğrafyalardaki hayvanlar ve bitkiler de oldukça etkilenmiştir. Bununla birlikte doğal âfetler ve salgın hastalıkların toplumların dinî ve düşünsel yapıları başta olmak üzere psiko-sosyolojik ahvalini de şekillendirdiğini söylemek mümkündür. Bu çalışmada da görüldüğü üzere, Moğol istila sürecinde İslâm toplumlarında yaşanan bazı gelişmeler bu iddianın somut örneklerini

⁵⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 123; İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih*, s. 325; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 56-57; H. Ahmet Özdemir, “Moğol İstilâsından Bazı Öğrenilmiş Çaresizlik Örnekleri”, *SÜİFD*, C. 29, 2010, s. 26.

⁵⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 120; Elbette Ortaçağ toplumlarında Moğol tasavvurunun oluşmasında sadece Müslüman tarihçiler değil aynı zamanda gayrimüslim tarihçiler de önemli roller oynamışlardır. Bu hususta da özellikle Ermeni tarihçilerin kayıtlarına bakıldığında ana hatlarıyla iki farklı Moğol tasavvuru göze çarpmaktadır. Bazı Ermeni tarihçiler Moğollar'ı “barışçı” ve “iyiliksever” olarak görürken, diğer bazı tarihçiler ise Moğollar'dan korku ve nefretle söz etmektedir. Hatta onları “kan içici”, “acımasız”, “sert ve vahşi” olarak nitelendirmişlerdir. Söz konusu tarihçilere göre, Moğollar yüzünden devletlerinin başına gelmeyen belâ kalmamış ve Ermeniler'e “tarihin anlatabileceği” her şeyi yaşatmışlardır. Burada bir parantez açılarak ifade edilmelidir ki, Ermeni tarihçiler arasında iki farklı Moğol tasavvurunun olması, Moğollar'ın onlara karşı sergiledikleri tavır ile alakalıdır. Zira Moğollar, kendilerini *kurtarıcı* olarak gören veya muhalefet etmeyen toplumlara karşı daha iyi davranmışlardır. Ancak Moğollar'a direnen ya da muhalefet eden gayrimüslimlerin kaderi de Müslümanlar'ın maruz kaldıkları acı ve kederden farklı olmamıştır. Benzer görüşler için bkz: Müverrih Kiraos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, Terc. Gürsoy Solmaz, Elip Kitap, Ankara 2009, s. 9-10; Ermeni tarihçilerin Moğollar'a dair menfî ve müspet kayıtlarına dair ayrıntılı bilgi için bkz: A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII-XIV. Yüzyıllara Ait Eserlerden Alıntılar*, Açıklamalar ile Rusça'dan çeviren. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 19-20.

⁵⁶ 1256 yılında Mescid-i Nebevî'de çıkan yangın ve bu yangına dair yapılan değerlendirmelere dair geniş bilgi için bkz: Güler, *Moğol İstilâsı*, s. 345-352.

sunmaktadır. Nitekim Cüveynî, İbnü'l-Esir ve İbnü'l-Kesîr gibi dönemin atmosferini soluyan bazı müelliflerin aktarmış olduğu olaylara, genellikle “cürmün cezası” veya “ilahî ceza” gibi farklı anlamlar yüklenmiştir. Dikkatlice incelendiğinde olayları bu temayüller doğrultusunda açıklayanların, binlerce insanın ölümüne neden olan felaketleri; yaratıcının kendilerini sınamak, ikaz etmek, itaata sevk etmek, sabretmeye teşvik etmek için bir araç olarak kullandığına da kanaat getirdikleri görülmektedir. Hatta 1256 yılında Mescid-i Nebevî’de çıkan büyük yangın veya “kâbenin örtüsünün yere düşmesi” gibi muhtelif olaylar, bazı müellifler tarafından Abbasîler’in çöküşüne bir işaret ve *Moğol belâsına* bir delâlet olarak nakledilmiştir. Bu süreçte yaşanan olayları “kıyamet alâmeti” yahut “daha sonra meydana gelecek daha büyük felaketlerin habercisi” şeklinde değerlendiren insanlar da azımsanmayacak kadar çoktur.

Elbette bu tür değerlendirmeler sadece Moğol istilâ sürecini tecrübe eden toplumlara mahsus değildir. Bilakis günümüzde de benzer örneklere şahit olmaktayız. Bu noktada yaklaşık 22 yıl önce Türkiye’nin Marmara bölgesinde meydana gelen 17 Ağustos 1999 Depremi ayrı bir öneme sahiptir. Zira gece 03:01’de başlayıp, yaklaşık 45 saniye süren bu depremle birlikte binlerce insan hayatını kaybetmiş ve birçok şehir harap olmuştur. Çünkü depremin yaşandığı yerlerin fay hatları üzerinde bulunması ve yapıların depreme dayanıksız olması maddi ve manevî kayıpları oldukça arttırmıştır. Ancak depremin neden ve sonuçlarına dair değerlendirmelerde bulunan bazı insanlar, yaşanan felaketi farklı gerekçeler üzerine temellendirmişlerdir. İnsanların dinî ve düşünsel fikirleri doğrultusunda temellendirdikleri argümanlar arasında “ilahî ceza” kavramını özellikle zikretmek gerekmektedir. Nitekim yıkılan binalar arasında can pazarı yaşanırken binlerce insan gibi bu satırların yazarı da bu kavramı oldukça sık duymuştur. Bu süreçte kimileri enkaz altında yakınlarının cesetlerini yahut parçalanmış azalarını ararken, kimileri de enkaza bakarak yaşananları “ilahî cezanın bir tecellisi” olarak değerlendirmiştir.

Toplumların dinî temayüllerini yansıtan mezkûr değerlendirmelere etkisini hâlâ yoğun olarak hissettiğimiz Covid-19 koronavirüs salgınında da görmekteyiz. İlk olarak Çin’in Wuhan şehrinde ortaya çıkıp dünyayı etkisi altına alan Covid-19 koronavirüs salgını çok kısa sürede muhtelif coğrafyalar, devletler ve toplumlar üzerinde oldukça etkili olmuştur. Siyasi, sosyal ve ekonomik etkileri çok kısa sürede hissedilen bu küresel salgının gün geçtikçe insanların dinî ve düşünsel ahvalini de şekillendirdiği görülmüştür. Henüz bilimsel olarak nasıl ortaya çıktığı tam anlamıyla tespit edilemeyen bu salgına dair de farklı değerlendirmeler yapılmaya başlanmıştır. Binlerce insanın ölümüne neden olan bu virüsün ilahî bir ceza olduğunu savunanlar olduğu gibi bu virüsün devletlerarasındaki mücadelelerde bir tür silah olarak kullanılabileceğine kanaat getirenler de olmuştur. Bu iddialarla birlikte salgına “daha sonra meydana gelecek daha büyük felaketlerin habercisi” gibi anlamlar yükleyen insanlar da olmuştur.

Kaynakça

ABDULKERİM KUŞEYRÎ, *Kuşeyrî Risâlesi*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.

AKIN, Haydar, “Felaket Geliyorum Demişti: Ortaçağ’da Yaşanan Büyük Veba Salgını ve Toplumsal Yaşamdaki Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Kebikeç*, S: 46, 2018, ss. 247-296.

AKSARAYLI MEHMED OĞLU KERÎMÜDDİN MAHMUD, *Müsâmeret ül-Ahbâr (Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi)*, Mukaddime ve haşiyelerle tahsis ve neşreden. Osman Turan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

ARIK, Feda Şamil, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 15, S. 26, 1991, ss. 27-57.

ARIK, Feda Şamil, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Meydana Gelen Depremler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 16, S. 27, 1992, ss. 13-32.

ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNÎ, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013.

ALÂÜDDÎN ATÂ MELİK CÜVEYNÎ, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. 1, Neş. Mirza Muhammed Kazvîni, Tahran 1389.

ALLSEN, T. T., Politics of Mongol Imperialism Centralization and Resource Mobilization in the Reign of the Grand Qan Möngke 1251-59, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Minnesota Üniversitesi, Minnesota 1979.

ALLSEN, T. T., “Guard and Government in the Reign of The Grand Qan Möngke, 1251-59”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, C. 46, No. 2, 1986.

AMITAI-PREISS, Reuven, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War (1260-1281)*. Cambridge University Press, Cambridge 1996.

BARTHOLD, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Kitap, İstanbul 2017.

BLESSING, Patricia, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası Rum Diyarında İslamî Mimari (1240-1330)*, Çev. Merve Özkılıç, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018.

BULUT, Hasan, “Salgın Bir Hastalık Olarak Vebânın Dinî Açısından Yorumlanması”, *Academic Knowledge*, 3/1, 2020, ss.1-19.

D'OHSSON, Abraham Cıstantin Mouradgea, *Moğol Tarihi*, Yayına Haz. Ekrem Kalan, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014.

DOLS, M. W., *The Black Death in the Middle East*, Princeton University Press, Princeton 1977.

EBÛ ABDULLAH MUHAMMED İBN BATTÛTA TANCÎ, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C. 2, Çeviri, İnceleme ve Notlar. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

EBÛ'L-FEREC-İBNÛ'L-İBRÎ, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, Çev. Şerafeddin Yaltkaya, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.

ERDEM, İlhan, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995.

GALSTYAN, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII-XIV. Yüzyıllara Ait Eserlerden Alıntılar*, Açıklamalar ile Rusça'dan çeviren. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

GOLDEN, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

GREGORY ABÛ'L-FARAC (BAR HEBRAEUS), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, Süryanice'den İngilizce'ye çeviren. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye çeviren. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999.

GROUSSET, Renê, *Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han-Timur*, Çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999.

GÜLER, Muhammed Said, *Moğol İstilas ve Aynicâlût Savaşı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.

GÜNEŞ, Mustafa, *Emeviler ve Abbasiler Döneminde Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2018.

HAMDULLAH MÜSTEVFÎ-YI KAZVINÎ, *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

HAYKIRAN, Kemal Ramazan, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

HODGSON, Marshall G. S., *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih Orta Dönemlerde İslâm'ın Yayılışı*, C. 2, Çev. Komisyon, İz Yayıncılık, İstanbul 1993.

HUCVİRÎ, *Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, Haz. Süleyman Uludağ Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.

İBN BİBÎ, *El-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçuknâme*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

İBN KESİR, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, C. 13, Çev. Mehmet Keskin, Çağ Yayınları, İstanbul 1994.

İBNÜ'L-ESİR, *İslâm Tarihi El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi*, C. 12, Çev. Ahmet Ağırakça ve Abdülkerim Özaydın, Damar Yayınları, İstanbul 1987.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Hârizmşahlar Devleti Tarihi (485-618/192-1221)*, TTK Basımevi, Ankara 2000.

KARA, Murat, *XI. ve XIV. Yüzyıllarda Anadolu ve Civâr Bölgelerde Hastalıklar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2008.

KARAOSMAN, Muhammet, "Kur'an'dan Hareketle Doğal Âfetlerin ve Salgın Hastalıkların İlâhî Bir Ceza Olarak Nitelendirilmesi Sorunu", *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 3 (Özel Sayı), 2020, ss. 99-120.

KAYA, Selim, Rahime Kıyılı, "Antakya'da Ortaçağ'da Meydana Gelen Doğal Âfet ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 12, 2009, ss. 403-418.

KERİMÜDDİN MAHMUD-İ AKSARAYÎ, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.

KIRKIL, Emin, "Cizreli Bir Orta çağ Tarihçisi: İbnü'l-Esir'in Kaleminden Ortadoğu'da Doğal Âfetler ve Salgın Hastalıklar (10-13. yy.)", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 6 (Salgın Hastalıklar Özel Sayısı), 2020, ss. 43-56.

LANE, George, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran: A Persian Renaissance*, Routledge Curzon, London and New York 2003.

LAPIDUS, I. M., *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge University Press, New York 1984.

MANGHOL-UN NIUÇA TOBÇA'AN (YÜAN- CH'AO PI-SHI), *Moğolların Gizli Tarihi (Yazılışı: 1240)*, Çev. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

MOĞOLLARIN GİZLİ TARİHÇESİ, Çev. Mehmet Levent Kaya, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2011.

MÜVERRİH KIRAOS, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, Terc. Gürsoy Solmaz, Elip Kitap, Ankara 2009.

MİN HÂC-I SİRÂC EL-CÛZCÂNÎ, *Tabakât-ı Nâsirî*, C. 1, Tashih. Abdu'l-Hayy Habîbî, Tahran 1389.

MİN HÂC-I SİRÂC EL-CÛZCÂNÎ, *Tabakât-ı Nâsirî Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, Çev. ve Notlar. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

ÖTEMİŞ HACI, *Çengiz-nâme*, Haz. İlyas Kemaloğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

ÖZDEMİR, H. Ahmet, "Moğol İstilasından Bazı Öğrenilmiş Çaresizlik Örnekleri", *SÜİFD*, C: 29, 2010, ss. 21-40.

ÖZDEMİR, H. Ahmet, *Moğol İstilas ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı Cengiz ve Hülâgü Dönemleri (612-656/1216-1258)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Moğollar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 30, 2005, ss. 225-229.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu”, *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

ÖZTÜRK, Eyüp, *Velilik ve Delilik Arasında İbnu's-Serrâc'ın Gözünden Muvelleh Dervişler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.

RACHEWILTZ, Igor de, *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, Ed: John C. Street, University of Wisconsin 2015.

REŞİDÜDDİN FAZLULLAH, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, Çev. İsmail Aka vd., Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

ROUX, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil ve Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

ROUX, Jean Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.

ROUX, Jean Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011.

SERDAR, Murat, “XIII. Yüzyılın Yarısına Kadar Türk-İslam Dünyasında Kıtılığın Sebep Olduğu Sosyal Meseleler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 41, 2019, ss. 246-254.

SPULER, Bertold, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, Çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.

ŞAHİN, Hanifi, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.

ŞAHİN, Mustafa, “Ortaçağda Herât Bölgesinde Meydana Gelen Kıtılıklar, Bazı Doğal Felaketler ve Salgın Hastalıklar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 36, 2015, ss. 380-390.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

UÇAR, İlyas, “İslam Tarihi'nin İlk Pandemisi Amvâs Vebası ile Covid-19 (Koronavirüs) Arasındaki Benzerliklerin Gündelik Hayatımıza Yansımaları”, *Mütefekkir*, 8/15, 2021, ss. 23-43.

UYAR, Mustafa, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı (Orta Çağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

UYAR, Mustafa, *Moğollar ve Türkler (Tarihsel Bağlar)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020

VLADIMIRTSOV, B. Y., *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı Moğol Göçebe Feodalizmi*, Çev. Abdülkadir İnan, TTK Basımevi, Ankara 1995.

YILDIZ, Sara Nur, *Mongol Rule in Thirteenth-century Seljuk Anatolia: The Politics of Conquest and History Writing, 1243-1282*, C. 1, University of Chicago, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Chicago 2006.

YILMAZ, Eyyüp, *Tasavvuf'un Anadolu'ya Yayılmasında Moğol İstilâsı'nın Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2015.

YILMAZ, Eyyüp, “Moğol İstilâsına Dair İki Farklı Aktarım Biçimi: Tarihî Kaynaklar ve Menakıbnameler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S: 98, 2021, ss. 41-64.

YUVALI, Abdülkadir, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.

1348-1351 BÜYÜK VEBİ SALGININDA ALMAN TOPLUMU İÇİNDE YAHUDİ KARŞITLIĞI

Zeynep İNAN ALİYAZICIOĞLU*

Giriş

1348-1351 büyük veba salgını başta sosyal, iktisadi, dini ve siyasi açıdan olmak üzere Avrupa'yı pek çok yönden etkiledi. Kıtanın tamamına yayılan salgının menşeinin Çin olduğu tahmin edilir. Hastalığın Baykal Gölü ve aşağı Volga Nehri üzerinden Kırım Yarımadası'na vardığı bilinmektedir. Avrupalı tüccarların Ceneviz kontrolündeki Kırım, özellikle de Kefe limanı ile yapmış olduğu ticaret sonucu veba, deniz yoluyla İtalyan limanlarına taşındı. Vebanın Avrupa'da yayılmasına dair ikinci yaygın görüş, ilk kez Hindistan'da ortaya çıktığı ve Anadolu üzerinden Sicilya'ya oradan da Avrupa'ya ulaştığı yönündedir. Genel olarak 1348-1351 yıllarında Avrupa'yı saran vebanın menşeinin Doğu olduğu kabul edilmektedir.¹

Büyük veba hastalığı olarak bilinen 1348-1351 salgınına pirelerin taşıdığı bir mikrop sebep olmuştur. Bu salgına hıyarcıklı veba da denilmektedir.² Veba 1347'de Avrupa'ya vardığında öncelikle Akdeniz kıyıları, İtalya ve güney Fransa'yı etkisi altına aldı. 1348'de ticaret yolları üzerinden kıtanın iç kısımlarına doğru yayılan hastalık sonraki yıllarda Avrupa'yı ve etrafındaki adaları tamamen sardı. Salgının tam olarak ne zaman bittiği bilinmemektedir. Ancak veba, Avrupa halkına maddi ve manevi büyük zararlar verdiği gibi toplumun demografik yapısını da önemli ölçüde değiştirdiği malumdur.³ Araştırmacılar salgının Avrupa nüfusunun %20 ila 40 arasındaki kısmının ölümüne sebep olduğunu iddia eder. Kimi araştırmacılar vebanın endemik olduğunu ve hemen hemen her yıl farklı bölgelerde kısmen etkili olduğunu ve birkaç on yılda bir ise topluma ciddi zararlar verdiğini ifade eder.⁴

Uzun bir süre Avrupa halklarını etkisi altına alan büyük veba salgını geçtikten sonra dahi toplumun belleğinde büyük bir yıkım olarak yer edinmiştir. Salgın yıllarında insanlar hastalıktan dolayı sadece fiziksel acı çekmemiş toplum endişe ve kaygıya sürüklenmiştir. Nitekim unutulmaz izler bırakan hastalık halk arasında farklı isimlerle adlandırılmıştır. "Kıran", "veba" ya da "büyük ölüm" hastalığın en yaygın isimleridir. 1348-1351 salgını ilk defa 16. yüzyılda "Kara Ölüm" terimiyle de tasvir edilmiştir. Günümüzde Batı literatüründe sıklıkla kullanılan "Kara Ölüm" isimlendirmesi 19. yüzyılda popüler olmuştur.⁵

Kilise, böylesine büyük bir felakete Tanrı'nın gazabının sebep olduğunu iddia ediyordu. Çünkü Hristiyanlar günahkâr tavırlarıyla Tanrıyı kızdırmışlardı. Hristiyan halk ise salgın felaketi karşısında dine sarılıyordu. Katolik Kilisesi topluma moral vermek amacıyla sürekli dualar ediyor ve ayinler düzenliyordu. Avrupa'da çok sayıda insanın ölümüne yol açan salgını, halk dini nedenlerle açıklamaya çalışırken iki önemli akıl almaz hareket ortaya çıktı. Bunlardan biri Flagellant Hareketi (Kamçıcular Hareketi)'ydi. İsa peygamberin acılarına ortak olmak amacıyla Hristiyanların kendilerini kırbaçlaması olarak bilinen Flagellant Hareketi ilk kez 10. yüzyılda ortaya çıktı. Özellikle kıtlık, veba ya da iç savaş yıllarında ivme kazanan hareket 1348 ve 1349 yıllarında Tanrı'nın öfkesini yatıştırmak uğruna çok

* Dr., zeynepinanaliyazicioglu@gmail.com.

¹ Özlem Genç, "Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa'sına Etkileri", *Tarih Okulu*, S. X, s. 127.

² Pınar Ülgen, *Orta Çağ Avrupa Tarihi*, İstanbul 2021, s. 193.

³ Albert Winkler, "The Approach of the Black Death in Switzerland and the Persecution of Jews, 1348-1349", *Swiss American Historical Society Review*, 43/3 (2007), s. 4.

⁴ Bernd Schneidmüller, "Katastrophenerinnerung: Große Pest und Judenpogrome 1348 bis 1352", *Das Haus Europa*, ed. Pim den Boer, München 2012, s. 393; Albert Winkler, "The Medieval Holocaust: The Approach of the Plague and the Destruction of Jews in Germany, 1348-1349", *Federation of East European Family History Societies*, 13 (2005), s. 11.

⁵ Schneidmüller, s. 393; John Alberth, *The Black Death: The Great Mortality of 1348-1350, A Brief History with Documents*, New York 2005, s. 1.

sayıda destekçi buldu. Halk arasında günden güne güçlenen Flagellant Hareketi Papa VI. Clemens (1342-1352) ve İmparator IV. Karl (1346-1378)'ın ortak girişimiyle 20 Ekim 1349'da ortadan kaldırılabildi. Salgın yıllarında ortaya çıkan ikinci akıl almaz hareket ise Yahudi avıydı. Vebanın Avrupa'ya yayılmasıyla birlikte Yahudilerin su kuyularına ve yiyeceklere zehir kattığına dair rivayetler halk arasında dolaşmaya başladı. Salgının sebep olduğu korku ortamında Hıristiyan toplum tarafından yabancı ve heretik görülen Yahudilere yönelik bir histeri oluştu. Nitekim 1348 yılının bahar aylarından itibaren Avrupa'nın farklı bölgelerinde salgından sorumlu tutulan Yahudiler işkence altında sorgulanmaya ve itirafa zorlandı. Yerel idareciler Yahudileri öldürmek için gerekli olan meşruiyeti işkence altında aldıkları ifadelere dayandırıyor. Kısa bir sorgulamanın ardından Yahudiler diri diri yakılarak öldürülüyordu.⁶

Avrupa'nın diğer bölgelerine nispeten Alman topraklarında yaşayan Yahudilere yönelik halkın tepkisi daha sert ve acımasız oldu. Bu durumun nedenini araştırmacılar Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nun parçalı politik yapısıyla açıklar. Kutsal Roma Cermen imparatoru yedi Alman prensinin oyuyla seçiliyordu. Seçici Alman prenslerinden dördü (Bohemya kralı, Ren bağımsız kontu, Saksonya dükü ve Brandenburg uç valisi) sekülerdi. Diğer üçü ise Mainz, Trier ve Köln başpiskoposlarıydı. Almanca konuşulan topraklarda hüküm süren prensler seçme hakkı olanlardan daha aşağıda görülüyordu fakat çeşitli sayıda dük, kont, uç valisi ve prenslerin üstünde bir konumdaydılar. Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'na bağlı başpiskoposlar ve piskoposlar seküler yöneticiler gibi güçlere sahipti. İmparatorluğun bağımsız şehirleri ise kendi iç politikalarında özgürdü. Son olarak imparatora bağlı çok sayıda bağımsız lort vardı. Ancak bu lortluklar oldukça küçüktü ve Yahudi nüfusa sahip değildi.⁷ Yahudilere yönelik şiddet olaylarında yerel yönetimler özellikle de şehir meclisleri Yahudi cemaatini koruma noktasında gereken cesareti gösteremedi ya da göstermek istemedi. İşçi ve köylülerin oluşturduğu halk tabakasının meclislere yaptığı baskı ve tehdidi bu dönemde Yahudi politikasını belirledi. 1348-1351 salgınında çoğu Alman şehirde Yahudi nüfusu soykırım ve sürgün uygulamalarıyla yok edildi. Bu çalışmada Alman şehirlerinde büyük veba salgınının yayılışına paralel olarak 1349 ve 1350 yıllarında Hristiyan halkın ve yerel yönetimlerin Yahudilere yönelik uyguladığı şiddet politikası ele alınacaktır. Ayrıca Yahudilere karşı oluşturulan nefret söyleminin, şiddet olaylarının ve sürgün politikasının Avrupa tarihi açısından sonuçları incelenmeye çalışılacaktır.

14. Yüzyılda Alman Toplumunda İçinde Yahudilerin Durumu ve Yahudi Karşıtlığı

Filistin'den Akdeniz'e, Kuzey Afrika kıyıları boyunca İspanya'ya uzanan coğrafyada 11. yüzyıl itibarıyla Yahudilerin büyük bir kısmı İslam hakimiyeti altında yaşıyordu. İslam idaresi altında Yahudiler zimmî statüsünde pek çok hakka sahipti. Ne devlet eliyle ne de halk tarafından Yahudilere yönelik herhangi bir şiddet hareketi olmuyordu. Yahudiler Avrupa'da İtalya'nın Akdeniz sahilinde, güney Fransa'da ve kuzey İspanya'da kalabalık topluluklar halinde yaşıyorlardı. Kıtanın geneline yayılmış olan Yahudiler özellikle ticaret şehirlerinde yoğunlaşmıştı. Yine de Orta Çağ Avrupa'sında Yahudi nüfusu toplumun sadece yüzde birlik kısmını oluşturuyordu. Bizans Devleti sınırları içerisinde de Yahudiler vardı. Avrupa'daki Yahudilerin durumu İslam dünyasından oldukça farklıydı. Kilise Yahudilerin varlığını kabul ediyor, bir gün onların hakiki din olan Hristiyanlığa döneceklerini ümit ederek yazılı kanunlarla onları koruyordu. Ancak kilisenin koruyuculuğu sadece kâğıt üzerinde kalıyordu. Başta dini nedenler olmak üzere tarih boyunca Avrupa'da Hristiyan toplum içinde Yahudiler dışlanmış ve iki yüzlü sahtekâr insanlar olarak ötekileştirilmişlerdir.⁸

⁶ Dursun Ali Aykıt, "Dini Bir Fenomen Olarak Kendini Kırbaçlama veya Flagellant Hareketi", *Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ (Tarih Bilimleri)*, I. Cilt, ed. Alim Yıldız, Sivas 2010, s. 522, 524, 527; Haydar Akın, "Felaket Geliyorum Demişti: Ortaçağ'da Yaşanan Büyük Veba Salgını ve Toplumsal Yaşamdaki Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme", *Kebikeç*, 46 (2018), s. 263, 276.

⁷ Theresa Finley, Mark Koyama, "Plague, Politics, and Pogroms: The Black Death, the Rule of Law, and the Persecution of Jews in the Holy Roman Empire", *The Journal of Law and Economics*, 61/2 (2018), s. 256, 257.

⁸ Robert Chazan, *Reassessing Jewish Life in Medieval Europe*, Cambridge 2010, s. 164, 165; Joseph P. Byrne, *The Black Death*, Westport 2004, s. 81; Robert Chazan, *The Jews of Medieval Western Christendom, 1000-1500*, Cambridge 2006, s. 1; Seda Özmen, "Orta Çağ Yahudi Karşıtlığına Bir Örnek Olarak Talmud'un Yargılanması ve Yakılması", *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 2 (2021), s. 435.

Arkeologlar ve Eski Çağ müverrihleri Köln’de bulunan bir sinagog kalıntılarından Yahudilerin Roma döneminde Alman halkları arasında yaşadıklarını iddia eder. Ancak sonraki yüzyıllarda Yahudilerin bölgede yaşadığına dair herhangi bir kanıt yoktur. 9. ve 10. yüzyıllarda İtalya’nın Lucca kentinden Yahudi aileleri ticaret yapmak amacıyla Alman topraklarına davet edilmiş ve Ren Nehri kenarlarındaki şehirlere yerleştirilmişlerdir. Yahudilerin çoğu hekimlik yaparak ya da ticaretle uğraşarak Alman toplumu içinde ön plana çıkmıştı.⁹ 1000’li yıllardan itibaren Yahudiler Mainz şehrinde varlıklarını artırdı. Magdeburg ve Merseburg’da yöneticiler Yahudileri himayelerine aldı. 10. yüzyılda ayrıca Yahudiler Regensburg’a, 11. yüzyılda ise Köln, Worms, Trier ve Speyer’e yerleşti. Almanca konuşulan sahada Yahudiler eski ticaret merkezlerine ve piskoposların yönetimindeki şehirlere göç etmeyi tercih etti. Yüksek Orta Çağ’da Ren Nehri vadisindeki yerel yöneticiler Yahudileri topraklarına davet ederek ticaretin, ekonominin ve eğitim hayatının canlanmasını hedefliyordu. Alman topraklarında 9. yüzyılda bir düzine Yahudi ailesi varken 10. yüzyılda sayıları birkaç yüzü buldu. Yahudi nüfusu 11. yüzyılın sonunda tahminen 4000-5000 civarındayken Birinci Haçlı Seferi arifesinde 20000’in üzerine ulaştığı tahmin edilir. 13. yüzyılın ikinci, 14. yüzyılın ilk yarısında Alman topraklarında yaşayan Yahudi nüfusun sayısında önemli bir artış yaşandı. 14. yüzyıla gelindiğinde Alman topraklarındaki Yahudiler sadece şehirlerde değil kırsal alanlarda da olmak üzere yaklaşık 400 yerleşim yerinde mevcut oldukları bilinir.¹⁰

Tarih boyunca Roma kilisesine bağlı Hristiyanlar diğer dinlere karşı düşmanlık göstermişlerdir. Başta Müslümanlar olmak üzere Yahudiler ve Doğu Hristiyanları daima Katolik Kilisesinin hedefinde olmuştur. Avrupa’daki Yahudi düşmanlığının arkasında dini, iktisadi, sosyal ve siyasi sebepler vardır. Hristiyanlar, İsa peygamberi çarmıha gerip öldürenlerin Yahudi olmasından dolayı onlara karşı kin ve düşmanlık beslemiştir. Ayrıca Yahudiler Hristiyan öğretilerini ve kurtuluş fikrini reddettikleri için karalanmıştır.¹¹ Pek çok Hristiyan İsa peygamberin öldürülmesinin günahının, atalarından çağdaş Yahudilere geçtiğine ve onların kurtuluşa eremeyeceklerine inanıyordu. Hristiyanların bir kısmı Yahudilere zulmetmenin Tanrının isteği olduğunu ve Tanrıya bağlı olanların bu gibi eylemlere katıldığını savunuyordu. Sevgi, hayırseverlik ve adalet gibi Hristiyanlık öğretilerinin Yahudilere uygulanmasına gerek olmadığına inanıyorlardı. Hristiyanlar, Yahudileri şeytani eğilimleri olan insanlar olarak görüyordu. Özellikle Haçlı Seferleriyle birlikte Avrupa’daki Yahudi düşmanlığı gün yüzüne çıkmıştı. Ancak Avrupa’daki Yahudi düşmanlığının dini gerekçesi Kilise Babası İoannes Hrisostomos (4. yüzyıl)’un Yahudileri kınayan açıklamalarına dayanır.¹²

Orta Çağ Avrupa’sında toplumda vuku bulan pek çok felakette Yahudiler suçlanıyordu. Yahudilerin yaşadığı yerden uzakta bir bölgede yangın çıksa bile Yahudiler yangından sorumlu tutuluyordu. Hristiyanlar, Yahudilerin sihir ve büyü yaparak toplum içinde hastalık ve kötülük yaydığını düşünüyordu. Ayrıca Yahudilerin şeytanla iş birliği yaparak Hristiyanlara komplo düzenlediklerine inanılıyordu. Halk arasında Yahudilerin sıklıkla Aşai Rabbanî Ayini’ne hakaret ettiğine ve Hristiyan çocukları öldürüp kanlarını dini ritüellerinde kullandıklarına dair yanlış haberler dolaşıyordu. Bu güvenilir olmayan rivayetlerle Hristiyanlar, Yahudilere yaptıkları zulmü meşrulaştırmaya çalışıyorlardı.¹³

Orta Çağ Avrupa’sında Yahudi karşıtlığının önemli bir sebebi de onların ekonomik etkinlikleriydi. Tarih boyunca Yahudilerin Avrupa’da pek çok meslek grubuna girişi engellenmişti. Ancak yine de onlar farklı bölgelerde çeşitli işlerle uğraşıyorlardı. Hekimlik, şarapçılık, tekstil imalatı, terzilik, kitap ciltçiliği, deri işçiliği, el sanatları, silah yapımı, madencilik, camcılık gibi meslek

⁹ Winkler, “The Medieval Holocaust”, s. 6.

¹⁰ Dean Philipp Bell, “Jews”, *Medieval Germany: An Encyclopedia*, ed. John M. Jeep, New York, London 2001, s. 410, 411; Nico Voigtländer, Hans-Joachim Voth, “Persecution Perpetuated: The Medieval Origins of Anti-Semitic Violence in Nazi Germany”, *The Quarterly Journal of Economics*, 127/3 (2012), s. 1346; Chazan, *The Jews of Medieval Western Christendom, 1000-1500*, s. 171.

¹¹ Winkler, “The Medieval Holocaust”, s. 6.

¹² Winkler, “The Medieval Holocaust”, s. 6; Chazan, *Reassessing Jewish Life in Medieval Europe*, s. 38, 39; Alfred Haverkamp, “Europas Juden im Mittelalter: Zur Einführung”, *Europas Juden im Mittelalter: Beiträge des internationalen Symposiums in Speyer vom 20-25 Oktober 2002*, Ed. Christoph Cluse, Trier 2004, s. 17; Michael Toch, *Die Juden im mittelalterlichen Reich*, München 2013, s. 58.

¹³ Winkler, “The Medieval Holocaust”, s. 7.

dallarında faaliyet gösteriyorlardı. Ayrıca Yahudi cemaati içinde ikinci el eşya alıp satan ve faizle borç veren insanlar da vardı. Erken Orta Çağ'dan beri seküler ve dini kanunlar Hristiyanların faizle borç vermesini yasaklamıştı. İktisadi hayattaki faaliyetleri sınırlandırılan Yahudiler tüccar loncalarına dahi giremiyorlardı. Kanun onların faizle borç vermesini engellemediğinden Yahudiler tefeciliğe başladılar. Başta prensler olmak üzere lordlar, belediyeler, burjuvalar, köylüler gibi toplumun farklı kesimlerinden insanlar Yahudilere borçlanıyorlardı. 14. yüzyılın ortasında faiz oranları %21 ile 86 arasında değişiyordu. Bazı özel durumlarda ise faiz oranı %127'den 166'ya kadar çıkıyordu. Yahudiler buldukları bölgedeki yerel yönetimlere yüksek miktarda vergi hatta zaman zaman rüşvet veriyordu. Halk Yahudi tefecilerden nefret ediyordu. Ruhban sınıfı da Yahudilerden hoşlanmıyordu. Çünkü Yahudiler şehirlerin gelirlerini artırıyor papazların mıntikasının gelirlerinin azalmasına sebep oluyordu. İnsanların bir kısmı onlara borçluydu. Borçlu olmayanlar ise Yahudilerin çok zengin olduğunu ve Hristiyanlara yardım etmediklerini düşünüyordu. Ancak cemaat içinde az sayıda Yahudi zengindi ve faizle borç para veriyordu. İlk defa Haçlı Seferleri zamanında Yahudilerin çalarak elde ettikleri mallarla zengin olduklarına dair yalan bir haber yayıldı. Bu iddianın ortaya atılmasının sebebi Yahudilere saldırı onların mallarına meşru yollarla el koymaktı.¹⁴

Yahudiler Avrupa şehirlerinin çoğunda Hristiyanlarla aynı sokak ve mahallelerde iç içe yaşıyordu. Hristiyan halk dini ve iktisadi nedenlerden dolayı onlara karşı kin ve nefret besliyordu. 14. yüzyılda işçi, zanaatkar ve köylülerden oluşan alt tabaka, asiller ve krallarla mücadele içerisindeydi. Bu mücadelede Yahudi cemaati ekonomik açıdan asilleri ve yöneticileri destekliyordu. Salgın yıllarında köylü ve işçi sınıfı Yahudiler üzerinden zenginleşen idarecilere baskı uygulayarak Yahudileri öldürüyor ya da sürgüne zorluyordu. Şehir idarecileri ve asiller Yahudilerin su kuyularını zehirlediklerine dair iddialara genellikle şüpheyle yaklaşmışlar da halkın baskısından çekindiklerinden iddiaları soruşturmamış ve onları koruyamamışlardı. Bu arada asiller ve yönetici sınıf Yahudilere borçlu oldukları için de sürgün edilmelerine veya öldürülmelerine ses çıkarmamıştı.¹⁵

Büyük veba salgınından önce Avrupa'da ilk defa Birinci Haçlı Seferi sırasında Yahudiler kitlesel olarak kıyım uğradı. Papa II. Urbanus (1088-1099), 1095'te Haçlı Seferi için vaaz ederken Yahudi karşıtlığına dair hiçbir detay vermemişti. Ancak Haçlı orduları Ren Nehri havzasını geçerken kafir olarak nitelendirdikleri Yahudileri yok etmeye girişti. Metz, Trier, Mainz, Köln, Worms, Rothenburg ve dahası pek çok yerdeki Yahudiler soykırıma uğradı. Şövalyeler bazı Yahudileri Hristiyan olmaya zorladı fakat çoğunu öldürdü. Piskoposlar Haçlı askerlerinin şiddetini önlemeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Haçlı Seferleri sürecinde papalığın ve din adamlarının müdahalelerine rağmen Yahudilere yönelik zulüm ve şiddet olayları devam etti.¹⁶

13. yüzyılda Yahudilere yönelik yeni bir suçlama gündeme geldi. Avrupa şehirlerinin pek çoğunda Yahudilerin Hristiyan çocuklarını kaçıırıp, öldürüp kanlarını dini törenlerde kullandıklarına dair rivayetler yayıldı. Kutsal Roma Cermen İmparatoru II. Frederick 1236 yılında Yahudilere ithaf edilen suçlamaları soruşturup reddetti. Ayrıca Papa IV. Innocentius 1247'de bu yeni suçlamanın kabul edilmezliğini dile getirerek Katolik Kilisesi'nin Yahudileri koruduğunu belirtti. Ancak 13. yüzyılın son çeyreğinde bu suçlama yeniden gündeme geldi. Hristiyanlar güvenilir olmayan bu söylentilere dayanarak çok sayıda Yahudi'yi 1281 ve 1283'te Mainz'da, 1235'te Fulda'da, 1255'te Lincoln'da (İngiltere), 1285'te Münih'te ve 1287'de Oberwesel'de öldürdü.¹⁷

Salgının Avrupa'da yayılmaya başlamasından yarım asır önce Alman topraklarında iki önemli Yahudi soykırımı yaşandı. 1298'in Nisan ayında Rintfleisch (sığır eti) zulmü patlak verdi. Bu hareket ismini Rindfleisch ya da Rintfleisch olan bir şövalyeden alır. Yahudi katliamı 20 Nisan 1298'de günümüzdeki Bavyera ve Baden-Württemberg sınırındaki Röttingen'de küçük bir kasabada başladı.

¹⁴ Alfred Haverkamp, "Die Judenverfolgungen zur Zeit des Schwarzen Todes im Gesellschaftsgefüge deutscher Städte", *Zur Geschichte der Juden im Deutschland des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit*, ed. A. Haverkamp, red. A. Heit, Stuttgart 1981, s. 31; Winkler, "The Medieval Holocaust", s. 7, 8; Haverkamp, "Europas Juden im Mittelalter", s. 25, 26; Nohl, s. 123.

¹⁵ Samuel K. Cohn, "The Black Death and the Burning of Jews", *Past&Present*, 196/1 (2007), s. 18.

¹⁶ Chazan, *The Jews of Medieval Western Christendom 1000-1500*, s. 52; Ülgen, *Orta Çağ Avrupa Tarihi*, s. 172, 173; Winkler, "The Medieval Holocaust", s. 7; Byrne, s. 82.

¹⁷ Chazan, *The Jews of Medieval Western Christendom 1000-1500*, s. 192; Winkler, "The Medieval Holocaust", s. 10.

Şiddet olaylarının başlamasına Aşai Rabbani Ayini sırasında bir Yahudi'nin kilisedeki kutsal ekmeği çaldığı iddiası sebep oldu. Bu iddia karşısında Rintfleisch ve yanındakiler Yahudilere saldırdı. Saldırgan grup daha sonra Judenschächter (Yahudi kesici/kasabı) unvanını aldı. Her yerde Yahudileri hedef alan çetelerin coşkusuna sıradan Hristiyan vatandaşlar da katıldı. Rintfleisch ve taraftarları Frankonya'daki yüz otuz yerleşim yerinde büyük katliamlar gerçekleştirdi ve birkaç bin Yahudi'yi öldürdü. Olaylar Ekim'e yani İmparator I. Albrecht'in iç savaşta rakibi Nassau Kontu Adolf'u yenmesine kadar devam etti. I. Albrecht iç sorunları çözünce Yahudileri koruma politikasına yöneldi ve ülke içinde huzuru tesis etti. İmparator Albrecht, "Landfriede" yani genel barış ilan etti ve tüm saldırıları durdurdu. İmparator olaylara katılan saldırganların bir kısmını cezalandırdı. Ancak cezalar caydırıcı değildi. Yahudilere yönelik şiddet eğilimi daha sonra da bölgede devam etti. Rintfleisch olaylarında Würzburg'dan Bamberg'e 130 ila 146 yerleşim yerinde Yahudiler katledildi. Bu olaylar sırasında toplamda dört ila beş bin arasında Yahudi öldürüldü.¹⁸

1336 ila 1338 yılları arasında Yahudilere yönelik yeni bir saldırı dalgası gerçekleşti. Alman toplumu içinde köylü sınıfı daha fazla özgürlük ve politik güç istiyordu. Nitekim köylü sınıfı, soylu ve yönetici kesimin müttefiki olarak gördükleri Yahudilere düşmanlık besliyordu. Soyluların gücünü zayıflatmak amacıyla halk, toplum içinde kargaşa çıkartmaya başladı. Böylece Yahudilere karşı şiddet olayları daha önce Rintfleisch hareketinin vuku bulduğu yerin yakınında Frankonya'da patlak verdi. Bu durum bölgede daha önce gelişen nefret söyleminin ve güvensizliğin devam ettiğini ve sorunun çözülmediğini gösterir. Yahudi cemaate saldıran çeteler kendilerini "Armleder" ya da "Judenschläger" (Yahudi dövücü) olarak adlandırıyordu. Şiddet olayları yaşandığı dönemde yerel idarecilerin pek çoğu toplumun alt kesiminin baskısından korktu ve olayları durdurma noktasında çekinden davrandı. Dolayısıyla tamamen savunmasız kalan Yahudiler katledildi. Armleder ya da Judenschläger adlı çeteler zaman zaman Yahudi olmayanlara da saldırdı. Bölgede iyice bozulan huzuru yeniden tesis etmek amacıyla idareciler ile çeteler arasında ateşkes yapıldı. Ancak bu antlaşmalar soruna kısa süreli çözüm üretiyordu. Veba salgınına kadar çete faaliyetleri şiddetini azaltsa da devam etti.¹⁹

1348-1349 Büyük Veba Salgını Sürecinde Alman Toplumu İçinde Yahudi Karşıtlığı

Uzak Doğu menşeli salgın deniz ticareti yoluyla Avrupa'nın güney limanlarına ulaştı ve kısa sürede kıtanın her yerine yayıldı. Salgının Avrupa'da yayılmasına paralel olarak Yahudi katliamları başladı. Salgın yıllarında ve sonrasında kaleme alınan kroniklerde Yahudiler su kuyularını zehirlemekle suçlanıyordu. Fransa'nın Montpellier bölgesinde yaşayan Alfonso de Córdoba *Vebayla İlgili Tezkereler ve Yönetmelikler (Epistola et Regimen de Pestilentia)* adlı eserinde salgının ortaya çıkışını ve Avrupa'da yayılışını astrolojik ve tabii sebeplerle açıklar. Ayrıca vebanın yayılmasında insani faktöre de dikkat çeker. Ona göre kuyu sularına karıştırılan zehirle Hristiyanlar tehdit edilmektedir. Alfonso eserinde doğrudan Yahudileri suçlamaz ancak Hristiyanları öldürmeye yönelik komplo kurulduğunu, birilerinin yiyecek ve içeceklere zehir kattığını iddia eder.²⁰ Fransa'nın Narbonne şehrinde seçkin bir memur olan Andre Benezeit ise 1348'in Nisan ayında kaleme aldığı raporda farklı kesimden insanların yiyecek ve içecek maddelerini zehirlediklerini iddia etmiştir. Hristiyan toplum içinde ötekileştirilen Yahudiler, dilenciler, çingeneler gibi azınlık gruplar salgından sorumlu tutulmuş ve bu gruplara yönelik kitlesel şiddet olayları başlamıştır.²¹

Papalık, 12. yüzyılın başından itibaren Avrupa içindeki Yahudileri korumak amacıyla bir fetva (Sicut Judeis) yayınlamıştır. Avrupa'da veba salgınının baş göstermesi, Yahudilerin salgından sorumlu tutulması ve Yahudilere yönelik zulmün artması karşısında Papa VI. Clemens (1342-1352) 5 Temmuz 1348'de Yahudi fetvasını yeniden yayınladı. Papa VI. Clemens bu fetvada kilisenin Yahudileri korumaya devam edeceğini belirtmiştir. 26 Eylül'de Yahudilerle ilgili yeni bir fetva yayınlayarak tüm

¹⁸ Friedrich Lotter, "Die Judenverfolgung des "König Rintfleisch" in Franken um 1298: Die endgültige Wende in den christlich-jüdischen Beziehungen im Deutschen Reich des Mittelalters", *Zeitschrift für Historische Forschung*, 15/4 (1988), s. 390; Toch, *Die Juden im mittelalterlichen Reich*, s. 60; Winkler, "The Medieval Holocaust", s. 10; Haverkamp, "Die Judenverfolgungen zur Zeit des Schwarzen Todes im Gesellschaftsgefüge deutscher Städte", s. 29.

¹⁹ Winkler, "The Medieval Holocaust", s. 10; Toch, s. 60, 61; Haverkamp, "Die Judenverfolgungen zur Zeit des Schwarzen Todes im Gesellschaftsgefüge deutscher Städte", s. 29.

²⁰ Alberth, s. 46.

²¹ Rosemary Horrox, *The Black Death*, Manchester 1994, s. 223.

piskoposlara ve rahiplere gönderdi. Yahudilere yapılan şiddet olaylarını kınadı ve derhal durdurulması talimatını verdi. Papa, Hristiyanların Yahudilere karşı sorumluluklarını şu sözlerle hatırlatmıştır: “...koruma zırhımıza Yahudileri almak zorundayız herhangi bir surette Yahudileri yaralamak ya da öldürmeye ya da onların parasını almaya ya da onları çalışma süreleri dolmadan işlerinden çıkarmaya hiçbir Hristiyan yeltenmesin...”²² Papalıktan piskoposluklara gönderilen fetvalarda Yahudileri yönelik suçlamalar sert bir dille reddedilmiştir. Papa VI. Clemens, salgın felaketinin sebebinin günahkâr yaşamlarından dolayı Tanrının Hristiyanları cezalandırması olduğunu tekrar hatırlatmıştır.²³

1309’dan 1378’e kadar Avignon papalık merkezi olduğundan Papa VI. Clemens’in talimatları bu bölgede uygulanabildi. Ancak Avignon’dan uzak yerlerde özellikle de Almanca konuşulan sahada Yahudilere yönelik şiddet olayları devam etti. Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu sınırları içinde ikamet eden Yahudileri koruma noktasında kilisesinin imkânı sınırlıydı. Ancak imparator himayesi altındaki Yahudileri koruyabilirdi. İmparatorluktaki yöneticiler Yahudileri ticarete para akışını sağlayan ve gerektiğinde borç alınabilecek bir gelir kaynağı olarak görüyor ve bu sebepten onları koruyordu. Salgın yıllarına denk düşen taht mücadelesinde Yahudileri koruma politikası göz ardı edildi. Kutsal Roma Cermen İmparatoru IV. Louis’in 1347’de ölümü üzerine imparatorluk tahtında IV. Karl (1347-1378) hak iddia etti. Schwarzburglu Günther ise Karl’ın iddiasına itiraz etti ve ikili arasında taht mücadelesi yaşandı. Karl 1349’da Eltville’de Günther’i yenerek Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu tacını giyebildi. IV. Karl tahtını güven altına alana kadar diğer meselelerle pek ilgilenmedi ve bu sürede Yahudi katliamlarına müdahale etmedi.²⁴

İç çekişmeleri bertaraf ettikten sonra IV. Karl Alman toplumu içinde Yahudilere birtakım haklar verdi ancak onları sadece birkaç şehirde koruyabildi. İmparatorluk otoritesinin zayıf olduğu şehirlerde Yahudiler daha fazla zulme uğruyordu. IV. Karl, Yahudileri finansal kaynak olarak görüyor, onları koruyabildiği ölçüde koruyor öldürülmelerindenense sürgün edilmelerini sağlıyordu. Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu yönetimi altında pek çok Alman şehrinde Yahudiler hem yerel yöneticilere hem de imparatora vergi veriyordu. İmparatorluğun bağımsız şehir devletleri Yahudiler üzerinden ciddi kazançlar sağlayamadıkları için salgın yıllarında onları koruma gereği duymadılar. Dolayısıyla merkezi otoritenin güçlü olduğu Fransa, İtalya ve İspanya’ya nispeten Alman topraklarında salgından sorumlu tutulan Yahudilere yönelik şiddet olayları kontrolden çıktı.²⁵

Salgının etkisini göstermesiyle Avrupa’da ilk defa 1348 yılının bahar aylarında güney Fransa’da ve İspanya’da Yahudilere saldırılar düzenlendi. 1348 yılının 11 ve 17 Mayıs tarihlerinde Provence’de, Haziran ve Temmuz aylarında İspanya’nın Katolonya bölgesinde Yahudi katliamı yaşandı. Bu bölgelerde Hristiyan toplum içinde azınlıkta ve zayıf olan Yahudiler dışında toplumun en alt kesimini oluşturan dilenciler ve fakirler de salgını yaymakla suçlanıyor ve şiddete maruz kalıyordu. Hastalık 1348’de Rhone Nehri vadisi boyunca Avrupa’nın içlerine doğru ilerlemeye devam etti.²⁶ Salgın kuzeye doğru önü alınamaz bir şekilde yayıldı. Toulon, Hyères, Manosque ve La Baume şehirlerinde salgının etkisiyle Yahudilere katliamlar yapıldı. Temmuz’da Paris, Reims, Apt ve Dauphiné’de Ekimde Besançon ve Miribel’de kitlesel şiddet olayları yaşandı. Yahudilere yönelik soykırım dalgası Batı İsviçre üzerinden Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu sahasına girdi. İlk olarak Solothurn’da Yahudiler yakılarak öldürüldü. 1348 yılının Kasım ayından sonra salgın Bern, Burgau, Kaufbeuren, Landsberg am Lech, Memmingen, Stuttgart, Zofingen, Augsburg ve Nördlingen’e Aralık ayında Lindau, Reutlingen ve Esslingen’e ulaştı. 1350 yılı başlarında salgın Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu’nun tamamını sardı.²⁷

Yahudilere yönelik suçlamalar Cenevre Gölü yakınlarındaki Chillon Şatosu’nda yapılan soruşturmalar neticesinde resmiyet kazandı. 15 Eylül’den 18 Ekim’e kadar devam eden sorgulamalarda Yahudilere işkence edildi. Şiddet ve işkence baskısı altında Yahudiler su kuyularını

²² Horrox, s. 221.

²³ Horrox, s. 222; Aberth, s. 158, 159.

²⁴ Winkler, “The Medieval Holocaust”, s. 12.

²⁵ Haverkamp, “Die Judenverfolgungen zur Zeit des Schwarzen Todes im Gesellschaftsgefüge deutscher Städte”, s. 46.

²⁶ Aberth, s. 139; Winkler, “The Medieval Holocaust”, s. 11.

²⁷ Schneidmüller, s. 399.

zehirlediklerini itiraf ettiler. Yerel yöneticiler gerçeği yansıtmayan itirafları gerekçe göstererek tüm Yahudileri suçlamaya ve cezalandırmaya başladı. Chillon'da yapılan sorgulamalar Yahudilerin su kuyularını zehirlediklerine dair ilk resmi kayıtlardır.²⁸ İsviçre'deki soruşturmalarda yerel yöneticiler Yahudilerin toz halindeki zehri deriden çantalarda sakladığı ve boyutunun bir fındık tanesinden bir yumurtaya kadar değişebildiği bilgisini öğrendi. Ayrıca Yahudiler işkence altında yapılan sorgulamada çelişkili bir şekilde zehrin siyah, kırmızı veya beyaz renkte olduğunu itiraf etmişlerdi. Diğer taraftan sorgulanan Yahudiler işkenceden kurtulmak amacıyla su kuyularına zehir katan sözde başka insanların isimlerini veriyorlardı. Yerel idareciler bu bilgilerden ve isim listelerinden yola çıkarak Yahudilerin Hristiyan halka komplo kurduğunu kayıtlara geçmişti. Tüm bu resmi kayıtlar Alman idarecilerin Yahudileri cezalandırırken meşru dayanağı oldu. 13 Ekim 1348'de Chillon'un kuzeybatısında Cenevre Gölü kıyısında La Toru Peilz kasabasında Yahudiler yakılarak öldürüldü.²⁹

Salgın Cenevre'den Lozan'a Doğu ve Kuzeydoğu istikametindeki yollar boyunca ilerledi. Solothurn, Bern, Zofingen ve Basel gibi bölgelerde daha sonra da Zurich ve St. Gallen ve daha Doğu'da Yahudilere yönelik katliamlar gerçekleşti. 1348'in Kasım ayında Solothurn'daki Yahudilerin tamamı şehir kalesini kapatılarak yakıldı. Solothurn'daki idareciler Bern'den gelen raporlara dayanarak Yahudileri katletti. Bern şehir meclisi iki Yahudi'nin kasabalardaki ana su kaynaklarını zehirlediğini iddia etmişti. Bern'de Yahudilere dönük şiddet olayları salgının Avrupa'ya varmasından yaklaşık bir asır önce başlamıştı. 1293 ya da 1294 yılında Hristiyan bir çocuk Yahudi mahallesine yakın bir bölgede vahşice öldürülmüş bir şekilde bulunmuştu. Çocuk için büyük bir cenaze töreni düzenlendi ve bir kilisenin sunağında yakılarak gömüldü. Bu olaydan sorumlu tutulan Yahudiler Tanrı'nın düşmanı olarak hedef gösterildi. Birkaç Yahudi işkenceyle öldürüldü. Çok sayıda Yahudi ise şehirden sürgün edildi. Yahudiler şehir yöneticilerine yüklü miktarda ceza ödemek zorunda bırakıldı. Zengin Yahudilerin malları talan edildi. Sonraki yıllarda Yahudilerin Bern'e dönmesine izin verildi. Ancak salgın yıllarında Yahudi karışıklığı yeniden ivme kazandı. Diğer şehirlerde olduğu gibi Bern'de de Yahudiler su kuyularını zehirlemekle suçlanmış, işkenceyle konuşturulmuştu. Bern şehir yönetimi Yahudileri yakarak öldürdü. Bern'de bir Yahudi'nin ateşe atılmadan önce "*yeryüzündeki her Yahudi zehir yapımını bilir*" demesi halk arasında korku ve endişeye sebep oldu. Yahudilerin hepsinin zehir yapımını bildiği iddiası tüm Yahudileri suça ortak etti. Dolayısıyla Yahudilerin tamamı yok edilmeden salgının sona ermeyeceği düşünülüyor yapılan katliamlar meşru gösterilmeye çalışılıyordu.³⁰

Kasım ayında Zofingen'de Yahudiler su kuyularını zehirledikleri iddiasıyla katledildi ancak bu soykırım gizlendi. Müellif Jacob Twinger von Königshoven'in kroniğinde geçen "*daha sonra Bern ve Zofingen'de bazı Yahudilerin elleri vidalarla sıkıştırılıp işkence edildi. Onlar pek çok kaynağı zehirlediklerini itiraf ettiler.*"³¹ ifadeyle mezkûr şehirlerde Yahudilerin işkence altında itirafçı oldukları anlaşılır. Ancak Yahudilerin itirafları onları öldürmek için yeterli bir sebep değildi. Aralık ayında Zofingen şehir meclisi, Yahudilerin evlerinde bulduklarını iddia ettikleri zehir örneklerini Strazburg'a göndererek yapılan katliamın meşruluğunu savundu. Hatta buldukları zehirleri köpeklere, domuzlara ve tavuklara yedirdiklerini ve bu hayvanların öldüğünü iddia ettiler. Strazburg şehir meclisi bu raporun olağanüstü olduğunu fark ettiğinden Bern'deki üyelerden yemin ederek raporu doğrulamalarını talep etti. Salgın yıllarında şehir meclisleri arasındaki resmi yazışmalar Yahudilere yönelik iftiralar, iddialar, soruşturmalar ve delil talepleri odaklıdır.³²

Salgın kısa sürede Zofingen'den Basel'e ilerledi. Basel 14. yüzyılda önemli bir ticaret merkeziydi. İtalyan ve Fransızlarla birlikte Yahudiler de bölgede Doğu-Batı ticaretinde aktif rol oynuyordu. Dolayısıyla Basel'deki Yahudilerin durumu sosyal, politik ve ekonomik açıdan diğer bölgelere nispeten daha iyi durumdaydı. Basel'de ikamet eden Yahudilerin 14. yüzyılın ortasında on dokuz hane ve bir sinagogdan müteşekkil bir cemiyet oldukları bilinir. Salgın Basel'e ulaştığında diğer bölgelerden, şehir yöneticilerine Yahudilerin, kuyuları zehirlediği ve cezalandırılmaları gerektiğine

²⁸ Horrox, s. 211, 212; Alberth, s. 139.

²⁹ Winkler, "The Medieval Holocaust", s. 12, 13.

³⁰ Winkler, "The Medieval Holocaust", s. 14; Schneidmüller, s. 399; Winkler, "The Approach of the Black Death", s. 14, 15.

³¹ Jakob Twinger von Königshofen, *Die Altteste Teusche sowol Allgemeine als insonderheit Elsassische und Straßburgische Chronicke*, Straßburg Verlegt und getruckt durch Josias Städel, 1698, s. 293.

³² Winkler, "The Medieval Holocaust", s. 15.

dair raporlar ulaştı. Diğer Alman şehirlerinde olduğu gibi Basel’de de Yahudiler şiddete dayalı kısa sorgulamalar neticesinde hemen cezalandırıldı. Ancak Basel’deki Yahudi düşmanlığının arka planında ekonomik ve politik sebepler de vardı. Alman İmparatorluğu’nun pek çok şehrinde toplumun alt tabakasını oluşturan halk, kasabaların yönetimini kontrol etmek için politik düşmanlarıyla çekişiyordu. Pek çok şehirde bu güç mücadelesi sıklıkla asiller ve birbirleriyle yarışan loncalar tarafından temsil edilen işçiler arasında gerçekleşiyordu. Bu mücadelede Yahudiler sık sık asillere borç veriyordu ve böylece asiller zenginleşerek güçlerini artırıyorlardı. Dolayısıyla halk Yahudilerden nefret ediyordu. Alt sınıf Yahudileri yok etmek ya da sürgün etmek için kışkırttığına onlar asillerle iş birliği yapıyordu. Ancak asiller de genellikle Yahudilere borçlu oldukları ve bu borcun silinmesi için Yahudilerin sürgün edilmesine ya da soykırıma uğramasına ses çıkarmıyordu.³³

Basel’de salgından ölenlerin sayısı artıca halk Yahudiler üzerine gitmeye ve onların öldürülmesi ya da sürgün edilmesi konusundaki baskıyı artırdı. Yerel idare halkı yatıştırmak için toplum içinde artık daha fazla Yahudi’nin ikamet etmelerine izin verilmeyeceğini bildirdi. Şehir meclisi üyeleri Yahudilerin sürgün edilmesini ve 200 yıl boyunca bir daha şehre dönmelerine izin verilmeyeceğine dair yemin ettiler. Halk yargılama olmaksızın Yahudi toplumunun kökünün kurutulmasını talep etti. Ren Nehri kenarında içinde Yahudilerin yakılması amacıyla bir bina inşa edildi. 16 Ocak 1349’da Basel’deki tüm Yahudiler bu bölgeye götürüldü ve orada canlı canlı yakıldı. Bu tarihin cuma gününe denk gelmesi tesadüf değildir. İsa peygamber cuma günü infaz edilmişti. Yahudilerin Basel’de diri diri yakılmasının arka planında Hristiyanların İsa’nın intikamını alma amacı vardı. Basel’de öldürülen Yahudilerin sayısı tam olarak bilinmemektedir. Çok sayıda insanın öldürüldüğü ve pek çok çocuğun da vaftiz edildiği tahmin edilmektedir. Soykırımdan kurtulan az sayıdaki Yahudi ise 1349’un yaz aylarında öldürüldü.³⁴

Yahudilere yönelik suçlama ve katliam haberleri şehirden şehre yayılıyordu. Olaylar Speyer’e sıçradı. Salgından kısa bir süre önce zaten şehirde Yahudilere karşı şiddet olayları yaşanmıştı. Sepeyer’in bir kenar mahallesinde 1343 yılının Paskalya haftasında Hristiyan bir adamın cesedinin bulunması üzerine Yahudiler yakalanarak işkenceye maruz kaldı. 11 Mart 1344’te Speyer halkı krallarından şehre gelir sağlaması için Yahudilerin mallarına el koyulmasını istedi ve bu istekleri kabul edildi. Büyük veba salgını döneminde diğer şehirlerde olduğu gibi Speyer’de Yahudiler kuyuları zehirledikleri gerekçesiyle hedef gösterildi ve suçlandı. 22 Ocak 1349’da şehirdeki Yahudilerin bir kısmı diri diri yakıldı bir kısmı ise Ren nehrine atıldı. Evlerinin altı üstüne getirildi. Evlerinde bulunan eşyalar şehir idaresinin hazinesine devredildi ve şehrin imarında kullanıldı. Çoğu Yahudi kendi evinde yakılmak istedi. Bir kısmı vaftiz edildi ve çok az Yahudi ailesi Heidelberg ve Sinzheim’a sürgün edildi. İmparator IV. Karl olaylardan sonra Speyer’i ziyaret etti (29 Mart 1349) ve onların mallarına el koyduğunu ilan etti.³⁵

Ren Nehri’nin kenarında bulunan Strazburg 14. yüzyılın ilk çeyreğinde Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu’nun önemli bir ticaret ve üretim şehriydi. Strazburg’da özellikle şarap ve tekstil imal ediliyordu. 14. yüzyılın ilk yarısında şehir son derece önemli bir sosyal ve politik hareketliliğe sahne oldu. Bölgede yaşayan işçiler ve lonca üyeleri ile krallar ve asiller arasında güç mücadelesi yaşandı. Bu mücadelede Yahudi cemaati önemli bir rol oynadı. Yahudiler 12. yüzyıldan beri Strazburg’da yaşıyordu. Strazburg’daki Yahudi cemaati oldukça kalabalıktı ve ticari hayatta etkindi. 1348’e kadar Strazburg’da Yahudilere yönelik ufak tefek saldırılar olmuştu. 1348 yılı sonbaharının başında ise Strazburg’a Yahudilerin su kuyularını zehirlediğine dair rapor ulaştı. Şehir meclisi Yahudilere yöneltilen suçlamaları soruşturmak amacıyla Ren ve Savoy bölgesindeki meclislere danıştı. Strazburg meclisine konuyla ilgili çevredeki şehirlerden on bir adet mektup geldi. Bu mektupların on tanesi Yahudilerin suçlu olduğunu ve cezalandırılmaları gerektiğini iddia ediyordu. Örneğin Lozan’dan gönderilen mektupta Bona Dies adındaki bir Yahudi’nin su kuyusunu zehirlediğini itiraf ettiği yazılıyordu. Bern’den suçlu bir Yahudi, itirafçı olarak Strazburg’a gönderilmişti. Bu raporlar da daha öncekiler gibi Yahudilerin Hristiyanlara komplo kurduğu üzerine yoğunlaşmıştı. Ancak onlardan

³³ Winkler, “The Medieval Holocaust”, s. 15; Moses Ginsburger, “Die Juden in Basel”, *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, 8 (1909), s. 345 vd.

³⁴ Alberth, s. 145, 152; Winkler, “The Medieval Holocaust”, s. 15, 16.

³⁵ Josep Jacobs, Schulim Ochser, “Speyer”, *Jewish Encyclopedia*, Vol. XI, Samson-Talmid Hakam, New York and London 1902, s. 505.

farklı olarak vaftiz olmuş Yahudiler de suçlanıyordu. On bir mektuptan sadece bir tanesi Yahudileri suçlamamaktaydı. Köln'den gönderilen mektupta Yahudilere yönelik suçlamalara şüpheyle yaklaştıkları ve ortaya atılan iddiaları kanıtlayacak somut delillerin olmadığı yazılıyordu. Ayrıca Köln'de Yahudilere yönelik şiddet olaylarının yasaklandığı belirtilirken Strazburg meclisinin de halk ayaklanmasına karşı temkinli olması gerektiği vurgulanıyordu. Ancak Strazburg'daki katliamdan kısa bir süre sonra Köln'de olaylar kontrolden çıktı ve Yahudiler öldürüldü.³⁶

Strazburg meclisi Yahudilere yöneltilen suçlamalara şüpheli yaklaşırsa da halkın öfkesi ve isyanını yatıştıramadı. Olaylar kontrolden çıktı ve 14 Şubat Pazar günü Yahudi mezarlığında ahşap bir yapının içine şehirde yaşayan Yahudiler sokularak diri diri yakıldı. Strazburg'daki Yahudi nüfusu kalabalık olduğundan çok sayıda kurban verildiği tahmin edilmektedir. Yahudiler yakılmadan önce kıyafetlerine ve mal varlıklarına el konuldu, evleri yağmalandı. Strazburg'daki katliamdan çok az sayıda çocuk ve güzelliğiyle göze çarpan birkaç kadın vaftiz edilerek kurtuldu.³⁷

Yahudi katliamı domino etkisi yapmıştı. Yahudi katliamı Basel'den Zürich'e sıçradı. Zurich'teki olayların başlamasında Bern'de olduğu gibi Hristiyan bir çocuğun öldürülmesi ve kanının dini ritüellerde kullanıldığı rivayeti etkili oldu. 21 Şubat 1349'da yaklaşık 330 Yahudinin Zürich'teki bir kalede yakıldı.³⁸ Zürich'ten sonra Esslingen'de Yahudi avı başladı. Yahudi cemaat şehirdeki sinagoga sığındı ve kendilerini ateşe verdi. Anneler vaftiz olmalarındansa çocuklarını ve kendilerini ateşe attı. 24 Temmuz 1349'da Frankfurt'taki tüm Yahudiler yakıldı. Oppenheim'da da durum farklı değildi. Hristiyan cellatların elinden kaçan Yahudiler kendilerini yakıyordu. Nürenberg'de tüm Yahudi cemaati öldürüldü. Thüringen bölgesinde son kişi kalana kadar Yahudilerin hepsi öldürüldü. Bu sırada Erfurt'ta düzenlenen bir meclis toplantısında Yahudilerin korunması üzerine sert tartışmalar olmuşsa da halk ayaklanması sonucu şehirdeki Yahudilerin bir kısmı öldürülmüş büyük bir kısmı ise kendilerini aileleriyle evlerinde yakmıştı.³⁹

Alman topraklarında Yahudilerin yaşadığı en eski yerleşim yeri Köln'dü. Bölgede Yahudi varlığı yaklaşık 4. yüzyıla dayanıyordu. 11. yüzyılda Yahudi cemaati bir sinagoga sahip olabilecek kadar büyümüşü. Köln'deki Yahudiler başta ticaret olmak üzere çeşitli zanaat dallarıyla uğraşıyordu. Birinci Haçlı Seferi sürecindeki olaylarda Köln'deki Yahudiler de şiddete maruz kalmıştı. 13. yüzyıla gelindiğinde farklı şehirlerden Yahudiler Köln'e göç etmişti. Dolayısıyla Köln'deki Yahudi nüfus artmıştı. Salgın Köln'e vardığında diğer bölgelerde olduğu gibi halk Yahudilerin su kuyularını zehirlediğine dair söylentiler yayarak Yahudi avı peşine düştü. Ancak yerel yönetim salgının sebebinin Tanrının gazabı olduğunu, Yahudilerin hiçbir suçunun olmadığını belirterek toplumu yatıştırmaya çalıştı. Hatta Köln şehir meclisi Strazburg'a söylentilerin doğru olup olmadığını sordu. Strazburg'dan cevap gelmeyince Yahudilerin suçlu olmadığı ilan edildi. Şehir meclisi Köln halkını sakinleştirmek adına sürekli açıklamalar da bulduysa da sonuç alamadı. Halk arasındaki cellatlar Yahudileri avlıyordu. Yahudilerin kaçacak yeri olmayınca cemaatin önde gelenleri bir araya gelerek kendilerine saldırılması durumunda vaftiz olmaksızın aileleriyle birlikte evlerini ateşe vererek ölmeyi tercih etmeleri gerektiği kararını aldılar. Köln halkı 24 Ağustos 1349'da Yahudi mahallesine saldırdı. Farklı bölgelerde yangın çıkarıldı ve tüm Yahudi cemaati öldürüldü. Şehir yönetimi olaylara müdahale edemedi ancak 1350'de şehirde Yahudilerin yaşamı için güven ortamı kurulabildi. Yahudilerin ölümüne sebep olan suçlular yargılanmışsa da ceza yaptırımı uygulanmadı.⁴⁰

Yahudi nüfusunun kısmen daha az olduğu Kuzey Alman prensliklerine salgın 1350'de varmıştı. Güney şehirlerinde vuku bulan Yahudi katliamı haberleri salgınla birlikte bölgeye ulaşmıştı. Kuzey'deki yerel yönetimler salgını önlemek amacıyla ya Yahudiler zehirleyerek öldürüyor ya da hapse atıyordu. Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nun tamamına yayılan şiddet olayları

³⁶ Horrox, s. 210 vd; Winkler, "The Medieval Holocaust", s. 16, 17.

³⁷ Alberth, s. 153, 154; Nohl, s. 116.

³⁸ Winkler, "The Approach of the Black Death", s. 18.

³⁹ Nohl, s. 117, 118.

⁴⁰ Executive Committee of the Editorial Board, Isaac Broyd, "Cologne", Jewish Encyclopedia, Vol. IV, Samson-Talmid Hakam, New York and London 1902, s. 168; Tanja Potthoff, Michael Wiehen, "da man die Juden zu Colne seluch [...] inde die hus in der Judengassen verbrannt wurden" Das Kölner Judenpogrom von 1349", *Köln und das frühe Judentum nördlich der Alpen*, ed. K. Kliemann, S. Ristov, Köln 2019, s. 45, 46.

Avusturya'ya da sığramıştı. Başta Krems, Stein ve Mautern şehirleri olmak üzere Yahudilerin yaşadığı bölgelerde şiddet ve talan olayları yaşanıyordu.⁴¹

Değerlendirme ve Sonuç

1348-1351 yılları arasında Avrupa'yı saran büyük veba salgını başta Yahudiler olmak üzere toplum içinde azınlıkta kalan çeşitli kesimlere yönelik kitlesel şiddet olaylarının artmasına sebep oldu. Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu sınırları içinde Yahudilerin nüfusu Ren Nehri havzasında ve güney bölgelerinde yoğunlaşıyordu. Bununla beraber imparatorluğun hemen hemen her yerinde az da olsa Yahudi mevcuttu. Salgının ilk yıllarında 1348 ve 1350 arasında Alman topraklarındaki Yahudi yerleşimlerinin %73'üne saldırı düzenlenmiş ve bu bölgelerdeki Yahudi halkı soykırıma uğramıştır. Ren Nehri kıyısındaki şehirlerde, Frankonya ve Hessen bölgesinde büyük Yahudi katliamları gerçekleşmişti.⁴² Büyük veba salgını yıllarında Alman halkının Yahudileri katletmesinin önemli sonuçları olmuştur.

Salgının Avrupa'daki Yahudiler açısından en önemli sonucu kıtadaki nüfus kayıplarıdır. Yahudi nüfusunun bir kısmı hastalıktan büyük bir kısmı katliamlardan dolayı öldü. Yahudilere yönelik saldırıların olduğu bölgelerde sadece vaftiz olanlar ve asillerin şatolarına sığınan Yahudiler kurtulabildi. Bazı şehirlerde saldırılar başlamadan önce Yahudiler bir süreliğine ya da süresiz şekilde göç etmeye zorlandı. Bu dönemde Yahudiler Doğu Avrupa'ya ve Polonya'ya göç etti. Muhacir Yahudilerin bir kısmı ancak 17. yüzyılda Alman topraklarına geri döndü. Hristiyan komşularından daha yüksek beşerî sermayeye sahip olan Yahudiler gittikleri şehirleri kısa sürede geliştirip büyütüyordu. Dolayısıyla Yeni Çağ'da Doğu Avrupa şehirlerinin kalkınmasında Yahudilerin büyük rolü vardı.⁴³

Öldürülen ve sürgün edilen Yahudilerin mallarına imparator ve yerel yönetimler el koydu. Katliamlar ve sürgün sırasında Yahudilerin kıyafetlerinden mezarlarına kadar her şeyleri talan ve yağma edildi. Yanan evlerin taşları tuğlaları dahi kilise ve çan kulesi yapımında kullanıldı. Hayatta kalan ve Alman toplumu içinde yaşama hakkına sahip az sayıdaki Yahudi günden güne fakirleşti. Avrupa'nın genelindeki ekonomik kriz Yahudileri de kötü etkiledi. Bavyera yönetimi fakirleşen Yahudilerden iki yıl boyunca vergi almayacağını duyurdu.⁴⁴

Araştırmacıların bir kısmı Yahudi katliamına salgının yol açtığı korku ve endişeden kaynaklanan histerinin sebep olduğunu iddia etse de Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nun zayıf politik otoritesi ve yerel yönetimlerin iktisadi çıkarlarının Yahudi katliamlarında önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Salgın yıllarında Yahudilere yönelik katliamların kontrolden çıkmasının zayıf nedeni ise dini, iktisadi ve siyasi sebeplerle Yahudilere karşı kin ve düşmanlık besleyen Alman halkının isyanının durdurulamamasıdır. Ancak araştırmacılar, bu dönemdeki halk ayaklanmalarının özellikle bastırılmadığını iddia etmektedir Başpiskoposlar, piskoposluklar, bağımsız imparatorluk şehirleri bölgelerinde imparatorlardan çok daha etkiliydi. Ve bu süreci ekonomik, politik nedenlerden dolayı kötü yönettiler. Yerel yöneticiler kuyu zehirleme iddiasına şüpheyle yaklaşmışsa da derinlemesine bir soruşturma yapmamıştır. Ancak öldürülen Yahudilerin mallarının tasarrufuyla ilgilenmişlerdir. Hatta bazı araştırmacılar Yahudi soykırımının şehir meclisleri tarafından planlanmış eylemler olduğunu, aslında yaklaşan salgından endişelenmediklerini iddia eder. Salgının bazı şehirlere ulaşmadan Yahudilerin katledilmeye başlaması araştırmacıların bu iddiasını güçlendirir. Örneğin Bern'deki katliamlar 1348'in Kasım'ında başladı ancak salgın 1349 Şubat'ında Bern'de görüldü. Benzer şekilde Basel'de 1349 Ocağında Yahudiler katliama uğradı ama salgın aynı yılın Mayıs ayında oraya ulaştı.⁴⁵

⁴¹ Nohl, s. 118-121.

⁴² Voigtländer, Voth, s. 1238, 1349.

⁴³ Haverkamp, *Jews in the Medieval German Kingdom*, s. 48, 49; Finley, Koyama, "Plague, Politics, and Pogroms", s. 273.

⁴⁴ Gottheil, Jacobs, s. 236; Nohl, s. 116.

⁴⁵ Albert Winkler, "The Clamor of the People: Popular Support for the Persecution of Jews in Switzerland and Germany at the Approach of the Black Death, 1348-1350", *Swiss American Historical Society Review*, 53/2 (2017), s. 34 vd; Richard, Gottheil, Joseph Jacobs, "Black Death", *Jewish Encyclopedia*, Vol. 3, Samson-Talmid

Salgın sürecinde ve sonrasında kaleme alınan kroniklerde Yahudiler su kuyularını zehir katmakla suçlanmışlardır. Ancak az sayıdaki kronik yazarı Yahudilerin gerçekten suçlu olmadığını farkındaydı. Yahudiler sadece işkenceden kurtulmak için bir nevi acılarının azalması amacıyla kuyuları zehirlediklerini itiraf etmişlerdi. Su kuyularının zehirlenmesini 1348 Ocak ayında gerçekleşen büyük depreme bağlayan kronik yazarları vardı. Depremi şiddetiyle yer kabuğu çatlatmış böylece yeraltından çıkan zehirli maddeler su kuyularına ve kaynaklara hatta havaya karışmıştı. Aynı kronik yazarları Yahudi katliamının arka planında ekonomik sebeplerin olduğunu kabul ediyordu.⁴⁶

Büyük veba salgınının Avrupa tarihi açısından önemli bir sonucu ölüm korkusunun halk arasında uzun süre devam etmesidir. Salgın en üst tabakandan en alttakine kadar herkesi aynı ölçüde etkilemiş ve toplumun her kesimine korku yaymıştı. Alman şehirlerinde salgının önüne geçebilmek için bir taraftan Yahudi katliamı yapılırken diğer taraftan su kuyuları kapatılmıştı. Halk su ihtiyacını sürekli akan nehirlerden ve yağmurdan karşılamaya başlamıştı.⁴⁷ Salgın yıllarında Yahudiler hem hastalıktan hem katliamlardan hem de sürgünden dolayı büyük bir korku yaşadı. Her an ölme, öldürülme ya da gasp edilme korkusu uzun yıllar Yahudi cemaatini kaygıya sürükledi. Salgından sonra Alman topraklarında kalan az sayıdaki Yahudi'ye 17. ve 18. yüzyılda Alman idareciler tarafından uygulanan sürgün veya sınırlama politikası onların korkularını haklı çıkarmaktadır.⁴⁸ Salgın yıllarında Alman topraklarında gerçekleştirilen Yahudi katliamlarının en önemli sonucu 20. yüzyılda aynı coğrafyada en üst seviyeye ulaşan Yahudi düşmanlığı için önemli bir dayanak olmasıdır. Nazi yönetiminde Yahudilere uygulanan soykırım politikasının bir benzeri 1348-1350 yıllarında Alman şehirlerinin birçoğunda yaşanmıştı.

Kaynakça

AKIN, Haydar “Felaket Geliyorum Demişti: Ortaçağ'da Yaşanan Büyük Veba Salgını ve Toplumsal Yaşamdaki Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Kebikeç* 46 (2018), ss. 247-296.

ALBERTH, John, *The Black Death: The Great Mortality of 1348-1350, A Brief History with Documents*, New York 2005.

AYKIT, Dursun Ali, “Dini Bir Fenomen Olarak Kendini Kırbaçlama veya Flagellant Hareketi”, *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)*, I. Cilt, ed. Alim Yıldız, Sivas 2010, ss. 517-530.

BELL, Dean Philipp, “Jews”, *Medieval Germany: An Encyclopedia*, ed. John M. Jeep, New York, London 2001.

BYRNE, Joseph P., *The Black Death*, Westport 2004, Greenwood Press.

CHAZAN, Robert, *Reassessing Jewish Life in Medieval Europe*, Cambridge 2010, Cambridge University Press.

CHAZAN, Robert, *The Jews of Medieval Western Christendom, 1000-1500*, Cambridge 2006, Cambridge University Press.

COHN, Samuel K., “The Black Death and the Burning of Jews”, *Past&Present*, 196/1 (2007), ss. 3-36.

Executive Committee of the Editorial Board, Isaac BROYDÉ, “Cologne”, *Jewish Encyclopedia*, Vol. IV, Samson-Talmid Hakam, New York and London 1902.

FINLEY, Theresa, Mark KOYAMA, “Plague, Politics, and Pogroms: The Black Death, the Rule of Law, and the Persecution of Jews in the Holy Roman Empire”, *The Journal of Law and Economics*, 61/2 (2018), ss. 253-277.

GENÇ, Özlem, “Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa'sına Etkileri”, *Tarih Okulu*, S. X, ss. 123-150.

Hakam, New York and London 1902, s. 236; Winkler, “The Approach of the Black Death”, s. 19; Finley, Koyama, s. 273.

⁴⁶ Nohl, s. 122.

⁴⁷ Nohl, s. 121

⁴⁸ Gottheil, Jacobs, s. 236.

GINSBURGER, Moses, "Die Juden in Basel", *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, 8 (1909), ss.

GOTTHEIL, Richard, Joseph JACOBS, "Black Death", *Jewish Encyclopedia*, Vol. 3, Samson-Talmid Hakam, New York and London 1902.

HAVERKAMP, Alfred, *Jews in the Medieval German Kingdom*, trc. Christoph Cluse Universität Trier, Arye Maimon-Institut für Geschichte der Juden, online baskı, 2015. (erişim tarihi: 02.10.2021)

HAVERKAMP, Alfred, "Europas Juden im Mittelalter: Zur Einführung", *Europas Juden im Mittelalter: Beiträge des internationalen Symposiums in Speyer vom 20-25 Oktober 2002*, Ed. Christoph Cluse, Trier: Kliomedia 2004, ss. 13-

_____, "Die Judenverfolgungen zur Zeit des Schwarzen Todes im Gesellschaftsgefüge deutscher Städte", *Zur Geschichte der Juden im Deutschland des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit*, ed. A. Haverkamp, red. A. Heit, Stuttgart 1981, Anton Hiersemann, ss. 27-93.

HERZIG, Arno, *Jüdische Geschichte in Deutschland: Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München 2002, Verlag C. H. Beck.

HORROX, Rosemary, *The Black Death*, Manchester 1994, Manchester University Press.

JACOBS, Josep, Schulim OCHSER, "Speyer", *Jewish Encyclopedia*, Vol. XI, Samson-Talmid Hakam, New York and London 1902.

LOTTER, Friedrich, "Die Judenverfolgung des "König Rintfleisch" in Franken um 1298: Die endgültige Wende in den christlich-jüdischen Beziehungen im Deutschen Reich des Mittelalters", *Zeitschrift für Historische Forschung*, 15/4 (1988), ss. 385-422.

NOHL, Johannes, *The Black Death: A Chronicle of the Plague compiled from Contemporary Sources*, Çev. C. H. Clarke, London 1961, Unwin Books.

ÖZMEN, Seda, "Orta Çağ Yahudi Karşıtlığına Bir Örnek Olarak Talmud'un Yargılanması ve Yakılması", *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 2 (2021), ss. 432-461.

POTTHOFF, Tanja, Michael WIEHEN, "'da man die Juden zu Colne schluch [...] inde die hus in der Judengassen verbrannt wurden" Das Kölner Judenpogrom von 1349", *Köln und das frühe Judentum nördlich der Alpen*, ed. K. Kliemann, S. Ristov, Köln 2019, ss. 39-75.

SCHNEIDMÜLLER, Bernd, "Katastrophenerinnerung: Große Pest und Judenpogrome 1348 bis 1352", *Das Haus Europa*, ed. Pim den Boer, München 2012, Oldenbourg, ss. 393-401.

TOCH, Michael, *Die Juden im mittelalterlichen Reich*, München: Oldenbourg Verlag, 2013.

ÜLGEN, Pınar, *Orta Çağ Avrupa Tarihi*, İstanbul 2020, Yeditepe yay.

VOIGTLÄNDER, Nico, Hans-Joachim VOTH, "Persecution Perpetuated: The Medieval Origins of Anti-Semitic Violence in Nazi Germany", *The Quarterly Journal of Economics*, 127/3 (2012), ss. 1339-1392.

VON KÖNIGSHOFEN, Jakob Twinger *Die Alteste Teusche sowol Allgemeine als insonderheit Elsassische und Straßburgische Chronicke*, Straßburg Verlegt und getruckt durch Josias Städel, 1698.

WINKLER, Albert, "'The Clamor of the People': Popular Support fort he Persecution of Jews in Switzerland and Germany at the Approach of the Black Death, 1348-1350", *Swiss American Historical Society Review*, 53/2 (2017), ss. 31-61.

WINKLER, Albert, "The Approach of the Black Death in Switzerland and the Persecution of Jews, 1348-1349", *Swiss American Historical Society Review*, 43/3 (2007), ss. 4-23.

WINKLER, Albert, "The Medieval Holocaust: The Approach of the Plague and the Destruction of Jews in Germany, 1348-1349", *Federation of East European Family History Societies* 13 (2005), ss. 6-27.

KARANTİNA HEKİMİ DR. LUDWIG HERRMANN'IN 1839 YILINDA TRABZON'DAKİ GÖREVİ VE GÖZLEMLERİ İLE TRABZON HAKKINDAKİ NOTLARI

Mehmet YAVUZ*

Giriş

Sultan II. Mahmud tarafından 1838 yılında başlatılan yenilikler çerçevesinde devletin kamu sağlığına yönelik yeni düzenlemeler yapılır ve bu bağlamda önce başkent İstanbul'da 1838'de aralarında yabancı üyelerin de yer aldığı 'Karantina Meclisi' kurulur.¹ Bu meclisin başlıca görevi Avrupa'da salgın konusunda elde edilmiş bilgi, tecrübe ve mücadele yöntemlerini Osmanlı Devleti'nde uygulamaktır. İstanbul'daki bu üst komisyona bağlı olmak üzere ülke genelinde belli başlı şehirlerde sağlık komisyonları oluşturulur. Başında Avusturyalı karantina hekimi Dr. Minas'ın bulunduğu İstanbul'daki Sağlık Üst Komisyonu'na bağlı olarak çalışan bu komisyonlardan biri de Trabzon'daki Sağlık Komisyonu idi.

Karantina hekimi Dr. Ludwig Herrmann, Trabzon'daki mesleki tecrübeleri başta olmak üzere, şehirde yapmış olduğu tespit ve elde ettiği gözlemlerini adeta bir seyyah hekim olarak kaleme almış ve 30 Aralık 1839 tarihinde Viyana'da yayımlanan "*Neue Folge der Gesundheits-Zeitung*" adlı tıp dergisine göndermiştir. Dr. Ludwig Herrmann'ın Trabzon için çok önemli bilgi ve tespitler içeren bu yazıları söz konusu dergide 5-19 Mart 1840 tarihleri arasında iki ayrı başlık altında ve beş bölüm hâlinde eski Alman Gotik Alfabeti ile yayımlanmıştır.² (Ek: 1, 2).

Dr. Ludwig Herrmann'ın Trabzon'la ilgili bu iki ayrı başlıklı ve beş bölümden oluşan yazılarını '*Neue Folge der Gesundheits-Zeitung*' adlı Avusturya tıp dergisindeki yayımın maksadı ne ile açıklanabilir?

Bize göre bunun iki sebebi olabilir: Bunlardan ilki, Doğu'da edindiği mesleki tecrübe, gözlem ve tespitlerini kendi ülkesindeki meslektaşlarını bilgilendirmek ve benzer bir durum ortaya çıktığında hızlıca tedbir alınmasına yardımcı olmak olmalıdır. İkincisi ise karantina hekimliği adeta bir seyyah hekim olarak yerine getirmesi ve görevli gittiği şehir ve çevrelerini bütün özelliklerini günlüklerine kısaca yazıp dergi ve gazetelerde yayımlayarak diğer insanlarla paylaşmak olmalıdır. Karantina hekimi Dr. Herrmann'ın Trabzon dışında İstanbul ve Bursa ile ilgili de aynı dergide başka günlük yazılarının yayımlanmış olması bu ikinci yönünün de özellikli olduğunu gösterir.

Bu makalede ele alınan Karantina hekimi Dr. Herrmann'ın yazıları önce bugünkü Alman alfabetine transliterasyonu yapılmış, daha sonra tamamı Türkçeye tercüme edilerek önemli görülen bölümleri alıntı şeklinde doğrudan, diğer bilgiler ise dolaylı yoldan nakledilmiştir. Metinde geçen bazı tıbbi terminoloji ve kavramlar ile bölgesel ya da kişisel konular okuyucunun daha kolay anlayabilmesi için tarafımızca metin içinde parantez bilgisi veya dipnot bilgisi olarak açıklanmaya çalışılmıştır.

* Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi- Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Trabzon, mehmetyavuz@ktu.edu.tr

¹ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul 1993, s. 265-267; Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri". *Bellekten* 58 (222), 1994, s. 329- 376.

² Dr. Ludwig Herrmann bu yazılarından ilkini, "*Mitteilungen aus Trapezunt/Trabzon'dan Haberler*" başlığı altında *Neue Folge der Gesundheits-Zeitung* adlı tıp dergisinin Erster Band, Wien 1840, Nr.19, Donnerstag, den 5. März 1840. IV. Jahrgang. s.151-154, ikincisini Erster Band, Nr. 20. Montag, den 9. März 1849. IV. Jahrgang, s.160-162, üçüncüsünü Erster Band, Nr. 21, Donnerstag, den 12. März 1840, IV. Jahrgang. s. 168-171'de yayımlamıştır. Yazar önceki bölümlerin devamı niteliğindeki dördüncü ve beşinci bölümleri de aynı tıp dergisinde „*Einige Worte über die ärztliche Praxis im Orient, nebst einigen Bemerkungen über Trapezunt/Doğu'daki Tıp Uygulamaları ve Trabzon Hakkında Bazı Notlar*“ başlığı altında Erster Band, Nr. 22. Montag, den 16. März 1840. IV. Jahrgang, s. 173-177'de beşincisini de aynı ciltte Nr. 23. Donnerstag, den 19. März 1840, IV. Jahrgang, s.181-184'te yayımlanmıştır.

Konunun Araştırılma Durumu

19. Yüzyıl Osmanlı ülkesindeki salgın hastalıklar konusu tıp tarihi ve tarih alanında çalışma yapan araştırmacıların ilgi gösterdiği bir konu olup bu konuda çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bunlardan en erken tarihli olanı Galip Ata (Ataç)'ın, 1919 yılında yayımladığı “*İstanbul’da Veba Salgınları*”³ başlıklı Osmanlıca makaledir. Karantina Meclisi'nin kurulması ile alakalı çalışmaların başında ise Gülden Sarıyıldız'ın 1994 yılında yayımladığı, “*Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri*”, başlıklı makale⁴ gelir. Bunlara Erdem Aydın'ın 2004 yılında yayımladığı “*19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması*”⁵ ve diğer yayımları eklemek mümkündür.⁶ Salgın hastalıklarla mücadele konusunda ise Nuran Yıldırım'ın 1986'da yayımladığı, “*Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları*” başlıklı makale⁷, Daniel Panzac'ın 1997 yılında yayımladığı *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*⁸ başlıklı kitap ve Fatma Yıldız'ın 2014 yılında hazırladığı, *19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, başlıklı Yüksek Lisans tez çalışması⁹ sayılabilir.

Trabzon'daki salgın hastalıklarla alakalı yapılmış çalışmalar arasında ise; Nazım Kuruca'nın 2007'de yayımladığı, “*Salgın Hastalıkların XIX. Yüzyılda Trabzon ve Havalisinde İktisadi ve Sosyal Hayata Etkileri*”¹⁰, İsmail Yaşayanlar'ın 2015 yılında tamamladığı, *Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1879-1914)*, başlıklı doktora tezi,¹¹ Esat Aktaş'ın, 2015 yılında tamamladığı *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)* başlıklı Doktora Tezi¹², Özgür Yılmaz'ın 2017 yılında yayımladığı “*Veba, Kolera ve Salgınlar: Trabzon'da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)*” başlıklı makale¹³ zikredilebilir.

Bunlardan Özgür Yılmaz'ın makalesi (2017) Osmanlı Devletindeki halk sağlığı ve salgınlar hakkında ön bilgiler vermesi yanında Fransız Konsolosluğu kayıtlarına dayanılarak Trabzon'da halk sağlığını etkileyen salgın hastalıklar, yaşanan kayıplar ve bunlara karşı alınan tedbirler ve koruyucu uygulamalar hakkında bilgi aktarması bakımından önemlidir.

Avusturyalı hekim Dr. Ludwig Herrmann'ın 1839 yılı Temmuz ayında başlayan ve yaklaşık altı ay süren Trabzon karantina hekimliği görevi ve buradaki gözlem ve tespitlerinden oluşan yayımları şu ana kadar her hangi bir bilimsel yayıma konu edilmiş veya atıflandırılmış değildir. Dolayısıyla Dr. Ludwig Herrmann'ın yukarıda özetlenen yayımlarının özgünlüğü ve çok özel bilgileri içeriyor olması bu yayımla tanıtılmaya ve Türkçe literatüre kazandırılmaya değer bulunmuştur.

Tıp Tarihi konusunda yapılan araştırmalar Osmanlı Devleti hizmetinde bulunan yabancı hekimler arasında Avusturyalı hekimlerin ağırlıklı ve etkin olduğu anlaşılıyor. İstanbul'daki ‘Sağlık Üst Komisyonu’nun başında da Avusturyalı Dr. Minas'ın bulunuyor olması bu durumu destekler

³ Galip Ata (Ataç), “İstanbul’da Veba Salgınları”, *Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası* 2 (3) İstanbul 1919.

⁴ Gülden Sarıyıldız, “Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Bellekten*, LVIII/222, 1994, s. 329-376.

⁵ Erdem Aydın, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 15: 2004, 185-207.

⁶ Diğer yayımlar için bkz. Zuhul Özaydın, *Türk Tıp Tarihi Bibliyografyası*, İstanbul 2012; Hamza Bilgü ve diğerleri, *Türkiye Salgın Hastalıklar Tarihi Bibliyografyası*, İstanbul 2020.

⁷ Nuran Yıldırım, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, s. 1320-1338.

⁸ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, Tr. çeviri Serap Yılmaz, İstanbul 1997.

⁹ Fatma Yıldız, *19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

¹⁰ Nazım Kuruca, “Salgın Hastalıkların XIX. Yüzyılda Trabzon ve Havalisinde İktisadi ve Sosyal Hayata Etkileri” *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi* (9), 2007, s. 11-22.

¹¹ İsmail Yaşayanlar, *Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1879-1914)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2015.

¹² Esat Aktaş, *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015.

¹³ Özgür Yılmaz, “Veba, Kolera ve Salgınlar: Trabzon'da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)” *Mavi Atlas*, 5 (1) 2017, s. 172-200.

niteliktedir. Alman hekimlerin ise 19. yüzyıl sonlarına doğru çoğaldığı ve bu durumun cumhuriyetin ilk yıllarında da devam ettiği görülür.¹⁴ Osmanlı döneminde devlet hizmetinde bulunmuş yabancı hekimlerden Alman Dr. med. Lamec Saad 1881'den 1895'e kadar on altı yıl süreyle ülkenin farklı şehirlerinde karantina hekimi olarak görev yapmış ve bu görevleri sırasında tuttuğu notları/günlüklerini yayımlamıştır. Bu yayımlardan ilki 1896 yılında “*Zwei türkische Städtebilder aus der Gegenwart (Erzerum–Trapezunt) / İki Türk Şehrinin Bugünkü Görünümleri (Erzurum –Trabzon)*” başlığı ile yayımlamıştır.¹⁵ Osmanlı hizmetinden çıktıktan sonra ise tüm günlüklerini, daha önce yayımladığı Erzurum ve Trabzon da dâhil olmak üzere 1913 yılında Almanya’da “*Sechzehn Jahre als Quarantänearzt in der Türkei/Türkiye’de Onaltı Yıl Karantina Hekimliği*”¹⁶ başlığı ile yayımlamıştır. Makale ve kitabın Trabzon’la ilgili bölümlerinde; Trabzon tarihi, dinî inançlar, kale, eski eserler, yönetim, azınlıklar, nüfus sayıları, siyasi olaylar, isyanlar, yaşam tarzı, mesire yerleri, yemek kültürü, deniz ulaşımı, transit ticaret, ticari ürünler, madenler, ormanlar, giyim-kuşam ve karşılaştığı zorluklardan kısaca bahseder. Ancak Dr. Lamec Saad’ın henüz Türkçeye tercüme edilmemiş bu yayımlarında Avusturyalı hekim Dr. Ludwig Herrmann’ın yayımlarında olduğu gibi salgın hastalıklarının tespit ve tedavisi, ortaya çıkış nedenleri, salgınla ilgili önlem ve sonuçlarından bahsetmez. Sağlık sorunlarına bilimsel yaklaşmaz, salgın vakaları, belirtileri ve bulguları hakkında bilimsel açıklamalar yapmaz. Aksine daha ziyade seyahat anıları ile görev yaptığı yerlerdeki siyasi olaylar, iç karışıklıklar, ermeni isyanları, katliamlar, sosyo-kültürel ve demografik yapılar ile bazı toplumsal konularda, çoğu kez şüphe ile yaklaşılacak ve tartışma yaratacak tanımlama ve ifadeler kullanır.

Dr. Ludwig Herrmann’ın Trabzon Görevi ve Şehir İzlenimleri

Dr. Ludwig Herrmann’ın *Neue Folge der Gesundheits-Zeitung* adlı Avusturya tıp dergisinde “*Mitteilungen aus Trapezunt/Trabzon’dan Haberler*” başlığı ile yayımlanan *ilk bölüm* yazısı ilk izlenim ve tespitlerinin yer aldığı Giriş mahiyetindedir.

Avusturyalı karantina hekimi Dr. Ludwig Herrmann 1839 yılı Temmuz ayı başında buharlı bir gemiyle İstanbul’dan Trabzon’a gelir ve salgın boyunca yaklaşık altı ay Trabzon’da kalır. Ancak Dr. L. Herrmann’ın sadece bir karantina hekimi olmadığı, görev yaptığı şehirler hakkında tuttuğu günlükler ve bunlara dayalı olarak yaptığı yayımlardan aslında bir ‘seyyah hekim’¹⁷ olduğunu gösteriyor. Yazılarında hekimlik işleri yanında bulunduğu şehir, kasaba ve köylerin iklimi, coğrafyası, bitki örtüsü, demografik yapısı, sosyal, ekonomik, ticaret, kent yapısı ve yol ya da ulaşım durumları hakkında elde ettiği tespit ve gözlemlerini de aktarması bu özelliğinin göstergeleridir.

1839 yılı yaz başında Trabzon’da baş gösteren veba salgını üzerine daha önce Yunanistan’da görev yapmış Avusturyalı hekim Dr. Ludwig Herrmann İstanbul’daki Sağlık Üst Komisyonu tarafından karantina hekimi olarak Trabzon’a gönderilir. Temmuz ayı başında Trabzon’a gelen Dr. L. Herrmann’ın şehirde baş gösteren veba salgını ile alakalı olarak ilk dikkatini çeken şey iklim şartları olur.

“*Trabzon’un Sağlık İşleri ne kadar endişe verici ise iklim de burada o kadar yumuşak ve hoştur. Öyle ki bu iklim insan organizmasını kuzeyin soğuğu ile güneyin kavurucu sığağı arasında bir araya getiren dünyanın en mutluluk verici iklimi olarak sayılabilir. Kışı sert değildir. Sadece Ocak ve Şubat aylarında biraz daha belirgindir. Rusya’nın kuzey rüzgârları sıklıkla buraya kar getirir, ancak bu kar iki üç gün yerde kalır, arkasından hava tekrar yumuşar. Kışın başlangıcı olan Aralık ayında ve bitiş ayı olan Martta soğuk o kadar şiddetli değildir. İlkbahar ve sonbahar uzun sürer. Dolayısıyla burada soğuktan kavurucu sığağa ve tersine kademeli bir geçiş söz konusudur. Nisan, Mayıs, Eylül, Ekim ve*

¹⁴ Bu konuda daha fazla bilgi için Arslan Terzioğlu’nun çalışmalarına bakılabilir.

¹⁵ Dr. med. L. Saad, “Zwei türkische Städtebilder aus der Gegenwart (Erzerum und Trapezunt)/İki Türk Şehrinin Bugünkü Görünümleri (Erzurum ve Trabzon)”, *Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes geographischer Anstalt* 42 (1896) s. 282-290. Dr. L. Saad’ın bu makalesinin içeriği, giriş bölümleri hariç, genelde 1913 yılında yayımladığı kitaptaki Trabzon ve Erzurum bölümleri ile aynıdır. Ancak söz konusu kitapta her iki şehirle ilgili bölümlere sosyal yaşam ve yakın şehirlerdeki görev ve yolculuklar da eklenmiştir.

¹⁶ Lamec Saad, *Sechzehn Jahre als Quarantänearzt in der Türkei*, Berlin 1913.

¹⁷ Seyyah Hekim kavramı ilk olarak Semavi Eyice tarafından kullanılmıştır. Bkz. “Batılı Hekim Seyyahlar ve Osmanlı Devleti”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* (4) 1998, s. 79-92.

*Kasım ayları nefis güzel günler sunar. Sadece Temmuz ve Ağustos aylarında yazın kavurucu sıcaklığı rahatsız edicidir ve Fahrenheit termometresi gölgede 85 ila 90 (yani 29 ila 32 C°) derecedir. Yaz sıcağı boğucu ve baskıcı olmakla birlikte sıklıkla çıkan fırtınalar nedeniyle yumuşar.*¹⁸

Bu iklim değerlendirmesinden sonra karantina hekimi Dr. Ludwig Herrmann Trabzon'da sıklıkla ortaya çıkan hem şehri mahveden hem de ülkeyi rehin aldığı söylediği salgın hastalıkları Veba (Pest) ve Soğuk Ateş/Havale hakkında ayrı ayrı bilgi ve değerlendirmeler yapar.

*“Trabzon Veba bakımından Doğu'da kötü bir üne sahiptir ve burada görülen Veba en kötü huylu ve en kötü şöhretli olanıdır. Bir yandan başkent İstanbul sıklıkla Trabzon üzerinden gelen bu Vebadan muzdarip olurken, diğer yandan Trabzon bu vebanın sorumlusu olarak gemi ya da karayolu ticareti nedeniyle İran, Suriye ve Mısır'ı suçlu olarak görür. Ancak görünen o ki Veba burada her yıl bazen güçlü bazen hafif şekilde kendini gösterir.”*¹⁹

Sultan II. Mahmud tarafından İmparatorluk genelinde yapılan reformlara salgın hastalıkların sıklıkla baş göstermesi üzerine 1838 yılında karantinelerin yapımı da eklenmiş ve ülkenin önemli şehirlerinde Sağlık Komisyonları oluşturulmuştur.

Bu kapsamda aynı yılın Eylül ayında bir sağlık müdürü ve bir hekimden oluşan Sağlık Komisyonu Trabzon'a gönderilir. Ancak bu komisyonun oldukça zor görevleri vardı. Bunlardan ilki vebanın Trabzon'dan İstanbul'a naklini önlemek ve başkenti bu yıkım getiren hastalıktan kurtarmaktı. Bu maksatla Trabzon'da bir askerî hastane inşa edildi. Bu hastane ya da karantina binası bugünkü limanın yanı başında bulunan Güzelhisar²⁰ idi ve salgın/veba görüldüğü zamanlarda İstanbul'a gidecek yolcular ve ticari mallar 15-20 gün burada karantinaya tabi tutulmak zorunda kalınacak, böylelikle ticari çıkarlar salgından zarar görmeyecekti. Zira 1836 yılından itibaren Karadeniz'de buharlı gemilerin kullanıma girmesiyle²¹ birlikte artan İran transit ticareti Trabzon Limanı için önemli bir kazanç kapısı hâline gelmişti. Bu uygulama ile buharlı gemiler İstanbul'a salgın hastalıklardan arındırılmış olarak varmış olacak ve orada karantina uygulaması yapılmayacaktı. Böylece Başkent ile Trabzon arasındaki gidiş gelişler de engellenmemiş olacaktı. Karantina tedbirleri kapsamında ayrıca Trabzon'a gelen bütün buharlı gemilerde veba salgını zamanlarında iki karantina görevlisi bulunacaktı. Bunların görevi vebaya maruz kalmış şehir ile her türlü iletişimi kesmekti. Böylece buharlı bir gemi sadece temiz yolcuları ve malları karantina yerinden alıp temiz bir şekilde İstanbul'a taşımış olacaktı.²²

Sağlık Komisyonunun ikinci görevi sağlık polisleri gözetimiyle vebanın Trabzon'da patlak vermesini engellemek, üçüncü görevi ise patlak vermiş vebayı musallat olduğu evleri dışa kapatmak/izole etmek suretiyle bastırmaktı.

¹⁸ Dr. Ludwig Herrmann, “Mitteilungen aus Trapezunt”, *Neue Folge der Gesundheits-Zeitung*, Erster Band, Wien 1840, Nr.19, Donnerstag, den 5. März 1840. IV. Jahrgang. s. 151.

¹⁹ Dr. L. Herrmann, *Mitteilungen ...*, Nr. 19, s. 152.

²⁰ Dr. L. Herrmann'ın karantina için uygun bir yer olmadığını söylediği Güzelhisar ya da Güzelhisar Kalesi (öncesinde Firenk Hisarı) vaktiyle Cenevizli tüccarlara imtiyazlı ticaret için Komnenoslar tarafından tahsis edilmiş özel korunaklı bir kale idi. Osmanlı Döneminde 1739 yılında Trabzon valisi tayin edilen Ömer Paşa 1740 yılında bu eski hisar ve çevredeki bazı mülkleri satın alınarak buraya bir saray yaptırmıştır. Ancak kısa zaman içinde buradaki mülkleri edinmesi ve hızla güç kazanması Devlete karşı bir yapılanma işine giriştiği şeklinde değerlendirilmiş, bunun üzerine önce Van'a tayin edilmiş, tüm mallarına devlet tarafından el konulmuş ve arkasından orada başı vurdurularak ortadan kaldırılmıştır. Bu süreçte sarayın bir kısmı yakılıp yıkılmış, ancak 1743 yılında bazı bölümleri tamir edilmiştir. 1747 yılında ise muhtemelen limana yakınlığı dikkate alınarak buraya büyük bir ambar inşa edilmiştir. 1838 yılında ülke çapında karantina merkezlerinin kurulmasına karar verilince bu hisar ve bağlı yapıları karantina binası/hastanesi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Güzelhisar 19.Yüzyıl ortalarında Devlete kiraya verilmiş ve Rus tehdidine karşı buraya 17 topluk bir tabya ve askeri kullanım maksatlı mekânlar ve birde liman feneri yapılmıştır. Güzelhisar bu son haliyle varlığını Cumhuriyet Dönemine kadar sürdürmüştür. Daha fazlası için bkz. Necmettin Aygün, “XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Üçüncüoğlu Ömer Paşa ve Muhallefati”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*. 39, s. 47, 48, 52, 69, 70, 71.

²¹ Özgür Yılmaz, “Buharlı Gemi Çağında Karadeniz'de Avrupa Denizciliği”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1 (25), 2015, s. 46-65.

²² Dr. L. Herrmann, *Mitteilungen ...*, Nr. 19, s. 152.

Dr. L. Herrmann'ın Trabzon'daki Görev, Gözlem ve Tespitleri

Dr. L. Herrmann 1839 yılında İstanbul'daki Sağlık Üst Komisyonu²³ tarafından cankurtaran/karantina hekimi olarak Trabzon'a gönderilir. Zira Trabzon'da Temmuz ve Ağustos aylarında küçük çaplı bir veba salgını baş göstermiştir. Temmuz ayı başında Trabzon'a gelen karantina hekimi Dr. L. Herrmann salgın konusunda ilginç ve ayrıntılı fikirler verir. Onun asıl hedefi bu salgının kaynağının sırrını ortaya çıkarmaktı.

*"Sanıyorum bu salgının kaynağı Trabzon'a özgün bir durumdur. Hem Yunanistan'da²⁴ elde ettiğim hem de Trabzon'da doğruladığım tecrübelerime göre veba orada ve burada genellikle kendi asıl elementlerinden oluşuyor. Başlangıçta seyrek olarak ortaya çıkıyor, sonra önce güç kazanıyor ve giderek büyük insan kitlelerine bulaşarak çoğalıyor ve salgın haline dönüşüyor. Vebanın bir şehirde kendiliğinden ortaya çıkma düşüncesine Levantenler (ticaretle uğraşan Batılılar) pek inanmıyor. Zira onlar salgının ortaya çıkmasının daima dış kaynaklı olduğunu, komşu ülkelerle yapılan ticaret ve özellikle de gemilerle gelen yolcular vasıtasıyla hastalığın dışarıdan şehre getirildiğine inanıyorlardı. Fakat salgın o şekilde ortaya çıkmıyordu. O halde salgının sebebini anlamak için son veba salgının bulaş etkilerini/etkenlerini ölçüt almak ve değerlendirmek gerekir. Dolayısıyla buradaki salgının tanımlamasında ben de böyle bir durumun vuku bulmadığını göstermeye çalışacağım."*²⁵

*"Bana göre, Levanten kanaatinin tam aksine, veba burada başlangıçta seyrek gelişti ve daha sonra salgına dönüştü. Bunun ana sebepleri şunlardır."*²⁶

1) Zararlı Miazma/Bakterilerin Birikmesi. Bu birikimler büyük miktarda hayvansı ve sebze maddelerden oluşuyor. Bunlar rutubet/nem ve 65-80 Fahrenheitlik bir sıcaklık sayesinde fermantasyona uğruyor/mayalanıyor, parçalanıyor ve gaza dönüşüyorlar. Ve havadaki bu gazlar devamlı solunmak suretiyle ciğerlerde kanla karışıyor ve onları parçalayarak olumsuz etki ediyorlar.

2) Ölçsüzce Artan Hayvansı Elektriklenme. Bunun gelişimi şüphesiz atmosferde miasma/bakterilerin artmasıyla oluyor. Atmosferde ciddi miktardaki hayvansı bir elektriklenmenin varlığı insan organizmasında hastalık çekiciliği olan miazma/bakterilerin etkinliğinin artmasına yardımcı oluyor. Tıp bilgisi bize şunu öğretiyor ki metalik elektrik (sempatik) salgı bezlerinin şişkinliğini parçalayabilmektedir. Dolayısıyla buradan şöyle bir sonuç çıkarılamaz mı? Örneğin vebaya eşlik eden lenf/lenfatik sistemin etkilenmesinde havada artan hayvansı (gaz) elektriklenmenin etkisi var mıdır?

3) Yerleşik Halkın Yaşam Biçimi. Halkın kirli biçimde ve rutubetli dar alanlarda yığılması, Chylus/lenf sıvısını olumsuz etkileyen kötü, yarı çürük gıdaları/yiyecekleri yemesi, bu sıvının dönüşmesine ve kalitesini bozulmasına sebep oluyor.

Dr. L. Herrmann bu tespitlerini ve sağlık için risk oluşturan durumları şehirdeki yaşam biçimi ile ilişkilendirerek açıklamaya devam eder:

"Trabzon'da bütün bu hastalık sebepleri en yüksek derecede bir araya gelmiş durumda. Sokaklarda her yerde ölü köpeklerin, kedilerin, tavukların, eşek ve atların kadavraları bulunmaktadır. Bunlar Türk sağlık zabıtalарının ihmaliyle oldukları yerde kalmakta, bir kısmı aç köpekler tarafından yenmekte, kalan kısımları sokaklarda çürümektedir. Öyle ki bir deri bir iskelet kalmış bu kadavralar halkın en sevdiği meydanların ortasında dahi görülmektedir. Zaptiyelerin/zabıtalарının bu hayvan kadavralarını ortadan kaldırmamasının nedeni Levantenler, "dini sebeplerle Türkler tarafından hoş görülen pek çok sahihsiz köpeğin vebayı yayması beklemektedir" şeklindeki iddia ile açıklar ki ben buna kesinlikle katılmıyorum. Aksine bu sahihsiz köpeklerin ortalıktaki hayvan leşlerini yarisına kadar yemeleri ve böylelikle kokuşmuş/çürümüş hayvansal artıkların miktarını en azından yarı yarıya düşürmeleri gibi büyük bir yararı vardır. Ayrıca şehrin sakinleri bütün çöplerini sokaklara dökmekte ve bunlar orada kalmaktadır. Bunun yanında çoğu helanın giderleri de sokağa boşalmaktadır."

²³ Bu komisyon bazı kaynaklarda "Karantina Meclisi" olarak isimlendirilir. Bkz. Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten* 58 (222) 1994, 329-376.

²⁴ Dr. Ludwig Herrmann daha önce Poros-Yunanistan'da karantina hekimi olarak görev yapmıştır.

²⁵ Dr. L. Herrmann, *Mitteilungen ...*, Nr. 19, s. 152.

²⁶ Dr. L. Herrmann, *Mitteilungen ...*, Nr. 19, s. 153.

Karantina hekimi Dr. L. Herrmann bu tespitlerine dini geleneklerin oluşturduğu riskleri de ekler ve şunları kaydeder:

“Rum ve Ermenilerin mezarlıkları şehrin içindedir. Ölülerini papazları tarafından gömülmektedir. Her bir kilise mezarlıkları da içine alan bir duvar ile çevrilidir. Buna karşılık Müslüman mezarlıklarının halk sağlığı üzerinde o kadar zararlı etkisi yoktur. Çünkü bunlar şehir dışındaki boş alanlarda ya da şehir kenarlarında bulunurlar. Bunlar duvarla çevrili değildirler, yeşil çimenler ve daima yeşil kalan ulu serviler, bunların arasında yazıları altın yaldızlı mermer mezar taşları dikkat çeker. Fakat bu Müslüman mezarlıkları daha ziyade içinde bağdaş oturup rahatça piposunu/nargilesini içen Türklerin olduğu bahçeler gibidir ve buraları aynı zamanda Frankların en çok tercih ettikleri gezinti yerlerindedir. Bu hususta dikkat çeken bir diğer şey de mezarların 2-3 ayak (1 ayak = 50cm) derinliğe sahip olmasıdır ki bu durum da geceleri köpeklerin ölülerini çıkartıp yemesine sebep olmaktadır.”²⁷

Dr. L. Herrman halk sağlığını tehdit eden etkenler arasına mezbahaneler, mumhaneler, sabun fabrikaları ve tabakhanelerin şehir içinde bulunmalarını da dâhil etmiştir. Bunların yanında kışlık besin tedariki sağlama konusunda yapılan toplu hayvan kesimleri sonucu oluşan çevre kirliliğine de dikkat çekmiş ve şunları nakletmiştir:

“Kasım ayında ki bu ayda herkes kış için et tedarikini yapar, on dört gün içinde Gâvur Meydanı adı verilen boş alanda 600 kadar koyun kesildi. Kesilen bu hayvanların kanları, iç organları, dışkıları, kısacası bütün artıkları meydana bırakıldı. Bütün bu atıklar kasım ayının ilkbahar sıcaklığındaki havasıyla birlikte çabucak çürüdü ve öyle pis bir koku etrafa yayıldı ki etrafta çok sayıda evle çevrili bu meydan etrafında yaşayan insanlar burunlarını kapatmadan sürekli bu kokmuş havayı teneffüs ettiler!. İşte bütün bu hayvansal ve bitkisel atıklar bilhassa haziran ve temmuz aylarında artan sıcaklıkla birlikte hızlıca çürüyor ve zararlı bakterilerden oluşan mikroplu bir hava oluşturuyor ki bu da veba salgınlarının oluşmasına sebebiyet veriyor.”²⁸

Karantina hekimi Dr. L. Herrmann Trabzon’da sık sık baş gösteren veba salgınlarının oluşma nedenleri arasında ilginç biçimde şehrin kent yapılaşması ve sokak düzenlerinin de etkili olduğu tespitine yer vermiştir:

“Sokakların düzeni de bu mikroplu havanın birikinti halinde bulunmasına müsaade ediyor. Burada her bir ev yüksek bir bahçe duvarıyla çevrilmiştir ve bu duvarlar o mikroplu havayı saklamaktadır. Sokaklar da adeta her iki taraftan yüksek bir duvar seti ile kuşatılmıştır. Bu durumda rüzgârın iç bahçelere girmesi ve mikroplu havayı savurup dağıtması engellenmektedir. Dolayısıyla salgına maruz kalmış talihsiz halk devamlı olarak böyle kötü biçimde buharlaşıp emprenye olmuş mikroplu havayı teneffüs etmektedir.”²⁹

Dr. L. Herrmann yüksek sıcak- ve soğukların veba salgınını engellediğini ifade ederek bunun nedenini şöyle açıklar: *“Çünkü yüksek sıcaklıklar veya soğuklar bir süre devam ediyor ve bu hava kötü materyalleri/maddeleri kurutuyor ve parçalanıp dağılmalarını engelliyor.”³⁰*

Dr. L. Herrmann Trabzon’da sıklıkla ortaya çıkan veba salgınlarının halkın yaşam biçimiyle olan ilişkisini de şu tespitlerle açıklar

“Fakir halk genellikle kötü biçimde yarı çürümüş et, balık, sebze ve diğer hasta hayvanlardan besleniyor. Halk yazları sadece meyve hem de olgunlaşmamış ham meyve yiyor. Öyle ki meyveler ne kadar olgunlaşmamış, ne kadar yeşil kalmış ise onu daha çok seviyorlar. Ağustos ayı sonuna doğru hamsi³¹ adında küçük bir balıktan milyonlarca avlanıyor. Halkın en sevdiği yemek olan bu balık taze

²⁷ Dr. L. Herrmann, Mitteilungen ..., Nr. 19, s. 153.

²⁸ Dr. L. Herrmann, Mitteilungen ..., Nr. 19, s. 154.

²⁹ Dr. L. Herrmann, Mitteilungen ..., Nr. 19, s. 154.

³⁰ Dr. L. Herrmann, Mitteilungen ..., Nr. 19, s. 154.

³¹ Evliya Çelebi ünlü *Seyahatname*’sinde şehir halkı ve geçim kaynaklarından da bahsederken bu efsane balıktan da özel olarak bahseder. “[...] Bu balık bir karış kadar ince, morca parlakça ve semizce balıktır. [...] Nice yüz faydası ve özelliği vardır. Kırk türlü yemeğini pişirirler ki her birinde birer çeşit lezzet hâsıl olur. Çorbası, yahnisi, kebabi, böreği, baklavası ve çorbasının her türüsünü pişirirler. [...]” Bkz. Günümüz Türkçesiyle

ve de daha sonra yenmek üzere iyi tuzlanmamış biçimde, yarı çürümüş olarak yeniyor. Bu balığın başı ve iç organları sokaklara atılıyor, buralarda çürümeye terk ediliyor ve iğrenç şekilde kokuyor. Bu sebeple genellikle sokak başlarında 2-3 ayak (1 ayak=50cm) yüksekliğinde hamsi başlarından oluşan, piramit biçimli yığıntılar görülür. Ayrıca alt sınıf halk çok kirlidir. Geçe ve gündüz aynı elbise içindedirler. Bu kirliliği hiç değişmezler ve paçavra olana kadar üzerlerinde taşırlar. Bir insan konutundan daha çok, adeta bir köpek deliğinden biraz büyük küçük bir kulübede 10-20 kişi tavukları, eşekleri ve inekleri ile bir arada yaşıyorlar.”³²

Trabzon’da karantina hekimi olarak görev yapan Dr. Ludwig Herrmann’ın Neue Folge der Gesundheits-Zeitung adlı Avusturya tıp dergisinde “Mitteilungen aus Trapezunt/Trabzon’dan Haberler” başlığı ile yayımlanan ikinci bölüm yazısı Trabzon’da 1839 yılı Temmuz-Ağustos aylarında patlak veren küçük çaplı veba salgınının özellikleri hakkındadır. Avusturyalı hekimin günü gününe kaydettiği bu vakalarda önemli tespit ve detay bilgileri bulunur.³³

Karantina hekimi Dr. Ludwig Herrmann’ın yazdıklarına göre; “ilk Veba vakası 12 Temmuz günü görüldü ki bu günde termometreler gölgede 79 Fahrenheit (=26,11C°) derecesini gösteriyordu. Bu sıcaklık seviyesi zararlı maddelerin ayrışması ve mayalanması için çok uygundu. Dolayısıyla bu şartlar altında hava fazla buharlaşma ve elektriklenmeler ile aşırı miktarda zararlı miazmalar ile doluydu. Fakat bu sıralar tüm Osmanlı İmparatorluğu içinde herhangi bir veba vakası bildirilmedi. Aynı zamanda Mısır’dan ve Suriye’den de hiçbir gemi buraya gelmedi. Ayrıca uzun süredir İran’da da veba görülmedi. Kaldı ki oradan gelmiş çok sayıda yolcu da şuan burada bulunmaktadır. Dolayısıyla bu veba vakası dışarıdan buraya gelmedi, aksine Trabzon’da kendiliğinden oluştu. Bu gerçekleri Levantenler de reddetmiyor ve diyorlar ki, “büyük ihtimalle geçen yıllarda veba salgınından empenye olmuş/emilmiş bir sandık içinde ya da başka bir yerde kapatılmış etkenler tesadüfen ortaya çıktı, bunlarla temas edildi ve veba vakası bu yolla oluştu”.³⁴

Dr. Ludwig Herrmann ilk önce vebanın olduğu evin sakinlerini titizlikle sorgular. Fakat onlar salgınla ilgili hiçbir şey öğrenmek istemezler. Buna karşılık sorularına cevap vermekle birlikte “bu hiçbir şeyi kanıtlamaz” derler. Çünkü zaten genellikle bu tür şeyler inkâr edilir. Bulaşın/vakanın olduğu ev şehrin en pis/kirli mahallesindeki bir Ermeni evi idi.³⁵ Evin bütün sakinleri vebanın genellikle önce bu mahallede patlak verdiğini ve daha sonra güçlü biçimde şehir genelinde tahribat yaptığını tasdik ederler. Bu evde önce yedi yaşındaki bir erkek çocuğu hasta olmuş. Annesinin söylediğine göre çocuk 10 Temmuz günü ishal olmuş ve 12 Temmuz günü bundan ölmüş. Dr. L. Herrmann çocuğu önceden görmemiş fakat incelemesi için cesedinin getirilmesini istemiş. Çünkü çıkarılmış olan bir emre göre salgın süresince hiçbir ölünün cesedi karantina hekiminin izni olmadan gömülemedi. Dr. L. Herrmann’ın muayenesine göre çocuğun cesedi alt karın bölgesindeki Petechie/peteşi (deri altı kanama) haricinde kesinlikle olağandışı bir şey göstermiyordu. Dr. L. Herrmann’ın naklettiğine göre çocuğun cesedini ona gösteren on beş yaşındaki kız kardeşi de çok soluk görünüyordu ve aynı şekilde 10 Temmuzdan bu yana o da ishalden acı çekiyordu. Yürüyüşü güvenli değildi, dili beyaz paslıydı ve nabızı anlaşılamiyordu. Annesinin söylediğine göre yirmi kez yaptığı büyük aptesinden sonra o da aynı akşam ruhunu teslim etmiş. Karantina hekimi tarafından yapılan tetkikte onun cesedi de ne Bubon (kara veba) ne de Petechie/peteşi (deri altı kanama) göstermiyordu.

Bu her iki ani ölüm vakaları Dr. L. Herrmann’da büyük bir şüphe uyandırır. Bunun üzerine vaka görülen evi kilitler ve kapısına bir bekçi koydurur. Çünkü evvelce görev yaptığı Yunanistan’da Poros’ta (Atina’nın güneyinde bir ada) patlak veren veba salgınında edindiği tecrübeye göre salgının başında ilk cesetlerde dışta hiçbir veba semptomu görülmemişti. Dr. L. Herrmann bu olgunun

Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit. Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, 2. Cilt 1. Kitap, s. 112, 113, YKY, İstanbul 2005.

³² Dr. L. Herrmann, Mitteilungen..., s. 154.

³³ Dr. Ludwig Herrmann, “Mitteilungen aus Trapezunt” *Neue Folge der Gesundheits-Zeitung*, Erster Band, Wien 1840, Nr.20, Donnerstag, den 9. März 1840. IV. Jahrgang. s. 160.

³⁴ Dr. L. Herrmann, Mitteilungen..., Nr. 20, s. 160.

³⁵ Trabzon’da o dönemde Ermeni vatandaşlar ağırlıklı olarak Çömlekçi Mahallesinde yerleşti. Dolayısıyla kastedilen mahalle burası olmalıdır.

Doğulularca bilindiği kanaatine varır. Zira onlara göre veba mikrobu/virüsü vücut içinde canlı olarak saklı kalıyor, dışarıya çıkmıyor ve böylece hastayı havasızlıktan boğup öldürüyordu.

Dr. L. Herrmann iki gün sonra, 14 Temmuz günü, bu kez yirmi yaşında bir Rum balıkçı için çağrılır. Bu genç adam ilk vakanın görüldüğü mahalleden (Çömlekçi Mahallesi?) daha uzak bir mahallede oturuyordu. Ancak o da ayın 11. günü hastalanmış. Ateş, kusma, baş dönmesi ve sendeleme onun da başlıca semptomları idi. Muayenende fark edildiğine göre göğsü üzerinde Charbon/şarbon/karakabarcık başlangıcı vardı. Fakat o da 16 Temmuz günü vefat eder. Bu durum karşısında Dr. L. Herrmann, “*acaba bu adam da tıpkı bir önceki veba salgınıyla emprenye edilmiş efektlere temas etmiş olabilir miydi?*” diye kendi kendine sorar ve “*ne tesadüf, neredeyse aynı gün tüm efektler iki farklı evde bulunmuş ve onlarla temas edilmiş olunuyor*” diye düşünür.³⁶ Fakat bu evde de salgının varlığı inkâr edilir. Buna karşılık Levantenler, “*bu kişi kesinlikle Ermeni eviyle temas etti/iletişim kurdu ve bu yolla hastalığı kaptı.*” diye fikir beyan ederler. Ancak Dr. Herrmann dikkatli bir araştırma yapar ve görür ki bu aile ilk vakanın görüldüğü Ermeni ailesini ismen dahi tanımıyor ve onlarla hiçbir teması da olmamış. Dr. Herrmann bu konuya ilginç bir gerekçe ile açıklamaya çalışır ve “*... Bunun açıklaması aslında çok kolaydır. Çünkü Rumlar ve Ermeniler yaşam ve ölüm hallerinde bile birbirlerinden nefret ederler ve nadiren temas halinde olurlar. ...*”, der.³⁷

15 Temmuz günü bu kez Memiş Paşa iki günden beri hasta olmuş hadım bir kölesini muayene etmek için karantina hekimi Dr. L. Herrmann’ı çağırır. Yapılan muayenede kölenin alnında ve sol Parotis/tükürük bezi üstünde büyük bir Charbon/şarbon bulur. Fakat o da 29 Temmuz günü vefat eder. Bu vaka üzerine Dr. L. Herrmann kendine şu soruları sorar. “*... Acaba burada da mı yine vebayla enfekte olmuş etkilerle bir temas söz konusuydu? Zira bu kölenin daha önce enfekte olmuş iki kişiyle bağlantısı düşünülemezdi. Çünkü Paşanın sarayı ilk vakanın görüldüğü mahalleden (Çömlekçi) ¼ (çeyrek) saat mesafede bulunan kalede idi. Ayrıca onun yanında sadece Türklerin oturmasına izin veriliyordu. Kaldı ki bu erkek çocuk bir haftadır aşağı şehre de hiç inmemişti.*”³⁸

16 Temmuz günü gecesi bu kez yetmiş yaşında bir Rum aniden vefat eder ve kadavrası Peteşi dışında hiçbir veba semptomu göstermez. Dr. L. Herrmann aynı gün içinde yirmi iki yaşındaki bir Rum gencinin koltuk altlarında bourbonlar/balocuklar ve on dokuz yaşındaki bir Rum kızının sol ayağında Charbon/şarbon tespit eder. Her iki kişi de birbirinden uzak evlerde oturuyordu ve bunlar arasında da hiçbir iletişim kanıtı yoktu. Dr. L. Herrmann aynı günün akşamına doğru Gâvur Meydanı’ndaki bir evde, bir Ermeni erkek çocuğunda kasık baloncuğu tespit eder. Fakat karantina hekiminin gözlemine göre çocuk mutluydu ve ortalıkta geziniyordu. Bu vaka Gâvur Meydanı mevkiinde görülen ilk vaka idi. 17 ve 18 Temmuz günlerinde başka hiçbir vaka görülmez. Fakat 19 Temmuzda bir yaşındaki bir Rum çocuğu hastalanır ve 21 Temmuz günü vefat eder. Dr. L. Herrmann tarafından yapılan tetkiklerde çocuğun ateşi, kusması, ağrısı ve sol makasda(!) şişsiz kızarıklık tespit edilir. Bunlara karşılık kadavrada sadece peteşi (deri altı kanamaları) görülür, bubo (lenf bezlerinin şişmesi) görülmez. 20 Temmuz günü bu kez bir Türk hamal koltukaltı baloncuğundan, 21 Temmuz günü ise bir Türk dilenci kasık baloncuğundan sokakta yaşamını yitirir.³⁹

Dr. L. Herrmann’ın anlattığına göre, 21 Temmuz akşamında güçlü bir fırtına kopar, bu fırtınayla birlikte atmosferde biriken elektrik boşalır, arkasından parlak bir hava ve bir serinlik oluşur. Temmuz ayının 26’sına kadar şehirde hiçbir veba vakası görülmez. Sadece bu gün, daha önce ilk veba vakasının görüldüğü Ermeni evinde yetmiş yaşında bir kadın parotit’ten vefat eder. 30 Temmuzda ise yine aynı evde 1 ½ yaşında bir erkek çocuk göğüs üstünde oluşan Charbon/şarbon’dan ölür. Bu sonuncusu ile birlikte aynı evde dört vaka görülmüş olur. Fakat aynı evin karşısındaki bir başka Ermeni evinde bir erkek çocuğunun boğazında Charbon/şarbon oluşur. Yapılan incelemede bu vakanın salgının başladığı ilk evle gizlice yapılan temastan kaynaklandığı anlaşılır.⁴⁰

28 Temmuz’da daha önce Gâvur Meydanı’nda bir Ermeni evindeki erkek çocuğunda görülen vakanın bu kez kız kardeşine bulaştığı haberi gelir. Hastalık belirtileri arasında; ateş, kusma, baş

³⁶ Dr. L. Herrmann, Mitteilungen ..., Nr. 20, s. 160.

³⁷ Dr. L. Herrmann, Mitteilungen ..., Nr. 20, s. 161.

³⁸ Dr. L. Herrmann, Mitteilungen ..., Nr.20, s. 161.

³⁹ Dr. L. Herrmann, Mitteilungen ..., Nr.20, s. 161.

⁴⁰ Dr. L. Herrmann, Mitteilungen ..., Nr.20, s. 161.

uyuşması ve sağ dirsek üstünde kocaman bir çıban tespit edilir. Fakat Dr. L. Herrmann tarafından çıbanın açılmasıyla birlikte iç belirtiler de kaybolur ve kız çocuğu kurtarılır. Yine aynı şekilde bu kızın erkek kardeşindeki çıban da açılarak temizlenir ve o da kurtarılır.⁴¹

Aynı gün içinde on saatlik bir hastalık belirtisinden sonra bu kez gümrük müdürünün on altı yaşındaki Çerkez kölesi vefat eder. Cesedinde olağanüstü nitelikte bir sol Parotis görülür. Dr. L. Herrmann'ın anlattıklarına göre bu köle efendisinin en sevdiği köle idi ve evde bulunduğu müddetçe onu her şeyden sakınırdı. Kaldı ki bu köle veba salgınından bu yana evden dışarı hiç çıkmamıştı. Diğer yedi hizmetkâr ve gümrükte çalışan tüm Türkler daha önce araştırılıp gözlem altında tutulduklarından karantina altına alınmamışlardı. Ancak sadece bu köle vebaya yakalanmış, gümrük personelinin geri kalanının hiçbiri ne şimdi ne de daha sonra bu hastalığa yakalanmamıştır.

Şaşkınlık yaratan bu vaka karşısında Dr. L. Herrmann şu soruyu sorar. “*Peki, neden bu vaka böyle oldu?*” Levantenler bunu şöyle açıklarlar. “*Hizmetçilerden biri veba mikrobunu elbisesine bulaşmış/yapışmış biçimde eve getirdi ve kendisine bulaştırmadan evin içinde dağıttı.*”⁴²

Fakat Dr. L. Herrmann bu görüşe karşı çıkar ve “*Neden bu köle sürekli evde kalmış olmasına rağmen vebaya yakalanıyor? Çünkü bulunduğu ev nemli idi, devamlı olarak içerde küflü bir koku vardı ve bu ev de o pis/kirli mahallede (Çömlekçi) bulunuyordu. Bu nedenle çocuk devamlı olarak zararlı etkenlere ve miazmalara/mikroplara maruz kalıyordu. Buna karşılık diğer hizmetkârlar Douane'nin (eski Çömlekçi-Mahalle-i Dafnunda-i) daha havadar olan sahil kısmında bulunuyorlar, işlerini orada icra ediyorlar ve böylece sürekli temiz hava teneffüs ediyorlardı.*”⁴³, şeklinde meseleyi izah eder.

3 Ağustos günü Osman Paşa'nın sarayında beyaz bir köle Bubon/lenf bezlerinin şişmesinden, 4 Ağustos günü de bu kez Memiş Paşa'nın sarayında siyah bir köle Charbon/şarbondan vefat eder. Bu iki kişinin de daha önce vefat etmiş köle ile temasta bulunmuş olduğu anlaşılır. Bu durum başlangıçta seyrek görülen vebanın yapılan temaslar sonucu güç kazanarak hızlıca çoğaldığını göstermiştir.

Dr. Herrmann'ın bildirdiğine göre 3 Ağustos'tan 10 Ağustos'a kadar Trabzon'da 10 veba vakası olur ancak bunlardan sadece ikisi ölümle sonuçlanır. Bunun yanında yağmurların azalması ve sıcakların artmasıyla birlikte veba azalır ki bu günlerde termometreler gölgede sabahları ve akşamları 83 Fahrenheit (=28.33 C.) sıcaklık derecesini göstermekte idi. Bu durum Dr. Herrmann tarafından yakında salgının sonunun geleceğine dair bir işaret olarak kabul edilir.⁴⁴

12 Ağustosta sadece tek bir veba vakası tespit edilir. 15 Ağustos 1839 tarihine gelindiğinde ise şehirde son veba vakası görülür. Bu vakada iki yaşında bir Rum çocuğunun sağ koltuk altında kocaman bir bubonun/çıbanın çıkmış olduğu görülür. Bu çıban Dr. Herrmann tarafından açılır ve erkek çocuğu kurtarılır. Özetle 1839 yılı yaz aylarında Trabzon'da patlak veren veba salgını 34 gün devam etmiş, bütün salgın boyunca 23 farklı evde 29 veba vakası görülmüş ve bu vakalardan 14'ü ölümle, 15'i de iyileşme ile sonuçlanmıştır.⁴⁵

Dr. Ludwig Herrmann'ın *Neue Folge der Gesundheits-Zeitung* adlı Avusturya tıp dergisinde “*Mitteilungen aus Trapezunt/Trabzon'dan Haberler*” başlığı ile yayımlanan *üçüncü bölüm* yazısı ilk iki bölümün sonucu mahiyetindedir ve ağırlıklı olarak karantina hekiminin salgına yönelik gözlem ve tespitlerini içerir.⁴⁶ Bunları karantina hekimi Dr. Ludwig Herrmann'ın kendi cümlelerinden aktarmak gerekirse;

“*Şunu söyleyebilirim ki vebadan hastalanan bütün insanlar en fakir halk sınıfındandı. Bu insanlar genellikle yukarıda da belirttiğim kötü etkenlere maruz kalmışlardı ve aralarındaki tek istisnayı dört köle oluşturur. Ancak onlar da çok düzensiz bir yaşam biçimi sürüyorlardı. Zira onlar da olgunlaşmamış meyveleri ve yukarıda bahsedilen balıkları yemeyi seviyorlardı. Bunların dışında veba salgını ilk ve daha çok Hıristiyanlar arasında görüldü; çünkü hasta olanların ve ölenlerin*

⁴¹ Dr. L. Herrmann, Mitteilungen ..., Nr.20, s. 161.

⁴² Dr. L. Herrmann, Mitteilungen ..., Nr.20, s. 162.

⁴³ Dr. L. Herrmann, Mitteilungen ..., Nr.20, s. 162.

⁴⁴ Dr. L. Herrmann, Mitteilungen ..., Nr. 20, s. 162.

⁴⁵ Dr. L. Herrmann, Mitteilungen ..., Nr. 20, s. 162.

⁴⁶ Dr. L. Herrmann, Mitteilungen ..., Nr. 21, s. 168-171.

tümünde sadece altı Türk birey bulunuyordu. Çünkü Türkler daha zengindi ve daha temiz yaşıyorlardı. Dolayısıyla fakirlerden ve çok cimri olan Reaya (Hıristiyan tebaa)'dan daha iyi yaşıyorlardı. İstanbul'da da ilk veba salgını pislik içindeki Galata'da yaşayan Reaya arasında görüldü. Buranın dışında kalan az sayıdaki örnek ya bir Paşa ya da bir Nazırı ziyaret edenlerce bulaştırılıyordu. Veba salgını Mısır'da genellikle Araplar arasında baş gösteriyor ve yıkım yapıyordu. Orada da salgından korunanlar yine zengin Türkler ve Franklar idi. Yani yaşam tarzı insanları vebaya yatkın hale getiriyor. Yoksulların bu şekilde salgına maruz kalmaları, onların organizmalarının miazmaların hareketine karşı koyamamalarından kaynaklanır. Buna karşılık zenginler taze hayvansal gıdalarla besleniyor, iyi evlerde oturuyorlar. Yaşamak için herhangi bir endişeleri yoktur ve daha az çalışırlar.

Bu bulmacanın anahtarı, vebanın bir tarafta yoksul balıkçıları ve onların ailelerini acımasızca öldürürken, onların yanı başlarındaki saraylarda bolluk içinde yaşayan zenginleri neden rahatsız etmediğidir. Aslında her iki sınıf için de sebep aynıdır. Yani miazma ve bulaşmaya maruz kalmak. Ama bunlar sadece yoksullarda etkili oluyor, zenginlerde değil. Bir başka ifadeyle bu miazmalar ve de olağanüstü kötü, kokuşmuş hayvansal gıdalar hastalığa yatkın insan organizmaları üzerinde daha fazla etkilidirler. Dolayısıyla bunlar iyi şartlarda yaşayan insanlar arasında daha seyrek veba vakalarına sebep olurlar. Fakat bu vakalar daha büyük bir salgına dönüşürse işte o zaman pek çok insan bu zehri kapmaya yatkındır. Ancak bu miazmalı atmosferik durum oluşmaz ise o zaman ara sıra ortaya çıkan veba vakaları salgına dönüşmeden son bulur. Bu çerçevede bakıldığında muhtemelen bu yıl Trabzon'da bu atmosferik durum oluşmadı ve bu sebeple veba da büyük bir salgına dönüşmedi.

Öte yandan salgının dar kapsamlı ve kısa süreli olmasının sebebi, halkın batıl inançları ya da şehrin valisinin kötü iradesi ve de yetersiz sağlık önlemleri ile açıklanamaz. Aksine bu yıl enfeksiyon gelişmek ve bolca çoğalmak için şehirde uygun zemini bulamamıştır. Görünen o ki böyle bir zamanda bu virüsün etkilerine maruz kalmadan onu durdurabilmek cesaret işidir. Ancak başka bir zamanda yüzeyde kalmış bir virüse dokunmak da bulaşıcı olabilmektedir. Bundan dolayı bulaşıcılar ve bulaşıcı olmayanlar arasındaki büyük ve eski çekişmenin nedeni budur. Allah korusun! belki de 1840 yılının yazında bu acayip hava durumu tekrar geri gelecek ve bu vilayetteki tahıl eksikliğinden kaynaklanan pahalılaşıma ile birlikte korkunç bir salgına sebep olacaktır. O zaman da bu felakete karşı en katı sağlık önlemlerinin bile etkisi çok az olabilir veya hiç olmayabilir.

İnsanlar bana vebayı nasıl tedavi ettiğimi soruyorlar. Bu konuda çok az şey söyleyebilirim. Öncelikle halkın ön yargısı beni çok engelledi. Çünkü Müslümanlar şuna inanıyordu. Veba Allah tarafından insanları cezalandırmak için gönderilmiş bir hastalıktır. Bu salgına karşı ihtiyati tedbirler alarak ondan korunmak istemek, ilaçlarla seyrini durdurmak, Allahın alın yazısına karşı yapılmış bir kötülüktür. Eğer Allah isterse insan vebaya yakalanır, o ne isterse o olur, aynı şekilde de ölür ve de yalnızca Allahın yardımıyla iyileşir.

Aynı şekilde eğitimsiz Hıristiyan kesimi de her ilacı reddediyor. Ayrıca benin gelişimle birlikte kötü niyetliler ve hükümet düşmanları şöyle bir söylenti yaydılar. Güya Sultan Mahmud beni bütün veba hastalarını zehirlemek ve bu şekilde hastalığa son vermek için buraya göndermiş. Bu sebeple ve Türkler tedaviyi reddettikleri içindir ki ben de kendimi Rumlar ve Ermenileri sadece harici tedbirler ve diyet uygulamalarıyla tedavi etmekle sınırladım. Onlara yalnızca terlemeyi sağlamak için ılık limonata içmelerine ve bubonlar ve charbonları yumuşatan kataplazma hamuru yakmalarına müsaade ettim. Böylece sinapizmler/deri kızarıklıkları ve vesicantlar/kabarcıklar geri çekildiler. Bazılarını halkın veba karşıtı ana madde olarak kabul ettiği zararlı hayvarları, kanyak, soğan ve özellikle sarımsak gibi besinleri yememeleri konusunda ikna ettim. Bu şekilde bel bağlanan (geleneksel!) tedaviye karşın vebaya yakalananların yarısı umut verici (tıbbi) tedavi sayesinde salgından kurtuldu.⁴⁷

Karantina hekimi Dr. Herrmann verdiği bilgilere göre Trabzon'da son veba vakası üzerinden bir kaç gün geçmişti ki bu kez de soğuk ateş diye kötü bir salgın ortaya çıkar ve Ağustos ayı başlarında, daha sonraki büyük kitlelerin habercisi olan, birkaç Intermittent/aralıklı soğuk ateş vakası görülür. Ancak sadece ay sonuna doğru şehrin yarısı hasta olur. Salgın Ekim ortasında en yüksek seviyesine ulaşır, Kasım ayı içinde azalır ve Aralık ayı içinde tamamen ortadan kaybolur. Karantina hekimi Dr.

⁴⁷ Dr. L. Herrmann, Mitteilungen ..., Nr. 21, s. 168-169.

Herrmann üç ay içerisinde sadece bu tür 787 Febril/ateşli havale geçiren hastayı tedavi eder. Bu vakaların çoğu öyle kötü huylu idiler ki hastaları ilk Paroxysmus/krizde iki saat içinde öldürürler. Bu tür ateşli hastalıkların bazıları kötü huylu Parotisler/tükürük bezleri ile bağlantılı olduğundan onlarla veba arasındaki teşhisi zorlaştırır. Ayrıca bu hastalıktan ölenlerin cesetleri çoğunlukla Peteşi/deri altı kanama belirtileri gösteriyordu.

Dr. Herrmann'ı daha ziyade ilgilendiren, aralıklarla devam eden bu ateş-salgının nedenleri idi. İlk olarak burada sonbahar aylarında soğuk ateşin endemik/yerleşik olduğunu tespit eder ve bunların sebeplerini yine miazma/mikroplu ama daha ziyade bitkisel miazmalı havaya bağlar. Bu miazmaların oluşum kaynağı olarak da şehirden yarım saat mesafede bulunan Değirmen Dere vadisini gösterir ve şunları söyler.

“Değirmen Deresi adı verilen bu hoş vadiden küçük bir dere akar. Bu dere gümüş renkli kolları ile kenarında bulunan düz otlakları, söğüt, zeytin ve açık renkli çayıruları sular. Değirmen Derenin vadisi denize dökülmeden on beş dakika öncesinde genişler, içindeki tepeleri kaybolur, selle birlikte daha geniş ve aynı zamanda düz bir yatak haline dönüşür. Dere bu düz yatak üzerinde birden fazla kola ayrılır. (bu tanıma uyun eski fotolar var) Bu kollar bir tarafta burada yetiştirilen mısır ve arpa tahıllarını öğüten ahşap değirmenleri beslerken, diğer taraftan da buranın yakınında bulunan piriç tarlalarını sular. Bu dere kışın kabarıp taşar ve adeta bir dağa dönüşür. Dar vadiden azgın bir şekilde geçerek deniz kıyısına yakın düz toprakları su altında bırakır. Bu durum geniş ve düz toprakların bataklığa dönüşmesine yol açar. Bu bataklıklar da zararlı miazmaları üretir. Bunlar her yıl Eylül ve Ekim aylarında şehirde ve özellikle de bataklığa en yakın mahalle olan Çömlekçi’de soğuk ateş salgınına sebep olur. Bu yıl Intermittent/aralıklı soğuk ateş büyük bir salgına dönüştü, fakat şehrin diğer bölümleri bundan etkilenmedi. Bunun sebebi şehrin tuhaf hava türü idi. Bu hava Ağustos ve Eylül aylarında gündüzleri (gölgede 80-85 Fahrenheit = 26-29C°)’lik büyük sıcaklıklara çıkarken akşama doğru hızlıca değişir (75-80* Fahrenheit = 23-26C°). İşte bu sıcaklık değişimi havada bol miktardaki elektriklenmenin oluşmasına sebep oluyor ki bu da sabahları sis oluşumuna yol açıyor.”⁴⁸*

Karantina hekimi Dr. Herrmann’a göre, *“daha çok hayvansal miazmalarından oluşan veba sempatik-sinir sisteminde tahrişe yol açar ve bizim tarafımızdan bilinmeyen atmosferik koşullar altında birbiriyle temas edenler arasında salgına dönüşür. Diğer taraftan daha ziyade sebze miazmalarıyla harekete geçen/oluşan Intermittent/aralıklı soğuk ateş ganglion-sinir sisteminde tahrişe yol açar (ki bu bana hastalığın özü gibi geliyor) ve yukarıda belirtilen atmosferik olaylar altında bir salgına dönüşür.”⁴⁹*

Dr. Herrmann bu kanısına kanıt olarak tekrar Çömlekçi Mahallesi’ndeki gelişmeleri gösterir. Söylediğine göre bu mahallede bu yıl (1840) içinde hiçbir veba vakası olmaz. Ancak buna karşılık aynı mahallenin neredeyse tüm sakinleri Intermittent/aralıklı soğuk ateşe maruz kalırlar. Sebebinin yine Çömlekçi Mahallesi’nin Değirmen Deresi’deki sebze miazmalarını üreten bataklığa çok yakın olmasıyla yaşam biçimiyle açıklar. Ona göre şehrin geri kalanını ise çıkıntılı tepeler (Meydan-Kuzgun Dere arasındaki yükselti kastediliyor olmalı) bataklık miazmalarından korumaktadır. Buna karşılık aslında Çömlekçi Mahallesi’nde hayvansal miazmaların öyle kolayca oluşmadığını, çünkü burasının hemen deniz kıyısında düzlük bir yer olduğunu ve aynı zamanda bir varoş olduğundan şehir surları ile de çevrili olmadığını dikkat çekerek, sorunun deniz kıyısındaki bu mahalle sakinlerinin hayvansal atıklar dahil her türlü çöplerini, başka atabilecekleri yer olmadığından, deniz kenarına atmaları ve güçlü bir yanmayla birlikte bunların denize sürüklenerek oluşan çevre kirlilikten kaynaklandığını belirtir. Dahası yakındaki Değirmen Deresi deltasından ve açık denizden gelen sürekli rüzgârların da buradan geçtiğini dolayısıyla bütün bu etkenlerin Trabzon-Intermittent/aralıklı soğuk ateşi için çok fazla olduğunu ifade eder.

Karantina hekimi Dr. Herrmann’ın yazılarında Trabzon’da üçüncü bir hastalığın sıklıkla baş gösterdiğini, bunun da çocuklarda büyük tahribatlara yol açan Pocken/çiçek hastalığı olduğunu, ancak bir süredir bilinen Vaccination/aşığı genel olarak yapmaya çalışmasına rağmen bu teşebbüsün Türklere büyük engellerle karşılaştığını, bu hususta da yine dini ön yargıların yoluna engel olarak

⁴⁸ Dr. L. Herrmann, Mitteilungen ..., Nr. 21 s. 170.

⁴⁹ Dr. L. Herrmann, Mitteilungen ..., Nr. 21, s. 170.

çıktığını, bu musibetin de tıpkı vebada olduğu gibi Allah tarafından gönderilmiş bir hastalık olarak görüldüğünü ve insan eliyle yok edilemez olduğuna inanıldığını söyler.⁵⁰

Dr. Herrmann'ın belirttiğine göre Trabzon'da sıklıkla karşılaşılan bir diğer sağlık sorunu da akrep sokma vakalarıdır. Bu konuyla alakalı olarak Dr. Herrmann şu gözlem ve tespitlere yer verir. *“Bilindiği üzere Türk şehirleri ahşap evlerden oluşur. Fakat burada Trabzon evlerinin hemen hepsinin taştan inşa edilmiş olmaları bir istisna oluşturmaktadır. Bütün bu evler adeta akreplerle doludur. Sonbahar sonlarında bu hayvanlar sıcak yer aramaya başlar ve taş duvarlardan çıkarak yerdeki sıcak yatakların içlerine girerler. Bir sabah kalktığımda tam da çoraplarımı giyecektim ki içlerinde iki büyük siyah akrep gördüm. Bu akreplerin sokmaları acil yardım alınmazsa çok tehlikelidir. Öyle ki 24 saat içinde bundan ölen iki insan gördüm. Yaralanmanın üzerinden 12 saat geçmişti, dolayısıyla ustalıkla müdahale etseysem de sonuç başarısız oldu.”*⁵¹

Dr. Herrmann halkın ısırılan yer üzerine yaş tütün küllerini sararak tedavi etmeye çalıştığını akrep sokma vakalarındaki semptomları/belirtileri şöyle sıralar; ısırılan organda şişlik, şiddetli, sürekli ve şüpheli kusma, Ekstremitelerin/eklemlerin mermer soğukluğunda olması, küçük ve çok az hissedilebilir nabız, beyin felci, genişlemiş göz bebeği, sarkık alt çene, konuşamamak ve yutkunamamak.

Karantina hekimi Dr. Herrmann'ın Trabzon'da karşılaştığı ilginç bir sağlık olayı da sık sık meydana geldiğini söylediği bal zehirlenmeleridir. Belirttiğine göre bu balın yenmesiyle birlikte aniden ölen insanlarda narkoz semptomlarının hemen hepsi görülüyordu. Dr. Herrmann bunun sebebini araştırır ve bu balın çevrede bol miktarda yetişen *Rhododendrum ponticum*/mor çiçekli orman gülü/komar çiçeğinden arılar tarafından çekilen bir bal olduğunu tespit eder.⁵²

Karantina hekimi Dr. L. Herrmann'ın *“Neue Folge der Gesundheits-Zeitung”* adlı tıp dergisinde Trabzon'la alakalı yayımlanan *ikinci yazısı* iki ayrı bölüm halinde ve *“Einige Worte über die ärztliche Praxis im Orient, nebst einigen Bemerkungen über Trapezunt/Doğu'daki Tıbbi Uygulamalar ve*

⁵⁰ Dr. L. Herrmann, *Mitteilungen ...*, Nr. 21, s. 171.

⁵¹ Dr. L. Herrmann, *Mitteilungen ...*, Nr. 21, s. 171.

⁵² Dr. Herrmann'ın bahsettiği bu bal günümüzde halk arasında *‘Deli Bal’* olarak adlandırılan baldır. Bu bal hakkında ilk tarihi bilgiye Xenophon'un *Anabasis* adlı eserinde rastlanır. Daha sonrasında bu bal hakkında Avrupa'da yayımlanmış haber yazıları vardır. Bunlardan ilki 1837 yılında Avusturya'da yayımlanan *Gesundheits-Zeitung* (Nr. 4, 6 April 1837, s. 20) adlı tıp dergisinde D. Red. kısaltılmış adı (Redaksiyon/Editör olmalı) ile yayımlanmıştır. *“Honig von Trebisonde (Trapezunt)/Trabzon Balı”* başlığı ile yayımlanan bu kısa yazıda Keith Abbot'un Londra'da bulunan Zooloji Derneği'ne yazdığı bir mektupta, Xenophon'un bu balla ilgili anlatımlarına da atıf yapılarak, bu meşhur baldan fazla yenmesi halinde ölümcül sonuçları olduğuna dikkat çekilir. K. Abbot'un mektubunda şöyle deniliyordu: *“Arıların ballarını bu bölgede bol miktarda bulunan ve çok güzel bir koku yayan Azalea pontica/açelya pontica çiçeklerinden alıyor.”* Burada bahsedilen *Azalea pontica* bitkisi günümüzde halk arasında orman gülü olarak adlandırılan bitkidir. Bu balın yenmesi durumunda Xenophon'un anlattığına ve bu mektubu yazan kişinin kendi tecrübesine göre insan üzerinde etkili sonuçları olabiliyordu. Bu sonuçlara göre; eğer kişi bu baldan az miktarda yer ise baş ağrısı, kusma ve sarhoşluk hali oluyor, şayet şanssız bir kişi bu baldan daha fazla yer ise o zaman da bilinç kaybı ve birkaç saate varan baygınlık hali olabiliyordu. *Anabasis*'te anlatıldığına göre aslında Xenophon (MÖ 432-355. Atinalı yazar, tarihçi, komutan) bu balı Trabzon'dan iki günlük yürüyüş mesafesinde bulunan ve Türkler tarafından Kolat Dağı olarak isimlendirilen dağın tepesinde bulmuştur. Yazıda Xenophon'un *Anabasis-On Binler'in Dönüşü* adlı eserinde naklettiklerinin özetlendiği dip notta ise şu bilgiler yer alır; *“Zirveye ulaştıklarında Yunanlılar tüm ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri köylere girdiler. Fakat oralarda dikkate değer bir şey bulamadılar. Ancak etraftaki arı kovanlarının fazlalığı onları şaşırttı. Bu peteklerin ballarından yiyen tüm askerler bilincini kaybetti, kustular, ishal oldular ve hiçbiri ayakta duramaz oldu. Az miktarda yiyen askerler sarhoş gibi oldular. Çok fazla yiyenler ise ya delirdiler ya da öldüler. Askerlerin çoğu sanki mağlup olmuş ve cesaretleri kaybolmuş gibi yerlerde yatıyordu. Fakat ertesi gün kimse ölmedi, aksine neredeyse aynı saate geri geldiler. Üçüncü ve dördüncü günün sonunda hepsi sanki büyüklü bir dünyadan uyanmış gibiydiler.”* (Kaynak: Xenophon's *Anabasis*, B. 4. c. 8.) Trabzon Balı ile ilgili bir diğer önemli bilgi 1839 yılında Trabzon'da meydana gelen salgın hastalıkları önlemek ve başta veba olmak üzere diğer salgınlara maruz kalmış hastaları tedavi etmek üzere İstanbul'dan Trabzon'a gönderilmiş olan karantina hekimi Dr. L. Herrmann'ın hazırladığı yukarıdaki yazıda geçer. Bu noktada dikkati çeken husus Trabzon Balı'nın kaynağı, özellikleri ve etkileri konusunda gerek Xenophon'un MÖ 399 yılında, gerek Keith Abbot'un 1837 yılında ve gerekse Dr. L. Herrmann'ın 1840 yılında verdiği bilgilerin birbirleriyle örtüşüyor olmasıdır.

Trabzon Hakkında Bazı Notlar” başlığı altında yayımlanmıştır.⁵³ Bu iki bölümde yazar önce Trabzon halkının tıbbı ve sağlık işlerine karşı bakışı, yerel tıp uygulamaları! ve hasta davranışları, ikinci bölümde ise şehrin sosyo-kültürel ve demografik yapısı, ekonomisi ve Trabzon’un tarihi coğrafyası ile kent yapısı ve idare şekli hakkında ayrıntılı bilgiler aktarmaktadır.

Dr. L. Herrmann’a göre, “Doğulu bir kimse hekimler hakkında çok yüksek bir inanca sahip. Ona çok fazla güveniyor, hatta hekimlik sanatının yapabileceğinden çok onu yarı tanrı olarak görüyor. Her hekim ilk muayenede önce hastanın nabzını ölçtüğünden, halk bu işi hastalığın ana belirtisi olarak kabul eder. Öyle ki bu belirti diğer tüm araştırma araçlarını gereksiz kılar. Ayrıca görevli hekimlerin başlarındaki kırmızı feslerde iğne ile tutturulmuş ve biri diğerinin nabzını ölçen iki elin tasvir edildiği altın bir nişan bulunur. Doğuluya göre hekim hastalığı nabzından tanımlıdır. Öyle ki bir hekim başucuna vardığında hasta hemen elini uzatır ve heyecanlı bir bekleyişle gözlerine bakarak ondan kurtuluşunu/iyileşip iyileşmeyeceğini ya da ölüp ölmeyeceğini okumasını ister. Hekim nabzı ölçtüğünde hastanın ilk sorusu şudur: ne hastalığım var? İyileşecek miyim? Ne kadar sürede iyileşirim? Ancak hekim tarafından hastalığın nedenleri, gelişimi, hastanın duyguları hakkında birkaç şey sorulduğunda, etrafındakiler kaşlarını çatar, güven kaybolur ve sorulan soruyu yanıtlamaktan pek hoşlanılmaz. Muayenede en önemli şey doğru bir tahmindir. Kesinlikle bilinmek istenen şey hastanın yaşayıp yaşamayacağı ya da ölüp ölmeyeceğidir. Bu sebeptir ki hekimin tüm tahminleri ortaya koyması yeterli görülmez, soruyu net bir şekilde “evet” ya da “hayır” diye cevaplama gerekir.”⁵⁴

Dr. L. Herrmann hasta ve yakınlarının davranışlarıyla alakalı olarak da şu gözlemlerini aktarır:

“Şayet daha sonra kazayla ölen bir hasta için hekim kurtarılabilir demiş idiyse o zaman vay o hekimin haline! İşte o zaman da hekimin beceriksizliği ve hatta kötü iradesi hastayı öldürmüş olur. Ama hekim en başında hastanın kesin olarak kaybedebileceğini söylemiş ise, o zaman onların gözlerinde her türlü sorumluluktan kurtulur. Hasta kurtulur ya da iyileşirse, bu durumda da doktorun sanatı bunu yapmış olur. O Sancta simplicitas! Ah şu kutsal saflık!”⁵⁵

Dr. L. Herrmann Trabzon’da Türk hastaların muayenesinde karşılaştığı sorunları ve davranışları bir ev ziyareti örneğiyle şöyle nakleder:

“Haremde⁵⁶ genellikle hastaları göremezsiniz. Bir defasında haremın kâhyası yaşlı bir imam beni, tüm kadınlar odalarına çekilsin ya da hasta odasında ihtiyaç duyulan hizmetçiler örtülü biçimde hazır olsunlar diye, ön avluda biraz bekledikten sonra sessizce zarif bir salona götürdü. Yerde üst üste atılmış birkaç şilte vardı. Hasta bir kadın bunların üzerine uzanmıştı ve dizlerine kadar ipek bir örtü ile örtülmüştü. Yüzü de ipek bir örtüyle kapatılmıştı. Sadece örtülerin altındaki inlemeler ve yakınmalar burada acı çeken bir insanın varlığını gösteriyordu. Nihayet örtülerin altından kar beyazı bir el çıktı, imam bana nabzına bakmamı işaret etti ve sonra hemen sordu: -Hasta bundan sıyrılacak mı? -Ne kadar zamanda onu iyileştirebilirsin? -Acı bir ilaç vermeyin ve kan almayı reçete etmeyin. Çünkü hanımefendi kanamadan çok korkuyor”. Soru sormama izin vermedi. Bu durum beni başlangıçta biraz etkiledi. Ama ben bir şarlatan değil, araştırmalarını yapan bir hekimdim ve biliyordum ki nabız sadece bir hastalık belirtisidir ve bu belirti de sadece hastalık muayenesi ile elde edilen diğer semptomlarla bağlantılı olarak bir anlam ifade eder. Ve hastalığı sadece nabızdan tanımak isteyen hekimler benim gözümde düzenbazdırlar. İmam kocaman gözlerle bana baktı, sanatımdan şüphe etmeye başladı ve sorularına izin verildi. Sonra “yeteri kadar konuştun” diyerek sözümü kesti ve “şimdi gerekli ilaçları ver” dedi. Hasta ise içindeki şiddetli ağrılardan şikâyet ediyordu. Ben de ısrarla hastanın dilini görmem ve bedenini dinlemem gerektiğini ifade ettim. Çünkü hastanın içinde farklı organları vardır ve hangi organlarından acı çektiğini bilmek zorundaydım ve bunu da ancak doğrudan temasla öğrenebilirdim. Bu yapılmazsa ancak hafif ilaç verebilirdim ki bu da

⁵³ Dr. L. Herrmann, „Einige Worte über die ärztliche Praxis im Orient, nebst einigen Bemerkungen über Trapezunt“. *Neue Folge der Gesundheits-Zeitung*, Erster Band, Nr. 22. Montag, den 16. März 1840. IV. Jahrg, s. 173-177 ve s. 181-184.

⁵⁴ Dr. L. Herrmann, *Einige Worte ...*, Nr. 22, s. 173.

⁵⁵ Dr. L. Herrmann, *Einige Worte ...*, Nr. 22, s. 174.

⁵⁶ Osmanlı toplumunda Türk evleri ya da konaklar haremlik ve selamlık olmak üzere iki kattan oluşur. Alt kat selamlık üst kat haremlik olarak tanımlanır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi*, İstanbul 1984; Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi Plan Tipleri*, İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, İstanbul 1968.

hastalığın durumuna uygun olmazdı. Buna izin verilmezse reçete yazmadan oradan ayrılırdım. Ne yapacaktım? Tehlike büyüktü. Hasta kadın daha önce iki halk hekiminin! muayenesinden geçmişti ve onlar hastayı kayıp ilan etmişlerdi. Bu hassas konuyu (temaslı muayene) sormak için hastanın eşine haber gönderildi. Çeyrek saat sonra köle izin alarak geri döndü. Muayenede karaciğerinde şiddetli bir iltihap buldum. Sülük ve Kalomel (cıva (I) klorür) kısa süre içinde onu ayağa kaldırdı ve hasta iyileşti.”⁵⁷

Dr. L. Herrmann Trabzon’da bir hekim olarak aydınlatığı vakalar ile başarısını yavaş yavaş ortaya koyar ve halk tarafından kabul görür. Ancak genel olarak haremlere yaptığı hasta ziyaretleri onun için büyük bir sıkıntılı olur. Tespitlerine göre hekim buradaki her şeyi bilmeli ve iyileştirmelidir. Bunun yanında mantıksız yüzlerce soruyla da uğraşmak durumundadır. Bunlar arasında gebe, çocuklu ve kısır kadınların sorduğu sorular dikkat çekicidir. Birkaç örnek vermek gerekirse:

“-Nabzıma bakın Hekim Baş! -Gebe miyim ve kaçınıcı ayında? -Mutlu bir şekilde doğum yapabilecek miyim? -Bir oğlan mı yoksa bir kız mı?” gibi. Çünkü Dr. L. Herrmann’ın belirttiğine göre Doğu’da genellikle hekimin hamileliği gebenin nabzına bakarak tanınması gerektiğine inanılıyordu.

Dr. L. Herrmann’ın Trabzon’da yaşadığı bir başka ilginç durum ‘Atrofik⁵⁸ bir çocuk’ hakkındadır. Kendisine, *-Bakın bu çocuğa, ne kadar yaşayabilir?*, diye sorulur. O da *“Bunu kesinlikle tahmin etmem imkânsız”*, diye cevap verir. Bunun üzerine *“Ahh, önceden burada bir doktor vardı, o her insanın (hastanın) ne zaman öleceğini önceden söylerdi.”*, karşılığını alır.

Dr. L. Herrmann’ın hasta davranışları konusundaki ilginç tespitlerinden biri de kısır kadınlarla ilgilidir:

“Kısır kadınlar hamile kalabilmek için ilaç isterler ve bu istek Doğu’daki şarlatan hekimlerin ana gelir kaynaklarından biridir. Öyle ki burada afrodisyak (Electuarium’un 1-2000 Kuruşa satıldığını gördüm. Şarlatan hekimler Türklere bu ana bileşenin iyottan yapılmış kıymetli, pudralı bir inci olduğunu söylerler.”⁵⁹

Dr. L. Herrmann’ın anlattığına göre Trabzon’un önde gelen Türkleri dolgun kırmızı yanaklıdır, bunlar bir kanepede oturup nargilelerini içerler ve sıklıkla kendisini çağırıp nabızlarına baktırarak: *-Sağlıklı mıyım? -Bir hastalığım yok değil mi?*, diye sorarlar.

Yine böyle bir durumda bir paşaya şöyle cevap verir. *“Ekselansları gayet iyisiniz, harika bir sağlığınız var.”* Bunun üzerine paşa, içindeki korkudan sevinçle kurtularak *“Allaha şükür”* der ve devam eder, *“Aslında oldukça iyiyim. Daha önce gezgin bir hekime nabzımı ölçtürdüm, bana ciddi bir hastalığım olduğunu söyledi ve bir toz verdi. Bunu on beş kez aldım. Altı defa kusma yaptı. Arkasından hastalık patlak verdi ama çok şiddetli hale gelmedi. Harika bir doktordu, çünkü en ufak bir rahatsızlığı hissetmediğim halde, tek bir şey sormadan, nabzımdan vücudumun içinde saklı hastalığı keşfetti.”*, der. Paşanın bu ifadeleri üzerine Dr. L. Herrmann, *“-Ekselansları, bu adam sizi kandırması. Muhtemelen o korkunç ilaç Sizi önce hasta etti, sonra iyileştiniz.”* der. Çünkü Dr. L. Herrmann ‘cahillik!’ ve emetik’in (kusturucu) şarlatan hekimlerin en favori ilaçları olduğunu biliyordu.

Dr. Herrmann’ı üzen bir başka şey de Doğu’da hekimin sanatının, tedavi sürecinde oluşan büyük abdest ve kusma sayısına göre değerlendiriliyor olmasıydı. Ancak onun için en can sıkıcı olan şey, hastanın tüm şarlatanların elinden geçtikten sonra ve ölmek üzere iken kendisinin çağırılması durumları idi. Bu da yetmezmiş gibi kendisinden ilk verdiği ilacın hızlı bir iyileşme ve hatta radikal bir iyileşme sağlaması bekleniyordu.⁶⁰

Dr. Herrmann’ın gözlemlerine göre doğulu hasta, hekimi sık sık çağırarak rahatsız etmez. Hastanın hekim tarafından ikinci kez ziyaret edilmesi de o kişiyi onurlandırmış olmaz. Fakat yine de önce hastalığın önce sihirle iyileşmesi boşuna bekledikten sonra, en akut hastalıklarda dahi genellikle üç ila dört gün sonra hekim tekrar hastaya geri çağırılır. Ayrıca eczanelerin yetersiz olmasından dolayı hekimlerin kendi ilaçlarını hazırlamak zorunda kalmaları da çok zamanlarını alır.

⁵⁷ Dr. L. Herrmann, Einige Worte ..., Nr. 22, s. 174.

⁵⁸ Atrofi, normal büyüklükteki bir organın sonradan küçülmesidir.

⁵⁹ Dr. L. Herrmann, Einige Worte ..., Nr. 22, s. 175.

⁶⁰ Dr. L. Herrmann, Einige Worte ..., Nr. 22, s. 175.

Hekimlik ücreti konusunda Dr. Herrmann şunları anlatır: “Şarlattanlar yerel halkı tamamen bozmuşlardır. Orta sınıf halk onlarla fazla münasebet kurduktan sonra bunlar hastaları tedavi etmek maksadıyla sözde ilaçların temini için yazılı bir sözleşme yaparlar. Kararlaştırılan ücretin yarısı peşin ödenir. Hasta ölür ise kalan yarısı kaybedilmiş olur. Büyük Türkler nakit ödeme yapmaz, doktora hediye gönderirler. Bunlar: kehribar bir pipo ucu, eyerli bir at, bir elmas yüzük veya altın bir tütün tabakası olabilir. Yoksullar, bir hastalık sırasında doktoru yalnızca bir veya iki kez çağırırlar ve vizitler için 10 ila 15 kuruş öderler. Bir yanda kurtaran el nabzı tutarken, uzatılmış olan diğer elin de memnun edilmesi gerekir. Ondan sonra da yaşam ya da ölüm hakkındaki önemli karar konuşulur. O zaman Asklepius (eski Yunan şifa tanrısı) geniş kaftanının büyük ceplerine uzanır ve her daim buralarda sakladığı onlarca ilaçtan hastaya birkaç damla laudanum (toz halinde afyon içeren bir afyon tentürü), biraz nitrum, scamonium (mahmude otu) vb. verir. Hasta bunları hemen yutar ve değerlerinin yüz katı fazlasını ödemek zorunda kalır. Ondan sonra hekim! uzaklaşır ve ancak en erken sekiz gün sonra tekrar hastayı görür.”⁶¹

Dr. Herrmann'ın bir başka gözlemi de Intermittent (aralıklı ateş) vakalarında Türkler ve Hıristiyanların hastalarının başında din adamlarına dua ettirmeleri ya da kollarının üst kısmına muska/tılsımlar taktıklarıdır. Dr. Herrmann ekstremitelere (kol ve bacaklar) bağlanan ligatürlerin ateşi kesebildiğinin bilinen bir şey olduğunu belirterek bunların bazen işe yaradığını söyler.

1840'larda Osmanlı topraklarında kölelik ve köle ticareti henüz yasaklanmamıştı.⁶² Dolayısıyla alım satım öncesi köleler hekimlere muayene ettiriliyordu. Dr. Herrmann bu konuda şunları nakleder. “Köleleri muayene etmekten nefret ediyordum. Ancak benim konumumdaki bazı büyükleri reddedemedim. Köle pazarı yakında idi ve sıklıkla oradan erkek ve kadın köleler geliyordu. Alıcı köleyi almadan önce onun iyi mi yoksa kötü bir ‘mal’! olduğunu öğrenmek istiyor ve onu işin uzmanı! hekime gönderiyordu. Bir defasında Çerkez bir kızın muayenesinde başlangıç safhasında gri bir kataraktı tespit etmiştim. Bunun üzerine 2600 kuruştan yapılan pazarlık iptal olmuş, ancak ben büyük bir itibar kazanmışım.”⁶³

Karantina hekimi Dr. Herrmann'ın *Neue Folge der Gesundheits-Zeitung* adlı tıp dergisinde Trabzon'la ilgili yayımlanan ikinci yazısının son bölümü şehrin idari yapısı, iskân durumu, nüfusu, kent yapısı, limanı ve ticari durumu hakkında bilgiler aktarır. Burada verdiği ayrıntılı bilgiler Dr. Herrmann'ın ‘seyyah hekim’ sıfatını haklı gösterir niteliktedir.

„Trabzon aynı adlı Paşalığın ve eski Mithridates Krallığı'nın başkentidir. Küçük Asya'da, Karadeniz kıyısında, eski Kapadokya Pontus'unda yer almaktadır. Şehrin eski Trapezunt'un yerinde olup olmadığı hakkındaki kanaatler farklıdır. Ama bence bir ihtimal eski şehir yenisinin 6 ila 8 saat daha güneyinde bulunur.”⁶⁴

Dr. Herrmann'ın verdiği bilgilere göre 1839 yılında Trabzon'un nüfusu 26,000'dir. Bunun içinde 6000 Rum, 300 Katolik Ermeni, 200 Ermeni ve 180 Frenk (Avrupalı) bulunur. Bunların dışındakiler Türk'tür. Ayrıca burada Konsoloslar da vardır. Bunlar; Fransa konsolosu Monşer Outre, Toskana ve Yunanistan konsolosu Monşer Fabri, Rusya ve Avusturya Yardımcı-Konsolosu Bay Ghezzi, İngiltere Yardımcı-Konsolosu Bay Soter'dir. Bunların dışında iki Amerikalı misyoner de birkaç yıldır buradadır. Ancak bunlar henüz okul açmamışlar ve dinî amaçlardan çok hayırseverlik işleriyle ilgilenirler!. Frenklerin içinde adları Bay Maregioli ve Bay Charvaud olan iki Negoziant/arabulucu da bulunur. Bunlardan Bay Charvaud aynı zamanda ‘Donau-Dampfschiff-Navigation’ adlı Avusturya şirketinin Trabzon'daki müdürüdür.

Dr. Herrmann Trabzon'un yerleşim alanlarını ve fiziki yapısını şöyle tarif eder:

⁶¹ Dr. L. Herrmann, Einige Worte ..., Nr. 22, s. 176.

⁶² Kölelik ve köle ticareti 1847'de Sultan Abdülmecit tarafından yayımlanan bir fermanla Osmanlı topraklarında tamamen yasaklanmıştır.

⁶³ Dr. L. Herrmann, Einige Worte ..., Nr. 22, s. 176, 177.

⁶⁴ Dr. L. Herrmann, Einige Worte ..., Nr. 23, s. 181. Yazıda eski Trapezunt'tan kastın neresi olduğu açıklanmıyor. Ancak bilinen bir gerçek var ki o da Trabzon'un 6-8 saat güneyinde eski bir yerleşim yerinin olmadığıdır. Zaten yazar da açıklamasında “ihtimal” kelimesini kullanıyor. Bu durum hekimin beş aylık bir süre içinde Trabzon'un çevresini yeterince tanıyamadığını gösteriyor.

“Şehir deniz kıyısından dağlara kadar uzanır ve evler arasında bulunan pek çok bahçeden dolayı geniş bir alana yayılmıştır. Gemilerle şehre gelen yabancılara çok hoş ve davetkâr bir manzara sunar. Kırmızı kiremit örtülü alçak evleri zarif biçimde yükselen tepelere sırtını vermiştir. Evlerin etrafını saran bahçelerin her yerinde selviler ve geniş yapraklı incir ağaçları göze çarpar. Camilerin ince minareleri ve konsoloslukların milli bayraklarla süslü direkleri şehri güzelleştirir. Kötü durumda bir kalesi, 10 Rum ve 1 Ermeni Katolik kilisesi, 3 Rum manastırı, 18 camisi vardır. Ancak en güzeli ve en büyüğü olan on dokuzuncu Camisi de yapım aşamasındadır.⁶⁵ Şehrin garnizonu bir miralı (albay) tarafından komuta edilen, kötü donanımlı, ancak iyi eğitilmiş 40 topçudan oluşur. Şehirde antik kalıntılar yoktur. Aya Sofya Kilisesi ise Rum İmparatorluğu dönemindedir. Gezi yazılarında bir Hadrian Tapınağının var olduğunu okudum. Ancak buna dair hiçbir iz bulamadım.⁶⁶

Dr. Herrmann Trabzon limanı, ulaşım ve buraya sefer düzenleyen yerli ve yabancı gemicilik şirketleri ile turizm faaliyetleri hakkında bilgiler aktarır:

“Liman oldukça güvenlidir ve içinde her zaman birkaç tane yelkenli gemi bulunur. Bunlar İstanbul’a, Odessa’ya, Redut-Kale’ye giderler ya da oralardan gelirler. Burada bir de tersane bulunur. Bu tersanede Karadeniz sahillerinde dolaşacak küçük taşıtlar yapılmaktadır. Ama özellikle bir süredir deniz ulaşımını canlandıran buharlı gemiler oldu. Avusturya menşeli ‘Donau-Dampfschiff-Navigation’ şirketi düzenli olarak bir buharlı gemisini İstanbul’dan Trabzon’a gönderiyor. Aynı şekilde ayda iki kez Türk buharlı gemisi ‘Ermeni Sarass’ (Ranquieri) da Trabzon’a geliyor. Bu gemiler 3 ½ günde buradan İstanbul’a 900 Türk deniz milini geride bırakıyorlar. Karadeniz çok fırtınalı olduğundan yelkenli gemilerin İstanbul’dan buraya gelmeleri için bir aydan daha fazla bir zamana ihtiyaçları vardır. Çünkü bu gemiler kıyıya yakın dururlar, fırtınalı havalarda en yakın limana girerler ve burada uygun rüzgârları beklerler. Havalarda iyi devam ederse ki bu çok nadirdir, yelkenli gemiler genellikle 5 ila 6 gün içinde Trabzon’a varırlar. Buharlı gemiyle yapılan hızlı ve keyifli seyahat pek çok yabancıyı buraya getiriyor. Onlar buradan Erzurum üzerinden İran ya da Çerkesya ve Gürcistan’a hareket ediyorlar. Kasım ayında Louis Philipp’in üçüncü oğlu Joinville Prensi’ni burada gördük. Avusturya buharlı gemisi ‘Crescent’ ile gelen prens burada dört gün geçirdi ve sonra tekrar İstanbul’a geri döndü. Aynı ay içinde Avrupa’dan dönen İran elçisi Hussein-Khan çok sayıdaki suitle buraya geldi. Aralarında 13 Fransız subayı da bulunuyordu ve içlerinden İran ordusunu eğitmek üzere gönderileni burada Hydrothorax (göğüs boşluğunda sıvı toplanması) nedeniyle öldü.⁶⁷

Birkaç gün sonra İran’a gönderilen görkemli Fransız elçiliği Fransız buharlı gemisi “Le veloce” ile buraya geldi. Dolayısıyla hiçbir hafta geçmiyor ki gezmeye çıkmış bir Avrupalı buraya gelmemiş olsun. Ticaret özellikle buharlı gemilerle artıyor ve muhtemelen Trabzon yakınında Doğu’daki ticaret kentleri arasında çok takdir edilecek bir yer kazanacak. Çünkü burası Kafkasya, İran ve Hindistan’a doğru yapılan kara ticareti için bir antrepo yeridir. Hemen hemen her gün 100 ila 200 atlık kervanlar buraya gelir. Bunlar ya Erzurum, Bağdat, Halep, Tauris, Tiflis ve Diyarbekir’den mallar getirirler ya da İstanbul’dan fuara gelen malları gidecekleri ülkeye nakledecekler. Bu transit ticareti eskiden en önemli şeydi. Ama artık Trabzon’un kendi ürünleri; bakır, yün, bal, balmumu, sütlük, fasulye, şimşir ağacı da Avrupa’ya gönderiliyor.”⁶⁸

Özellikle 1836 yılından itibaren buharlı gemi seferlerinin artmasıyla birlikte Trabzon’da ticari alanda Avrupalı araçlar ve özellikle İngiltere ve Rusya konsolosları hükümetlerinden aldıkları izinle ticareti teşvik ederek bu dış ticareti ve aynı zamanda Avrupa mallarının ithalatını hayata geçirirler. Dr. Herrmann’ın bildirdiğine göre 1839 yılı Ağustos ayında bir Alman Negoziant/aracı olan Bay Reinle buraya gelir. Görünen o ki Viyanalı bir ticaret odası tarafından buraya ticari bağlantıların kurulup kurulamayacağını görmek için gönderilmiştir. Bu kişi dört haftadan fazla bir süre Trabzon’da kalır, detaylı bilgiler toplar ve bunları rapor haline getirerek ilgili firmalara gönderir.

⁶⁵ Burada yapımından bahsedilen cami Çarşı Camii (1839)’dir.

⁶⁶ Dr. L. Herrmann, Einige Worte ..., Nr. 23, s. 182. Yazarın da belirttiği gibi antik kaynaklarda (Arrianus, Zosimos) Trabzon’da birden fazla tapınağın varlığından söz edilir. 1997 yılında Tabakhane Camii arkasında bir inşaat kazısında bulunan ve Aya Sofya Kilise/Camii bahçesine kaldırılan tapınak yapısı parçaları söylentinin doğru olduğunu göstermiştir.

⁶⁷ Dr. L. Herrmann, Einige Worte ..., Nr. 23, s. 182.

⁶⁸ Dr. L. Herrmann, Einige Worte ..., Nr. 23, s. 183.

Dr. Herrmann Trabzon Vilayetinin idari yapısını ‘Paşalık’⁶⁹ olarak tanımlar ve şu bilgileri aktarır:

“Paşalığın valisi, üç tuğlu rütbe rozeti olan Osman Paşa’dır⁷⁰ ve idare merkezi de burasıdır. O gerçek ve yaşlı bir Türk’tür. Babalarının inancına ve eski sisteme sıkı sıkıya bağlı olmakla birlikte tüm yeniliklerin de düşmanıdır. Bilgilerinden dolayı saygı duyduğu Hıristiyanlardan ve Frenklerden/Avrupalılardan nefret eder. Konsoloslardan özellikle de Rusya’ninkinden korkar. Karantinalara, taktik birliklere, yabancı dil öğrenme vb karşıdır. Onda övgüye değer bir özellik olarak adalet sevgisinin varlığını zikretmem gerekir ki bu yüzden tüm Paşalığında çok seviliyor. Kuran’da yasak olan ve Türklerin ifadesiyle keyif uyandıran, sarhoş edici şarap, sigara vb içmeyi ve koklamayı iğrenç buluyor. Çok sayıda haremi yani karısı vardır. Kalabalık haldeki hizmetkârları, Doğu’nun adetlerine aykırı olarak, köse Çerkez kölelerden değil, sakin adamlardan(!) oluşur. Sıklıkla başkent dışında bulunmasından dolayı kendisine büyük kardeşi Memiş Paşa vekâlet etmektedir. Küçük kardeşi Abdullah Bey ise Paşalık bölgesi içinde bulunan Samschon’un (Samsun) valisidir.”⁷¹

Dr. Herrmann ikinci yazısının son paragrafını Trabzon halkının karakteristik yapısını anlatarak bitirir. Ona göre Trabzon halkı, “tıpkı idarecileri gibi, aydınlanma ve yeni sistemin düşmanıdır. Eski adetlerini, giysilerini, başlıklarını (sarı), geniş pantolonlarını ve kaftanlarını korurlar. Onlar aynı zamanda ‘gâvurlardan’ nefret ederler. Bilim bakımından en derin karanlıktalar. Ama burada bazı âlimler vardır ki bunlar eski Arapçayı ve yeni Farsçayı okuyup yazarlar ve Kuran’ı anlarlar. Bunlarda tarih, matematik, coğrafya arayamazsınız. Reaya yani Hıristiyan tebaa/halk, özellikle de Ermeniler, eğitim bakımından Türklerin çok gerisindedirler. Rumlar arasında ise pek az iyileşme vardır. Onlar da yenilik/modernleşme düşmanıdır ve Türklerden daha çok Frenklerden/Avrupalılardan nefret ederler. Çünkü onlar yeniliklerle kendilerinin kandırılıp

⁶⁹ Paşalık Osmanlıda eyalet ile aynı olup sancakların bağlı olduğu üst idaredir ve vezir rütbesine sahip, üç tuğlu bir paşa tarafından yönetilir.

⁷⁰ Dr. L. Herrmann’dan yaklaşık altı ay sonra 1840 yılı yazında Trabzon’u ziyaret eden J. P. Fallmerayer, Trabzon izlenimlerini de anlattığı, *Fragmente aus dem Orient/Doğu’dan Fragmanlar* adlı kitabında Osman Paşa’nın Canik Derebeyi Süleyman’ın oğlu olduğunu söyleyerek onunla ilgili şu bilgileri aktarır. “[...] Trabzon’un yeni hükümdarı (vali kast ediliyor) konut değiştirmede de Hıristiyan selefleri gibi hareket ediyordu. Çünkü nasıl ki büyük Komnenler kâh Trabzon Akropolis’inden kâh Limnia’daki şatodan ya da Giresun’dan yönetirlerdi, Osman Paşa da değişimli olarak devamlı şatoları Yeşilirmak’taki Çarşamba’da, Trabzon’da yeni yapılan ve eski derebeyini (1840) sonbaharında sık sık gördüğüm konakta oturuyordu. [...] Osman Paşa vilayetin bütün idari makamlarına atama ve ödeme yapıyor, istediğinden istediği kadar alıyor ve istediğine istediği kadar ödüyor ve yapılan ortak tahminlere göre hazineye gönderdiğinin hemen hemen dört katını topluyor.” Fallmerayer bu bilgileri tıpkı Hamilton gibi aynı kaynaktan yani eski Derebeyinin (Osman Paşa) yirmi yılı aşkın özel hekimi olan Dr. Giovanni Rutzeri’den aldığını, Osman Paşanın Abdullah adında bir kardeşi olduğunu ve onun da bir Alman özel hekimi olduğunu söyler. “[...] Osman Paşa kısa boylu, şişman, çelimsiz, ihtiyar ve yeni, yarı Avrupalı gülünç kostümüyle bir kat daha çirkin duruyordu. [...]. Osman hakiki Türk ya da Canik’lidir. [...] kendi memleketi Çarşamba’da büyük ve geniş bir konak yaptırdı, ama ben onu görmedim. Gerçi Trabzon’daki konağı da yenidir, ancak Komnenlerin sarayı gibi Akropolis’te değil Justinyan yazıtının bulunduğu ikinci kalenin cümle kapısına bitişik, cephesi denize ve serinletici havaya dönük tümüyle Kolhis (Karadeniz kast ediliyor) mimarisinin özelliğinde yapılmıştır. Toprak meyilli bir düzlüktür; binanın kendisi, dördüncü tarafında sadece bahçe duvarıyla kapatılmış, içteki üç tarafı ahşap cumbalı ve merdivenli, ortada geniş bir boşluğu olan bir paralelkenardır. Tek katlı olmasına karşın sıra halindeki odalar sağ tarafta temel olarak hizmet eden koruma duvarının ve onun altındaki ağaçların üzerinden dışarı bakıyor. Bu evde güçlü bir efendinin ve Anadolu’nun en varlıklı kişilerinden birinin oturduğuna ne bir nöbetçinin ne dalkavukların ne de dış tantananın varlığı işaret ediyor. Yürütme gücünün ultima ratio’su süngüsiz Yeniçeri filintası ile silahlanmış ve sivil giyimli bir müfreze paralı askere dayanıyor; paşa bunları kendi hesabına asker yazıp geçimlerini temin ediyor. [...] ”, J. P. Fallmerayer, *Doğu’dan Fragmanlar*, s.179-185. Trabzon valisi Şehzade Selim (Yavuz Sultan) ve oğlu Süleyman’ın (Kanuni Sultan) yaşadığı sarayın neresi olduğu konusu halen tartışmalıdır. Veysel Usta’nın 2019 yılında yayımladığı bir makale bu konuyu irdelemektedir. Ancak gerek Dr. L. Herrmann, gerek J. P. Fallmerayer’in aktardığı bilgiler V. Usta ve onun atıf yaptığı araştırmacıların tarif ettiği sarayın aslında Osman Paşa’nın Orta Hisar’da yaptırdığı saray olduğunu gösteriyor. Bkz. V. Usta, “Şehzade Süleyman’ın (Kanuni) Trabzon’da Doğduğu Ev Meselesi” *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Bahar 2019; (26): 397-414.

⁷¹ Dr. L. Herrmann, *Einige Worte ...*, Nr. 23, s. 183.

*aldatılacaklarından kokuyorlar. Türklerin erdem, dürüstlük ve sadakatleri dışındaki eksiklikleri bunlarda davardır.”*⁷²

Sonuç

Karantina hekimi Dr. Ludwig Herrmann'ın iki ayrı başlık altında yayımladığı Trabzon yazıları, yukarıdaki uzun metinden de anlaşılacağı üzere, sağlık işleriyle birlikte 1840 yılı Trabzon'unu çağdaşı Batılı seyyahlardan daha ayrıntılı, realist ve objektif biçimde betimleyip tanıtmıştır. Özellikle karantina süresince yerine getirdiği sağlık hizmetleri, aldığı tedbirler ve salgın hastalıkların oluşumuna sebep olan etkenleri bilimsel yöntem ve teorilerle açıklayarak iyi bir hekim olduğunu göstermektedir. Ancak Dr. L. Herrmann'ın karantina hekimliği yanında bu beş aylık süre içinde sağlık işleri dışında Trabzon'un tüm diğer yönlerini yapmış olduğu gerçekçi gözlem ve tespitlerle tarafsız biçimde ve adeta bir seyyah hekim gözüyle tanımlamış ve yayımlamış olması da ayrıca değerlidir. Bu değerleriyedir ki Dr. L. Herrmann'ın Trabzon hakkında verdiği bilgiler Trabzon kent tarihi açısından önemli ve değerli bulunarak tarafımızca Türkçe literatüre kazandırılması amaçlanmıştır.

Kaynakça

AKTAŞ, Esat, *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2015.

AKYILDIZ, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul 1993.

ATA (ATAÇ), Galip, “İstanbul'da Veba Salgınları”, *Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası* 2 (3) İstanbul 1919.

AYDIN, Erdem, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 15: 2004, 185-207.

AYGÜN, Necmettin, “XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Üçüncüoğlu Ömer Paşa ve Muhallefati”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*. 39, s. 39-77.

BİLGÜ, Hamza (ve diğerleri), *Türkiye Salgın Hastalıklar Tarihi Bibliyografyası*, İstanbul 2020.

DAĞLI, Yücel - KAHRAMAN Seyit Ali, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*. Hazırlayanlar: 2. Cilt 1. Kitap, s. 112, 113, YKY, İstanbul 2005.

ELDEM, Sedat Hakkı, *Türk Evi*, İstanbul 1984.

ELDEM, Sedat Hakkı, *Türk Evi Plan Tipleri*, İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, İstanbul 1968.

EYİCE, Semavi, “Batılı Hekim Seyyahlar ve Osmanlı Devleti”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* (4) 1998, s. 79-92.

FALLMERAYER, Jakob Philip, *Fragmente aus dem Orient, München 1845/Doğu'dan Fragmanlar*, Çev. Hüseyin SALİHOĞLU, Ankara 2002.

HERRMANN, Dr. Ludwig „Einige Worte über die ärztliche Praxis im Orient, nebst einigen Bemerkungen über Trapezunt, *Neue Folge der Gesundheits-Zeitung*, Erster Band, Nr. 22. Montag, den 16. März 1840. IV. Jahrgang, s. 173-177.

HERRMANN, Dr. Ludwig „Einige Worte über die ärztliche Praxis im Orient, nebst einigen Bemerkungen über Trapezunt, *Neue Folge der Gesundheits-Zeitung*, Erster Band, Nr. 23. Donnerstag, den 19. März 1840, IV. Jahrgang, s.181-184.

HERRMANN, Dr. Ludwig, “Mitteilungen aus Trapezunt”, *Neue Folge der Gesundheits-Zeitung*, Erster Band, Wien 1840, Nr.19, Donnerstag, den 5. März 1840. IV. Jahrgang. s.151-154.

HERRMANN, Dr. Ludwig, “Mitteilungen aus Trapezunt”, *Neue Folge der Gesundheits-Zeitung*, Erster Band, Nr. 20. Montag, den 9. März 1849. IV. Jahrgang, s.160-162.

⁷² Dr. L. Herrmann, Einige Worte ..., Nr. 23, s. 184.

HERRMANN, Dr. Ludwig, "Mitteilungen aus Trapezunt", *Neue Folge der Gesundheits-Zeitung*, Erster Band, Nr. 21, Donnerstag, den 12. März 1840, IV. Jahrgang. s. 168-171.

KURUCA, Nazım, "Salgın Hastalıkların XIX. Yüzyılda Trabzon ve Havalisinde İktisadi ve Sosyal Hayata Etkileri" *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi* (9), 2007, s. 11-22.

ÖZAYDIN, Zuhâl, *Türk Tıp Tarihi Bibliyografyası*, İstanbul 2012.

PANZAC, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, Çev. Serap Yılmaz, İstanbul 1997.

SAAD, Lamec, *Sechzehn Jahre als Quarantänearzt in der Türkei*, Berlin 1913.

SARIYILDIZ, Gülден, "Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Bellekten* 58 (222), 1994, s. 329- 376.

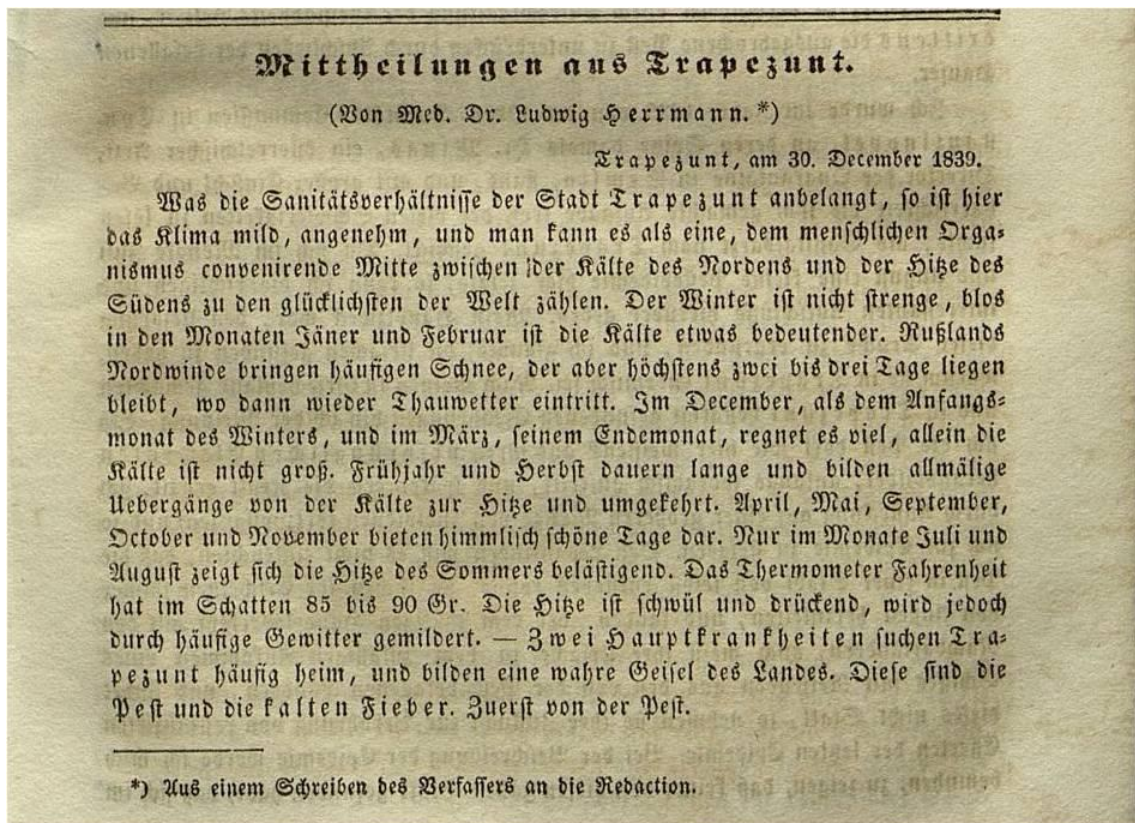
YAŞAYANLAR, İsmail, *Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1879-1914)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2015.

YILDIRIM, Nuran, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, s. 1320-1338.

YILDIZ, Fatma, *19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2014.

YILMAZ, Özgür, "Buharlı Gemi Çağında Karadeniz'de Avrupa Denizciliği", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1 (25) , 2015, s. 46-65.

YILMAZ, Özgür, "Veba, Kolera ve Salgınlar: Trabzon'da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)" *Mavi Atlas*, 5 (1) 2017, s. 172-200.

Ek 1: Dr. Ludwig Herrmann'ın 'Neue Folge der Gesundheits-Zeitung' adlı tıp dergisinde "Trabzon'dan Haberler" başlıklı yazısının ilk sayfası.

1841

Neue

Folge

d e r

Gesundheits-Zeitung,

herausgegeben und redigirt vom Med. Dr. S. Beer.

N° 22. Montag, den 16. März 1840. IV. Jahrg.

Inhalt: Einige Worte über die ärztliche Praxis im Orient, nebst einigen Bemerkungen über Trapezunt. — Die k. k. Gesellschaft der Aerzte in Wien. — Literatur. — Gemeinnützige Nachrichten. — Miscelle.

Einige Worte über die ärztliche Praxis im Orient, nebst einigen Bemerkungen über Trapezunt.

(Von Dr. Herrmann.)

Der Orientale hat eine sehr hohe Meinung von dem Arzte, traut ihm mehr zu, als seine Kunst vermag, betrachtet ihn als eine Art Halbgott. Da er jeden Arzt den Puls des Kranken fühlen sieht, so hält er diesen für das hauptdiagnostische Zeichen der Krankheiten, welches alle übrigen Erforschungsmittel überflüssig macht. Auch das auf dem Fessen (Art rother Mü-
gen) angeheftete Zeichen (Nischan) der angestellten Aerzte ist eine goldene Platte, auf der zwei Hände abgebildet sind, von denen die eine der anderen den Puls fühlt. Aus dem Pulse muß der Arzt die Krankheit erkennen. Tritt er an's Krankenbett, so bietet der Kranke ihm sogleich die Hand dar, ihm mit gespannter Erwartung in die Augen schauend, um aus ihnen seine Rettung oder seinen Untergang zu lesen. Hat der Arzt den Puls gefühlt, so ist die erste Frage des Kranken: „welche Krankheit habe ich? werde ich genesen, und innerhalb wie viel Zeit?“ Fragt man viel nach den Krankheitsursachen, nach ihrer Entwicklung, nach den Empfindungen des Kranken, so runzeln die Umgebenden die Stirne, das Zutrauen verschwindet, und kaum würdigt man die gestellte Frage zu beantworten. Die Hauptsache ist eine richtige Prognose. Man will mit Bestimmtheit wissen, wird der Kranke leben oder sterben. Alle auf Schrauben gestellten Prognosen helfen Einem nicht durch. Man muß mit einem deutlichen „Ja“ oder „Nein“ antworten.

Ek 2: Dr. Ludwig Herrmann'ın 'Neue Folge der Gesundheits-Zeitung' adlı tıp dergisinde "Doğu'daki Tıbbi Uygulamalar ve Trabzon Hakkında Bazı Notlar" başlıklı yazısının ilk sayfası.

Ek 3: 20.Yüzyıl Başında Değirmendere (Anonim)

Ek 4: Çömlekçi Mahallesi (ca. 19.Yüzyıl Sonu) (Anonim)

YENİLEŞME DÖNEMİ OSMANLI SAĞLIK KURUMLARINDA AVRUPALILARIN İSTİHDAMLARI VE SALGINLARLA MÜCADELEDEKİ ROLLERİ (1826-1909)

Mehmet Alaaddin Yalçınkaya*

Giriş

Osmanlı Devleti'ndeki Avrupaî tarzda yeniliklerin başlangıç noktası Lale Devri (1718-1730) olarak kabul görmektedir. Bu dönemi takiben Osmanlı devlet erkânı askerî, teknik, fen, sağlık ve kültürel alanlarda uygulamaya koyduğu yeniliklerde büyük ölçüde Avrupalı uzmanlar istihdam etmiştir. Yenileşme diğer bir ifadeyle modernleşme hareketleri, çeşitli engellerle karşı karşıya kalmış, kesintilere uğramış, fakat yine de sürdürülmüştür. III. Selim'in (1789-1807) Nizam-ı Cedid döneminde giriştiği ve yarım kalan yenileşme hareketleri, II. Mahmud'un (1808-1839) 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nı kaldırılmasından sonra büyük bir ivme kazanmıştır. II. Mahmud'un devleti yeniden yapılandırması ve bunun parçası olarak yeni modern devlet kurumlarını ortaya çıkarma faaliyetleri, Tanzimat ve I. Meşrutiyet dönemlerinde daha da sistemli bir hal almıştır. Bu sürecin bir parçası olarak, 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren küçük çaplı başlayan yenileşme hareketleri ve Avrupalı uzmanların sağlık alanında istihdamı ve bu kapsamdaki faaliyetleri Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla hızlı bir şekilde ivme kazanmış ve Abdülmecid, (1839-1861), Abdülaziz (1861-1876) ve II. Abdülhamid (1876-1909) dönemlerinde doruk noktasına ulaşmıştır. Avrupa'dan getirilen uzmanlar, 18. yüzyılda genelde askerî ve teknik alanlarda, 19. yüzyılda ise bunlara ilaveten, sanat ve müzik ile kültür alanlarında ve tabip, cerrah, eczacı ve hemşire vb. gibi sağlık alanında kullanılan kişilerden oluşmuştur. Bu çalışmada ise 1826 yılında gerçekleşen Vaka-i Hayriye ile II. Abdülhamid'in tahtan indirildiği 1909 yılları arasında Osmanlı Devleti tarafından sağlık alanında istihdam edilen Avrupalı hekim, tabip, cerrah, dişçi, eczacı, kimyager, ebe, hemşire ve veteriner gibi sağlıkçıların nasıl tedarik edildikleri, nerelerde istihdam edildikleri ve onların Osmanlı Devleti'nin sağlık politikasına ne derecede katkı sağladıkları ele alınacaktır.

Osmanlılar ile Avrupalılar arasındaki sağlık alanındaki yakınlaşma ve sağlık personeli teminindeki gelişmeler siyasî, askerî ve iktisadî alanlara göre pek az çalışılan konular arasındadır. Osmanlıların, kültürel ve sağlık alanlarında istihdam ettiği Avrupalı uzmanlar üzerinde özel olarak hazırlanmış genel bir çalışma olmamakla birlikte son yıllarda bazı küçük çaplı araştırmalar göze çarpmaktadır. Dolayısıyla bu saha, diğer alanlara göre zayıf bir halka olarak değerlendirilebilir. Bu çalışmada temel olarak Osmanlı Devleti'nde sağlık alanında istihdam edilen Avrupalıları uzmanlık alanları açısından ele alıp, nerelerde ve nasıl kullanıldıkları ele alınmaktadır. Böylece Osmanlı yenileşmesinde görev alan bu uzmanların daha çok hangi uzmanlık alanında ön plana çıktığını ve hangi Avrupalı millete mensup olduklarını tespit etmek mümkün hale gelecektir. Mevcut bilgilere göre, bu istihdam edilen Avrupalı personelin uzmanlıklarına göre en çok yerleştirildikleri yerler hastaneler, ordu, saray ve okullardır. Özellikle II. Mahmud'un hükümdarlığının ikinci yarısından itibaren sağlık alanında çok sayıda uzman istihdam edilmeye başlanmıştır. Önceki dönemlerde genelde milliyetlerine göre en çok Fransız, ardından İngiliz, İsveçli ve çok az sayıda da olsa yukarıda belirttiğimiz diğer ülkelerden uzmanların istihdam edildiklerini görmekteyiz. Bununla birlikte 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren İtalyan, Prusya ve Avusturyalıların da diğerlerini geçmeye başladığı görülmektedir. Ancak burada, çalışma boyunca karşılaşılan en temel zorluklardan da bahsedilmelidir. Öncelikle yabancı isimler, Batı dillerinde olduğu gibi Türkçede de farklı yazılmakta ve okunmaktadır. Bu bakımdan bazı şahıs isimleri, eserlerde farklı kişilermiş gibi görünebilmektedir. Ayrıca Avrupalı uzmanların bir kısmı için detaylı bilgilere ulaşmak mümkün olmuşsa da bir kısmının sadece adına rastlanabilmiş, ne zaman ve nerelerde görev aldıkları hakkında açıklayıcı bilgiler bulunamamıştır.

Tıp alanında görev alan yabancı personel askerî ve teknik alanda istihdam edilen personele göre hem sayı bakımından çok azdır hem de büyük bir çoğunluğu 19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra

* Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Trabzon, alaaddin@ktu.edu.tr

görevlendirilmiştir. Sağlık alanında istihdam edilen Avrupalıların çoğunluğu Avusturyalı, İtalyan ve Prusyalılardan oluşmaktaydı. Bunun yanı sıra, Fransız, İngiliz, Rus, Polonyalı, Macar ve diğer Avrupalı uzmanları da görmek mümkündür. Sağlık alanındaki uzmanların büyük bir çoğunluğu, sivil hastanelerde, ordu kışla hastaneleri, sarayda ve sağlık okullarında istihdam edildikleri görülmektedir. Genelde II. Mahmud döneminden itibaren Avrupa'dan istihdam edilen tıp alanındaki uzman kişiler diplomatik kanallar vasıtasıyla kurulan ikili anlaşmalarla tedarik edilmişlerdir. Osmanlılarda istihdam edilen sağlıkçılar geleneksel olarak Avrupalı devletlerin İstanbul'daki elçileri aracılığıyla, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki ikamet elçileri vasıtasıyla, devlet erkânının teşebbüsleriyle ve ortak askerî işbirliği ile görev alanlardan oluşmaktaydılar. Avrupa'dan istihdam edilen bu uzmanların tedarik kanalları da çok çeşitlidir ve değişen bir seyir izlemektedir. Bu durum; Osmanlıların izlediği dış politikaya bağlı olarak ya da Avrupa devletlerinin Osmanlılarla ilişkilerinin seyrine göre de değişiklik göstermektedir. Avrupa'dan gelen bu uzmanların, resmî kanalların yanı sıra gayri resmî yollarla temin edilmeleri de söz konusudur. Bunların dışında özellikle de 1789 Fransız İhtilali'nden itibaren Fransa başta olmak üzere çok sayıda mülteci ve kaçak Fransız'ın istihdam edildiği görülmektedir. 19. yüzyılın ilk yarısında yine zaman zaman büyük güçlerin hâkimiyeti altında bulunan İtalya, Polonya ve Macaristan gibi ülkelere çok sayıda uzmanın gönüllü olarak yahut mülteci olarak gelip Osmanlı hizmetine girmişlerdir.¹

Osmanlılarda başlangıçta çok az sayıda Avrupa kökenli mühtedi istihdam edilmekteydi. Bu mühtediler genelde Macar, Fransız ve Polonyalılarından oluşmakta iken ilerleyen dönemlerde farklı Avrupa ülkelerinden gelenler de olmuştur. Osmanlı Devleti'nde istihdam edilen Avrupalılar arasında yer alan mühtediler, mülteciler ve esirlerin büyük katkıları olmuştur. Bunların başında 1715 yılında iltica eden Fransız kökenli David gelmektedir. Müslüman olan David, Davud adını alarak 1720 yılından itibaren faaliyet geçen Osmanlı Tulumbacı Ocağı'nın modern kurucusu olarak anılmıştır.² Osmanlı Devleti, Lale Devri ile birlikte her alanda Avrupa'ya açılmasından sonra başta askerî alanlar olmak üzere diğer alanlarda da Avrupaî tarzda yenilikler yapmaya başlamıştı. Ordu alanındaki teknik ve eğitim unsurlarına modern bilgiler katmak ve mühendislik dallarındaki boşlukları gidermek amacıyla, Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyıl başlarından itibaren iz bırakan Avrupa kökenli uzmanların olduğu görülmektedir. Bunlardan III. Ahmed (1703-1730) döneminde De Rochefort adındaki bir Fransız Hugenot (Fransız Protestan) subayı davet edilerek kendisine Osmanlı ordusunun ıslahı için rapor hazırlatıldı.³ Aynı dönemde Macar kökenli olup matbaanın kurucusu olarak kabul edilen İbrahim Müteferrika, 18. yüzyılda ihtida eden diğer devşirmelerden farklı olarak Avrupa'nın düşüncelerini, bilgilerini, teknolojilerini ve eserlerini de birlikte getirmesi açısından öncü bir rol üstlenmişti.⁴ Bunları I. Mahmud (1730-1754) döneminde Humbaracı Ahmed Paşa adını alan Kont Bonneval (Claude-Aleksandre Comte de Bonneval) ile III. Mustafa (1757-1774) ve I. Abdülhamid (1774-1789)

¹ Yabancı uzmanların Osmanlı Devleti hizmetinde istihdam edilmeleri hakkında yapılan araştırmalarda son yıllarda kayda değer bir artış olduğu görülmektedir. Bkz. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Osmanlı Devleti'nin Modernleşme Sürecinde Avrupalıların İstihdam Edilmesi (1774-1807)", *Erken Klasik Dönemden XVIII. Yüzyıl Sonuna Kadar Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim*, ed. Seyfi Kenan, İSAM, İstanbul 2010, s. 421-448 ve Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Hizmetindeki Avrupalıların İstihdamı ve Tedarik Kanalları (1718-1800)", *XVI. Türk Tarih Kongresi, 20-24 Eylül 2010, Ankara, Kongreye sunulan Bildiriler*, 4. Cilt-2. Kısım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 649-667; Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, Eren yayıncılık, İstanbul, 1994. Yine bu sahada yapılan araştırmalar için bkz. Kemal Beydilli, "Bonneval'in İzinde: Mühtedi Osman Bey veya Avusturyalı Firârî General Karlo de Kotzi", *Osmanlı Araştırmaları*, XI, (1991), s. 73-104.

² Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1984, s. 47 ve Yüksel Çelik, "Tulumbacı", *DİA* 41, 2012, s. 369.

³ Rapor için bkz. Faik Reşit Unat, "Ahmet III. Devrine Ait Bir Islahat Takriri-Muhayyel Bir Mülakâtın Zabıtları", *Tarih Vesikaları*, C. I, Haziran 1941-Mayıs 1942, s. 107-121. Raporun değerlendirmesi için bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1978, s. 46-49.

⁴ İbrahim Müteferrika hakkında çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bunlardan en son ve en iyi analitik çalışma için bkz. Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006.

dönemlerinde Fransa başta olmak üzere diğer Avrupalı ülkelerden istihdam edilen denizci uzmanlar takip etmiştir. Bu kişilerin arasında en başta gelen kişi, Baron de Tott'dur.⁵

Lale Devri'nden başlayıp özellikle Nizam-ı Cedid, II. Mahmud, Tanzimat ile Meşrutiyet dönemlerinde ve bilahare daha sonraki dönemlerde sürecek olan yabancı uzmanların Osmanlı Devleti'nde istihdam edilmelerinin nedenleri Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında giderek daha fazla hissetmeye başladığı askeri alandaki güçsüzlüğünü teknik ve eğitim düzeyinde bertaraf etmek ve bu kapsamda mühendis yetiştirmektir. Özellikle sağlık alanındaki yenilik hareketlerinin görüldüğü II. Mahmud, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleri, önceki dönemlerle mukayese edilmeyecek şekilde çok sayıda Avrupalı ihtisas sahibi sağlık elemanlarının getirilmesiyle öne çıkmaktadır.⁶ Osmanlılarda yenileşme hareketi sürecinde giderek artan sayıda istihdam edilen Avrupalı sağlık alanlarında çalışan uzmanları, alanları bakımından aşağıdaki tablodaki gibi beş grupta ele alabiliriz.⁷

Osmanlılarda İstihdam Edilen Avrupalı Sağlıkçuların Uzmanlık Alanları ve Çalıştıkları Kurumlar

Hekim (Tabip ve Cerrah)	Hastaneler, ordu kışla hastaneleri, okullar, muayenehaneler
Dişçiler	Hastaneler, okullar, muayenehaneler
Eczacı ve Kimyager	Eczaneler, hastaneler, okullar
Hemşire ve Ebe	Hastaneler ve ordu kışla hastaneleri
Veteriner	Hastaneler ve muayenehaneler

Osmanlılarda tıp, dişçilik, eczacılık ve kimyagerlik alanında da Avrupa kökenli çok sayıda sağlıkçı istihdam edilmiştir. Sağlık alanında istihdam edilenler eserlerde hekim, tabip, cerrah, dişçi, eczacı, kimyager, hemşire, ebe ve veteriner olarak adlandırılmaktadır. Bir de bunlara yardımcı olarak gelen tıbbi teknisyenler vardır. Bu alanda gelenler başta şehir ve kışla hastaneleri, saray, ordu ve tıbbiyede istihdam edilmişlerdir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin karantina sistemine geçişiyle birlikte bu elemanların daha organize bir şekilde hizmet yürütmeye başladıkları görülmektedir. Osmanlılarda hekim, tabip, cerrah, dişçi, eczacı, kimyager, ebe, hemşire ve veteriner olarak çalışan sağlık elemanlarını, diğer alanlarda istihdam edilen Avrupalılarla karşılaştırdığımızda sayıca çok fazla olmadığı görülmektedir. Osmanlılar tarafından istihdam edilen uzman hekimler ve eczacılar genelde Osmanlı yöneticilerinin talepleri doğrultusunda yabancı elçilerin veya Osmanlı elçilerinin teşebbüsleri neticesinde getirilmişlerdir.

⁵ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "The Recruitment of European Experts for Service in the Ottoman Empire (1732-1808)", Ed. Michael Hüttler –Hans Ernst Weidinger, *Ottoman Empire and European Theatre II: The Time of Joseph Haydn: From Sultan Mahmud I to Mahmud II (r.1730–1839)*, Hollitzer, Wien 2014, s. 33-57 ve Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Lale Devrinden Tanzimat'a Osmanlı Hizmetindeki Avrupalı Uzmanlar ve Karşılaşılan Sorunlar (1718-1839)", ed. Ahmet Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesi Reform Çağında Çözüm Arayışları*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2019, s. 79-129.

⁶ Yalçınkaya ve Beydilli'nin eserlerine ilaveten İdris Bostan ve Tuncay Zorlu'nun Osmanlı Bahriyesindeki Avrupalı uzmanların istihdamı hakkındaki yayınları da dikkati çekmektedir. İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesinin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü (1785-1819)", *Tarih Dergisi*, 35, (1994), s. 177-192 ve Osmanlı Devleti'nde havuz inşası hakkında Bostan'ın diğer makalesi için bkz., "Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri- Tersanede Büyük Havuz İnşası, 1794-1800", *150. Yılında Tanzimat* haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992, s. 69-90 ve Tuncay Zorlu, *Osmanlı ve Modernleşme, III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, Timaş Yay., İstanbul 2014.

⁷ Böyle tasnifler bazı araştırmacılar tarafından yapılmakla birlikte, sağlık alanında bu türlü tasnifler yenidir. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Nizam-ı Cedid'den Meşrutiyet'e Kültür ve Sağlık Alanlarında İstihdam Edilen Avrupalılar (1792-1876)", *Osmanlı Devleti Hizmetindeki Yabancılar*, Ed. Murat Hanılçe - Yunus Emre Tekinsoy, Selenge Yay., İstanbul 2020, s. 116.

a. Hekimler (Tabip ve Cerrahlar)

Başlangıçta Avrupalı doktorların çoğunlukla İtalyan kökenli oldukları ve genelde sarayda çalıştıkları görülmektedir. Ayrıca İstanbul'da Avrupalılara ait tabip dükkânı (muayenehane) dahi işlettikleri görülmektedir. 1700 yılına ait bir belgede İstanbul'un semtlerine ait tabip dükkânları zikredilirken Galata'da Venedikli, Felemenkli ve bir tanesi de yerli bir Rum'a ait olmak üzere toplamda üç tane tabip dükkânının mevcut olduğu belirtilmektedir. Avrupa kökenli tabiplerin Osmanlı topraklarında görev almaları çok eski tarihlere dayanmaktadır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı Osmanlı tarihine ilişkin araştırmasında, 18. yüzyıl içinde isim yapmış olan ve sarayda hizmette istihdam edilen meşhur tabipler arasında, III. Mustafa döneminde görev alan Napolili Karo ve Almanyalı Gobis ismine tesadüf etmektedir.⁸ Tuncay Zorlu ise, çalışmasında Fransız elçiliğinde görevli tabip ve cerrahlardan olan Sr. Mazarey'in gönderdiği 1776 yılındaki bir rapora istinaden Frenk kökenli Goben adlı birisinin Saray'a her gün girip çıktığını belirtmektedir. Bu şahsın Alman kökenli Gobis olma ihtimali de vardır. Goben'e ilaveten Dominik ve Lorenzo adında iki Frenk tabip daha vardır.⁹ Yine 1776 yılına ait bu rapora göre İstanbul'da çok sayıda eczane bulunmaktadır. Bu eczanelerin birkaç tanesinin Avrupalılara ait olduğu görülmektedir. Bu eczanelerin sahiplerinin tabip ve cerrah oldukları, sadece Pera'da Frenk Fleçeran ile İtalyan Frangeroli adında iki tane Frenk eczanesi işlettikleri bilinmektedir.¹⁰

I. Abdülhamid ve III. Selim döneminde Venedikli hekim Dr. Lorenzo dikkati çekmektedir. Dr. Lorenzo, şehzade III. Selim'in kişisel doktoru idi ve onun Saray dışındaki bağlantılarını İshak Bey ile sağlayan en önemli kişi idi.¹¹ III. Selim döneminde de sağlık alanında görev alan Avrupalılardan birkaç kişinin ismine rastlanmaktadır. Bunlardan ilki Selimiye Kışlası içerisinde 1799'da yeni açılan hastaneye Hekimbaşı Numan Naim Efendi'nin 250 kuruş maaşla tayin ettiği tabip Polohron, diğeri de 1803 Aralık ayında aynı miktardaki maaşla tayin edilen tabip Lokaki'dir. 1804 yılında Levent Çiftliği Hastanesi'nde görev yapan tabip Marino ismine de rastlanmaktadır.¹² Yine II. Mahmud'un saltanatının ilk yıllarında Calofi Perez adlı bir hekim ismine de tesadüf edilmektedir.¹³

II. Mahmud döneminin sonlarında sağlık alanındaki en önemli gelişmelerden birisi de, tıp eğitimini modern kriterlere ulaştırmak gayesiyle Avrupa'dan uzman hekimlerin getirilmesidir. Avrupa'dan sağlık alanında en çok uzmanın getirilen ülkeler İtalya, Fransa ve Avusturya olarak görülmektedir. Osmanlı Devleti tarafından istihdam edilen bu uzmanların bazen isimleri Osmanlı gayrimüslim adlarıyla karıştırılabilmektedir. Bu doktorlar, başlangıçta Saray ve orduda, ilerleyen zamanlarda ise, tıbbiye alanında ve hastanelerde istihdam edilmişlerdir. Bazen bunların her yerde de çalıştıkları görülebilmektedir. İstihdam edilen tıbbi uzmanlar, genelde 19. yüzyılın başlarından itibaren yoğunluk göstermektedir. Bu bakımdan Avrupalı hekimler, II. Mahmud döneminde çok yaygın olarak istihdam edilmişlerdir denilebilir. 1820'li yıllarda İtalya'dan Osmanlı Devleti'ne sığınan ve kaçarak gelen çok sayıda askerî, teknik, kültürel alandaki uzmana ilaveten hekimler de bulunmaktadır. Şerafettin Turan; bu yıllarda İstanbul'da serbest hekim olarak çalışan veya çeşitli sağlık kuruluşlarında vazife yapan İtalyanların sayısının 15'i aştığını belirtmektedir. Bu dönemde, Sardunya temsilcisinin tavsiyesiyle 1825'te Osmanlı başkentinde bir de İtalyan hastanesi açıldı. Burada açılan hastanede görevlendirilen İtalyan hekimler Osmanlı tebaasına da hizmet vermekteydiler. Bu doktorlardan Carlo Tringhieri bir Osmanlı süvari alayının hekimliğini de üstlendi. Bir diğer İtalyan da Erzurum Valisi

⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4/2, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1983, s. 525-526.

⁹ Tuncay Zorlu, "Süleymaniye Tıp Medresesi – II", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, IV/I, 2002, s. 65-98, özl. S. 68-69 ve 72.

¹⁰ Zorlu, *a.g.m.*, s. 70.

¹¹ Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Hür Güldü, Kapı Yay., İstanbul 2008, s. 18 ve Stanford J. Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemleri", *Türkler* 12, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 1003-1004.

¹² Nuran Yıldırım, "Tıpta Modernleşme ve III. Selim – The Modernization of Medicine and Selim III", *III. Selim*, ed. Coşkun Yılmaz, Seçil Ofset, İstanbul 2010, s. 148, 151-152.

¹³ Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1999, s. 154.

Galib Paşa'nın hizmetine giren Luigi Bicchi Vassallo'dur.¹⁴ Diğer yandan yine bu dönem içerisinde, Sultan II. Mahmud tarafından İtalyan Dr. Luigi Capoleone de Saray'a bağlanmış ve hekimbaşılığa kadar yükselmiştir. Osmanlılar tarafından istihdam edilen İtalyan hekimlerin sayıları II. Mahmud dönemini takiben daha da artmıştır.¹⁵

Yabancı hekimler, özellikle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını takiben saray, ordu, hastaneler dışında ayrıca Osmanlı tıp mektebinde de istihdam edilmeye başlanmıştır. 1831 yılında Mustafa Behçet Efendi'nin hekimbaşılığı sırasında hazırlanan bir maaş cetvelinden Tıphane ve Cerrahhane'de görev yapan bir Macar tabibin, "muallim-i cerrahan" olarak çalıştığı da görülmektedir.¹⁶ 1832 yılı başlarında İstanbul'da bulunun Amerikalı seyyah Robert Walsh ise, hatıratında Osmanlı Tıphane ve Cerrahhane-i Askerî adı altında teşkilatlanan bu okulun başında Dr. Sat Desgalliers adında bir Fransız hekimin bulunduğunu belirtmektedir. Walsh, bu okulda Türk hekimine rastlamadığını ve Fransız hekimin takriben 200 öğrenciye ders verdiğini, bu hekimin Türkçe bilmediği için Namık Bey adında birisinin de tercümanlık yaptığını nakletmektedir.¹⁷ Ayrıca Walsh'ın, verdiği bilgiler doğrultusunda aynı tarihlerde tımarhaneye (bimarhaneye) de bir Macar hekiminin getirildiği görülmektedir.¹⁸ Öte yandan Dr. Sat Desgalliers, Cerrethane'de kimya dersleri de vermiştir.¹⁹ Yine bu dönemde Tıbbiye'de ders vermeye başlayıp yaklaşık 45 yıl gibi uzun bir süre anorganik kimya hocalığı yapan Eczacı Antoine Calléja önemli bir yere sahiptir. Calléja'nın derslerine Sultan Abdülmecid'in de girdiği ve deneylerini büyük bir ilgili ile takip ettiği de belirtilmektedir. Calléja, 1879 yılına kadar Fransızca bu yıldan sonra Tıbbiyenin eğitim dilinin Türkçe olarak yapılmaya başlaması ile birlikte de Türkçe ders vermiştir. Öte yandan Calléja, Avrupa'dan her hangi bir yardımcı veya asistan getirtmeyip Osmanlı talebelerinden yararlanmış ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir.²⁰

1838 yılında bu okul tekrar bir çatı altında birleştirilerek Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane adını almıştır. II. Mahmud'un son yıllarında özellikle de Osmanlı Devleti'nin Paris ve Viyana elçilerinin gayretleri sonucunda çok sayıda uzman hekim getirildi. Sultan 1838'de karantina uygulamasını faaliyete geçiren Avusturyalı Franz Minas'tan sonra gönderilen bir heyet vasıtasıyla Viyana'dan bir eczacı ve bir hekim talep etmişti. Metternich'in özel göz hekimi Dr. Friedrich Jager von Jaxthal'ın tavsiyesi üzerine Avusturyalı hekimlerden Dr. Jacques Neuner ile Dr. Karl Ambroise Bernard ve eczacı Antoine Hoffmann 3 Aralık 1838'de İstanbul'a gelmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin Viyana'daki Büyükelçisi Mehmed Rıfat ile Avusturya Hariciye Müsteşarı Baron Ottenfels arasında yapılan bir mukavele ile bu şahısların aylıkları, vazife süreleri, İstanbul'da kendilerine tahsis edilecek ikametgâh, sağlanacak sosyal garantiler, hatta hariçte hasta bakabilmeleri gibi konular kararlaştırılmıştır. Sonuçta hekimlere 600, eczacıya ise 400 altın florin yolluk verilmesinde anlaşılmıştır. Ayrıca heyetin beraberinde getirmesi gereken ilaç, kitap, tıbbi ve cerrahi aletler gibi malzeme için de 346 florin ödenecekti.²¹

¹⁴ Şerafettin Turan, "II. Mahmud'un Reformlarında İtalyan Etkisi ve Katkısı", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 122-123.

¹⁵ Turan, *a.g.m.*, s. 122-123 ve Ayten Altıntaş, "II. Mahmud ve Sağlık- Mahmud III and Health", *II. Mahmud*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 301.

¹⁶ Süheyl Ünver, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", *Tanzimat 2*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1999, s. 939.

¹⁷ Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok, Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset Ordu ve Toplu (1826-1839)*, Kitabevi, İstanbul 2009, s. 303-304. Süheyl Ünver bu Fransız hekimin ismini Sade de Calière olarak zikretmektedir. Ayrıca Namık Bey'den ise Asakir-i Hassa Miralayı olarak bahsedilmektedir. Ünver, *a.g.m.*, s. 938 ve Canan Kaya, *Osmanlı Devleti Hizmetinde Çalışan Üç Yabancı Danışman: Charles Ambroise Bernard-Helmuth Von Moltke Guiseppe Donizetti*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2002, s. 24.

¹⁸ Yıldız, *a.g.e.*, s. 303-304.

¹⁹ Tarık Artel, "Tanzimattan Cumhuriyete Kadar Türkiyede Kimya Tedrisatının Geçirdiği Safhalara Dair Notlar", *Tanzimat 1*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1999, s. 494-495.

²⁰ Artel, *a.g.m.*, s. 495-496 ve Turhan Baytop, "Sultan Mahmud II Döneminde İstanbul'da Eczacılık", *I. Türk Tarihi Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992, s.142-143.

²¹ Doktorlar için verilecek yol harçlıkları, Dr. Bernard'a ait olan senetten anlıyoruz ki 600 florindi. Hülya Öztürk, *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ve Kurucusu Charles Ambroise Bernard*, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskişehir, 2009, s. 47 ve Kaya, *a.g.t.*, s. 11-17.

İlk olarak Neumer, Saray'da özel hekim olarak göreve başladı ve aynı zamanda hastane ve eczaneleri düzeltmekle görevlendirildi. Neumer işe başladıktan 8 ay sonra II. Mahmud vefat edince Ağustos 1839'da ülkesine dönmüştür. Avusturyalı Bernard ise, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye müdür tayin edildi ve Avusturya tıp fakültelerini model alarak yeniden tanzim etti. Bernard, hem idareci hem de baş hoca olarak müstakil bir şekilde görevlendirilmiştir.²² Eğitim-öğretimin dışında tıbbi kitaplar ile bir de tıp lügati hazırlamıştır. 1837'de tesis edilen Mekteb-i Tıbbiyenin kütüphanesini yeniden donatmış ve Paris'ten çok sayıda kitap da getirtmiştir. Ayrıca çok güzel bir şekilde oluşturmuş olduğu botanik bahçesine Viyana'dan bahçıvanlar getirtmiştir. Bu bahçıvanlardan birisinin adı Skak'dır. Bernard, en önemlisi Sigmund Spitzer olan kendisine yardımcı elemanlar da atamıştır. Abdülmecid döneminde Bernard 1844'te vefat edince yerine Spitzer başmuallim ve idareci olacaktır.²³ Osman Şevki Uludağ, Bernard'ın idareci olarak atandığında ondan başka Spiçer, Roe ve Van Szan (?) gibi yeni uzmanların da geldiğini belirtmektedir.²⁴ Spiçer'de 1849 yılına kadar bu görevde bulunup yerine önce Salih Efendi ve akabinde 1850'de ise Ziver Efendi atandı. Bunlar zamanında yine Tıbbiyede yabancı hocalar ve uzmanlar istihdam edilip Fransız elçiliğinde görevli Antoine Sulpice Fauvel²⁵ emrazı dâhiliye ve Graçlı Valvan dâhiliye seririyatına eğitici olarak devam ettiler.²⁶ Diğer yandan merkezde bunlar olurken taşrada da gayrimüslim Osmanlı hekimlerinin yanında yabancı menşeli hekimlerin istihdam edildiği görülmektedir. 1834 yılı sonlarında İškodra'daki nizamiye askerlerine bakan Macar hekimin yerine 800 kuruş aylıkla Avusturyalı bir hekimin işe alındığı görülmekteydi. 1839 yılında Ferik Hüseyin Paşa'nın isteğiyle Kıbrıs'ta bulunan bir askeri birliğe Lafon adında bir Fransız hekim 1000 kuruş aylıkla tayin edildi. Yine aynı yıl içerisinde Çanakkale Boğazı'nda vazifeli topçu birliğine tababet kariyeri de olan Amerika konsolosu Marino Lazari 250 kuruş aylıkla atanmıştır.²⁷

II. Mahmud dönemi istihdam edilen yabancı hekimlerden Dr. Mac Carthey (M'Charty)²⁸ ve Dr. Millingen isimli iki tanesi de önemli görevler üstlenmiştir. Dr. Bernard'ın Avusturya elçisine yazdığı 19 Haziran 1839 tarihli raporunda, 18 Haziran 1839'da padişaha verem teşhisi için *konsültasyon* yaptığı anlaşılmaktadır. Bu sırada kendisine eşlik edenler arasında Dr. Neuner, Hekimbaşı Abdülhak Molla ve saray hekimleri Dr. Mac Carthey'in de adını zikretmektedir.²⁹ Öte yandan II. Mahmud, sağlığının giderek bozulmasına rağmen halk arasına çıkmaktadır. Bunlardan birinde doktorların uyarlarına kulak vermeyerek Üsküdar'da Cuma selâmlığına gitmiştir. Üsküdar'a geçtikten sonra camide fenalaşmış, secdeden tekrar kalkamamış, bu sıralarda kız kardeşi Esmâ Sultan'ın Çamlıca'daki köşküne getirilmiştir. Esmâ Sultan hemen ağabeyinin sağlığı ile ilgilenmesi için kendi doktoru Dr. Millingen'i görevlendirmiştir. 27 Haziran'da Dr. Millingen'in de katıldığı yeni bir *konsültasyon* daha yapılmıştır. Millingen, hasta Sultan için aşırı içkiden kaynaklanan "delirium tremens" teşhisi koyar ve

²² Ünver, *a.g.m.*, s. 942. n. 7. Dr. Bernard ile arkadaşları hakkında detaylı araştırmalar için bkz. Kaya yukarıda belirtilen tezin birinci bölümü Dr. Bernard'ın hayatını ve İstanbul'daki faaliyetlerini ele almış olup teferruatlı bilgiler vermektedir. Kaya, *a.g.t.*, s. 5-67; A. Sefa Özkaya, "Hekimlik ve İstihbaratçılık Kısırcında Askerî Tıbbın Kurucusu Dr. Karl Ambroise Bernard'ın İstanbul Macerası", 2. *Sağlık Tarihi Ve Müzeciliği Sempozyumu*, Editörler Ahmet Zeki İzgöer, Murat D. Çekin, İstanbul 2017, s. 33-70 ve Hülya Öztürk-Cezmi Karasu, "Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin Kurucusu Charles Ambroisse Bernard'ın Eserleri ve Osmanlıya Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Adli Tıp Bülteni*, 19/3 (2014), s. 125-134.

²³ Ünver, *a.g.m.*, s. 940-942.

²⁴ Osman Şevki Uludağ, "Tanzimat ve Hekimlik", *Tanzimat 2*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1999, s. 968.

²⁵ Antoine Sulpice Fauvel'in Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleri için bkz. Özgür Yılmaz, "Fransız Epidemiyolog Antoine Sulpice Fauvel'in Osmanlı Devleti'ndeki Çalışmaları (1847-1867)", *Uluslararası Katımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu, 08-10 Mayıs 2014, Bildiriler Kitabı*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Ankara 2014, s. 190-206 ve Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Fransız Epidemiyolog Antoine Fauvel'ye Göre 1849'da Karadeniz Karantinaları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Bahar 2019, 26, s. 439-460.

²⁶ Uludağ, *a.g.m.*, s. 970.

²⁷ Yıldız, *a.g.e.*, s. 303-304.

²⁸ İngiliz George Keppel'in 1829-30 yıllarını ihtiva eden hatıratında Dr. M'Carthy'nin II. Mahmud ve saray nezdinde çok itibarlı bir yere sahip olduğunu belirtmektedir. George Keppel, *Narrative of a Journey Across the Balcan by the Two Passes of Selimno and Pravadi: Also of a Visit to Azani and Other Newly Discovered Ruins in Asia Minor in the Years 1829-30*, c. 1, Henry Colburn and Richard Bentley: London 1831, s. 106.

²⁹ Sevda Ağır, *Osmanlı'da Karantina Uygulama Süreçleri ve Tepkiler (1865-1914)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2020, s. 60 ve Özkaya, *a.g.m.*, s. 52-53.

içinde afyon da bulunan Laudanum adlı bir ilaç vermesine rağmen tedavi sonuç vermez. II. Mahmud, 1 Temmuz 1839'da vefat eder.³⁰

Sağlık alanında İtalyan ve Avusturyalıların en büyük katkılarından birisi de Meclis-i Tahaffuz'un yani Karantina teşkilatının kurulmasında aldıkları roldür. İlk karantina müdüriyeti, 1835 yılında kurulduktan sonra bunun yaygınlaştırılması faaliyetleri neticesinde 1838 yılında Meclis-i Umum-i Sıhhiye oluşturuldu. Meclis-i Tahaffuz zamanla Osmanlı sağlık politikalarının belirlenmesinde belirleyici bir kurum haline geldi. Mecliste Avrupalı devletlerin temsilcileri olarak yer alan yabancı hekimler Osmanlı sağlık örgütlenmesine yön verdikleri gibi modern Avrupa tıbbının benimsenmesi konusunda da önemli bir fonksiyon icra ettiler. Bu hekimler için Osmanlı ülkesi mesleklerini icra edecekleri bir yerin yanında aynı zamanda salgınların bizzat yerinde incelenebileceği bir araştırma alanıydı. 1838 yılında Avusturyalı Dr. Franz Minas'ın karantina baş direktörü olarak atanmasıyla karantina teşkilatı resmen faaliyete geçti. Bu sırada İtalyan Dr. Antonnio Logo Karantina Baştabipliğine atandı ve bu görevi 1842 yılına kadar devam ettirdi. İtalyan Dr. Bartoletti'nin de Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi sıfatıyla uzun yıllar çalıştığı görülmektedir. Dr. Bartoletti, 1851 yılında Paris'te düzenlenen Birinci Sıhhiye Kongresi'nde Osmanlı Devleti'ni temsilen iştirak etmiştir. 13 Şubat 1866 tarihinde başlayan ve 26 Eylül 1866'da sona eren İstanbul Sağlık Konferansı toplantılarında (Conférence Sanitaire Internationale) Osmanlı Devleti'ni Sıhhiye Reisi ve Mektebi Tıbbiye Nazırı Dr. Salih Efendi ile Dr. Bartoletti temsil etmiştir.³¹ Bu şahıs, yaklaşık 50 yıl Osmanlı hizmetinde görev yaparak farklı zamanlarda düzenlenen kongrelerde Osmanlıların sıhhiye alanındaki menfaatlerini korumuştur.³² Meclis-i Tahaffuz'da görevliler arasında bulunan Dr. Hermann aynı zamanda Tıbbiye'de hocalık da yapmaktadır. Meclisteki görevinden 1841'de ayrılmıştır.³³ Diğer yandan yine bu dönem içerisinde, Sultan II. Mahmud tarafından Dr. Luigi Capoleone'de saraya bağlanmış ve Hekimbaşılığa kadar yükselmiştir. Karantina alanındaki teşkilatlanmayı tamamlayan Dr. Minas görevinden ve İstanbul'dan ayrılmıştır. Onun gidişiyle Meclis-i Tahaffuz'un umur-ı sıhhiye ve mevadd-ı tıbbiye ve tahaffuziye görevi Fransız hekim L. Robert'e bırakılmıştır. Robert, bu sayede hem meclise üye olmuş hem de bütün tahaffuzhanelerin genel direktörü olmuştur. Robert, hem karantina çalışmalarına katkı sağlamış hem de Osmanlı Devleti'ndeki hekimlerle alakalı talimatname hazırlamıştır.³⁴

Osmanlılar tarafından istihdam edilen İtalyan hekimlerin sayıları II. Mahmud dönemini takiben daha da artmıştır.³⁵ Yine karantina için istihdam edilenlerden birisi de Fransız sıhhiye tabibi olan Mösyö Bullard'dır. Bullard, 2500 kuruş maaşla bu göreve getirilmişti. Bu şahıs, veba hastalığı için Fransa'dan İzmir'e gelmiş, padişahın isteği sonucunda da Fransız elçisi tarafından Karantina Meclisi'nde görevlendirilmiştir.³⁶ Dr. Mayer mecliste görev yapacak yeni yabancılar arasında geçmektedir.³⁷ Bu meclisin ilk defa 27 Mayıs 1840 yılında İstanbul'da Lebib Efendi başkanlığında toplantısında yabancılar arasında L. Robert, A. Pezzoni, J. Boskiyoviç, F. Lopyrre, Dr. Andre Leval, G. Franseşsi, Dr. Herman ve J. Vadina bulunuyordu.³⁸ Bu isimler zamanla değişmekte olduğunu görmekteyiz. Örneğin, Fransız hekim Verrollot'nun yerine Meclis-i Tahaffuz'da Fransa delegesi olarak Antoine Sulpice Fauvel Şubat 1848'de göreve başlamıştır. Fauvel'in 1849 yılında yazdığı bir raporunda 20-28 Temmuz 1849 tarihleri arasında Viyana Genel Hastanesi Baş Cerrahı Sigmund, Topçu Birliği Yüksek Doktoru Breuning, Viyana Üniversitesi Hijyen Profesörü Dlauhy, Meclisi Tahaffuz'un Avusturya delegesi Vecbecker ve kendisinden oluşan heyet İstanbul'dan hareket ederek Sinop, Samsun, Trabzon ve Batum'daki karantina merkezlerinde incelemeler yaptıklarını da beyan

³⁰ Ağır, *a.g.t.*, s. 44 ve 59 ve Özkaya, *a.g.m.*, s. 57.

³¹ Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basımında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* VI/2 (2005), s. 142.

³² Ünver, *a.g.m.*, s. 949.

³³ Ünver, *a.g.m.*, s. 949.

³⁴ Gamze Ayhan, *Yenileşme Sürecinde Hekimbaşılık (1826-1876)*, Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik, 2014, s. 61.

³⁵ Turan, *a.g.m.*, s. 122-123 ve Ayten Altıntaş, "II. Mahmud ve Sağlık- Mahmud III and Health", *II. Mahmud*, ed. Coşkun Yılmaz, Seçil Ofset, İstanbul 2010, s. 301.

³⁶ Ayhan, *a.g.t.*, s. 58 ve Ağır, *a.g.t.*, s. 62.

³⁷ Ağır, *a.g.t.*, s. 60.

³⁸ Ağır, *a.g.t.*, s. 65.

etmektedir. Bu raporda Samsun'da adını belirtmediği bir İtalyan hekim adını ve Batum'da ise Dr. Servi adında bir hekimden bahsetmektedir.³⁹

II. Mahmud döneminde sağlık alanındaki reformlar, aynı hızıyla oğlu Sultan Abdülmecid döneminde de devam etmiş, yine Avrupa'dan çok sayıda sağlık uzmanları getirilmiştir. II. Mahmud döneminde getirilen sağlık uzmanlarının bu dönemde de işlerine sürdürdükleri, bir engel ile karşılaşmadıkları görülmektedir. Bu dönemde getirilen görevlilerin Tıbbiye başta olmak üzere hastanelerde ve askeri kışla hastanelerinde istihdam edildikleri görülmektedir. Tıbbiyedeki istihdam edilen hocalar tıp, eczacılık ve kimya alanlarında uzmandır. Sultan Abdülmecid döneminde yabancı hekimlerin çalışılmasından memnun kalındığından dolayı 1842 yılında tekrar Avusturya'dan hekim istendi. Bunun neticesinde askeri hekim olan Salzburg'da görev yapan Başhekim Dr. Lorenz Rigler ve Dr. Eder İstanbul'a gönderildi. Bunlar, Maltepe Askeri Hastanesi'ni ıslahatla görevlendirildiler. Bu dönemde büyük bir salgın hastalık olarak tifo ve veremden çok sayıda ölümler olmaktadır. Orduda tedavisi gereken hastalar buraya gönderilmişlerdir. Görevinde üstün başarı gösteren Rigler, Rıza Paşa'nın ilgisini çekti ve bilahare askeri hastaneler umumi müfettişi olarak atandı. Bu görevi esnasında 6 askeri hastaneyi 2000 hastaya bakacak kapasiteye ulaştırdı. Rigler, İstanbul'da iken de Avusturya Hastanesi müdürlüğüyle birlikte Galatasaray'daki tıbbiye klinik hocalığı da yaptı. 1854 yılında 12 yıl hizmetten sonra Viyana'ya döndü. Yerine Dr. Eder atanmışsa da İstanbul'da görevine başladıktan 14 ay sonra vefat etti. Bunun üzerine Dr. Reinwald ve Dr. Warthlicher Osmanlı hizmetine girdiler, ancak onlar kısa bir süre sonra ülkelerine döndüler. Dr. Warthlicher, İstanbul'daki Avusturya hastanesinde çalışmış, iyileşince tıbbiyede bir süre teşrih (anatomi) dersi de vermiştir. Hastalığı nedeniyle gittiği ülkesinden tekrar İstanbul'a döndüğünde 1852'de vefat etti.⁴⁰ Tanzimat döneminde Tıbbiye'de çok sayıda yabancı hoca istihdam edilmiştir. Bunlardan Macarlı Abdullah Bey İlmüarz ve Maadin, Dr. Hermann Cerahati Seririye, Dr. Spitzer ise Mevadd-ı Tıbbiye ve İlm-i Tarih derslerini vermişlerdir.⁴¹ Yine bu dönemde İstanbul'da Rafaeloviç adlı bir Rus hekimin adına da tesadüf edilmektedir.⁴² Yine tıbbiyenin önemli hocaları arasında 1845-1892 yılları zarfında 47 yıl gibi uzun bir süre hizmet veren Corci Bey Della Sudda Kimya hocalığında en önemli gelen şahıstır. Bilahare Faik Paşa unvanını alan Della Sudda, çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir.⁴³ Mekteb-i Tıbbiye hocaları arasında 1860'lı ve 1870'li yıllarda görev yapan yabancı hocalardan Serviçen ve Baroçi ismine de rastlanmaktadır.⁴⁴

Mekteb-i Tıbbiye'nin hocaları arasında Dr. G Vallon da önemli bir kişidir. 1853 yılında Dr. Rigler'in ölümünden sonra Tıbbiyenin iç hastalıkları (seririyat-ı dahiliye) hocalığına getirilip 1859 yılında ölümüne kadar bu görevi sürdürmüştür.⁴⁵ Kırım Savaşı sebebiyle İngiliz, Fransız ve Sardunyalı askerlerin Osmanlı hastanelerinde tedavi altına alındıkları sırada yabancı hekimlerden de istifade edildiği görülmektedir. Özellikle de Fransız askerleri için tahsis edilen Gülhane Hastanesi bünyesinde yapılan geçici yataklı ek binalarda hem Osmanlı hem de Fransız askerler tedavi altına alınmıştır. Tabip Barbiro'nun tayin edildiği bu hastanede, Dr. Hops ve Amerikalı Dr. Mot'un da görev yaptıkları da görülmektedir.⁴⁶ Osmanlı Devleti'nde influenza salgını hakkında yabancı hekimlerin çalışmalara katıldıkları görülmektedir. 1868 yılında şehirde çıkan influenza salgını Sıhhiye Meclisi'nde Fransa delegesi ve aynı zamanda Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Seririyat-ı Dâhiliye (iç hastalıkları) hocası olan Dr. J. Mahé tarafından incelendiği görülmektedir.⁴⁷

Osmanlı Devleti'nde modern psikiyatri, Tanzimat Dönemi'nde ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin merkezi ve en önemli bimarhanesi olan Süleymaniye Bimarhanesi'nde 1840'lı yıllardan

³⁹ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Fransız Epidemiyolog Antoine Fauvel'ye Göre 1849'da Karadeniz Karantinaları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 26, Bahar, 2019, s. 443-453.

⁴⁰ Ünver, *a.g.m.*, s. 942-943.

⁴¹ Ünver, *a.g.m.*, s. 944-946.

⁴² Bayat, *a.g.e.*, s. 170.

⁴³ Artel, *a.g.m.*, s. 496.

⁴⁴ Uludağ, *a.g.m.*, s. 474-75.

⁴⁵ Feza Günergun ve Nuran Yıldırım, Cemiyet-i Tıbbiye Şahane'nin Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahaneye Getirdiği Eleştiriler (1857-1867)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* III/1 (2001), s. 24-25.

⁴⁶ Aytan Altıntaş, "Gülhane Ekolü: Askeri Hastane ve Tatbikat hastanesi Dönemi", *Prof. Dr. Ali Haydar Bayat Anısına Düzenlenen "Osmanlı Sağlık Kurumları" Sempozyumu*, İstanbul 2008, s. 129.

⁴⁷ Nuran Yıldırım, "İstanbul'da Sağlık Hayatı", *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Cild IV, İstanbul 2015, s. 116.

itibaren küçük çaplı tamiratlar yapılmış, kadın hastalar için ayrı bir bölüm açılmış, İstanbul'un farklı yerlerindeki akıl hastaları buraya taşınmış, fakat yönetim ve işlev açısından bir mahbes şeklinde çalışmaya devam etmiştir. Bimarhanede daha köklü değişim ise İtalyan hekim Dr. Luigi [Louis] Mongeri'nin 1856 yılında başhekim olarak atanması ile başlamıştır. Mongeri'nin Süleymaniye Bimarhanesi'nde gerçekleştirdiği en önemli reform, dönemin Avrupa tımarhanelerinde olduğu gibi delileri “zincirden kurtarmak”tır. Bimarhanedeki zincir uygulamasını kaldırdığı için Mongeri, ünlü Fransız psikiyatr Philippe Pinel'e benzetilerek, İstanbul'un Pinel'i olarak anılmıştır.⁴⁸

İstanbul'da, özellikle yabancı kadın jinekologlar muayenehane açma izni verildiği de görülmektedir. 1894 yılında Alman Dr. Marie Sibold ile 1896 yılında Osmanlı Rum tebaasından Paris Tıp Fakültesi mezunu Dr. İrini Anopilioti, İstanbul'da muayenehane açan ilk kadın hekimlerdir. Dr. Sibold, Osmanlı Devleti'nde yasak olduğu hâlde kürtaj yapmış, defalarca uyarılmasına rağmen vazgeçmeyince sınır dışı edilmiştir.⁴⁹

Osmanlı Devleti'nde 1860'lı yıllardan itibaren faaliyet gösteren İtalyan derneklerden birisi de “Società di Mutuo Soccorso”tur. Kuruluşundan itibaren hastalar, dullar, yetimler ve engellilere para yardımı yapmaya ahlaki açıdan önem veren bu dernek, elindeki imkânları 1865'te İstanbul'da kolera epidemisi meydana geldiğinde hastalara yardımcı olmak için kullanmıştır. Hastaları taşımak için bir ambulans servisi tesis ettikleri gibi Pera ve Galata'da iki eczane kurmuşlardır. Dernek başkanı İtalyan Faviero Bey ve diğer üyeler sadece İtalyanlara değil aynı zamanda Osmanlı vatandaşlarına da yardım etmişlerdir. Bu hizmetlerinden dolayı imparatorluğa yapılan yardım ve verilen hizmetler için Sultan Abdülaziz tarafından takdir edilmiştir. 1865'te kolera epidemisine çözüm bulmak için Osmanlı Devleti bir kamu sağlığı komisyonu oluşturdu. Komisyon üyeleri arasında Giuseppe Mongeri, Graziani ve Cesare Stampa isimli İtalyan doktorlar da vardı. Kolera salgınına çözüm bulmak için İstanbul'da yaşayan ve içlerinde Doktor Fano, Brunetti, Borboglio ve Pepe de bulunan bütün İtalyan doktorlar yardım etmeyi teklif etmişti.⁵⁰

İstanbul'un dışında da salgın hastalıklarla mücadelede yabancı uzmanların kullanıldığı görülmektedir. Özgür Yılmaz'ın incelediği Fransız konsolosluk raporları 1847 yılında Erzurum'da görülen kolera salgınıyla yabancı hekimlerin nasıl mücadele ettiklerini detaylı bir şekilde göz önüne sermektedir. Fransız konsolosu Barrère'nin raporuna göre Erzurum Eyaleti Sağlık Müfettişi olarak görev yapan İngiliz Dr. Dickson; İran, Gürcistan ve Ermenistan'da yüzlerce kolera vakasını gözlemlemiş bir hekim olan Dr. Bertoni, Erzurum Askeri Hastanesi Doktoru Süleyman Efendi ve Fransız hekim Verrolot'nun salgınla mücadelede görev üstlenmişlerdir.⁵¹ Aynı yıl Trabzon'daki İngiliz konsolosu Stevens'in raporunda Trabzon Karantina İdaresi'nde çalışan yabancı hekimler Sassy ve Borg'u başarılı çalışmalar yaptığını not etmektedir.⁵² 1847 yılındaki salgın döneminde Kars karantinasında görevli olan Doktor Berganson adlı doktor da Kars ve çevresindeki ilçelerde görev yapmıştır. Fransız Doktor Droz, aynı yıl içerisinde salgın sırasında Bağdat'ta bulunmuş, buradan hastalığın görüldüğü Musul ve Diyarbakır'a geçerek incelemeler yapmıştır.⁵³

Osmanlı Devleti'nde yabancılar tarafından finanse edilecek hastaneler açıldığı da görülmektedir. Bunlardan birisi de 1876'da Rumeli Demiryolları müteahhidi Baron Hirsch tarafından Niş'te yapılacak hastanenin yapımını gözetmek ve idaresine bakmak üzere Mösyö Vinciyani'nin atandığını ve beraberinde beş hekim ve çok sayıda hademe, bir sargılar ve diğer cerrahi malzeme alarak Niş'e gideceklerini dönemin Sabah Gazetesi bildirmekteydi.⁵⁴

⁴⁸ Fatih Artvinli, “Toptaşı Bimarhanesi Sertabibi Dr. Avram De Castro: Bir Biyo-Bibliyografi”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* XIII/2 (2012), s. 86.

⁴⁹ Yıldırım, *İstanbul'da Sağlık Hayatı*, s. 131.

⁵⁰ Consuelo Emilj Malara, *Tanzimat Reformları ve İtalyanlar (1838-1876)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2018, s. 81.

⁵¹ Özgür Yılmaz, “1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VI/1, 2017, s. 38.

⁵² Yılmaz, a.g.e., s. 40-41.

⁵³ Yılmaz, a.g.e., s. 48-49.

⁵⁴ İsmail Eren, “Yugoslavya'da Türk sağlık Kuruluşları”, *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992, s. 27.

b. Dişçiler

Osmanlı Devleti'nde yabancı dişçilerin de çalıştıkları görülmektedir. Osmanlılarda dişçilik işlerinin genelde gayrimüslimler ile yabancılar tarafından yapıldığı bilinmektedir. Bu bakımdan yabancı ülkelerden gelerek Osmanlı topraklarında dişçilik alanında uzmanlaşmış olan şahıslara çeşitli imkânlar sağlanarak bunların dişçilik mesleğini Osmanlı topraklarında icra etmelerine destek verildiği de Osmanlı vesikalarında belirtilmektedir. Bunlardan bir kısmının kendi ülkeleri ile bağlarını keserek Osmanlı topraklarına yerleştikleri de bir görülmektedir. 1818 ve 1822 yılları arasındaki Osmanlı belgelerine yansıyan yazışmalarda adı geçen bir dişçi İtalyan Dişçi Rafael Kazoli (Kazoli Refâil)'dir. Kazoli'nin dişçi olarak çalıştığı maaş tutanaklarında görülmektedir.⁵⁵ 1819 yılı içerisinde İtalya'daki akar ve emlakını satmak ve vatani ile alakasını kesmek amacıyla İtalya'ya giden Kazoli yerine Eczacı Françesko'yu vekil bırakmıştır.⁵⁶ İngiliz Diş Tabibi Mösyö Sport, bir doktor arkadaşının evinde hasta kabul ediyordu (1847). Diş Tabibi Louis Phélis, Sultan Abdülmecid döneminde (1839-1861) Paris'ten gelip İstanbul'a yerleşmişti ve Beyoğlu'ndaki evinde hasta kabul ediyordu. Yine Paris'ten gelen Diş Hekimi Dr. Kuhn da İstiklal Caddesi 232 numaradaki evinde hasta kabul ediyordu (1867).⁵⁷ Yabancı tebaya mensup bu dişçiler zaman zaman üstün hizmetlerine karşılık mesleki sahalılarıyla alakalı üst düzey vazifelere tayin edildikleri de yazışmalara yansımıştır. 1869 yılında Fransız kökenli Dişçi Dekam, İstanbul halkına özellikle de Mekteb-i Askerî öğrencilerine meccanen yapmış olduğu hizmetlerine mükâfat olarak bir miktar maaşla birlikte Mekâtib-i Askerî baş dişçiliğine tayin edilmesi için talepte bulunduğu dair yazışmalarda mevcuttur.⁵⁸ Sultan Abdülmecid döneminde (1839-1861) Paris'ten gelip İstanbul'a yerleşen Diş Tabibi Louis Phélis ile daha sonra göz hastalıkları hekimi Dr. Enrico (1875), Beyoğlu'ndaki evlerinde hasta kabul ediyorlardı.⁵⁹

Özellikle de II. Abdülhamid zamanında yabancı dişçilerin sayısı giderek arttığı görülmektedir. Amerikalı Dr. Frank R. Faber, 1879'da Philadelphia'dan diploma almış ve 1889'da İstanbul'da dişçilik yapmaya başlamıştı. Amerikalı Diş Tabibi Dr. Aleksandr Haçadur, Beyoğlu Dörtöyl'de hasta kabul ediyordu (1894). Dr. Pierre Naman Beyoğlu Kulekapısı'nda, Dr. Oscar Amangas Beyoğlu Balıkpazarı'nda Avrupa tarzında yeni muayenehaneler açmışlardı. Berlin Üniversitesi'nden diplomalı Alman Diş Tabibi George Montoriano'nun muayenehanesi Bahçekapı'daydı. Diş ustası F. Babilon'un muayenehanesi Eminönü Valide Han'daydı. XIX. yüzyıl sonlarında İstanbul'da muayenehane açmaya başlayan fakülte mezunu ve permili yabancı kadın dişçiler, "Diş Tabibesi" unvanını kullanıyorlardı. Viyana Tıp Darülfünunu'ndan diplomalı Diş Tabibesi Matmazel Hornik, Beyoğlu'ndaki muayenehanesinde hanım hastalar için özel bir daire ayırmıştı. Dt. Matmazel S. Hekimian ise Pangaltı'daki muayenehanesinde hasta bakıyordu. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den 22 Ocak 1903 tarihli icazetname sahibi Diş Tabibesi Matmazel Flora Valency, Darülaceze'de fahri dişçi olarak çalıştı. Muayenehanesi Meseret Han'daydı. (1905). Aynı yıl Diş Tabibesi Matmazel Valenty'nin Beyoğlu Kabristan Sokak'taki diş kliniği faaliyeteydi.⁶⁰

Yabancı ülke diplomasına sahip olan bu şahısların Osmanlı topraklarında diş hekimliği yapabilmesi için kendi ülkelerinden aldıkları diplomaların Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane tarafından denkliliği de onaylanmıştır. Diplomalardan şüphe duyulduğunda ise bu dişçilerin tababetten men edildikleri de görülmüştür. Bu çerçevede şahadetnamesiz meslek icra eden yabancı ülke mensuplarının dişçiler hakkında yapılacak muamele ile ilgili olarak zaman zaman tedbir alındığı görülmektedir. İcazetnamesi geçerli olmayan dişçilerin (tabip ve eczacılar dâhil) derhal sıkı kefalete tabi tutulmaları ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahaneye müracaat ve sınava tabi tutulmaları sağlanarak ruhsatname almalarının sağlanmasına çalışılmış, bu şartları taşımayan ecnebi tebaa dişçilerinin mesleği yapmalarının önüne geçilmiştir. Hatta yabancı dişçilerin Osmanlı topraklarında izinsiz tabiplik yapanlarına tabi olduğu devletin konsolosluğu aracılığıyla uyarıda bulunulduğu da görülmektedir.

⁵⁵ Zeynel Özlü, "Saray ı Hümâyün Dişçileri ile İlgili Bazı Notlar", *Erdem*, sy. 60, (2011), s. 193-194.

⁵⁶ Zeynel Özlü, "Halk Hekimliğinden Diş Hekimliğine: 19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Dişçilik Mesleği (Erbâb-ı Esnân)", *Belleten* 77/279 (2013), s. 681.

⁵⁷ Nuran Yıldırım, "Berberlerden Diş Hekimliğine", *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Cild IV, İstanbul 2015, s. 105.

⁵⁸ Özlü, *Halk Hekimliğinden Diş Hekimliğine*, s. 681.

⁵⁹ Yıldırım, *İstanbul'da Sağlık Hayatı*, s. 130.

⁶⁰ Yıldırım, *Berberlerden Diş Hekimliğine*, s. 105.

Buna örnek olarak 1900 yılındaki bir yazışmada Beyoğlu semtinde Tekkekapısı'nda 637 numaralı hanede ruhsatsız olarak tabiplik yapan Nüvvab Alihan'a İngiltere Elçiliği kançılıryası vasıtasıyla bildirim yapılmasına karar verilmiştir.⁶¹

Zeynel Özlü'nün Sarayı Hümâyun Dişçileri üzerinde yaptığı çalışmadan Osmanlı Devleti tarafından çok sayıda yabancı diş hekiminin Saray-ı Hümayun'da dişçibaşı veya dişçi olarak istihdam edildikleri görülmektedir. Bu dişçiler arasında 1860 yılından 20. yüzyılın başlarına kadar itibaren Mösyö Lyon Rope, Mösyö Piyer Ro, Leon Ro Efendi ve Mösyö Fon Der Hayde isimlere tesadüf edilmektedir.⁶² Nuran Yıldırım'ın çalışmasında ise Topkapı, Dolmabahçe ve Yıldız saraylarında görevli doktor, cerrah, eczacı ve dişçiler nöbet sırasıyla her gün sarayın eczanesinde bulduklarını, memurları ve Harem mensuplarını muayene ve tedavi ettiklerini belirtmektedir. Ssaray diş hekimliğine tayin edilenler yanında saraylara ücretsiz hizmet veren fahri diş hekimleri de vardı. Onun arşiv belgelerinden belirlediği yabancı saray dişçileri sırasıyla şunlardır:⁶³

Rafael Kazoli (İtalyan, 1820)

Jean Seim Dorigni (Macar, 1859 civarı)

Hayon (İngiliz, Mecidi Nişanı 4. rütbe, 1859)

Leon Rupe (Mecidi Nişanı 4. rütbe, 1860)

Pierre Roux (Fransız, Mecidi Nişanı 5. rütbe, 1866)

Dorigni Efendi (Mecidi Nişanı 3. rütbe, 1879, oğul)

Jean Barry (Mecidi Nişanı 4. rütbe, 1899)

Ligori Çami (Mecidi Nişanı, 4. rütbe 1888)

Sami Günzberg (1907)

Dişçibaşılar öncelikle sultanın ağız ve diş sağlığından sorumluydular. Saray erkânı ve haremde yaşayanları da muayene ve tedavi ederler, saray dişçilerinin üç katı maaş alırlardı. Avrupa'daki siyasi karışıklıktan kaçarak İstanbul'a gelip (1849) Osmanlı tebaasına geçen Macar cerrah-dişçi Jean Seim Dorigny, dişçibaşılığa atandıktan sonra davranış bozuklukları gösterince Napoli yakınlarındaki bir akıl hastanesine gönderildi (1863). Fransız Devleti tebaasından Dişçi Leon Roux uzun yıllar sarayda dişçibaşılık yaptı. Yirmi seneyi bulan sadakat ve iyi hizmeti karşılığında "rütbe-i sâlise"ye (sivil binbaşılık) nail oldu (1868). Mecidî (4. rütbe) ve Osmanî nişanlarına (4. rütbe) layık görüldü. Philadelphia'dan diplomalı Amerikalı Dişçi H. von der Heyde, 1890'lı yıllarda Yıldız Sarayı'nın dişçibaşısıydı. II. Abdülhamid döneminde sarayda ve askerî hastaneler, devlet hastaneleri, Darülaceze ile okullarda haftada bir iki gün gönüllü olarak çalışan dişçilere, o kurumun dişçibaşısı unvanı veriliyordu. Bu unvanların sahipleri muayenehanelerinin kapılarına Osmanlı arması ile padişahın tuğrasını asıyorlar, böylece mesleklerinde ticari bir ayrıcalık ediniyorlardı. Bu yolla dişçibaşı unvanı alanların saray eczanesinin maaşlı dişçibaşıları ile hiçbir ilgisi yoktu. Dişçi Sami Günzberg, haftada bir gün Bahriye Merkez Hastahanesi'nde hizmet ettiği gerekçesiyle Bahriye "Merkez Hastahanesi Dişçibaşısı" unvanı aldı (1904) ve bu unvanı Cumhuriyet'e kadar kullandı.⁶⁴

c. Eczacılar ve Kimyagerler (Laborantlar)

Osmanlı Devleti'nde modern tıp eğitiminin başlamasıyla birlikte modern eczacılık sınıfı (Classe de Pharmacie) da Tıbbiye içerisinde açılmıştır. Bu sınıfın açılması, Dr. Bernard'ın önerisiyle gerçekleşmişti. Bundan dolayı "Eczacı sınıfının tensik ve ıslahı maksadıyla Paris'ten Mösyö Kalya namında bir kimyager, Muallim olarak getirilmiştir". Böylece Fransa'dan getirilen Kalya adındaki kişi bu göreve atandı. 1840'dan beri Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'de poliklinik vardı. Giderek artan ihtiyacı karşılayamaz hale geldiği için 1843'te Beyazıt'ta Simkeşhane karşısında Eczacı Yanko'nun dükkânında ikinci bir muayene yeri açılmıştır. Dr. Bernard, öğrenciler

⁶¹ Özlü, *Halk Hekimliğinden Diş Hekimliğine*, s. 681-682.

⁶² Özlü, *Saray ı Hümâyun Dişçileri*, s. 198-199.

⁶³ Yıldırım, *Berberlerden Diş Hekimliğine*, s. 107.

⁶⁴ Yıldırım, *Berberlerden Diş Hekimliğine*, s. 107-109.

içerisinde tıp derslerini takip edemeyeceklerini gördüğü ve anladığı öğrencileri değerlendirerek, cerrâh ve eczacı olarak yetiştirilmesini uygun görmüştür. Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane Mektebi içinde ilk eczacı sınıfları bu şekilde kurulmuştur. Eczacı sınıflarının eğitim süreleri üç sene olarak belirlenmiştir. Burada hikmet, kimya, nebatat, fenn-i saydalani (eczacılık) ve müfredat-ı tıp olan dersler verilmekteydi. Bu dersler dışında eczanelerde staj yaptırılacaktı. Mezun olanlar, askeri hastanelerde eczacılık yapacaklardı. Öğrencilerin bu dersleri (tıp dersleri) takip edememelerinin en büyük sebebi derslerin Fransızca olarak verilmesidir. Fransızcası zayıf olanlar eczacılık sınıflarına ayrılıyorlardı. Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane’de eğitim Türkçeye çevrilince bu büyük sorun da ortadan kalkmış, fakat bu sefer de eczacılık sınıflarına ilgi azalmıştır.⁶⁵

Mekteb-i Tıbbiye’nin Eczacılık Sınıfında ders veren Avrupalı öğretmenler şunlardır.⁶⁶

Ecz. Antoine Calléja (1806-1893) : Kimya.

Dr.CA. Bernard (1808-1844): Botanik.

Ecz. Charles Bonkowski (1841-1905) : Analitik kimya.

Ecz. Giorgi Della Sudda (Faik Paşa) (1831-1913) : Kimya, Fenni ispençiyari.

Osmanlı Devlet’inde eczacılık ve kimya alanında dikkat çeken simalardan birisi de Bonkowski Paşa olarak bilinen Charles Bonkowski’dır. Leh kökenli olduğu tahmin edilen Bonkowski 1841’de İstanbul’da doğmuştur. İstanbul’da ilköğreniminden sonra Paris’e giderek kimya ve eczacılık alanında yükseköğrenimi tamamlamasının ardından 1865 yılında İstanbul’a dönünce Mekteb-i Tıbbiye’de kimya muallim yardımcısı olarak atanmıştır. Mekteb-i Tıbbiye’de analitik kimya dersinin yanı sıra kimya laboratuvar derslerini de vermiştir. Bilahare 1884 yılında Miralaylığa (Albay) terfi ederek Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Muallimi olmuştur. Bonkowski kimyager olarak bilinmesine rağmen İstanbul’daki eczacılar arasında itibar görmüş ve eczacılar birliğinin önde gelen üyeleri arasında yerini almıştır.⁶⁷

Mekteb-i Tıbbiye’de çalışan eczacılardan birisi de Alman Friedrich Wilhelm Noë’dır. Kendisi Mekteb-i Tıbbiye’de Botanik Bahçesi direktörü olarak 1844’te göreve atandı. İstanbul florası ile ilgilenmiş, Doğu Anadolu’dan bitki örnekleri toplamış, oluşturduğu koleksiyon ile okulda Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Herbaryumu adını verdiği herbaryumu kurmuştur. Bu, Osmanlı Devleti’nin ilk resmi herbaryumudur. Örneklerini Avrupa herbaryumlarına da göndermiştir. Bu örnekler, Edinburgh’da “*Flora of Turkey*”in hazırlanması sırasında, yeniden incelenmiş ve birçoğu Flora içine kaydedilmiştir. Noë, bir bitki toplayıcısı olarak 1844-1854 yılları arasında Osmanlı tıp ve eczacılık eğitiminde görev alan önemli araştırmacılardan birisidir.⁶⁸ Bu dönemde Mekteb-i Tıbbiye’de istihdam edilip ancak milliyetlerini tespit edemediğimiz bazı hekimler ise Dr. Spadaro ve Dr. Galenzi’dir.⁶⁹

Osmanlı Devleti’nde İstanbul başta olmak üzere yabancıların eczane de açtıkları görülmektedir. İlk eczane 1833 yılında İngiliz Joseph Canzuch ve Noel Canzuch kardeşlerin açtığı İngiliz Eczanesidir ki sonradan Kanzuk Eczanesi olarak adlandırılmıştır. Bunu takiben 1849’da Büyük Della Sudda Eczanesi, İtalyan asıllı Eczacı Francesco Della Sudda tarafından açıldı. Uluslararası sergilerde Osmanlı ilaç koleksiyonları ile madalyalar kazanan bu eczacıya, başarılı hizmetleri nedeniyle Della Sudda’ya Paşa unvanı verildi. 1852’de ise Güneş Eczanesi, Eczacı Vincent Zanni tarafından Ağa Camii yakınında açıldı. 1874 yılında ise Eczacı Pierre Apéry’in açtığı Büyük Eczane’de biyolojik ve endüstriyel analizler yapan bir tahlil laboratuvarı bulunuyordu. Eczane Altıncı Daire-i Belediye (Beyoğlu Belediyesi) tarafından resmen gıda analizleri ile görevlendirilmişti. 1895 yılında ise Büyük Paris Eczanesi, Fransız Eczacı Jean Cesar Reboul tarafından Pera’da açılmıştır.⁷⁰ Osmanlı Devleti

⁶⁵ Öztürk, a.g.t., s. 57-59.

⁶⁶ Öztürk, a.g.t., s. 59.

⁶⁷ Feza Günergün, “XIX. Yüzyılın İkinci yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)”, *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992, s. 229-231.

⁶⁸ Asuman Baytop, “Wilhelm Noë (1798-1858) ve Türkiye Bitkileri Koleksiyonu”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* XIII/2 (2012), s. 23-24.

⁶⁹ Nuran Yıldırım, “Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* XI/1-2 (2009-10), s. 280-281.

⁷⁰ Yıldırım, *İstanbul’da Sağlık Hayatı*, s. 133.

hizmetinde eczacılık alanında çalışanlar arasında Canzuch kardeşlerden François Canzuch göze çarpmaktadır. François Canzuch'un Osmanlı hizmetinde istihdam edildiğine dair bilgiye 1858 – 1865 yılları arasında İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi olan Sir Henry Lytton Bulwer'a yazdığı 24 Eylül 1860 tarihli mektuptan öğrenmekteyiz. François, bu mektubunda, 11 yıl boyunca Osmanlı askeri hastanelerinde görev yaptığını, boş vakitlerini fizik, kimya ve bir süredir de damıtma konusunda çalışarak geçirdiğini ifade etmektedir. Ayrıca gümrüklerde yanlış bir şekilde yapılan alkol hesabı nedeniyle Osmanlı Devleti'nin her yıl ciddi miktarda maddi zarara uğradığından bahsederek Osmanlı Hükümeti'ne ulaşmak için Büyükelçiden aracı olmasını istemektedir.⁷¹

Osmanlı hizmetinde uzun süre eczacılık yapan en önemli şahıslardan birisi de, Dr. Vincent Pêche'dir. Pêche'nin, antikolerik terkibi üreten bir eczacı olduğu ve ismine ilk defa 1865 yılında Dolmabahçe'deki Saray-ı Hümayun Eczahanesi'nde eczacı olarak çalıştığı belirtilmektedir. Pêche, bilahare II. Abdülhamid'in Dolmabahçe'den Yıldız Sarayı'na geçtikten sonra burada kurulan eczanede vefat ettiği 1885 yılına kadar görev yapmıştır.⁷² İstanbul'da 1880 yılında İtalyan Dr. G. Battista Violi adlı bir kişi Beyoğlu'nda özel bir çiçek aşısı hazırlama evi açtığı da görülmektedir. İsteyen aileler, para karşılığında çocuklarını aşılatıyordu. Dr. Violi, belli günlerde Beyoğlu Belediyesi'nin aşı istasyonunda ücretsiz olarak aşı da yapmıştır.⁷³

Osmanlı Devleti'nde eczacılar teşkilatlanarak bir dernek oluşturmuşlardır. Bu dernek ilk toplantısını 6 Mayıs 1864'de Ecz. G. Della Sudda'nın çalışmaları sonucunda yabancı uyruklu ve azınlığa mensup eczacılar tarafından kurulmasına karşın kısa bir süre sonra faaliyeti sona ermiştir. Bunun arkasından *Société de Pharmacie de Constantinople (Cemiyet-i Eczâciyan der Asitâne Âliye)* İstanbul eczane sahipleri tarafından 9 Haziran 1879 günü İstanbul'da kurulmuştur. Bu cemiyetin kurucu üyeleri ve ilk yönetim kurulu üyeleri tümüyle yabancı ve azınlığa mensup eczacılardan teşekkül etmiştir. Cemiyetin ilk yönetim kurulu Charles Bonkowski, Adolph Matkovich, Joseph Zanni, Pierre Apéry, Gregoria Sinan ve Michel Helm'den meydana gelip başkanlığına ise Bonkowski seçilmiştir. 8 Eylül 1892'de Bonkowski'nin işlerinin çokluğu nedeniyle başkanlıktan ayrılması üzerine yerine Della Suda Faik Paşa seçilmiştir. 23 Şubat 1893'te başkanlığına André Lefaki seçilmiştir. Derneğin merkezi Beyoğlu'ndaki Pera Han'ın ikinci katında bulunan Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin lokali olup on beş günde bir Perşembe günleri burada toplanılmaktaydı. Bunun dışında *Association des Pharmaciens Étrangers (Yabancı Eczacılar Birliği)* adındaki dernek İstanbul'da yabancı uyruklu eczacılar tarafından 1907 yılında kurulmuştur. 1908 yılında ise *Osmanlı Eczacı Cemiyeti (Union Pharmaceutique Ottomane)* Meşrutiyetin ilanı ile birlikte, ülkede yeni bir ortam meydana gelmiş ve meslek mensupları aralarında birlik ve yardımlaşmayı sağlamak için dernek kurma girişimlerine başlanmıştır. 1909 yılından itibaren bu derneklere yeniden kendilerini tanzim ettikleri gibi bunlara yenileri de eklenmiştir.⁷⁴

1892 yılındaki kolera salgınının Osmanlı topraklarında yayılmasıyla birlikte, toplumsal temizlik ve hijyenin önemi artması üzerine II. Abdülhamid de bu konuda neler yapılabileceği hususunda Louis Pasteur ile temasa geçilmesini ve Fransa'dan Pasteur Enstitüsü'nden bir hekim getirilmesini istemiştir. Bunun sonucunda Dr. Andre Chantemesse adında bir doktor gelmiştir. Bu arada Avusturya'dan davet edilmiş olan Dr. J. Karlinski'den şehir sularını incelemesi istenmiştir.⁷⁵ Dr. Chantemesse yaptığı bazı incelemelerde İstanbul'daki tebhirhanede, dezenfekte pratiğini bilen kimsenin bulunmadığı, kara yolu vasıtasıyla gelen yolculara sadece karantina uygulandığı, hekimlerin de koleralı evlerde hapis kaldığı

⁷¹ Halil Tekiner, “Osmanlı Eczacılığında Bir Kilometre Taşı İngiliz Eczanesi, İstanbul”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* XI/1,2 (2010), s. 260-261.

⁷² Suzan Bozkurt, Nuran Yıldırım, Yeşim Ülman, Bülent Özaltay, “1865 Kolera Salgınında Maybeyn-i Hümayun Eczacısı Vincent Peche ile Robert Kolej'inden Cyrus Hamlin'in Kullandıkları Anrikolerik Terkipler *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* III/2 (2002), s. 56-59.

⁷³ Fatma Yıldız, *19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemi*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2014, s. 26. Nuran Yıldırım, “İstanbul'da Sağlık Hayatı”, *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Cild IV, İstanbul 2015, s. 111.

⁷⁴ Halil Tekiner, *Kayseri Eczacılık Tarihi ve Eczacılık İşletmelerinin Kayseri Sosyal Yaşamı ve Ekonomisine Katkıları Üzerinde Bir Çalışma*, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, s. 37-38 ve T. Baytop, *a.g.m.*, s. 142.

⁷⁵ Yıldırım, *İstanbul'da Sağlık Hayatı*, s. 113.

ve bu sebeple de her türlü nakliyatın engellendiğini görmüştür. Bunun üzerine Üsküdar ve Galata-Beyoğlu'nda üç tebhirhane yapılmasını, bir makinist ve iki işçiden oluşan üç dezenfeksiyon ekibinin kurulmasını önermiştir. Bu tebhirhanelere daha sonra Paris'ten getirilen Geneste ve Herscher etüvleri yerleştirilmiştir. Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar'da kurulan tebhirhaneler, salgınların ve bulaşıcı hastalıkların önlenmesi için hizmet etmişlerdir. Paris tebhirhaneler müfettişi Eugene Mondragon 1908'e kadar dezenfektör olarak tebhirhaneler muallimliğine getirilmiştir. 1913'te çıkarılan Vilayet İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi'ne bulaşıcı ve salgın hastalıkların önlenmesi için eklenen bir fıkıyla, vilayet ve sancak belediyelerince tebhirhane yaptırılması, kazalara nüfusa göre formol cihazı, pülverizatörler ve dezenfeksiyon ilaçlarının alınması emredilmiştir.⁷⁶ 1893-1894 yıllarında İstanbul'daki koleranın neden kaynaklandığına dair çalışmalar yapan hekimlerden biriside Dr. Snow'dur. Ona göre İstanbul'daki koleranın kanalizasyon suyu ile yayıldığını tespit ederek içme sularının korunması ve tasfiyesi amacıyla kum filtreli süzgeçlerinin takılması gerektiğini belirtmişler. Bunun üzerine İstanbul'a su sağlayan muhtelif bentlere Paris'ten getirtilen kum filtreli süzgeçler takılmıştır.⁷⁷ Salgının ardından İstanbul'un ötesinde berisinde kolera vakaları görülünce, koleranın tedavisi ve salgınların önlenmesine yönelik yeni gelişmeleri öğrenmek üzere, Berlin'den Prof. Dr. Rudolf Emmerich İstanbul'a davet edildi. Dr. Emmerich, İstanbul'da yaptığı incelemelerin ardından; Hasköy, Balat ve Ayvansaray'da kanalizasyon bulunmadığını, bazı yiyeceklerin açıkta satıldığını, Yeniköy'deki kuyu sularının içim şartlarını taşımadığını bildiren bir rapor verdi.⁷⁸

Diğer yandan Dr. Chantemesse alınması gereken sağlık önlemlerini bir rapor halinde yazıp bu raporu II. Abdülhamid'e sunduktan sonra Bakteriyojihanenin müdürlüğü için Dr. Chantemesse'nin vasıtasıyla Pasteur Enstitüsü'nden Dr. Maurice Nicolle İstanbul'a getirildi. Nicolle, şehrin sularını analiz edecek ve Bakteriyojihane binasının yapımı bitinceye kadar da Dersaadet Dâülkelp ve Bakteriyoji Ameliyathanesinde çalışmalarını sürdürmüştür. 1893 yılında Dr. Nicolle ve Hasan Zühdü Nazif Bey tarafından Bakteriyojihane-i Şahane kuruldu. Dr. Nicolle'ün, Bakteriyojihane hakkında verdiği plana göre, Demirkapı'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane bahçesine yaptırılan Bakteriyojihane-i Şahane'nin kapı girişinde büyükçe bir ders salonu bulunmaktaydı. Bu kurum 1895 yılında daha büyük bir mekâna sahip olan Nişantaşı'ndaki bir konağa taşındı.⁷⁹

Konakta, idari odaların yanında çok sayıda laboratuvar odaları, kütüphane, 25 kişilik eğitim salonu ve teneffüshane bulunmaktaydı. Laboratuvar aletlerinin çalışması için gerekli olan havagazı ve şebeke suyu tesisatı binada bulunuyordu. Bodrum katında ise teşrihhane yani hayvanlar için bir otopsi odası, sterilizasyon makinesi, 37 derece ile sabit tutulan bir etüv odası ve bu odada bir adet büyük etüv makinesi bulunmaktaydı. Ana binanın dışında, veba serumunun şişelenip farklı şehirlere gönderildiği birkaç odaya sahip bir yer daha vardı. Sığır vebası ve serum üretimi için kullanılan, hayvanlardan kan alınan bir oda ve 15 öküze ait büyük bir ahır mevcuttu. Bahçede de deney hayvanları için yapılmış yedi büyük ve beş küçük ahır daha bulunuyordu. Difteri serumu Osmanlı'da üretilen ilk bağışık serumu olması hasebiyle önemlidir. Bakteriyojihane-i Şahane'yi taçlandırmış olan başarı ise, Dr. Nicolle'ün veteriner Mustafa Adil Bey ile dört yıl boyunca sığır vebası üzerindeki çalışmaları sonucunda sığır vebası etkeninin süzgeçlerden geçtiğini ve bir ultra virüs olduğunu ispatlamalarıdır. Bu buluşlarıyla dünya literatürüne adlarını yazdırmışlardır. Bakteriyojihane, bu buluştan sonra iki sene içinde 50.000 şişeden fazla sığır vebası serumu üretmiştir. 1901 yılında, Dr. Nicolle daha istifasını vermeden önce Elements de Microbiologie Generale (Genel Mikrobiyolojinin Temelleri) adlı bir kitap da bastırmıştır. Dr. Nicolle, bu bakteriyojihanelerde kurslar vererek, bakteriologlar ve veterinerler yetiştirmiştir. Bu kurslara devam edenler; Dr. Refik, Dr. Ziya Seyfullah, Dr. Süleyman Nuri 1895 yılında bakteriyojihane görevlendirilmişlerdir. Dr. Nicolle Türkiye'den ayrıldıktan sonra veteriner bakteriyoji faaliyetleri 23 Ekim 1901 yılında faaliyete giren Bakteriyojihane-i Baytari'de yürütüldü. Bakteriyojihane-i Şahane ise sadece insan bakteriyojisiyle ilgilendi. Dr. Nicolle'den sonra yerine 1901 yılında Paul Ambroise Remlinger gelmiştir. 1911 yılında Dr. Paul le Simond, 1914 yılında ise Dr. Refik Güran getirilmiştir.⁸⁰

⁷⁶ Ağır, *a.g.t.*, s. 50.

⁷⁷ Yıldız, *a.g.t.*, s. 26.

⁷⁸ Yıldırım, *İstanbul'da Sağlık Hayatı*, s. 114.

⁷⁹ Ağır, *a.g.t.*, s. 67-68.

⁸⁰ Ağır, *a.g.t.*, s. 69-70.

Osmanlılarda 1898'de Gülhane Askeri Tababet Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesi ile ilaç imalatının kurucusu olarak öne çıkan kişiler Alman Dr. Robert Rieder ve Dr. George Deycke'dir. Bu hastanenin imalathanesinin iyi işleyebilmesi için Almanya'dan da beş kadın hemşire (Şvester) getirilir.⁸¹ Bilahare 1904 yılından Rieder Paşa'nın Almanya'ya dönmesi üzerine bu görevi yardımcısı Dr. Deycke'ye devretmiştir. 1907 yılında Dr. Deycke'de Almanya'ya döndüğü zaman Gülhane Hastanesi ve imalathanesinin sorumluluğu Julius Wieting'e verilmiş ve o da 1914 yılına kadar bu görevi ifa etmiştir. Özellikle Wieting Paşa dönemi olan 1907-1914 yılları arasında çok büyük aşamalar kaydederek bu dönemde Gülhane'de asker hekimliği eğitimine de önem verildiği görülmektedir.⁸²

d. Ebeler ve Hemşireler

Mekteb-i Tıbbiye'nin kurulmasıyla birlikte farklı dersler ve kurslar verilmektedir. Bu kurslar arasında ebelik kursları da bulunmaktadır. Yine bu bağlamda Bernard'ın *Journal de Constantinople*'in 27 Eylül 1843 tarihli sayısındaki raporundan öğrendiğimize göre Tıbbiyede Viyana'dan getirilen Messani ile Pizipio'nun yönetiminde ebelik kurslarını verdiklerini görmekteyiz.⁸³

19. yüzyılda Avrupa ülkelerinde gelişen sağlık kurumlarını Osmanlılar geç takip etse de bir kısmını onlara paralel olarak geliştirdi. Bunlardan birisi de hemşireliktir. Osmanlılarda görev yapan hemşireler, başlangıçta Avrupa devletlerinin ordularında, elçiliklerinde veya misyonerlik kurumlarında çalışan rahibelerdir. Başlangıçta dolaylı olarak görev alan bu hemşireler zamanla başarılarından dolayı bizatihi devlet tarafından da istihdam edilmeye veya devlet imkânları verilmeye başlanmıştır. 1863 yılında İstanbul'da çıkan kolera salgını esnasında Fransa'dan gönderilmiş olan birkaç rahibe hemşire Galata'da Kuledibi'nde kiraladıkları bir dükkân içerisinde 8 karyola koyarak sokaklarda evsiz barksız kalmış çaresizleri buraya getirip tedavi ettirmeye başlamışlardı. Kolera salgınının sürdüğü sürece rahibelerin gösterdiği insani hizmetler hükümet ve belediyenin dikkatini çekmişti ve takdirlerini de kazanmıştır. Bu hastalığın bitmesinden sonra da aynı şekilde hizmet verebilmelerini sağlamak amacıyla belediyece o civarda eski bir ev bulunup kiralanarak 6. Belediye Dairesi'ne bağlı olmak ve yönetimi rahibelere teslim edilmek üzere ilk belediye hastanesi nüvesi de kurulmuş oldu. Bilahare bu hastane olarak kullanılan evin de ihtiyacı karşılamaması üzerine 1875 yılında Tophane'de defterdar yokuşunda ahşap büyük bir konak kiralanarak hastane buraya nakledilmiştir.⁸⁴ Bu hastane 1908 yılında rahibe hemşirelerden İstanbul Belediyesi tarafından satın alınıp 1909'da da ismi Beyoğlu Zükur Hastanesi olarak değiştirilmiştir. Bu hastanenin kurulması aşamalarında tıbbi ve idari işler önceleri Dr. Please ve onu takiben Dr. Sare tarafından icra edildikten sonra da Dr. İzodor ve Dr. Gravyer atanmıştır. Yine bu hastanenin hasta bakıcıları ve hemşire görevlerini yine rahibe hemşirelere tevdi edilmiştir.⁸⁵

Gülhane Hastanesinin imalathanesinin iyi işleyebilmesi için Almanya'dan da beş tane kadın hemşire (Şvester) getirilir. Bu hemşirelerden Helene Maier sargı bezi imalathanesinde görevlendirilmiştir. Hemşire Maier'in sargı imalathanesinde çok üst seviyelerde üretim yaptığını ve zamanla Gülhane'nin dışındaki diğer askeri hastanelerin tümüne de sargı bezi ihtiyacını karşılayacaktır.⁸⁶

e. Veterinerler (Baytarlar)

Osmanlı Devleti'nde veterinerlik/baytarlık alanında 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Avrupalıların istihdam edildiği görülmektedir. Osmanlılarda modern anlamda veteriner hekimliğinin başlamasına kadar hayvan yetiştiriciliği, bakımı, beslenmesi ve hastalıkların tedavisi bu konuda yetişmiş sanatkârlar tarafından yapılmaktaydı. Osmanlılarda bu mesleğin uygulayıcılarına "baytar" adı

⁸¹ Ayten Altıntaş, "Gülhane Askeri Tababet Tatbikat Mektebi ve Seririyat'ında İlaç Hazırlama Çalışmaları", *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992, s. 157-158. (157-162) ve Altıntaş, *Gülhane Ekolü*, 132-134.

⁸² Altıntaş, *Gülhane Askeri Tababet*, s. 158-159.

⁸³ Kaya, a.g.t., s. 45 ve Öztürk, a.g.t., s. 67.

⁸⁴ Saim Polat Bengiserp, "İstanbul'da İlk Belediye Hastanesi "Beyoğlu Zükur Hastanesi"nin Dünü ve Bugünü", *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992, s. 279-280.

⁸⁵ Bengiserp, a.g.m., s. 280-281.

⁸⁶ Altıntaş, *Gülhane Askeri Tababet*, s.157-158.

verilirken saray bünyesinde veteriner hekimliği hizmetlerini yerine getiren kişiler “nalband” adı verilmekteydi. Osmanlı Devleti hayvan ıslahı ve hayvanların sağlıklı olması için sadece kendi iç dinamikleri ile değil Avrupa'dan getirttiği muhtelif uzman kişilerden de faydalanma yoluna gitmiştir.⁸⁷ III. Selim Anadolu'da büyük ekonomik kayıplara neden olan sığır vebası ile mücadele için İtalyan Valli ve Buçoni adlı iki hekime geniş ayrıcalıklar vererek araştırma yapmalarına olanaklar tanımıştır.⁸⁸ Osmanlılarda II. Mahmud döneminin sonlarına doğru baytarlığın müstakil bir eğitim ve mesleğe dönüştüğü görülmektedir. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde ise baytarlığın meslek olarak okullaştığı bu dönemde, ülkedeki baytar ihtiyacını gidermek için faaliyete geçmiştir.

II. Mahmud'un sağlık alanında yaptığı yeniliklerle başlayan Karantina İdaresi'ne geçiş ve arkasından da Tıbbiye'nin kurulmasıyla modern kuruluşun temeli atılmış modern tıp öğretimine geçilmiştir. Nihal Erk'in bir araştırmasında II. Mahmud zamanında muhtemelen 1836 veya 1837 yılından itibaren Prusya'nın Potsdam şehrinden olan bir kişinin 5 yıldan beri Osmanlı Devleti tarafından istihdam edildiğini belirtmektedir. Bu şahsın veterinerlik işini ıslaha başladığından, onun çalışmalarının diğer Prusyalı meslektaşlarına örnek olduğunu da not etmektedir.⁸⁹ Osmanlıların veteriner öğretimine olan ihtiyacından dolayı Avrupa devletleriyle temasa geçilerek “baytarlığın” mektebli bir meslek haline dönüşmesi Tanzimat ilk yıllarına tesadüf eder. Osmanlı Devleti ordunun ihtiyacını karşılamak üzere Prusya ile temasa geçmiştir. Neticede 1841 yılında Prusya Kraliyet Tugayı baytarı Godlewsky'yi İstanbul'a davet ederek işe başladı. Ekim 1841'de İstanbul'a geldikten sonra Godlewsky Osmanlı Devleti'nde baytarlık eğitimi teşkilatına memur edilmiştir. Onun önemli icraatı 1842 yılında İstanbul'da ilk veteriner okulunu hizmete sokmasıdır. İlk veteriner mektebinin öğretim süresi üç yıldır. Ancak bu mektep okuma yazma bilmeyen erlerden seçilen talebeler yüzünden başarıya ulaşamamıştır. Bu mektepten sonra baytarlık eğitimi ve öğretimi 1849 yılında Maçka'daki harbiye mektebinde özel bir sınıf olarak yeniden başlamıştır.⁹⁰ 1873 yılında veteriner sınıfları harp mektebinden ayrılarak askeri tıp okuluna nakledilmiştir. II. Abdülhamid döneminde 1884 yılında da Belçika'dan veteriner hekim Dezutter getirilerek Taksim'de Baytar Ameliyat Mektebi kurulmuş ve hem ordudaki hayvanların hastalık ve tedavileriyle ilgilenilmiş hem de yeni mezun olan veteriner adaylarına bir yıl süre ile staj yaptırılmıştır. Yine bu dönemde 1892 yılında belgelere göre maaşları 1000'er frangı geçmemek üzere Avrupa'dan iki uzman kişinin getirilerek birisinin "zabita-i sıhhiye-i hayvaniye" işlerinde diğerinin ise hayvan depo ve haralarının" idaresi konusunda kendilerinden bilgi edinilmesi ve ilgili mekteplerde ders vermek üzere istihdam edilmelerine dair yazışmalar mevcuttur.⁹¹ İstanbul'daki ilk sivil baytarlık mektebi Yarbay Baytar Mehmed Ali Bey'in gayretleriyle 1889 yılında kurulmuş ve Nafia Nezareti'ne bağlı Umûr-ı Baytariye Müfettiş-i Umumiliği ihdas edilerek başına Mehmed Ali Bey getirilmiştir. 1909'a kadar Orman, Meadin ve Ziraat Nezareti'ne bağlı bir şube olarak çalışan bu müfettişlik 1914 yılında ise genel müdürlüğe dönüştürülmüştür.⁹²

Sonuç

Osmanlılar ile Avrupa devletleri arasındaki kültürel ilişkiler veya karşılıklı etkileşim, Osmanlı tarihi üzerinde çalışanlar tarafından çok ihmal edilen bir husustur. Bu bakımdan özellikle kültürel ve sağlık alanında yapılan çalışmaların genelde siyasi, askeri, teknik ve iktisadi konulara göre pek ön plana çıkmadığı görülmektedir. Aslında en başından beri çok yoğun olmasa da Osmanlılar ile Avrupalılar arasında sanatkâr ve sağlık elemanı alanında işbirliği ve karşılıklı alışverişin olduğu bir gerçektir. Özellikle Fatih döneminden itibaren Avrupalı ressam ve müzisyen gibi sanatçılar ile hekim, tabip ve eczacı gibi sağlıkçıların İstanbul ve diğer bazı Osmanlı şehirlerinde faaliyette oldukları vakidir. Ayrıca yabancı devlet adamlarından Osmanlı idarecilerine takdim ettikleri hediyelerde çağa

⁸⁷ Zeynel Özlü, “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Veterinerlik Mesleği ile İlgili Bir Değerlendirme”, *Bellekten* 76/275 (Nisan 2012), s. 239-240.

⁸⁸ Özlü, *Veterinerlik Mesleği*, s. 244.

⁸⁹ Nihal Erk, “Türkiye'de Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı ve Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar Üzerinde Yeni Araştırmalar I”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, c. 6, S. 1-2, (1959), s. 81.- (80-85)

⁹⁰ Erk, *a.g.m.*, s. 81-85.

⁹¹ Özlü, *Veterinerlik Mesleği*, s. 242-244.

⁹² Özlü, *Veterinerlik Mesleği*, s. 243.

özgü hediyeler arasında org, piyano, tablo gönderdikleri gibi Osmanlı idarecilerin isteklerine binaen hekim ve tabipler de gönderdikleri bilinmektedir.

Osmanlı Devleti'nde ilk Avrupa kökenli sağlıkçıların uzmanların düzenli bir biçimde istihdamı, II. Mahmud'un saltanatının ikinci yarısından itibaren başlamıştır. II. Mahmud'un 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra başlatılan planlı ve programlı köklü yenilikler Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde çok daha üstün bir şekilde yürütülen reformlarda pek çok Avrupalı uzmandan yararlanılmıştır. Osmanlılarda 18. yüzyılda başlayan reformların çoğu, 19-20. yüzyılda farklılaşarak ve artarak devam etmiştir. 1826'dan sonra çeşitli Avrupa ülkelerinden tedarik edilen bu uzmanlar, Fransa ve İngiltere'ye nazaran daha çok İtalya, Avusturya ve Prusya'dan temin edilmiştir. Özellikle de diplomatik kanallardan bu elamanların istihdamı öne çıkmıştır. Burada ikamet elçilerinin Avrupa'daki başkentlerde nitelikli ve istenilen elemanları tedarikte önemli rolleri vardır. II. Mahmud döneminden itibaren sağlık alanında hekim, tabip, cerrah, dişçi, eczacı, ebe, hemşire ve veteriner kadar her alanda uzman Avrupa'dan getirilmiştir. Bunların büyük bir çoğunluğu devlete bağlı saray, ordu, kışla, tıbbiye, mektep, hastane, eczanelerde istihdam edildiği gibi bu alanlardaki özel işletmelerde de görev almışlardır. Bunların bir kısmı kendiliğinden iş arayanlar; bir kısmı da maceraperestlerdir. Büyük bir kısmı ise Osmanlı ile Avrupalı devlet adamları ve elçilikleri arasında yapılan görüşmeler doğrultusunda Avrupa'nın farklı ülkelerinden birçok alanda gelen uzmandan oluşmaktadır.

II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerinde sağlık alanında en çok Avusturya, Fransa ve İtalya üzerinden uzman getirilmiştir. Burada en önemli nokta artık halk sağlığının önemi ortaya çıkacak, karantina sistemi gibi birçok modern uygulama hayata geçirilecektir. II. Mahmud, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde askerî alandaki yeniliklere ilaveten sağlık alanında oluşturulan yeni eğitim kurumları ile sağlık teşkilatlarında bunlardan hem uzman ve idareci hem de yeni açılan modern tıp okullarında eğitimi olarak yararlanıldı. Avusturyalı Dr. Bernard, Dr. Neuner, İtalyan Dr. Antonnio Logo sağlıkçıların başını çekmektedir. Bunlara ilaveten Sat Desgalliers, Mac Carthey, Millingen, Fauvel, Rigler ve bayan hekimler arasında ise Marie Sibold isimleri önemli zikredilmektedir. Dış hekimlerinde ise özellikle de 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra büyük bir artış görülmektedir. Bunlardan İtalyan Rafael Kazoli II. Mahmud döneminde ün yapmışken diğerleri daha geç dönemde öne çıkmaktadır. Bu dış tabipleri arasında İngiliz Sport, Fransız Rhelis, Khun ve Dekam bilinirlerdir. Bu Avrupalı hekim ve dişçilere ilaveten 19. yüzyılın sonlarından itibaren de sağlık alanında Amerikalı hekim ve dişçilerin yer edilmelerinin yanında bazılarının da özel muayenehane açtıkları görülmektedir. Dış tabibelerinin isimlerine de tesadüf edilmektedir. Bunlar arasında Bayan Hornik, Valenty ve Valency isimleri ön plana çıkmaktadır. Eczacılık alanlarında ise Hoffmann, Calleja, Bonkowski, Della Sudda, Chantemesse, Karlinski, Snow, Emmerich, Nicolle ve Remlinger gibi çok sayıda isim görülmektedir. Veteriner olarak Prusya'dan Godlewsky ve Belçika'dan Dezutter'in isimleri başı çekmektedir. Ebelik için getirilen Avusturya'dan Bayan Messani ile Bayan Pizipio'nun isimleri zikredilmekte ve hemşireler arasında Almanya'dan Helene Maier ön planda belirtilmektedir.

Kaynakça

AĞIR, Sevda, *Osmanlı'da Karantina Uygulama Süreçleri ve Tepkiler (1865-1914)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2020.

ALTINTAŞ, Ayten, "Gülhane Ekolü: Askeri Hastane ve Tatbikat hastanesi Dönemi", *Prof. Dr. Ali Haydar Bayat Anısına Düzenlenen "Osmanlı Sağlık Kurumları" Sempozyumu*, İstanbul 2008, s. 111-139.

ALTINTAŞ, Ayten, "II. Mahmud ve Sağlık- Mahmud III and Health", *II. Mahmud*, ed. Coşkun Yılmaz, Seçil Ofset, İstanbul 2010, s. 296-309.

ALTINTAŞ, Ayten, "Gülhane Askerî Tababet Tatbikat Mektebi ve Seririyat'ında İlaç Hazırlama Çalışmaları", *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992, s. 157-162.

ARTEL, Tarık, "Tanzimattan Cumhuriyete Kadar Türkiyede Kimya Tedrisatının Geçirdiği Safhalara Dair Notlar", *Tanzimat 1*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1999, s. 491-510.

ARTVİNLİ, Fatih, “Toptaşı Bimarhanesi Sertabibi Dr. Avram De Castro: Bir Biyo-Bibliyografi”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları XIII/2* (2012), s. 85-97.

AYHAN, Gamze, *Yenileşme Sürecinde Hekimbaşılık (1826-1876)*, Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik 2014.

BAYAT, Ali Haydar, *Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1999.

BAYTOP, Asuman, “Wilhelm Noë (1798-1858) ve Türkiye Bitkileri Koleksiyonu”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları XIII/2* (2012), s. 23-24.

BAYTOP, Turhan, “Sultan Mahmud II Döneminde İstanbul’da Eczacılık”, *I. Türk Tarihi Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992, s.141-148.

BENGİSERP, Saim Polat, “İstanbul’da İlk Belediye Hastanesi “Beyoğlu Zükur Hastanesi”nin Dünü ve Bugünü”, *I. Türk Tarihi Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992, s. 277-286.

BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1978.

BEYDİLLİ, Kemal, “Bonneval’in İzinde: Mühtedi Osman Bey veya Avusturyalı Firârî General Karlo de Kotzi”, *Osmanlı Araştırmaları*, XI, (1991), s. 73-104.

BEYDİLLİ, Kemal, “III. Selim’in Bastırdığı Kitaplar ve Atlas-ı Kebîr- The books Published by Selim III and Atlas-ı Kebîr”, *III. Selim*, ed. Coşkun Yılmaz, Seçil Ofset, İstanbul 2010, s. 171 ve 195.

BEYDİLLİ, Kemal, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, Eren yayıncılık, İstanbul, 1994.

BOSTAN, İdris “Osmanlı Bahriyesinin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü (1785-1819)”, *Tarih Dergisi*, 35, (1994), s. 177-192.

BOSTAN, İdris, “Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri- Tersanede Büyük Havuz İnşası, 1794-1800”, *150. Yılında Tanzimat* haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992, s. 69-90

BOZKURT, Suzan- Yıldırım, Nuran- Ülman, Yeşim- Özaltay, Bülent, “1865 Kolera Salgınında Maybeyn-i Hümayun Eczacısı Vincent Peche ile Robert Kolej’inden Cyrus Hamlin’in Kullandıkları Anrikolerik Terkipler *Osmanlı Bilimi Araştırmaları III/2* (2002), s. 56-59.

ÇELİK, Yüksel, “Tulumbacı”, *DİA* 41, 2012, s. 369-371.

EREN, İsmail, “Yugoslavya’da Türk Sağlık Kuruluşları”, *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992, s. 21-33.

ERK, Nihal, “Türkiye’de Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı ve Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar Üzerinde Yeni Araştırmalar I”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, c. 6, S. 1-2, (1959), s. 80-85.

GÜNERGÜN, Feza ve YILDIRIM, Nuran, Cemiyet-i Tıbbiye Şahane’nin Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahaneye Getirdiği Eleştiriler (1857-1867)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları III/1* (2001), s. 20-63.

GÜNERGÜN, Feza, “XIX. Yüzyılın İkinci yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)”, *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992, s. 229-252.

KAYA, Canan, *Osmanlı Devleti Hizmetinde Çalışan Üç Yabancı Danışman: Charles Ambroise Bernard-Helmuth Von Moltke Guiseppa Donizetti*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2002.

KEPPEL, George, *Narrative of a Journey Across the Balcan by the Two Passes of Selimno and Pravadi: Also of a Visit to Azani and Other Newly Discovered Ruins in Asia Minor in the Years 1829-30*, c. 1, Henry Colburn And Richard Bentley: London 1831.

KOLOĞLU, Orhan, “Osmanlı Basımında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı Ve Mirza Malkom Han”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* VI/2 (2005), s. 139-150.

LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1984.

MALARA, Consuelo Emilj, *Tanzimat Reformları ve İtalyanlar (1838-1876)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2018.

ÖZKAYA, A. Sefa, “Hekimlik ve İstihbaratçılık Kıskacında Askerî Tıbbın Kurucusu Dr. Karl Ambrois Bernard'ın İstanbul Macerası”, *2. Sağlık Tarihi Ve Müzeciliği Sempozyumu*, Editörler Ahmet Zeki İzgöer, Murat D. Çekin, İstanbul 2017, s. 33-70.

ÖZLÜ, Zeynel, “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Veterinerlik Mesleği ile İlgili Bir Değerlendirme”, *Belleten* 76/275 (Nisan 2012), s. 239-260

ÖZLÜ, Zeynel, “Halk Hekimliğinden Dış Hekimliğine: 19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Dişçilik Mesleği (Erbâb-ı Esnân)”, *Belleten* 77/279 (2013), s. 681

ÖZLÜ, Zeynel, “Saray ı Hümâyun Dişçileri ile İlgili Bazı Notlar”, *Erdem*, sy. 60, (2011), s. 193-194.

ÖZPINAR, Yasemin, *1883-1925 Yılları Arasında Paris'te Eğitim Alan Türk Ressamlar ve Yapıtlarının Analizi*, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2007.

ÖZTÜRK, Hülya ve Karasu, Cezmi, “Mekteb-İ Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin Kurucusu Charles Ambroisse Bernard'ın Eserleri ve Osmanlıya Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Adli Tıp Bülteni*, 19/3 (2014), s. 125-134.

ÖZTÜRK, Hülya, *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ve Kurucusu Charles Ambroise Bernard*, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskişehir, 2009.

SABEV, Orlin, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006.

SHAW, Stanford J., *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Hür Güldü, Kapı Yay., İstanbul 2008.

SHAW, Stanford J., “Osmanlı İmparatorluğu'nda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemleri”, *Türkler* 12, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 1000-1030.

TEKİNER, Halil, “Osmanlı Eczacılığında Bir Kilometre Taşı İngiliz Eczanesi, İstanbul”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* XI/1,2 (2010), s. 259-272.

TEKİNER, Halil, *Kayseri Eczacılık Tarihi ve Eczacılık İşletmelerinin Kayseri Sosyal Yaşamı ve Ekonomisine Katkıları Üzerinde Bir Çalışma*, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

TURAN, Şerafettin, “II. Mahmud'un Reformlarında İtalyan Etkisi ve Katkısı”, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 113-125.

ULUDAĞ, Osman Şevki, “Tanzimat ve Hekimlik”, *Tanzimat* 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1999, s. 967-977.

UNAT, Faik Reşit, “Ahmet III. Devrine Ait Bir Islahat Tavrı-Muhayyel Bir Mülakâtın Zabitleri”, *Tarih Vesikaları*, C. I, Haziran 1941-Mayıs 1942, s. 107-121.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*,4/2, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1983.

ÜNVER, Süheyl, “Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar”, *Tanzimat* 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1999, s. 933-966.

YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin, “Fransız Epidemiyolog Antoine Fauvel’ye Göre 1849’da Karadeniz Karantinaları”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Bahar 2019, 26, s. 439-460.

YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin, “Lale Devrinden Tanzimat’a Osmanlı Hizmetindeki Avrupalı Uzmanlar ve Karşılaşılan Sorunlar (1718-1839)”, ed. Ahmet Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesi Reform Çağında Çözüm Arayışları*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2019, s. 79-129.

YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin, “Nizam-ı Cedid’den Meşrutiyet’e Kültür ve Sağlık Alanlarında İstihdam Edilen Avrupalılar (1792-1876)”, *Osmanlı Devleti Hizmetindeki Yabancılar*, Ed. Murat Hanılçe - Yunus Emre Tekinsoy, Selenge Yay., İstanbul 2020, s. 113-140.

YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin, “Osmanlı Devleti’nin Modernleşme Sürecinde Avrupalıların İstihdam Edilmesi (1774-1807)”, *Erken Klasik Dönemden XVIII. Yüzyıl Sonuna Kadar Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim*, ed. Seyfi Kenan, İSAM, İstanbul 2010, s. 421-448

YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin, “The Recruitment of European Experts for Service in the Ottoman Empire (1732-1808)”, Ed. Michael Hüttler –Hans Ernst Weidinger, *Ottoman Empire and European Theatre II: The Time of Joseph Haydn: From Sultan Mahmud I to Mahmud II (r.1730–1839)*, Hollitzer, Wien 2014, s. 33-57.

YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin,, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Hizmetindeki Avrupalıların İstihdamı ve Tedarik Kanalları (1718–1800)”, *XVI. Türk Tarih Kongresi, 20-24 Eylül 2010, Ankara, Kongreye sunulan Bildiriler*, 4. Cilt-2. Kısım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 649-667.

YILDIRIM, Nuran, “Berberlerden Diş Hekimliğine”, *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Cild IV, İstanbul 2015, s. 105.

YILDIRIM, Nuran, “İstanbul’da Sağlık Hayatı”, *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Cild IV, İstanbul 2015, s. 116.

YILDIRIM, Nuran, “İstanbul’da Sağlık Hayatı”, *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Cild IV, İstanbul 2015, s. 111.

YILDIRIM, Nuran, “Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları XI/1-2 (2009-10)*, s. 273-283.

YILDIRIM, Nuran, “Tıpta Modernleşme ve III. Selim – The Modernization of Medicine and Selim III”, *III. Selim*, ed. Coşkun Yılmaz, Seçil Ofset, İstanbul 2010, s. 141-153.

YILDIZ, Fatma, *19. Yüzyıl’da Anadolu’da Salgın Hastalıklar (Vebe, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemi*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2014.

YILDIZ, Gültekin, *Neferin Adı Yok, Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset Ordu ve Toplu (1826-1839)*, Kitabevi, İstanbul 2009.

YILMAZ, Özgür, “1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VI/1, 2017, s. 23- 55.

YILMAZ, Özgür, “Fransız Epidemiyolog Antoine Sulpice Fauvel’in Osmanlı Devleti’ndeki Çalışmaları (1847-1867)”, *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu, 08-10 Mayıs 2014, Bildiriler Kitabı*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Ankara 2014, s. 190-206.

ZORLU, Tuncay, “Süleymaniye Tıp Medresesi – II”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, IV/I, 2002, s. 65-98.

ZORLU, Tuncay, *Osmanlı ve Modernleşme, III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, Timaş Yay., İstanbul 2014.

İSTANBUL'DA KOLERA HASTALIĞIYLA MÜCADELEDE ALINAN TEDBİRLERİN TOPLUMSAL YANSIMALARI (1871)

İhsan ERDİNÇLİ*

Giriş

“Salgın hastalıklar tarihinin gösterdiği gibi, her çağda, dramı ve ölümü günlük hayatın bir parçası haline getirecek farklı bir mikrop ortaya çıkar...”¹

Uygarlıklar; tarih boyunca çoğunlukla savaş, nüfus artışı, turizm, tarım, barınma ve kirlilik gibi büyük çaplı meselelerden birinin ya da ikisinin birden etkili olmasıyla ortaya çıkan pek çok salgın hastalıkla karşı karşıya kalmıştır. İnsanlık, sadece adı değişen ve geniş çaplı kayıplara yol açan her bir hastalığı “başa gelebilecek en büyük felaket” olarak nitelendirmiştir. Örneğin Mısırlılar, on-on beş yıl boyunca yavaş seyreden bir çürüme akabinde ölüme yol açtığı için cüzama “ölümden önce ölüm” demiştir. Cüzamlılar, hastalığın bulaşıcılığı nedeniyle toplumdan tecrit edilmiş; eldiven, beyaz ya da gri bir yünlü elbise giymeye, maske takmaya mecbur bırakılmıştır. 18. yüzyıl başlarına kadar iki ve yirmi yıllık periyotlar halinde etkisini göstererek yaklaşık üç yüz yıl boyunca devam eden vebaya “kara ölüm” adı verilmiştir. Veba karşısında çaresiz kalan doktorlar, hastalanmamak için sivri gagalı maskeler takmış veya hastalarını muayene etmekten kaçınmıştır. “Büyük kıyım” ve “bütün virüslerin en büyüğü” kabul edilen çiçek ise hastanın görünüşünü ürkütücü bir şekilde değiştirdiği için “ölüm nedenlerinin en korkuncu” şeklinde nitelenmiştir. Esas etkisini bu hastalığa karşı direnci olmayan Amerikan yerlileri üzerinde göstermiş, pek çoğunu tamamıyla yok etmiş, Avrupalıların kıtaya yerleşmesini kolaylaştırmıştır. 15. yüzyılda Yeni Dünya'dan Avrupa'ya bir daha gitmemek üzere gelip yerleşen frengi, çiçek hastalığında olduğu gibi hastaların görüntüsünü dehşet verici şekilde bozmuş, sağlıklı birini birkaç hafta içerisinde cüzamlıya dönüştürüp bir yıl içinde de ölümüne sebep olmuştur. Geçmişten beri bilinen ama 18. yüzyılda kötü barınma koşullarının etkisiyle ortaya çıkarak kitleleri ölüme sürükleyen verem, “Avrupa'nın baş katili” olarak anılmıştır. Salgın hastalıklar, sağlık heyetleri ve karantina gibi tedbirleri ortaya çıkararak halk sağlığı uygulamalarının da temellerini atmıştır. Veba örneğinde olduğu gibi bulaşıcı hastalıklara yakalananların evleri dezenfekte edilmiş, eşyaları yakılmıştır. Ancak mikroplar, geniş çaplı salgınlara yol açtığı onları durdurmak mümkün olmamıştır. Doktorlar, tıbbın henüz yeterince gelişmediği bir dönemde ortaya çıkan her yeni hastalıkta ya birbiriyle tutarsız ilaçlarla tedavi uygulayarak ya da hastalarını muayene etme korkusu yaşayarak çiçek dışındaki hastalıkları önlemede dikkate değer bir başarı gösterememiştir. Toplum ise çaresizlikle korkuya, umutsuzluğa ve güvensizliğe sürüklenirken *normalleşme* zamanını mikroplar belirlemiştir. Hastalıkların yeni olması ve doktorlar tarafından tedavi edilememesi, benzer şekilde toplumu kendi bildikleri ve etraftan duydukları her tedaviyi denemeye itmiştir.²

Uygarlıkları etkileyen hastalıklardan bir diğeri koleraydı. *Vibrio cholerae* adıyla tanımlanan bakterinin neden olduğu hastalık, kirliliği su kaynaklarından bulaşmaktaydı. Bir ila üç gün arasında görülen ilk belirtiler; hızlı ilerleyen ve şiddetli olan ishal ve kusma şeklinde kendini göstermekteydi. Bu süreçte aşırı su ve beraberinde potasyum, sodyum gibi tuz kaybı yaşanmakta, cilt ise kahverengi-mavi bir görünüm almaktaydı. Diğer etkilerle birlikte son aşamada böbrekler iflas etmekteydi. Bağışıklık sisteminin direncine bağlı olarak dört ila yirmi dört saat arasında hasta hayatını kaybetmekteydi.³ Kolera vibriyonları; hijyen ve su teşkilatının, genel olarak ise altyapı hizmetlerinin gelişmişlik düzeyine bağlı olarak bulaştığı içme suyu ve yiyecekler vasıtasıyla bağırsaklara ulaştığında

* Öğr. Gör. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Trabzon, ierdincli@ktu.edu.tr

¹ Andrew Nikiforuk, *Maşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, 9. Baskı, İstanbul 2020, s. 204.

² Nikiforuk, s. 16-17, 50-63, 68, 84-86, 95-105, 122-135, 169-170, 273,

³ İsmail Yaşayanlar, “Bir Hastalık Olarak Kolera ve Tarihte Kolera Pandemileri”, *Toplumsal Tarih*, S. 296, Ağustos 2018, s. 50.

hastalığa yol açmaktaydı.⁴ Koleranın ortaya çıkmasına ve yayılmasına uygun koşullar, 18. yüzyılın ortalarında yaşanan Sanayi Devrimi ile birlikte oluşmuştu. Bir yandan fabrikalaşma diğer yandan şehir nüfusundaki dikkate değer artış, insanları çöp ve kanalizasyon sorunlarıyla karşı karşıya getirmiş; içme sularının ve havanın çeşitli etkenlerle kirlenmesi, koleranın ortaya çıkmasına elverişli bir ortam hazırlamıştı.⁵

Hindistan menşeli kolera, 19. yüzyılın başından itibaren bölgesel olmaktan çıkıp kıtalararası yayılma özelliği göstererek birçok pandemiye yol açmıştır. Bunlardan biri, 1863'te patlak vermiş ve yaklaşık iki yıl kadar sonra Osmanlı Devleti'ne sirayet etmiştir. Doktor ve eczacı görevlendirilmesinin ve geçici hastane inşa edilmesinin ötesinde sokakların ve içme sularının temizliğine önem verilmesi, yiyeceklerin yetiştirilmesi ve tüketiminin denetlenmesi kolerayla en iyi mücadele yöntemi olarak benimsenmiştir. Ancak kolera, alınan sıhhi tedbirler neticesinde değil genel kabule göre 1865 Eylülünde meydana gelen ve yaklaşık on bin kadar evin yanmasına neden olarak şehrin bir nevi dezenfekte olmasını sağlayan Hocapaşa Yangını'ndan hemen sonra yok olmuştur. İstanbul'da gelişmiş bir kanalizasyon sisteminin olmaması ve şehrin temizliği konusunda gerekli hassasiyetin salgın sonrasında gösterilmemesi, kolera salgınının 1870 ve 1871 yıllarında tekrar patlak vermesine yol açmıştır.⁶

Yaşanan kolera salgınlarında devletin aldığı tedbirler, uyguladığı tedavi yöntemleri, vaka ve ölüm sayıları, genel olarak arşiv merkezli çalışmalarda ele alınmıştır. Ancak 1865 kolera salgınının bir uzantısı olarak ortaya çıkan 1871 kolera salgınıyla ilgili özel bir incelemeye rastlanmamıştır. Bu çalışmanın amacı, 1871 yılı yaz mevsimi sonlarında başlayıp 1872 başlarında sona eren kolera salgınının yol açtığı korkuyu, endişeyi, sağlık tedbirlerine ve tedavi usullerine gösterilen tepkileri İstanbul örneği üzerinden belirlemektir. Böylece devletin kolera salgınıyla mücadelesinin toplum üzerindeki yansımalarını çok yönlü ve canlı bir şekilde anlamak mümkün olabilecektir. Bir yandan salgının seyrini diğer yandan alınan tedbirlerin halk üzerindeki etkilerini izlemek için kullanılan kaynaklar; *Diyojen*,⁷ *İbret*,⁸ *Basiret*, *Letaif-i Asar*,⁹ *Ruzname* ve *Hakayık* gibi dönemin gazeteleridir.¹⁰ *Ruzname*, *Hakayık* ve *Basiret*, genel olarak halkı endişeye sevk etmemeye çalışan ve eleştirel yaklaşımdan uzak yazılar yayınlamıştır. Kimi zaman yabancı basının haberlerini doğrudan aktarmışlar, kimi zaman da düzeyli eleştiriler getirmişlerdir. Alınan tedbirlerde yaşanan çok yönlü aksaklıklarsa

⁴ Nuran Yıldırım, "Kolera Salgınlarında Şehir Hijyeni: İstanbul'da Kanalizasyonlar, Su Şebekesi ve Tebhırhaneler", *Arredamento Mimarlık*, S. 342, Eylül-Ekim 2020, s. 87-89; Mesut Ayar, "XIX. Asırda Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgınları", *Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Ed. İbrahim Başağaoğlu vd., Çamlıca, İstanbul, 2015, s. 79-80.

⁵ Nikiforuk, s. 28, 169, 175, 270.

⁶ Sonraki yıllarda da yeni salgınlara yol açmaya devam edecekti. Bkz. Yıldırım, s. 87-89. Ayrıca bkz. Nuran Yıldırım, "Su ile Gelen Ölüm: Kolera ve İstanbul Suları", *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar-Hastaneler-Kurumlar Sağlık Tarihi Yazıları-I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s. 128-131; Ayar, s. 85-94.

⁷ Gazetenin imtiyaz sahibi Teodor Kasap'tır. Yazar kadrosunda kendisinin yanı sıra Namık Kemal ve Ebuzziya Tevfik gibi dönemin önde gelen entelektüelleri yer almaktadır. Ancak yazılarda imza bulunmamaktadır. Bkz. Kahraman Bostancı, "Nâmık Kemal'in Diyojen Gazetesindeki Tenkit Yazıları Üzerine Düşünceler", *Uluslararası Namık Kemal Sempozyumu*, (20-22 Aralık 2020), C. I, Ed. O.K. Tavukçu-A. Tilbe, Tekirdağ 2010, s. 259-260. Yazılar imzasız olmasına rağmen kolerayla ilgili bazı makalelerin Namık Kemal'e ait olduğu belirtilmiştir. Bkz. Hüseyin Doğramacıoğlu, "Namık Kemal'in Diyojen Gazetesindeki Mizahî Yazıları Üzerine Bir Değerlendirme", *Turkish Studies*, 7/1, 2012, s. 947.

⁸ Başlangıçta *İbret-nüma-yı Âlem*, 40. sayısından itibaren sadece *İbret* adıyla yayınlanmıştır. Burada *İbret* adıyla kullanılmıştır. Gazetenin yayın serüveni için bkz. Fatih Demir, *İbret Gazetesi Işığında İstanbul'da Sosyal ve Gündelik Hayat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015, s. 1-2.

⁹ İlk olarak 1870'te *Terakki*, ardından *Terakki-Eğlence* adıyla çıkan gazete, 1871'de Çaylak lakaplı Mehmet Tevfik tarafından satın alınarak *Letaif-i Asar* adıyla *Terakki-Eğlence*'nin devamı olarak çıkarılmıştır. Bkz. Erol Üyepazarcı, "Türkiye'de Çıkan İlk Mizah Dergisinin Öyküsü: Terakki, Terakki-Eğlence ve Letaif-i Asar", *Müteferrika*, S. 30, 2006, s. 87, 99-100.

¹⁰ Gazetelerin orijinalleri için Hakkı Tarık Us Koleksiyonu kullanılmıştır. Yalnızca *Diyojen* için Şükran Oğuz'un, *İbret* içinse Fatih Demir'in yüksek lisans tezinden faydalanılmış, ilgili her haber yine orijinaliyle kıyaslanmıştır. Metin içerisinde her haberde faydalanılan tezlere de atıf yapılmıştır. Gazetelerin bazılarında Rumî ve Miladî takvim ile belirtilen tarihlerde hatalar tespit edilmiş, bu yüzden de *Diyojen* hariç hepsinde Hicrî Takvim dikkate alınmıştır.

Diyojen, İbret ve Letaif-i Asar gibi gazetelerde mizah ve hiciv sanatıyla yer almıştır. Dolayısıyla kaynak olarak kullanılan tüm gazetelerdeki bilgiler, birbiriyle karşılaştırılarak kullanılmıştır.

İstanbul'da Kolera Var mı Yok mu?

Koleranın 19. yüzyılda pek çok ülkeyi etkisi altına alan salgınlara hangi yıllarda yol açtığı bilinmektedir. 1863'te ortaya çıkan dördüncü kolera pandemisi, 1865'te İstanbul'da da etkisini göstermiştir. Kolera, bu pandeminin bir uzantısı niteliğinde 1871 yılında yine ortaya çıkmıştır. Peki, hastalığın etken maddesinin, dolayısıyla uygulanacak tedavi usulünün henüz keşfedilmediği bu dönemlerde ilk vakalardan itibaren doğru bir şekilde kolera tanısı koymak mümkün olmuş muydu? En azından insanların tedbir almalarını sağlamak için yaşanan ölümlerde kolera şüphesi bulunduğunu ilan etmek gerekmekteydi. Ancak hastalığın belirtilerini taşıyan bir hastaya kolera tanısı koymak ya da koymamak aynı derecede ve çeşitlilikte sorunlara yol açma potansiyeline sahipti. Üstelik iletişimin gelişmiş bir formda ve çeşitlilikte olmadığı dönemde halkı bilgilendirme görevini elinde tutan basın, ulaştığı bir haberi hızlı bir şekilde okuyucularına ulaştırma çabası içerisindeydi. Elbette alınan haberlerin doğruluğunu teyit etme fırsatı her zaman mümkün olmuyordu. Bu ise koleraya ilişkin tutarsız bilgilerin basında yer edinmesini, dolayısıyla halkın yanlış yönlendirilmesini beraberinde getirmekteydi.

1871'de kolera, İstanbul'a Bursa üzerinden gelmiş görünmektedir. İlk olarak *Levant Herald* gazetesi, 4 Ağustos'ta Bursa'da kolera görüldüğünü yazmıştır. Ancak *Basiret* gazetesi, bölgedeki yetkililerden aldığı haber doğrultusunda Bursa'daki salgının kolera değil tifüs olabileceğini duyurmuştur. Üstelik *Basiret*; *Levant Herald*'ı insanların zihnini bulandıracak türde bir haber yayınlamakla eleştirirken ülkenin hiçbir yerinde kolera olmadığını ilan etmekte bir sakınca görmemiştir.¹¹ Eylül ayı başlarında bu kez bir başka gazete, Bursa'daki hastalığın kolera değil mevsime bağlı bir hastalık olduğunu ve tamamıyla yok olmak üzere bulunduğunu yazmıştır.¹² Yaklaşık iki hafta sonra Bursa'daki bir okurundan aldığı mektupla ölümlerin mevsime ve yiyeceklerin dikkatsiz tüketilmesine bağlı görülen ishalden kaynaklandığını teyit etmiştir.¹³ Aslında kolera, bu günlerde Tebriz'de hüküm sürmekteydi. *Levant Herald* gazetesi de koleranın Osmanlı'ya bulaşmasını engellemek amacıyla yalnızca sınırda kurulan karantinayla yetinmek yerine İstanbul'da sağlık işlerinden sorumlu bir komisyon kurulması gibi tedbirler alınması gerektiğine ilişkin bir öneride bulunmuştu. *Basiret* ise 11 Ağustos tarihli yazısında sağlığı korumaya ilişkin kuralların sadece hastalık işitildiğinde değil her zaman uygulanması gerektiğine dikkat çekmiştir. Bununla birlikte hastalıkla ilgili söylentilerin halk arasında çeşitli dedikodulara sebebiyet verip faydadan daha çok zarar getireceği düşüncesiyle *Levant Herald*'ın dile getirdiği öneriye karşı çıkmıştır.¹⁴ *Basiret*'te yazdığı "Şehir Mektubu" başlıklı yazılarıyla bilinen Ali Efendi; yaklaşık bir hafta kadar sonrasında Ortaköy'de kolera görüldüğüne ilişkin haberler üzerine Sıhhiye Komisyonu'nun inceleme yaptığına dair söylentilerin doğruluğunu teyit etmek için bölgeye gitmiştir. Bizzat kendisi "sözden ve hâlden anlar" adamlara sorular sormuş, her birinin verdiği cevapları toplayıp anladıklarını özetleyerek okurlarına aktarmıştır. Buna göre koleradan öldüğü söylenen kişilerden birkaçı sırasıyla incir, üzüm ve karpuz yiyerek sağlığı tehdit eden "pisboğazlığın" neden olduğu ishalden, biri de "mide iltihabından" hayatını kaybetmiştir. Ali Efendi'ye göre Gümüşsuyu Hastanesi'ndeki hastalardan iki-üç tanesinin ölümünün koleradan kaynaklandığı haberi de doğru değildir. Söz konusu ölümler; muhtemelen basurun da belirtisi olan ishahin yanlışlıkla kolerayla ilişkilendirilmesinden kaynaklanmıştı. Ali Efendi, aynı şekilde bu *korkunç* hastalığın İstanbul'da olmadığını, gemilere temiz patenti verilmesiyle ilişkilendirerek bir kez daha duyurmuştur.¹⁵

İstanbul'daki kolera hastalığı ve şüphesine ilişkin haberler, ilerleyen günlerde de basında yer almaya devam etmiştir. 13 Eylül'de *Hakayık'ül-Vekayi*, Arnavutköy önünde demirlemiş olan 6 numaralı Şirket-i Hayriye vapuru çalışanlarından birinde kolerin (koleranın daha hafif seyreden şekli)

¹¹ *Basiret*, S. 434, 17 Cemaziyevvel 1288/4 Ağustos 1871, s. 2.

¹² *Hakayık'ül-Vekayi*, S. 350, 17 Cemaziyelahir 1288/3 Eylül 1871, s. 1.

¹³ "Hüdavendigardan Tuhaf Bir Mektup", *Hakayık'ül-Vekayi*, S. 362, 1 Recep 1288/16 Eylül 1871, s. 3.

¹⁴ *Basiret*, S.440, 24 Cemaziyevvel 1288/11 Ağustos 1871, s.1.

¹⁵ "Şehir Mektubu Numara 29", *Basiret*, S. 470, 30 Cemaziyelahir 1288/17 Ağustos 1871, s. 2-3; Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, Haz. Nuri Sağlam, Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 57-58.

görüldüğünü ve hastanın başkalarıyla görüşmesini engellemek için karantinaya alındığını duyurmuştur. Ancak *Hakayık*, karantinanın yalnızca tedbiren uygulandığını, vakanın kolera olduğunun doğrulanmadığını, hastanın öncesinde midelerini bozacak derecede kötü yemek yediğini belirterek yine ihtiyatlı bir üslup kullanmayı tercih etmiştir.¹⁶ Aynı günlerde *Levant Times*; Dolmabahçe Gazhanesi direktörü ile iki çalışanın hastalanarak vefat etmesinin ardından görevlendirilen doktorların inceledikleri cesetlerde kolera belirtileri tespit ettikleriyle ilgili açıklamalarına yer vermiştir. Bu haberden üzüntü duyduğunu dile getiren *Ruzname-i Ceride-i Havadis*; söz konusu kişilerin koleradan değil Gazhane'nin pis kokusundan, çürük ve yarık meyve yenmesinin yol açtığı sancı ve ishalden öldüklerini, “telaş edecek” bir şey olmadığını, alınan tedbirlerin de ihtiyattan ileri geldiğini duyurmuştur.¹⁷ Aynı şekilde *Hakayık*, Sıhhiye İdaresi'nin raporuna dayanarak ölümlerin aşırı tüketilen yiyeceklerden kaynaklı yaşandığını duyurmuştur.¹⁸ Bu ilk evrede görülen hastalıkların ve ölümlerin sebepleriyle ilgili gazetelerin tutumu, toplumu korkutmama ve telaşa sevk etmeme çabasıyla ilgili olmalıdır.

İstanbul'daki vakaların kolera olup olmadığı tartışması bir tepkiyi de beraberinde getirmiştir. Örneğin *Diyojen*, koleranın varlığını veya yokluğunu değil asıl olarak bulaşıcı olup olmadığını bilmek istediklerini dile getirerek tutarsız haberlere yönelik tepki göstermiştir: “Bizim tahkikatımıza göre kolera İstanbul'da ya var veya yok ya sârî veya gayr-i sârîdir. Buraları biliniz de ona göre davranınız.”¹⁹ Kısa bir süre sonra kolera şüphesiyle yaşanan ölümlere Kasımpaşa da eklenmiştir. Hatta vefat eden kişinin karantinaya alınan evindeki eşyaları kural gereğince yakılırken ateş aşırı yükselmiş, yangın çıktığı zannedilerek uyarı amaçlı toplar atılmıştır.²⁰ Bununla birlikte Bursa'da başlangıçta reddedilen hastalığın 20 Eylül'deki bir yazışmaya istinaden artık kolerin adıyla ifade edilmeye başlandığı, altı günden beri yok olma derecesine geldiği, bir iki güne kadar da tamamen yok olacağı yönünde haberlerin verildiği görülmektedir.²¹ Gerçekten bir gün sonra hastalığın Bursa'dan tamamen yok olduğu duyurulmuştur.²² İstanbul'da ise artık kolera olmadığı şeklinde değil hastalık belirtilerinden hiçbir “eser” kalmadığına dair haberler yer almaya başlamıştır.²³ Ancak Beyoğlu merkezli gazeteler, kolera hastalığıyla ilgili haberlere sıklıkla yer vermeye devam etmiştir. Bunun üzerine toplumu telaşa düşürmek istemeyen gazeteler; hastalığın korkulacak derecede olmadığını, yalnız Kasımpaşa'da mevsime bağlı bazı ölümlere neden olduğunu duyurmuştur.²⁴ Aşağıdaki ele alınacağı üzere Ekim ayı başından itibaren bölgesel kordon uygulamalarına rastlanmaktadır. Başlangıçta koleranın İstanbul'da bulunmadığı, ardından da korkulacak derecede olmadığını duyurulmasından bir süre sonra sadece Katolik, Ermeni Katolik ve Rumlardan toplamda 82 kişinin hayatını kaybetmesine neden olduğu açıklanmaya başlanmıştır.²⁵ Basiretçi Ali Efendi de artık koleranın varlığını, hatta Ekim ayının ilk haftasının başlıca havadisinin hastalıktan ibaret olduğunu kabul edenlerden biridir. Buna karşın koleranın halk arasında konuşulduğu ve gazetelerde yazıldığı gibi Kasımpaşa'da günlük 80-100 vaka olduğu şeklindeki haberlerin doğru olmadığını belirtmiştir. Ona göre Kasımpaşa'da görülen 12 vakadan yalnızca 4-5 tanesi hayatını kaybetmiştir. Dolayısıyla koleranın bir salgına yol açtığı dahi söylenemez. Sıhhiye Nezareti'nin aldığı önlemlerse vakaların fazla olmasından değil, dikkatli ve tedbirli davranılmasından kaynaklanmaktadır.²⁶

Ortaköy'de ilk kolera şüphesiyle ilgili haberlerin görülmeye başladığı Ağustos ayının ortaları dikkate alındığında iki ay kadar sonra 13 Ekim'de yayınlanan Tıp ve Sıhhiye Komisyonu'nun raporu tüm süreci özetler ve hastalığa ilişkin başlangıçtaki şüpheleri doğrular niteliktedir. Rapor; hastalığa dair 3 Eylül 1871 tarihinden itibaren yayınlanan temelsiz haberlere karşı doğru bilgiler verilmesi ve

¹⁶ *Hakayık'ül-Vekayi*, S. 358, 27 Cemaziyelahir 1288/13 Eylül 1871, s. 2.

¹⁷ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1738, 28 Cemaziyelahir 1288/14 Eylül 1871, s. 1.

¹⁸ *Hakayık'ül-Vekayi*, S. 361, 30 Cemaziyelahir 1288/15 Eylül 1871, s. 1.

¹⁹ “Kolera Var mı Yok mu?”, *Diyojen*, S. 51, 2. sene, 7 Eylül 1287/19 Eylül 1871, s. 3; Şükran Oğuz, *Tanzimat Döneminde Mizah ve Diyojen Gazetesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir, 1999, s. 417.

²⁰ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1744, 6 Recep 1288/21 Eylül 1871, s. 3.

²¹ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1746, 10 Recep 1288/25 Eylül 1871, s. 1.

²² *Hakayık'ül-Vekayi*, S. 370, 11 Recep 1288/26 Eylül 1871, s. 2.

²³ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1746, 10 Recep 1288/25 Eylül 1871, s. 1.

²⁴ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1750, 15 Recep 1288/30 Eylül 1871, s. 2.

²⁵ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1759, 27 Recep 1288/12 Ekim 1871, s. 2.

²⁶ “Şehir Mektubu Numara 32”, *Basiret*, S. 488, 21 Recep 1288/6 Ekim 1871, s. 1-2; Basiretçi Ali Efendi, s. 63.

uygulanması gereken tedbirlerin açıklanması amacıyla hazırlanmıştır. Gazetelerin ilk vakalara karşı tutumunun aksine raporda daha ihtiyatlı bir dil kullanılması dikkat çekmektedir. Örneğin Arnavutköy'de Rum kilisesinde çalışan iki hamalın hastalandıktan bir iki gün sonra vefat etme gerekçesiyle ilgili kesin bir görüş birliği oluşmadığı belirtilmiştir. Rapora göre sonraki iki haftalık süre içerisinde de benzer hastalığa yakalananlardan altı kişi daha hayatını kaybetmiştir. Esas itibarıyla 14-15 Eylül'den itibaren Tophane, Samatya, Ortaköy, Aynalıçeşme'de dahi aynı hastalıktan ölenler olmuştur. Bu ilk vakaların "salgın" olarak tanımlanamayacağı ama ihtiyaten tedbirler alınmaya başlandığı ifade edilmiştir. Ancak hastalığın "birdenbire" Kasımpaşa'da birkaç yerde daha görülmesi, sıhhi çalışmalarında karışıklığa yol açmıştır. 21-25 Eylül arasında kolera vakalarının sayısı az iken bu tarihten sonra yalnızca Kasımpaşa'daki günlük 47 vaka, 21 ölüm; 29 Eylül tarihinde 50 vaka, 30 ölüm yaşanmıştır.²⁷ Rapordaki sayılar doğru kabul edilirse Basiretçi Ali Efendi'nin 6 Ekim'de günlük 80-100 vaka yaşandığına dair haberlere karşı çıkmasında haksız olduğu hemen görülecektir. Aynı günlerde *Diyojen*; koleranın yol açtığı ölümleri vurgulayarak Ermeni, Rum ve Bulgarları yaşanan dini anlaşmazlıklara son vermeye davet etmiştir.²⁸

Diyojen'in ardından *Letaif-i Asar*, gazetelerin hastalığa ilişkin verdiği tutarsız haberleri 19 Ekim'de gündemine taşıyarak eleştirmiştir. Aralarında kolera üzerine konuşan kişilerden biri; artık gazete okumadığını, okusa da bir şey anlamadığını söyler. Zira kolerayla ilgili yayınlanan bir haberi, gazetenin biri onaylarken diğeri yalanlar; ertesi gün inkâr, daha sonraysa tekrar eder. Dolayısıyla hangi habere inanacağını ve neye göre tedbir alacağını bilemez hale geldiğinden yakını: "...kimisi yok diyor kimisi hem yok diyor hem de ilaç tarif ediyor kimisi hem var diyor hem de korkulacak derecede değildir diyor".²⁹ Yine 22 Ekim'de hastalığın var olup olmadığı yönündeki tartışmaların bir tarafa bırakılması gerektiğine, çünkü koleranın işini yapmaktan geri durmadığına dikkat çekmiştir.³⁰ Gerçekten bir yandan koleranın olup olmadığı, hafif seyredip seyretmediği tartışmaları sürerken vaka sayıları artmaya devam etmiş ve nihayetinde bireysel karantina tedbirlerinden bölgesel kordon uygulamalarına geçilmiştir.

Koleraya Karşı Mücadelede Karantina-Kordon Uygulaması ve Yardımlar

İstanbul'daki ilk vakalara kolera tanısı konmadan önce dar ölçekli karantina uygulamak gibi tedbirler alınmıştır. İlk olarak herhangi bir belirti göstermeyen kişilerin hastalıktan korunmak için kendine karantina uyguladığı anlaşılmaktadır. Nitekim Bursa'da kolera olduğuna dair ihbar *çürütülmesine* rağmen insanlar, sağlık hususunda daha özenli davranmaya başlamıştır. Hatta bazıları aşırı bir refleks göstererek kolerayı duyar duymaz korkuya kapılmış ve ishal rahatsızlığının tedavi usulüne maruz kalmamak için işini gücünü bırakıp bir odaya kapanmayı tercih etmiştir. Bunlardan birkaçı Karaman'a giderek bir dolabın içerisine girip tütsülenmiş, ihtiyacı olan eşyayı ve yiyecekleri aynı şekilde temizlemeden kullanmamış, insanlarla görüşmeyi kesmiştir. Havaların değişmesiyle birlikte ishal vakaları kesilmiş ama koleranın insanın teninde meydana getirdiği değişime atıfta bulunarak siyah bir renge dönüşüp eziyet çekmektense orada kalmayı tercih etmiştir.³¹

Karantina uygulaması, asıl olarak doğrudan kolera belirtilerinin görülmesinin ardından hasta olan kişinin başkalarıyla görüşmesini kesmek şeklinde devletin aldığı bir karara dayanmaktaydı. Nitekim koleranın belirtileri gösteren bir Şirket-i Hayriye vapur çalışanı yalnızca tedbir için karantinaya alınmıştı.³² Sıhhiye İdaresi, Gazhane direktörü ile iki çalışanın hastalanarak vefat etmesinin ardından karantina uygulanmasına karar vermişti.³³ Kasımpaşa'da koleradan ölen bir kişinin evi karantinaya

²⁷ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1760, 28 Recep 1288/13 Ekim 1871, s. 3. Raporun devamı gazetenin bir sonraki sayısında yayımlanmıştır: *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1761, 2 Şaban 1288/17 Ekim 1871, s. 2-3. Aynı rapor, tek bir sayıda bütünüyle de yayımlanmıştır: *Hakayık'ül-Vekayi*, S. 386, 29 Recep 1288/14 Ekim 1871, s. 2-4.

²⁸ "Diyojen'den Hıristiyanlara Mektup", *Diyojen*, S. 58, 2. Sene, 1 Teşrinievvel 1287/13 Ekim 1871, s. 2; Oğuz, *a.g.t.*, s. 455.

²⁹ "İki Zat Beyninde Muhavere", *Letaif-i Asar*, S. 45, 5 Şaban 1288/20 Ekim 1871, s. 3-4.

³⁰ *Letaif-i Asar*, S. 46, 9 Şaban 1288/23 Ekim 1871, s. 1-2.

³¹ "Hüdavendigardan Tuhaf Bir Mektup", *Hakayık'ül-Vekayi*, S. 362, 1 Recep 1288/16 Eylül 1871, s. 3.

³² *Hakayık'ül-Vekayi*, S. 358, 27 Cemaziyelahir 1288/13 Eylül 1871, s. 2.

³³ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1738, 28 Cemaziyelahir 1288/14 Eylül 1871, s. 1; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1739, 29 Cemaziyelahir 1288/15 Eylül 1871, s. 1.

alınırken eşyaları yakılmıştı.³⁴ Artık tüm yelkenli gemilerdeki ve vapurlardaki yolcuların kontrolden geçirilmeleri, koleralı gemilere alamet olarak sarı bayrak çekilmesi kararlaştırılmıştı.³⁵ Kasımpaşa'da işitilen vefat haberleri üzerine dere kenarında bulunan evlerde yaşayanlar ile koleralı hastalarla aynı ortamı paylaşan aile fertleri yukarı tepelere götürülüp çadırlara yerleştirilmişti.³⁶ Basın, yine bu tür haberleri toplumu telaşa düşürmeme hassasiyetiyle duyurmaya çalışmaktaydı.

Kasımpaşa ve Emin Cami tarafları, artık bir salgın halini alan hastalığın daimi merkezi olmuştu. Ancak alınan önlemler sayesinde 29-30 Eylül tarihlerinde şiddeti azalan hastalık, Arnavutköy'de ve çevresinde tamamen yok olma derecesine gelmişti. Bu esnada Kasımpaşa'dan firar eden hastalar; kolerayı Boğaziçi'ne, çevre mahallelere ve "bütün şehre" yaymıştı. Dolayısıyla önlemlerin kapsamı genişletilerek Kasımpaşa taraflarında 1 Ekim 1871 Pazar gününden itibaren geçerli olacak şekilde bölgesel bir kordon uygulaması kararlaştırılmıştır. Kordonun sınırları yalnızca koleralı bölgeyi içine alacak şekilde düzenlenmişti. Buna göre Kıpti Mahallesi'nden başlatılan kordon hattı Yahya Kethüda, Karanlıkçeşme, Aynalıçeşme ve Emin Camii'nden geçerek harik yeri kenarından Papaz Köprüsü'ne, ardından Hacı Ahmet Mahallesi, Büyük Piyale Camii ve Zincirlikuyu'dan Kasımpaşa İskeleye'ne ulaşmaktaydı. Ancak bu sınırın doğu ve batısında olup koleranın bulaşmadığı, yani temiz mahallelerin de kordon içine alındığı bölge halkının beyanıyla fark edilerek yeniden düzenlenmiştir. Ayrıca Okmeydanı'ndaki çadırlar da kordon içine alınmıştır. Kordon süresince uygulanacak usule göre doktorlar ve imam, papaz, rahip gibi dinî görevliler kordon bölgesine kolaylıkla girebilecekti. Doktor, belediye ve zaptiyeden birer memur nezaretinde olmak kaydıyla bölge ahalisinin geçinmesi için gerekli olan erzakın dağıtımını sağlanabilecekti. İçecek su, İstanbul'dan Kasımpaşa İskeleye'ne getirilecek; yakın yerlere yaya, uzak semtlere at sakaları ile götürülecekti. Çadır ve barakalarda bulunan hastalar için kalın hasır, su küpü, kova, teneke, maşrapa, bezden havlu, iç çamaşırı, pamuklu yorgan, otlar doldurulmuş döşek gibi malzemeler tedarik edilecekti. Çadıra çıkarılan kişilere her gün ekmek, pirinç, yağ, kömür ve odun; hastanelerdeki hastalaraysa "mükemmel hastahanelerde olduğu gibi" francala, koyun eti, pirinç, ihtiyaç duyulan yiyecek, içecek ve ilaçlar verilecekti. Bu erzak; çadıra çıkarılan amelelere, kolera tespit edilen ev halkına, kordon içindeki dilencilere, dükkân ve tezgâhları kordon dışında bulunup geçinmek için çalışmaya muhtaç durumdaki olanlara dağıtılacaktı. Ayrıca

Şekil 1. Koleralı genç bir hastada dört saat içindeki değişimi gösteren bir tasvir. Kaynak: Wellcome Library, No: 5396i.

kolera görülen evlerin fennî temizliğinin yapılması konusunda altı karantina memuruna yardımcı olması için on iki gardiyan görevlendirilmişti.³⁷

Kordon bölgesinde uygulanması için ayrıntılı düzenlenmiş bir talimatname olmasına rağmen çeşitli sorunlar yaşandığı görülmektedir. *Ruzname*, henüz uygulamanın başında yirmi-otuz kişinin birden kordonu bozup oradan oraya hareket ettiğini gözlemler. Bu yüzden uygulamadan kesinlikle bir sonuç alınamayacağını düşünür. Ayrıca bölge halkının çoğunlukla fakir kesimden oluştuğu ve ailesinin geçimini sağlamak için her gün İstanbul'a geçmeleri gerektiği göz önüne alınırsa

etraflarını kuşatan kordon nedeniyle kazanç kapılarının kapanacağına ve sefalet çekeceklerine şüphe

³⁴ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1744, 6 Recep 1288/21 Eylül 1871, s. 3.

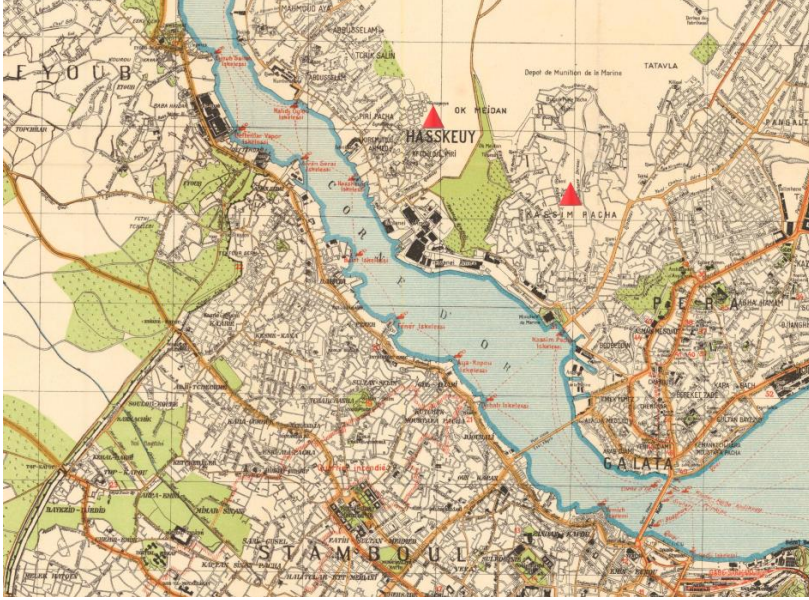
³⁵ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1744, 6 Recep 1288/21 Eylül 1871, s. 2-3

³⁶ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1750, 15 Recep 1288/30 Eylül 1871, s. 2.

³⁷ Geç tarihli olan raporun hastalığın ortaya çıkışı ve alınan tedbirleri halka açıklamayı hedeflediğini tekrar hatırlatmakta fayda var: *Hakayık'ül-Vekayi*, S. 386, 29 Recep 1288/14 Ekim 1871, s. 2-4.

olmadığına dikkat çeker. Gazete; hastalarını görmek için İstanbul ve Boğaziçi'nden gelen akraba ve yakınlarının, doktorların ve dinî hizmette bulunacak papazların kordon bölgesine girmesine izin verilmemesine sitem eder. Kordonu iki mahalle arasına çekilen tahta bir çite benzetip pek çok zarara ve korkuya neden olan “layıksız” bir uygulama şeklinde nitelendirir.³⁸ Hemen fark edileceği üzere kordon uygulama kararı alınmasından birkaç gün sonrasına ait olan bu haberle talimatname çelişmektedir. Anlaşılan kurallar, istenildiği gibi uygulanamamıştır.

Kontroller sonrasında olumlu gelişmeler gözlemlendiği takdirde kordonun sınırlarında değişiklikler yapılabilmekteydi. Nitekim Kasımpaşa ve Emin Cami taraflarında 4 Ekim'de teftişte bulunan bir doktor; yaşanan iki

Şekil 2. 19. yüzyıl sonlarında hazırlanan “Plan d'Ensemble de la Ville de Constantinople” kesitinde kordon altına alınan Kasımpaşa ve Hasköy.

ölüm vakasından ilkinin dış çıkaran bir çocuk, diğerinin bir süredir hasta olan ihtiyar bir kadın olduğunu belirtmiştir. Ayrıca yine bahsi geçen iki kişiden bir gün öncesine ait dört cenazenin daha defnedildiği, ama ölümlerin birbiriyle ilişkisinin bulunmadığı, dolayısıyla Emin Cami civarındaki kordonun kaldırılıp yalnızca Kasımpaşa etrafına uygulandığı duyurulmuştur.³⁹ Aynı gün talimatnamede duyurulduğu şekilde ekmek ve su gibi temel ihtiyaç maddelerinin dağıtılmakta olduğuna dair haberler görülmeye başlanmıştır.⁴⁰

Dört gün kadar sonraysa kordonun kaldırıldığına dair haberler yer almış ancak bunun doğru olmadığı, tedbir için uygulanmasına devam edildiği bildirilmiştir.⁴¹ Basiretçi Ali Efendi, başlangıçta hastalığın varlığı ve yaygın olup olmadığı konusundaki yaklaşımını kordon uygulamasında da sürdürmüştür. Öncelikle sıhhiye memurlarının halk sağlığının korunması için aldıkları önlemlere kimsenin itiraz etme hakkı ve haddinin olmadığını belirtir. Ama gerektiği kadar fırın ve kasabın bulunmadığı bir mahalde kuşatmaya benzer bir şekilde kırk-elli bin nüfusu kordon altına almayı “halka bütün bütün vahşet verecek bir tedbir” olarak görür. Muhtaç durumdaki insanlara ekmek gibi ihtiyaç maddelerinin dağıtılmasından memnuniyet duyar ama insanları dehşet ve korku içinde bırakmak yerine daha hafif düzeyde bir tedbir uygulanmasından yana olduğunu yazar. Bununla birlikte tedbirlerin süratle uygulanmasından sonuç alındığını, kordonun “bugün yarın” kaldırılmasını beklediğini dile getirir. Basiretçi Ali Efendi, kordon süresince yaşanan “tuhaf” olaylara da yer verir. Kordon bölgesinden giriş çıkışlara dair kontroller ilk günlerde sıkı bir şekilde uygulanır ve “kuş bile” uçurtulmaz. Ancak uygulamanın amacı, Galata ve Beyoğlu gibi kalabalık yerler ile Kasımpaşa'nın bağlantısını koparmak olduğu için bir süre sonra Hasköy tarafının açılmasında bir sakınca görülmez. İşinden geri kalmak istemeyen esnaf da Kasımpaşa'dan Galata ve Beyoğlu'na gitmek için Hasköy İskelesi'ni kullanır. Buradaki kayıkçılar da fazlasıyla çalışma imkânı elde eder. Tuhaf denilecek

³⁸ “Varaka”, *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1752, 18 Recep 1288/3 Ekim 1871, s. 3.

³⁹ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1753, 19 Recep 1288/4 Ekim 1871, s. 2; *Hakayık'ül-Vekayi*, S. 378, 20 Recep 1288/5 Ekim 1871, s. 1.

⁴⁰ *Hakayık'ül-Vekayi*, S. 377, 19 Recep 1288/4 Ekim 1871, s. 1; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1755, 22 Recep 1288/6 Ekim 1871, s. 1.

⁴¹ *Hakayık'ül-Vekayi*, S. 378, 20 Recep 1288/5 Ekim 1871, s. 1.

olaylardan bir diğeri *La Turquie*'de dizgide çalışanlar ile *Phare de Bosphore*'da gazete dağıtanların kordon bölgesinde kalıp dışarı çıkamayarak işlerini yapamamalarıdır.⁴²

Basiret'te kordonun kaldırılacağı yönünde dile getirilen beklentilere rağmen sonraki günlerde Okmeydanı'nda çadırlarda yaşayan fakirlere pirinç, et, kahve ve kıyafet; Kasımpaşa'da ekmek, et, su gibi ihtiyaç maddeleri dağıtımına devam edilmiştir.⁴³ Hatta *Diyojen*, kordon süresince haber alışverişini sağlamak için önceden eğitmeye başladığı posta güvercinlerini kullanmaya başlayacağını duyurmuştur. Kasımpaşa'ya girilmesi ve çıkılması yasak olmasına rağmen gazetesine ve posta güvercinlerine özel bir muafiyet uygulandığını da ilan etmiştir.⁴⁴ Nitekim güvercin vasıtasıyla kendisine gelen bir mektuba göre Kasımpaşa'ya girmek değil oradan çıkmak yasaktır. Bu kararı bilmeyen bir kişinin kömür almak için geldiği Beyoğlu'na geri dönmesine izin verilmemiştir. Çaresizlikten “güle güle bayılmış” olan şahıs, sorunun kömür olduğu düşüncesiyle aldıklarını bırakıp evine dönmek istemiş ama kabul görmeyince çaresizce kordonun kaldırılmasını beklemek zorunda kalmıştır.⁴⁵ *Diyojen*, yine posta güvercinleri vasıtasıyla çepeçevre kordon altına alınan Kasımpaşa'ya bir mektup göndererek bir kez daha cesaret ve gayret gösterdikleri için kendilerini takdir etmiştir. Bir yandan alınan tedbirlerin diğer yandan halkın çabaları sayesinde koleranın bir adım ileriye gitmesinin imkânsız olduğunu yazarak bir nevi bölge ahalisine destek vermiştir. Kendilerine zerre kadar korkmamalarını, hedeften kıl ucu kadar dahi sapmamalarını ve dışarı çıkıp “korkak İstanbul kibarlarını endişeye” düşürmemelerini tavsiye etmiştir. Böylelikle vatanın birinci derecede gayret gösteren kahramanlarından sayılacaklarını duyurmuştur. Eğer çok sıkılıp nefes almak veya firar etmek için bir yol arayışına girerlerse rahatlamak için sadece Beyoğlu'na doğru bir alan açabileceklerini belirtmiştir. Ancak bu düşüncesini dile getirirken bir şeyi unuttuğunu fark edip Beyoğlu'nda “medeniyet var” diyerek tavsiyesinden vazgeçmiş, bir nevi kordonun yalnızca Kasımpaşa'ya uygulanmasını eleştirmiştir.⁴⁶

6 Ekim 1871'de *Levant Times*'in doğrudan İzmir'den alıp yayınladığı bir haberin *Hakayık'ül-Vekayi* gazetesi tarafından yapılan tercümesine göre İstanbul'dan gelen gemilere karantina uygulanması kararlaştırılmıştır. Yolcular; henüz yeterli hazırlık yapılmadığı için karantina süresince ne yapacaklarını bilmemekte, “pek ziyade telaş etmekte” ve “perişan” olmaktadır. Çünkü yılan ve kertenkele gibi zararlı hayvanların bulunduğu karantina mahalli tehlikeli olup havası da uygun değildir. Her birinde zorlukla üç kişinin kalabildiği otuz kadar çadır sağlam olmadığından içindekileri güneş ve yağmurdan koruyamamaktadır. İçilecek suyun kalitesizliği, yiyeceklerin azlığı ve fiyatı, karantina nöbetçilerinin tahammül sınırlarını zorlayan “terbiyesizlikleri” çocuklar dâhil insanların perişan olmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla İstanbul'dan gelmek isteyenleri “...burada karantinaya uğramaktan ise İstanbul'da koleraya tutulması daha ehvendir...” sözleriyle uyarmıştır.⁴⁷ Ancak *Hakayık*, 18 Ekim'de İzmir'den sıhhiye meclisine, oradan da kendilerine gelen bilgilere göre *Levant Times* gazetesinden tercüme ederek yayınladıkları haberin doğru olmadığını yazmıştır.⁴⁸ Aynı şekilde *Hakayık*; Kasımpaşa'da kordonun uygulanmasından bir hafta kadar sonra ihtiyaç sahiplerine yapılan yardımlarda aksaklıklar yaşandığı ve usulüne uygun bir dağıtım yapılmadığı yönünde Beyoğlu gazetelerinde çıkan haberlerin de doğru olmadığını, hatta tam aksine daha bol miktarda dağıtıldığını duyurmuştur.⁴⁹ Elbette karantinada tutulan yolcuların ve Kasımpaşa'daki ahalinin gerçekten barınma, beslenme, geçim vb. alanlarda bir sıkıntı yaşayıp yaşamadığı veya böyle bir sorunun derecesinin ne düzeyde olduğu kesin olarak bilinemez. Ama bu yönde cılız da olsa çıkan seslerin çeşitli gazetelerdeki tekzip yazılarıyla kısılması da hiç sorun yaşanmadığını göstermez.

⁴² “Şehir Mektubu Numara 32”, *Basiret*, S. 488, 21 Recep 1288/6 Ekim 1871, s. 2; Basiretçi Ali Efendi, s. 63-64.

⁴³ *Hakayık'ül-Vekayi*, S. 380, 22 Recep 1288/7 Ekim 1871, s. 1.

⁴⁴ “Şeyhin Kerameti Kendinden Menkul”, *Diyojen*, S. 56, 2. sene, 25 Eylül 1287/7 Ekim 1871, s. 2; *Diyojen*, S. 56, 2. sene, 25 Eylül 1287/7 Ekim 1871, s. 3; Oğuz, *a.g.t.*, s. 442-443.

⁴⁵ “Kasımpaşa'dan Mektup”, *Diyojen*, S. 56, 2. sene, 25 Eylül 1287/7 Ekim 1871, s. 3; Oğuz, *a.g.t.*, s. 443.

⁴⁶ “Diyojen'den Kasımpaşa'ya Tahrirat”, *Diyojen*, S. 56, 2. sene, 25 Eylül 1287/7 Ekim 1871, s. 3; Oğuz, *a.g.t.*, s. 443.

⁴⁷ *Hakayık'ül-Vekayi*, S. 385, 28 Recep 1288/13 Ekim 1871, s. 2.

⁴⁸ *Hakayık'ül-Vekayi*, S. 389, 3 Şaban 1288/18 Ekim 1871, s. 3.

⁴⁹ *Hakayık'ül-Vekayi*, S. 381, 24 Recep 1288/9 Ekim 1871, s. 1.

7 Ekim'de Kasımpaşalılara cesaret vermek için tavsiyelerde bulunan *Diyojen*; üç gün sonraki nüshasında Beylerbeyi'nden bindiği kayıkta ilerlerken kayıkçının yüzünün morardığını, gözlerinin döndüğünü, el ve ayaklarının titrediğini görünce bizzat kendisi endişeye kapılmıştır. "Aman baba bana bir şey oluyor" diyen kayıkçının kolerale olmasından şüphelenmiş, kendisine "denizin ortasında" karantina uygulanma endişesini "ödüm koptu" sözleriyle dile getirmiştir. Neyse ki torbasından çıkarıp verdiği bir parça ekmekle kayıkçının hastalıktan değil açlıktan o hale düştüğünü anlayarak rahatlamıştır.⁵⁰ Burada gerçekten kayıkçının kolerale olması durumu dikkate alındığında kendilerine deniz ortasında karantina uygulanamayacağı ortadadır. *Diyojen*'in vurgulamak istediği ve eleştirdiği temel konu karantina uygulama usulleridir.

Başlangıçta kolera olduğuna dair haberlerle gündeme gelen Bursa, artık İstanbul'dan gelenlere karantina uygulamaya başlamıştır. *Diyojen* bu durumu alaycı bir dille gündemine taşımıştır: "...Öyle ya bu bapta doğrusu hakları var. Şimdi verdikleri hedaya tutsunlar da geri mi alsınlar? Almazlar ya oldukça namusları vardır ve İstanbullu da o kadar ahmak değil ya aldığı şeyi geri versinler."⁵¹ Yaklaşık bir hafta sonra bu uygulamaya yer veren *Ruzname*, karantina için Mudanya ve Karamürsel iskelelerine gözetim ve tedavi maksatlı tahaffuzhaneler yapılmasını, hastalığın tekrar Bursa'ya bulaşmasını engelleyecek yerinde bir karar olarak görmüştür.⁵² Gemilere karantina uygulanıyor ve 12 Ekim'de yalnızca Katolik, Katolik Ermeni ve Rumlardan çift haneli ölüm vakaları açıklanıyordu.⁵³ Buna karşın iki gün sonra kordonun kaldırıldığı şeklinde haberler eksik olmuyordu. Okmeydanı çadırlarında kalanlarinsa ihtiyat gereğince bir süre daha bekletildikten sonra evlerine nakledilmelerine izin verileceği belirtilmişti.⁵⁴ Hatırlanacağı üzere Basiretçi Ali Efendi, 6 Ekim'de kordonun "bugün yarın" kaldırılacağını duyurmuştu. *Basiret*, bu durumu 13 Ekim'de tekrar gündemine taşımıştır. Kasımpaşa'da kordonun uygulanmaya başlanmasından bir hafta kadar sonra hastalığın ölüme yol açmayacak şekilde yok olma derecesine geldiğini belirterek bir nevi daha önceki değerlendirmesini hatırlatmıştır. Alınan tedbirlerle hastalığın tamamıyla ortadan kalkmasına rağmen kırk-elli bin nüfusluk bir bölgenin 12-13 gün gibi uzun bir süredir kordon altında tutulmasının çeşitli zorluklara yol açacağı, böyle bir duruma devletin rıza göstermeyeceği öngörüsünde bulunmuştur. Müslümanlara rahatsızlık veren bir uygulama olarak gördüğü kordonun yine "bugün yarın" kaldırılması için ricada bulunmuştur.⁵⁵ Anlaşılan başlangıçta koleranın İstanbul'da olup olmadığına dair tutarsız haberler, aynı şekilde kordonun kaldırılacağı ve kaldırıldığı şeklinde gündemdeki yerini uzun süre korumuştur.

Kordonun kaldırılacağı yönündeki beklentilere ve haberlere rağmen alınan tedbirlerin uygulanışıyla ilgili sorunlar ve ilginç olaylar yaşanmaya devam etmiştir. Örneğin Sıhhiye İdaresi, Üsküdar'da bir adamın kendinden geçmiş bir haldeyken kustuğunu öğrenince evini karantinaya alarak kapıya nöbetçi koyar. Ertesi gün kendine gelen adam, eşi ve çocuklarının evden ayrıldığını görür. Kapıda bekleyen nöbetçiye durumu sorduğunda "sen koleralsın" cevabını alır. Bunun üzerine "...Aman ben hasta değilim. Sarhoştum; ayıldım, bilmezdim; öğrendim. Beni işime koyuverin..." sözleriyle ricasını dile getirir. Hiçbir sonuç alamayınca evinin arka kapısından çıkıp işine gider. Söz konusu durumdan haberdar edilen nöbetçilerse "siz bizi kandıramazsınız." diyerek söylenene inanmadığı için karantina altındaki adam, bu süre boyunca işine gidip gelmeye devam eder.⁵⁶

Hakayık'a göre Kasımpaşa ve Emin Cami taraflarında koleradan eser kalmadığı görülerek kordonun kaldırılması ve İstanbul'dan gidenlere "temiz" belgesi verilmesi gündeme gelmişken 14-15 Ekim Cumartesi ve Pazar günleri Hasköy'de otuz-kırk kadar kişi koleraya benzer bir hastalığa yakalanmış, bunların yarısı ölmüştür. *Hakayık*; Hasköy ve civarında pisliğin Kasımpaşa ile aynı derecede olduğu, üç-beş ailenin bir arada yaşadığı, sağlıklı yiyecek ve içecek tüketimine dikkat edilmediği, dolayısıyla böyle mevkilerin hastalıktan kurtulamayacağı gibi çeşitli olumsuzluklara dikkat çekmesine rağmen birkaç güne kadar bölgenin hastalıktan kurtulacağı beklentisini dile

⁵⁰ *Diyojen*, S. 57, 2. sene, 28 Eylül 1287/10 Ekim 1871, s. 3; Oğuz, *a.g.t.*, s. 449.

⁵¹ *Diyojen*, S. 57, 2. sene, 28 Eylül 1287/10 Ekim 1871, s. 3; Oğuz, *a.g.t.*, s. 450.

⁵² *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1761, 2 Şaban 1288/17 Ekim 1871, s. 1.

⁵³ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1759, 27 Recep 1288/12 Ekim 1871, s. 2.

⁵⁴ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1760, 28 Recep 1288/13 Ekim 1871, s. 2.

⁵⁵ *Basiret*, S. 494, 28 Recep 1288/13 Ekim 1871, s.3.

⁵⁶ "Yalancı Kim?: İstedğini Söyleyen", *İbret*, S. 22, 29 Recep 1288/14 Ekim 1871, s. 4; Demir, *a.g.t.*, s. 59-60.

getirmiştir.⁵⁷ Ancak iyi yöndeki beklentileri değil, dikkat çektiği olumsuzluklar etkisini göstermiş ve Hasköy de kordon altına alınmıştır. Bununla birlikte kordon Kasımpaşa'yı çepeçevre sarmasına rağmen Hasköy tarafına gidilmesine izin verildiği gibi Hasköy İskeleyi kullanıma kapatılırken Halıcıoğlu İskeleyi açık bırakılmıştır. Kordonu; ahaliyi iskeleden iskeleye dolaştırmaktan ibaret gören *Diyojen*, koleranın bazılarını fayda sağlarken bazılarını zarar verdiğini dile getirmiştir. Karara yönelik tepkisini de "...Şimdi Hasköy kayıkçıları da bir müddet rahat otursunlar da biraz da Halıcıoğlu kayıkçıları para kazansınlar..." sözleriyle göstermiştir. Ayrıca kordonun uygulanma gerekçesi ve kapsamıyla ilgili bir eleştiride bulunmuştur. Eğer kordon, koleranın etrafa yayılmasını engellemek için konuyorsa Kasımpaşa'dan dışarıya çıkmasını engelleyememiştir. Koleranın hiçbir yere yayılmaması için alınan bir tedbirse neden İstanbul'a yönelik uygulanmadığı sorusunu yöneltmiştir.⁵⁸ Aynı konuya değinen *Letaif-i Asar*; Kasımpaşa, Beyoğlu ve İstanbul'un ahali ve yaradılışı itibarıyla tek bir vücut halinde olduğu için bağlantının koparılmasının zor olduğuna dikkat çekmiştir. Kendi iskelelerini kullanmaları yasaklansa bile Hasköy ahalisinden bazıları Halıcıoğlu, bazıları ise Eyüp iskelesine yönelmiştir. Hatta bazıları "...bir desise ile hekim kıyafetine girip" görevlileri aldatmak için göstermelik telaşlı hareketlerle firar etmiştir. Ayrıca Kasımpaşa'da bir kişi koleraya tutulduğunda içinde bulunan yedi-sekiz kişiyle birlikte ev karantinaya alınmış, hasta olan kişiye hiçbir şey olmasa bile hastalık başka bir mahallede ortaya çıkmıştır. Aynı tedbirler uygulanmasına rağmen iki mahalle uzakta yine hastalık görülmüştür. Gazete; bu örnekler üzerinden kordonun faydalı olup olmadığını sorgulamıştır. Ayrıca Arnavutköy'deki hastalık haberlerinden yaklaşık bir buçuk ay kadar sonrasında koleranın Arnavutköy ve Kabataş yoluyla yayıldığı ama başlangıçta oradaki hastalığa başka bir isim verilerek üstünün kapatıldığı belirtilmesi son derecede önemlidir.⁵⁹ Bu tarihlerde koleranın yayılma hattının Bursa, Arnavutköy, Kasımpaşa ve Hasköy şeklinde olduğu belirtilmeye başlanmıştır.⁶⁰ Aynı tarihlerde ülkelerarası organizasyonların ertelendiğine dair örneklerle de rastlanmaktadır.⁶¹

Letaif-i Asar, kordon sınırlarının dışına çıkmak için kullanıldığını belirttiği hileyi bir sonraki sayısında "bazı gülecek şeyler de oluyor" diyerek daha detaylıca anlatmıştır. Aslında olay, kolera henüz Kasımpaşa dışına yayılmadığı bir dönemde gerçekleşmiştir. Kasımpaşa'da oturmayan bir kişi, kordon sınırlarına girince bir daha çıkamamıştır. Dışarı çıkma ihtimali bulunmadığını anlayınca "hinoğluhin" biri olarak hekimlere ve diğer sağlık memurlarına yasak olmadığını fark etmiştir. Hemen paltosunun düğmelerini iliklemiş, bir miktar püskülünü uzatmış, eline de bir çanta alarak göstermelik acele hareketlerle sağa sola gidip gelmeye, ara sıra da kordon sınırındaki zaptiye memurlarına kendini göstermeye başlamıştır. Bir süre sonraysa koşarak kordon sınırına yaklaşmış, "yasak" uyarısıyla karşılaşınca da "aman yahu ne söylersiniz halk hekimsizlikten kırılıyor hiç bize göre yasak olur mu diyerek" kordon dışına çıkmayı başarmıştır. Hasköy tarafından çıktığı tahmin edilen bu şahsın o taraflara da hastalık bulaştırmış olabileceği belirtilmiştir. Ancak hekim saflığıyla kordondan dışarı çıkan bu kişinin kolerayı başka bir yere bulaştırmasının mümkün olmadığı mizahi bir üslupla ifade edilmiştir: "...Hem hekim olsun hem de koleraya tutulsun, hiç bu olur mu ya."⁶²

Koleranın Hasköy'e bulaşması ve ardından başlayan kordon uygulaması nedeniyle Kasımpaşa'da olduğu gibi sosyal sorunlar ve tedbirlere ilişkin eleştiriler görülmüştür. *İbret*'te yer alan iki kişi arasındaki konuşmaya göre Hasköylülerin çoğunluğu, İstanbul tarafında çalışmaktadır. İş bitiminde henüz İstanbul'da iken ekmeklerini alır ve sonrasında eve dönmektedir. Kordon uygulaması başladığındaysa herkesin Hasköy'de bulunan iki fırından ekmek alması gerekmiştir. Fırıncılar, nüfusun tamamına ekmek yetiştiremeyeceklerini belirtmekle birlikte mümkün olduğunca fazla ekmek yapmaya çalışmışlardı. Ancak bu kez de ekmekler yeterince pişmeden fırından çıkarılmıştır. Hamur haldeki ekmeğin tüketilmesiyle içinde barındırdığı bakterilerden dolayı sancı ve karın guruldama gibi rahatsızlıklara neden olmuştur. İnsanlar da koleraya yakalandıklarını zannederek korkup yatağa

⁵⁷ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1762, 3 Şaban 1288/18 Ekim 1871, s. 1-2.

⁵⁸ *Diyojen*, S. 60, 2. Sene, 8 Teşrinievvel 1287/20 Ekim 1871, s. 3; Oğuz, a.g.t., s. 470-471.

⁵⁹ *Letaif-i Asar*, S. 46, 9 Şaban 1288/23 Ekim 1871, s. 1-2.

⁶⁰ "Tedabir-i Sıhhiye", *Diyojen*, S. 62, 2. Sene, 15 Teşrinievvel 1287/27 Ekim 1871, s. 2; Oğuz, a.g.t., s. 481.

⁶¹ Fransa'dan gelecek oyuncularla İstanbul'da planlanan tiyatro oyunu kolera salgını nedeniyle ileri bir tarihe ertelenmiştir: *İbret*, S. 26, 8 Şaban 1288/23 Ekim 1871, s. 3; Demir, a.g.t., s. 64.

⁶² *Letaif-i Asar*, S. 47, 12 Şaban 1288/27 Ekim 1871, s. 4.

düşmüştür. Dolayısıyla pişmemiş haldeki ekmeğe, koleraya kıyas edilerek daha büyük bir sorun olarak görülmüştür. *İbret*, kendisine bu haberi ulaştıran güvercinlerine karantina uygulandığını, müşterilerinin korkmadan bu haberi okuyabilecekleri mizahıyla duyurmuştur.⁶³ Bu günlerde *Diyojen*, ilk sırada karantina ve kordon olmak üzere kolerayla mücadelede alınan her bir tedbire ilişkin ayrı ayrı eleştiriler getirmiştir. Örneğin kordonun pek çok semte uygulanırken Galata ve Beyoğlu'nun müstesna tutulmasına ve koleraya yakalanan evler karantinaya alınırken bazılarının müsamaha gösterilmesine tepki göstermiştir. En dikkat çekici eleştirisiyse insanların bir arada bulunmasını önlemek için alınan tedbire yöneliktir: “Mekteplerde dersler kesilecek ve kalabalık mahalleler seyreklenecek fakat Eyüp vapurları tahammülünden ziyade sardalya istifi gibi müşteri taşıyabilecektir.”⁶⁴

Diyojen; doktorlar, genel olarak da Sıhhiye İdaresi tarafından alınan önlemlerden bilhassa kordon tedbiri ile kazara su kuyusuna düşen bir eşiği çıkarmaya çalışan köylülerin yöntemi arasında biraz da “tuhaflik” lazım diyerek benzerlik kurar. Eşiğin düşmesiyle birlikte kuyunun kirlenmiş olduğunu dikkate almayan köylülerden biri, eline aldığı bir tasla eşiğin kuyruğundan akan suları tutmaya çalışırken faydasız bir çaba içerisindeydi. “Şimdi anladınız mı?” diye soran *Diyojen*; “Eşek kolera, İstanbul kuyudur. Köylü de sıhhiye, tas da Kasımpaşa'dır.” sözleriyle genel olarak alınan önlemlerin gerçekten işe yarayıp yaramadığını sorgulamıştır.⁶⁵ *Diyojen*'e göre Sıhhiye İdaresi daha sonra bu yöntemle koleranın yok edilemeyeceğini yavaş yavaş anlamaya başlamıştır. Hasköy'ü doğudan, güneyden ve kuzeyden kordonla çevirmişler ama “ip kısa geldiğinden Piripaşa'da düğümlemişler”di. Yahudiler de düğümü çözüp Piripaşa'dan Halıcıoğlu'na, oradan da İstanbul tarafına gidip gelmeyi sürdürmüştür. Açılan gedik fark edilince kordonu Sütlüce'ye kadar genişletmek istemişler ama yapamamışlardır. Vapurların doğrudan Halıcıoğlu İskelesi'ne girişini yasaklamalarına rağmen yine istenilen sonucu alamamışlardır.⁶⁶

Basiretçi Ali Efendi *Levant Herald* gazetesinde verilen günlük yetmiş-seksen vaka ve kırk-elli ölüm yaşandığına dair haberleri, Kasımpaşa'da olduğu gibi yine eleştirir. Kanıtını, kordondan bir şekilde kaçmayı başaran kişilerin “kendi mahallelerinde ‘hamt olsun’ kolera bile olmadığından” bahsederek haksız yere hapsedildikleri şeklindeki beyanatına dayandırır. Hatta bizzat kendisi, her biri ayrı mahallelerde ikamet eden on beş-yirmi kadar kişiden benzer şikâyetler dinlemiş, sonucunda da “...Hasköy'ün hiçbir tarafında kolera[nın] yok mesabesinde...” olduğuna karar vermiştir.⁶⁷ Ancak çok geçmeden Hasköy'de birkaç ailenin bir arada ikameti, hastalığın devam etmesinin nedenlerinden biri olarak gösterilirken bölgede kiralık evlerde yaşayan fakir kesimin Rami Çiftliği taraflarına nakledilerek yerleştirilmesine karar verilmiştir.⁶⁸ *Diyojen*'de yer verilen iki kişi arasındaki konuşmaya göre Kasımpaşa kordonundan kurtulan bazı mahallelerde yine “çat pat” kolera görülmüş, bir zaptiye binbaşısı ile kantarcı birkaç saat içinde ölmüştür. Bu kez koleranın Kasımpaşa'ya tekrar gelmesinin nedeni; daha önce Okmeydanı'nda kurulan çadırlara yerleştirilen amele ve bekârların başka bir yere götürülmesi sırasında otuzdan fazla hastanın Kasımpaşa'da kiralanmış bir hana nakledilmesidir. Dolayısıyla koleranın tekrar ortaya çıkmasının sorumlusu; Sıhhiye İdaresi olarak görülmüştür. İki zattan birinin “Lâkin bunun neticesi ne olacak” sorusuna diğeri verdiği cevap dönemin insanının ruh halini anlamak bakımından son derece önemlidir:

“Ne olacak! Bu gidişle Kasımpaşa'ya her yirmi günde bir kere kordon çevrilerek ahali hapsolup işlerinden ve ticaretlerinden kalacaklar. Hükümet-i Seniyye bunca masarife giriftar olacak. Tayin buyrulan doktor efendiler bu iş münasebetiyle daima bargir üzerinde reftar edecekler. Bazı küçük karantina memurları kollarına diktikleri sarı yün şeridi adeta bir büyük memuriyet alâmeti gibi göstermek için gayet telaş ile koşuşup önlere geleni kaparak arkalarına geleni tepecekler. Hükümet-i Seniyye şu vakitte ve

⁶³ “Kasımpaşa'dan”, *İbret*, S. 25, 6 Şaban 1288/21 Ekim 1871, s. 4; Demir, a.g.t., s. 61.

⁶⁴ “Tedabir-i Sıhhiye”, *Diyojen*, S. 62, 2. Sene, 15 Teşrinievvel 1287/27 Ekim 1871, s. 2; Oğuz, a.g.t., s. 482.

⁶⁵ *Diyojen*, S. 57, 2. sene, 28 Eylül 1287/10 Ekim 1871, s. 3; Oğuz, a.g.t., s. 449-450.

⁶⁶ “Kordon Yetişmedi Düğümü Çözüldü”, *Diyojen*, S. 62, 2. Sene, 15 Teşrinievvel 1287/27 Ekim 1871, s. 1; Oğuz, a.g.t., s. 480.

⁶⁷ “Şehir Mektubu Numara 35”, *Basiret*, S. 506, 13 Şaban 1288/28 Ekim 1871, s. 2-3.

⁶⁸ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1775, 21 Şaban 1288/5 Kasım 1871, s. 1.

daima bezl-i atifet ü merhamet buyurur ise de bu misillü ufak memurlar kendi keyiflerine hareket edecekler.”⁶⁹

Kordon, umulanın aksine sonraki günlerde de kaldırılmamıştır. Ama Doktor Fransuva Biyatri'nin (?) koleranın yok edilmesi için uygulanacak tedavilerle ilgili yayınladığı bir layihada, kordonun faydasına inanmayanlar olduğu görülebilmektedir. Hatta kordondan korkup hastalarını gizleyen, ölüm halinde başka bir hastalıktan olduğunu beyan ederek gerçekleri saklayan kişilere dahi rastlanmaktadır.⁷⁰ Benzer şekilde Büyüka'da yaşayan bir baba, koleraya yakalanarak gece vakti hayatını kaybeden çocuğunu gizlice başka bir muhitte bulunan kiliseye götürmüştür. Ardından başucuna bir mum yakarak evine dönmüştür. Ancak o civarda bulunan bir çoban, yerleşim yerlerinden uzak olan bir kilisede vakitsiz yanan mumu görünce merak edip içeri girdiğinde çocuğun cenazesine karşılaşmıştır. Böylece yetkililer durumdan haberdar edilmiş ve çocuğun babası araştırılarak bulunmuştur. Sorgulanan baba, evinin içindeki akraba ve yakınlarıyla beraber kordon altına alınmaktan korktukları için böyle bir şey yapmak zorunda kaldıklarını ifade etmiştir.⁷¹

Diyojen, Hasköy'de kordon bölgesinde kuş bile uçurtulmazken koleranın başka bölgelere anca balonla uçarak gitmiş olabileceğini belirterek tarize başvurur.⁷² *İbret* ise yine 15 Kasım'daki nüshasında yaklaşık bir ay öncesinde gerçekleşen olaylar üzerinden kordon uygulamasıyla ilgili geriye dönük bir eleştiri gündeme getirir. En başta Hasköy'deki iskelelerin biri kapalıyken diğeri açıktır. Unkapanı'ndaki Azaplar Hamamı'nın külhanı karantinaya alınırken hamama girip çıkan müşteriler serbest bırakılmıştır. Eyüp'te bir kalaycıya ve Yenihamam karşısındaki bir fırına karantina uygulanırken yanındaki dükkânlar açık kalmıştır. *İbret*; sonuç olarak böyle karantina uygulamalarıyla neticeye varmanın mümkün olmadığını dile getirir.⁷³ Anlaşılan kordon; koleranın yok olmasından değil, bir faydasının görülememesinden dolayı Hasköy'den kaldırılmıştır.⁷⁴ Ancak *Diyojen*'e mektup gönderen bir kişi, kolera görülen yerlerin kapısına dikilin zaptiyelerin de bir nevi kordon olduğunu belirtir. Ardından doğruluğunu teyit edemediği ve doğru olmamasını temenni ettiği bir olay üzerinden bu uygulamayı eleştirir. Kordonun kaldırılmasından iki gün önce Şehzade civarında Masraf Sokağı'nda ölen bir kişinin evinin kapısına zaptiye memuru görevlendirilir. Evin içinde cenazeyi bekleyecek yaşlıca bir kadından başkası yoktur. Komşularının içeri girmesine de izin verilmez. Akşam kadının uykuya daldığı bir sırada fareler cesedi parçalar. Bir diğer eleştiri; henüz sabit olmamış vakalarda bile kordona başvurularak devletin masrafı, ahalinin de telaşa sokulması ve her iki tarafın zarara uğratılmasıdır. Konuyla ilgili dört gün önce yaşanan bir olayı örnek veren bu şahsa göre Malta Sokağı'nda bir seyisin hastaneye kaldırıldığı haber alınır alınmaz konağın kapısına bir zaptiye dikilmiştir. İçeride suları biten insanlar; “...be canım biz esir miyiz nedir bu?...” şeklinde duruma tepki gösterirken mektubun yazarı da ölüme mahkum edilenlere dahi böylesi bir muamelede bulunulmadığını söyleyerek sitem eder.⁷⁵ Anlaşılan kordon, kolera tamamıyla yok edilmeden kaldırılmıştır. Zira Aralık 1871 ve Ocak 1872'de başlangıçta olduğu gibi yine koleranın tamamıyla yok olup olmadığına dair tartışmalara rastlanmaktadır.

Koleranın Tedavisinde Uygulanan Yöntemler

Başlangıçta hem Bursa hem de İstanbul'da görülen ilk vakalar karşısında ihtiyat gereğince bir yandan karantina uygulanmış diğer yandan hastalığın teşhisi ve yok edilmesi için doktorlar görevlendirilmiştir. Koleranın teşhis edilmesi ve geniş bir alana yayılmasından sonra bölgesel kordon uygulamasına başlanmıştır. Ardından Kasımpaşa'da hastalığın görüldüğü evlerdeki insanlar Okmeydanı'nda kurulan çadırlara yerleştirilmiştir. Hem çadırlardaki hem de Kasımpaşa'daki vakaların

⁶⁹ “İki Zat Beyninde Muhavere”, *Diyojen*, S. 66, 2. Sene, 30 Teşrinievvel 1287/11 Kasım 1871, s. 2-3; Oğuz, a.g.t., s. 512-513.

⁷⁰ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1780, 28 Şaban 1288/12 Kasım 1871, s. 2.

⁷¹ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1788, 10 Ramazan 1288/23 Kasım 1871, s. 1-2.

⁷² “Muamma: Halledebilene Aşk Olsun”, *Diyojen*, S. 67, 2. Sene, 2 Teşrinisani 1287, 14 Kasım 1871, s. 1; Oğuz, a.g.t., s. 516.

⁷³ “İş İşten Geçti Artık Haddi Tecavüz Etmemeli”, *İbret*, S. 36, 3 Ramazan 1288/16 Kasım 1871, s. 2; Demir, a.g.t., s. 60-61.

⁷⁴ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1782, 2 Ramazan 1288/15 Kasım 1871, s. 2.

⁷⁵ “Şehir Postasıyla Gelen Bir Mektup”, *Diyojen*, S. 70, 2. Sene, 13 Teşrinisani 1287/25 Kasım 1871, s. 1-2; Oğuz, a.g.t., s. 537-539.

tedavisi için iki bin kişilik baraka ve çadır hastaneler inşa edilmiştir. Aynı zamanda Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane mezunları doktor, son sınıf öğrencileri de yardımcı (muavin) olarak görevlendirilerek mevcut doktor sayısı arttırılmıştır. Hastabakıcıların yanı sıra ilaç tedariki ve dağıtımı için eczacılar görevlendirilmiştir. 30 Eylül 1871 itibarıyla Sağlık Bakanı Salih Efendi başkanlığında bir komisyon oluşturulmuştur. Her gün toplanarak alınması gereken tedbirleri kararlaştıran komisyonda, karantina meclisi üyelerinden Bartolit ve Niranzi, Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye üyelerinden Davut ve Saib Efendi, Meclis-i Sıhhiye-i Askeriye üyelerinden Belizar, bahriye doktorlarından Savbiyaz (?) yer almaktaydı. Müfettiş Doktor Ferdinand ise komisyonun belirlediği tedbirlerin uygulanmasını denetlemek, doktorların raporlarını alıp kendi değerlendirmesini de ekleyerek komisyona sunmakla görevliydi.⁷⁶

Doktorlar; Bursa ile İstanbul'da yaşanan ilk vakalar ve ölümleri ya panik havasına yol açmamak için bilinçli olarak ya da belirtilerin benzerliği nedeniyle farkında olmadan başka bir hastalıkla ilişkilendirilmiştir. Basın da koleranın varlığına dair çıkan haberleri çürütmüştür. Dolayısıyla koleranın olup olmadığı, basını takip eden İstanbullular için bir soruna dönüşmüş, bazı gazetelerde eleştirilere konu olmuştur. Örneğin *Diyojen*, koleranın varlığı ya da yokluğundan ziyade bulaşıcı olup olmadığını anlamak istediklerini belirterek konuyla ilgili doktorlar arasında görüş birliği olmamasına tepki göstermiştir. Bilimlerin kesinliği anlayışı üzerinden tıp ile matematiği kıyaslayan *Diyojen*'e göre iki kere ikinin dört ettiğini herkes bilir, aksini iddia edenlerse deli sayılır. Ama doktorlar, koleranın bulaşıcı olup olmadığı konusunda ne birbirini ikna edebilmekte ne de susturabilmektedir. Eğer tıp; diğer bilimler gibi eğitim yoluyla öğreniliyorsa koleranın bulaşıcı olmadığını söyleyenleri de pekâlâ deli saymak gerekmektedir. Aksi halde doktorlara bu kadar inanmak doğru değildir.⁷⁷ Benzer şekilde *Letaif-i Asar* iki kişi arasındaki konuşma üzerinden kolera hakkında yürütülen birbiriyle tutarsız tartışmalara yer verir. Bazı gazetelerde koleranın İstanbul'da olmadığı yazılırken bazılarında ilaç tanıtımı yapılmasını eleştirir. Hatta henüz hiçbir tecrübesi olmadığı halde her aklına geleni söyleyen, faydası olmadığı gibi tamamıyla zararlı ve sürekli değişen söylemleri olan kişilerin doktorluk yapmasına tepki gösterir.⁷⁸

Letaif-i Asar'ın dikkat çektiği gibi henüz koleranın varlığının kabul edilmediği erken dönemlerde hastalıkla mücadelede kullanılması için ilaç ilanlarına yer verildiği görülmektedir. İlk olarak *Ruzname*, 13 Eylül 1871 tarihli nüshasında Londra'da Doktor Dubary tarafından keşfedilen bir tür unun (dakik) tanıtımını yapmıştır. İlanda doğrudan koleranın ismi geçmemekte ama unun ishal, kanlı ishal, baş dönmesi, mide fesadı ve bulantısı gibi bazı belirtilerin tedavisinde kullanılabildiği iddia edilmektedir. Ayrıca bel ve karın şişkinliğine, baş ağrısına, sağırlığa, hamilelerde ve denize girenlerde görülen mide bulantısına, hatta verem, boğmaca ve öksürüğe, isilik ve her tür yaraya, gece ve gündüz terlemeye, çocuk ve kadın hastalıklarına, kısacası her tür hastalığa iyi geldiği duyurulmaktadır. Doktor Dubary; ismini saydığı hastalıkları tedavi edebildiği konusunda inandırıcı olmak için şimdiye kadar bu un ile yetmiş binden fazla kişiyi iyileştirdiğini belirterek kendince kanıt da sunmaktadır.⁷⁹ İlacın tedavi ettiği söylenen hastalıkların çeşitliliği hemen dikkat çekmektedir. Doğrudan koleraya iyi geldiğine dair açık bir ifade bulunmamasına rağmen burada ilanın detaylarına yer verilmesinin sebebi, *İbret*'in bu konuyu gayet alaycı bir üslupla gündemine taşımamasıdır. Londralı bir doktorun icat ettiği unun bilinen bilinmeyen tüm hastalıkları "bıçak gibi kesip" attığına dair haberi "koskoca" *Ruzname*'de okuduğunu, dolayısıyla yalan olmayacağı mecazıyla ilk olarak böyle bir ilanı yayınlayan gazeteyi eleştirmiştir. *İbret*; eğer ismi gibi ilacı da bir *dubaradan*, yani hileden ibaret değilse Doktor Dubary'yi kinayeli bir üslupla tebrik etmiştir. Önce kendisini dönemin Calinus'u (Galen/ö. 200 ?) ilan etmiş, ardından onun bile birbirinden farklı rahatsızlıkları tek bir ilaçla iyileştiremeyeceğini söyleyerek düşüncesinden vazgeçmiştir. *İbret*, hangi niyetle yendiğine bağlı olarak istenilen ilaca dönüşebilen bir un mu üretildiğini merak ederek ironik tavrını sürdürmüştür. Ayrıca tıbbın hangi dilde okutulması gerektiği tartışmasını sona erdirmesinin yanı sıra Tıbbiye Mektebi'ne ve doktorlara bile ihtiyaç bırakmayan bir ilaç ürettiği mizahıyla kendisine teşekkür

⁷⁶ *Hakayık'ül-Vekayi*, S. 386, 29 Recep 1288/14 Ekim 1871, s. 2-3.

⁷⁷ "Kolera Var mı Yok mu?", *Diyojen*, S. 51, 2. sene, 7 Eylül 1287/19 Eylül 1871, s. 3; Oğuz, a.g.t., s. 417.

⁷⁸ "İki Zat Beyninde Muhavere", *Letaif-i Asar*, S. 45, 5 Şaban 1288/20 Ekim 1871, s. 3-4.

⁷⁹ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1738, 1 Eylül 1287/13 Eylül 1871, s. 4. Aynı ilana Kasım ayının sonlarında da rastlanmaktadır: *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1787, 9 Ramazan 1288/22 Kasım 1871, s. 4.

etmiştir. *İbret*, tıp mecmuası fihristi gibi onun iyileştirdiği hastalıkların listesini okurken bir faydasının daha olabileceğini düşünmüştür. Eğer bu ilaç gerçekten bir unsa karın doyurma hissi de oluşturacağı açıktır. Dolayısıyla “...böyle bir hayır sahibinin kendi milleti olan İngilizlerin tedavisini terk edip de mülkümüze gelmesinin teşekkürü mukabilinde...” ilacının bu faydasını ücretsizce duyurduğunu belirtmiştir. İlacın onca maharetine inanmayanlar olabileceğini, bu yüzden hastalıktan iyileştiğini duyurduğu yetmiş bin kişinin isimlerini de usanmadan ilan etmesini, kendisine ironik bir tavırla tavsiye etmiştir.⁸⁰

Basiret'in *Levant Herald* gazetesinden tercüme edip 31 Ekim'de yayınladığı bir haberdeyse kolera vakalarının yaygın şekilde görüldüğü bir dönemde hastalığın imhasının pek mümkün olmadığı, uygulanan tedavi ve tedbirlerden dikkate değer bir fayda görülemediği duyurulmuştur. Ayrıca hastalığın başlangıcında uygulanacak bir tedaviden sonuç alınabileceği, ilerlemesi halindeyse hastadan ümidin kesilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁸¹ Buna rağmen çeşitli gazetelerde farklı ilaç tanıtımları yapılmıştır. Doktor Zokala (?), kendi keşfi olan bir “boya”nın kolerayı yok ettiğini *Hakayık*'ta verdiği bir ilanla duyurmuştur. Daha önce İtalya ve diğer bazı bölgelerde dört kez ortaya çıkan kolera salgınında tecrübe ettiği ve fayda sağladığı bu boya Bahçekapısı'nda Mösyö Fasya'nın dükkânında satılmaktadır.⁸² *Ruzname*, 6 Ekim'de bu kez doğrudan kolera hastalığına iyi geldiği belirtilen, Fransa ve Almanya doktorlarının da ünlü olan bir iksiri tanıtmıştır. Guvaku (?) adındaki bu ilaç; yirmi kuruş olup sancı ve ishal şikâyeti olan hastalara bir kahve kaşığı verilmektedir.⁸³ Aynı gazetenin 12 Kasım tarihli nüshasında Doktor Fransuva'nın kolera hastalığının tedavisinde kullanılan ilaçlar hakkındaki layihası yayınlanmıştır. Doktor Fransuva; otuz seneden beri üzerinde çalıştığı ve kolera tedavisinde pek çok olumlu etki gösterdiğini bizzat tecrübe ettiği bir ilacı Osmanlılara tanıtmaktan övünç duyduğunu belirtmiştir. Ona göre birkaçı istisna herhangi bir hastalığa çare olacak ve güçlü şekilde tesir edecek hiçbir ilaç bilinmemektedir. Bunlar arasında benzer yazılışıyla dikkat çeken Küyaku (?) adında bir bitkiden imal edilen ilaç da vardır. Layihaya göre Küyaku, ilk olarak 1832'de Avrupa'ya getirilerek Fransa ve İtalya'da doktorlar tarafından koleranın tedavisinde kullanılmıştır. Yine bizzat kendisi, İstanbul'da 1865 yılında meydana gelen kolera salgını esnasında ilacı uygulayarak pek çok kişiyi iyileştirdiğini belirtmiştir. İshal ve kusma şikâyeti olan hastalara bu otu nasıl ilaç haline getirecekleri ve kullanacakları da anlatılmıştır. Küyaku ruhunun şimdilik Bahçekapı civarında Hamidiye Türbesi yanındaki Balıklı dükkân adıyla bilinen 30 numaralı eczanede satıldığını duyurarak ilacı bütün eczanelerin tedarik etmesini tavsiye etmiştir.⁸⁴ İlacın tanıtımında verilen bilgiler, *Basiret*'in kendisine gelen bir mektubu yayınladığı 19 Kasım tarihli nüshasında eleştirilmiştir. Mektubu yazan şahıs; *Ruzname*'de Küyaku adıyla belirtilen ilacın aslında Guyaku Linasonto Balosanto (?) olduğunu, Türkçedeysse Piğmir Ağacı adıyla bilindiğini belirtmiştir. Dolayısıyla iksir gibi ender bulunduğu belirtilen bu otun İstanbul'da bol miktarda bulunduğunu, yirmi-otuz kuruş vermek yerine kırk paraya attarlardan alınabileceğini haber vermiştir.⁸⁵ Yine benzer şekilde *Letaif-i Asar*; doktorların yazdığı reçetelerde bulunan afyon, nane ruhu, ıhlamur, hatmi çiçeği gibi fiyat bakımından değersiz ürünlerden birkaç misli ücret alan eczacıları eleştirmiştir.⁸⁶ Anlaşılan farklı isimler kullanarak ya da faydalarını abartarak kolera hastalığına karşı kullanılan ilaçlardan normalin üstünde para kazanmaya ve kriz zamanlarından nemalanmaya çalışan bir kesim bu dönemde de vardı.

Gazeteler, bir yandan koleranın tedavisinde kullanılan ilaçları tanıtırken diğer yandan bunların doktorlar tarafından kullanılma usullerine eleştiriler getirmiştir. *Diyojen*, doktorların hastalarına yasakladığı ilacı biraz zaman sonra iki misli olarak vermesini, korkmamalarını tavsiye ederken kendilerinin “korku kolerası”na kapılmalarını ve asıl yaptıkları açıklamalarla hastalarını korkutmalarını eleştirir. Doktorların “...kolerayı korku getirir...” sözüne karşı çıkan *Diyojen*, “...pekâlâ

⁸⁰ *İbret*, S. 21, 26 Recep 1288/11 Ekim 1871, s. 2.

⁸¹ *Basiret*, S. 509, 16 Şaban 1288/31 Ekim 1871, s.3-4.

⁸² *Hakayık'ül-Vekayi*, S. 403, 19 Şaban 1288/3 Kasım 1871, s. 4.

⁸³ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1755, 22 Recep 1288/6 Ekim 1871, s. 4.

⁸⁴ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1780, 28 Şaban 1288/12 Kasım 1871, s. 2-3. Bu eczane; dört gün kadar sonra verdiği bir ılanda her tür ilacın yanı sıra İngiltere'nin İstanbul sefarethanesinde görevli baştabip Dikson ile bazı mahir doktorların keşfi olan ilaca Ramazan ayı boyunca ulaşabileceğini duyurmuştur. Bkz. *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1783, 3 Ramazan 1288/16 Kasım 1871, s. 2-3.

⁸⁵ “Bir Zat Tarafından Gelen Varakadır”, *Basiret*, S. 525, 6 Ramazan 1288/19 Kasım 1871, s.2.

⁸⁶ “Varaka: Doktor Zifozlara Saraka”, *Letaif-i Asar*, S. 57, 19 Ramazan 1288/2 Aralık 1871, s. 3.

ama korku söz anlar mı?...” diye sorarak tepki gösterir.⁸⁷ Doktorlara olan güven sorununu doğrudan halktan kişilerin de paylaştığını, gönderdikleri mektuplar sayesinde anlamak mümkündür. Örneğin *Diyojen*'in bir okuru, diğer gazeteler gibi sessiz kalmayarak doktorların yaptığı “rezaleti” herkese duyurmasını ister. Bu konuda kendisinin verdiği örneklerden birine göre hastalanan bir halayığı muayene ve tedavi etmesi için çağrılan bir doktorun “...kapiyı açıp bir kurşun menzili mesafeden hastayı görünce (sesi kısılısaca) avazı çıkabildiği kadar kolera diyerek haykırıp kaçmaya kalkışmış”tır. Ev sahibi de hemen doktoru yakalayıp “...be şaşkın bu Araptır, zaten rengi siyahtır...” diyerek uyarmıştır. Doktorların hastalarının nabzını kontrol etmeden karşıdan bakıp kolera tanısı koymasını, “afyon ruhu verin” diyerek korkuyla uzaklaşıp kapiya zaptiye memuru dikerek ev halkını bütünüyle hapsetmesini doktorlukla bağdaştırmaz ve “edepsizlik” olarak görür. Dolayısıyla herkes böyle bir teşhiste bulunabilir. Henüz hastalıkla ilgili kesin delil hükmünde bilgiler olmamasına rağmen kendilerine “iş bulmak için” bahsi geçen tedbirlere yöneldiğini düşündüğü doktorlara para vermeye de gerek yoktur. Bu noktada mektupta yetkililere hitaben bir de ricaya yer verilir: doktorlar halkı telaşa sokmamalı, gerçekten hastaları muayene etmeli ve “asıl hekimliğin hastalara teselli etmekten ibaret olduğunu” unutmamalıdır.⁸⁸ *Diyojen*; kolerayla mücadelede kullanılan ilaçlardaki çeşitlilik ve doktorların tedavi usullerindeki farklılık karşısında halkın hissettiği çaresizliğe üç diyalog üzerinden dikkat çeker. Aslında hepsinin ortak noktası, doktorların kolera karşısında birbirinden farklı görüşler dile getirmesi ve ilaçlar tavsiye etmesi nedeniyle halkın ne yapacağını bilemez hale gelmesidir. Bir diğer önemli eleştiri; en iyi ilaç arayışında olan insanların doktorlar tarafından verilen ilaçları birbirlerine tavsiye ederken aslında hiçbirinin etkili olmadığını fark etmeleridir. Artık ilaçlar üzerine yapılan konuşma, kullanan kişinin ne kadar süre sonra öldüğü kıyasına dönüşmüştür.⁸⁹ Benzer şekilde *Letai-i Asar* da bazı doktorların hastaların yanına gelmeye bile korkmasını eleştirirken bazılarının da muayene ettiği her hastaya kolera raporu verip ailesini korkutmasını gündeme getirerek farklı bir konuya temas etmiştir. Üstelik incelemelerini gerektiği gibi yapmayan doktorlar, vakti geldiğinde ücretlerini almak için yarışlardı.⁹⁰

Doktorların uygulamalarına, zaman zaman daha geniş halk kitlelerinin de tepki gösterdiği anlaşılmaktadır. Örneğin Kasımpaşa’da koleranın tamamen ortadan kalktığı belirtilen günlerde bir hanın hastane olarak kiralanması tepki çekmiştir. Bölge ahali, hastalığın tekrar ortaya çıkmasına neden olacağı gerekçesiyle ayaklanıp hanı kapatmış ve durumu dilekçeyle sadrazama iletmiştir. Bu haberi veren *Ruzname* de halkın tepkini desteklemiştir. Zira diğer ülkelerde benzer hastanelerin şehir dışında bulunması zorunludur. Üstelik Kasımpaşa’da böyle bir tedbir alınırken Okmeydanı’nda çadır ve barakalarda kalan hastaları yağmur ve soğuktan koruyacak bir yer yapılmamasını da şaşkınlıkla karşıladığını belirtmiştir.⁹¹ Ayrıca *Diyojen*, yalnızca koleraya yakalananlara dikkat edilip açlık, susuzluk, fakirlik ve soğuktan ölenlere karşı kayıtsız kalınmasına tepki göstermiştir. Dikkat çekici eleştirilerinden biri de okuma yazma bilmeyenleri korkutmamak için koleradan vefat edenlerin sayısının gazetelerde resmen düşük gösterilmesi ama köylerde üç-beş kişi öldüğünde hemen kordon uygulanmasıdır.⁹²

Diyojen; kolerayı teşhis etmek ve yapısını anlamak için doktorların yaptığı çalışmalar hakkında bilgiler vermiştir. Örneğin bir hekim, incelemesinde koleranın yarım saat içinde bir milyar yavru doğurarak çoğaldığını keşfetmiştir. *Diyojen* de hastaların tedavisinde değil koleranın imha edilmesinde fayda sağlayacağını düşündüğü bir “ilaç” önerisinde bulunmuştur. Aslında *Diyojen*, hastalıkla mücadelede kullanılan yöntemleri kendine özgü üslubuyla eleştirmiştir. Koleradan doğan yavruları imha etmekte kullanılacak bu ilaç; kuş avlayanlarca bilinen ökse adındaki yapışkan maddedir. *Diyojen*'e göre eğer Kasımpaşalılar ökseyi duvar, kiremit ve pencerelerine sürerse bakterilerin hepsinin yapışması ve yok olması ihtimali yüksektir. Ancak bakteriler çok küçük olduğu için

⁸⁷ “Yine mi Doktor Zifoz!”, *Diyojen*, S. 65, 2. Sene, 25 Teşrinievvel 1287/6 Kasım 1871, s. 2; Oğuz, *a.g.t.*, s. 504-505.

⁸⁸ “Şehir Postasıyla Gelen Bir Mektup”, *Diyojen*, S. 70, 2. Sene, 13 Teşrinisani 1287/25 Kasım 1871, s. 1-2; Oğuz, *a.g.t.*, s. 537-539.

⁸⁹ “Eczacı Dükkânında Muhavere”, *Diyojen*, S. 72, 2. Sene, 19 Teşrinisani 1287, 1 Aralık 1871, s. 2; Oğuz, *a.g.t.*, s. 553-554.

⁹⁰ “Varaka: Doktor Zifozlara Saraka”, *Letai-i Asar*, S. 57, 19 Ramazan 1288/2 Aralık 1871, s. 3.

⁹¹ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1768, 11 Şaban 1288/26 Ekim 1871, s. 3.

⁹² “Tedabir-i Sıhhiye”, *Diyojen*, S. 62, 2. Sene, 15 Teşrinievvel 1287/27 Ekim 1871, s. 2; Oğuz, *a.g.t.*, s. 481-482.

görülmelerini sağlayacak gözlüklere de ihtiyaç vardır.⁹³ *Diyojen*, bir sonraki sayısında *Courrier d'Orient* gazetesinden haberle doktorun katran kaynatma önerisine yer vererek kolerayla mücadeledeki ilaç arayışına ironik ifadelerle vurgu yapar. Kasımpaşa etrafında iki yüz metre aralıklarla konulacak kazanlardan açığa çıkan koku sayesinde kolera tamamıyla yok olacaktır. Dolayısıyla kendisinin aynı işlev için önerdiği ökseden vazgeçilip yüze katran sürülürse nesnelere büyütecek gözlüklere de gerek kalmayacaktır.⁹⁴ Yine *Diyojen*'den takip edildiğine göre Hasköy sokaklarının ve bina kapılarının katranla boyandığı anlaşılmaktadır. Bizzat kendisi bir mikroskop yardımıyla uygulanan bu tedbirin işe yarayıp yaramadığını incelemeye gitmiş ancak katran göllerinde hiçbir şey göremeyince yine katranın yüze sürülmesini önermiştir.⁹⁵ Benzer şekilde doğrudan hastalığa yakalananları tedavi etmeyi değil kolera bakterisini tamamıyla yok etmeyi amaçlayan bir diğer öneri çalı-çırpı yakmaktır. *Hakayık*'ın *Levant Herald*'dan tercüme ederek yayınladığı haberde bölge ahalisinin gündeme getirmeyi düşündüğü bir talebi olarak belirtilen bu usulün fayda sağlayacağı düşünülmüştür. Çünkü aynı amaçla kullanılan ve esası kireçten oluşan bir maddeye göre alev ve duman çok daha geniş bir alanı etkisi altına alabilmektedir. Nitekim 1867'de Venedik, Padova, Marsilya ve Gan şehirlerinde çalı yakılması akabinde kolera birdenbire yok olmuştur. Ayrıca 1865 yılında koleranın günlük binlerce kişinin ölümüne neden olduğu sırada çıkan Hocapaşa yangınının hemen sonrasında da kolera tamamıyla ortadan kalkmıştır. Ancak çalı-çırpı yakma fikri kabul edilirse rüzgârsız bir havada, uygun bir meydana, özellikle kötü kokuya neden olan dere kenarlarında ve binalara zarar vermeyecek şekilde uygulanmalıdır.⁹⁶ *Diyojen* ise aynı uygulamayı bir doktor önerisi şeklinde eleştirel bir yaklaşımla gündeme getirmiştir. *Hakayık*'tan farklı olarak "korkarım ki evindeki tahtakurularını telef etmek için evini yakan divane gibi hekimlerin sözüne uyup da biz de bir gün İstanbul'u yakmayalım." diyerek doktorların sözlerinden mucizevî sonuçlar beklendikçe daha çok sorunla karşılaşılacağını dile getirir.⁹⁷ Yine *Letaif-i Asar* "bazı horoz akıllı hekimlerin de aklına uyup da kümesleri yakmalı değil ya ve sairlerinin kavlince de yüzümüzü katrana bulamak bu da olmaz..." diyerek aynı konuda daha sert bir üslup kullanır.⁹⁸

Diyojen'in sahibi Teodor Kasap, bir gün İstanbul sokaklarında çıktığı gezintide gördüğü insanların kolerayla ilgili bilgiçlik, hekimlik ve müneccimlik taslayan konuşmalarına yer vermiştir. Bunlardan bazıları, koleraya karşı korunmak için alınması gereken önlemlerde fikir birliğine varamayan doktorlar hakkında konuşmaktadır. Doktorlardan bir kısmı, hastalığa karşı sert rakı içmeli derken bazıları bu tedbirin zararlı olduğunu iddia etmektedir. Bazıları çürük meyve yemenin zararlı olduğunu söylerken bazılarıysa hiçbir şey yenmemesini tavsiye etmektedir. Yine kimisi çerçöp yakmanın gerekliliğini savunurken kimisi katranı sokaklara dökmeli, buğu yapmalı gibi birbirinden farklı görüşler beyan etmektedir. Burada *Diyojen*, katranı yüze sürmeli şeklindeki kendi önerisini tekrar hatırlatmıştır. En sonundaysa yine ıhlamur, hatmi çiçeği gibi geleneksel ilaçlarda karar kılmışlardır. *Diyojen*, insanların neye göre hareket edeceğini bilemediğini yazarak bu konuşmalar üzerinden doktorları eleştirmiştir.⁹⁹ *İbret* ise genel olarak Sıhhiye İdaresi'nin tedbirlerinin bir kurala dayanmadığını, tutarsızlıklar barındırdığını ve hiçbir şekilde anlaşılır olmadığını yazmıştır. Doktorların koleranın mevcudiyetini havadaki kötü koku ile ilişkilendirmelerini de eleştirmiştir. Kötü kokuyu yakalamanın mümkün olmaması ve görevlilerin de aynı havaya maruz kalması sebepleriyle bu yöntemlerin kolerayı yok etmedeki etkisi üzerine düşünür. Ayrıca hastalığın henüz yapısı, ortaya çıkma niteliği ve etkileri konusunda bir görüş birliği bulunmazken yok edilmesi için alınan tedbirlerin işe yarayıp yaramayacağını sorgular. Doktorların, öncelikle hastalığın nasıl imha edileceği ve

⁹³ *Diyojen*, S. 56, 2. sene, 25 Eylül 1287/7 Ekim 1871, s. 3; Oğuz, a.g.t., s. 443-444.

⁹⁴ *Diyojen*, S. 57, 2. sene, 28 Eylül 1287/10 Ekim 1871, s. 3; Oğuz, a.g.t., s. 450. 20. yüzyıl başlarına ait bir talimatnameye göre koleradan ölenlerin tabutları, gerek duyulması halinde katranlanmalıydı. Bkz. İsmail Yaşayanlar, "Osmanlı Devleti'nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Koleranın Etkisi", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, Ed. Burcu Kurt-İsmail Yaşayanlar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2017, s. 22.

⁹⁵ "Doktor Zifos'un Hilekâr Kriptogamları", *Diyojen*, S. 62, 2. Sene, 15 Teşrinievvel 1287/27 Ekim 1871, s. 1-2; Oğuz, a.g.t., s. 481.

⁹⁶ "Kolera", *Hakayık'ül-Vekayi*, S. 387, 1 Şaban 1288/16 Ekim 1871, s. 2-3.

⁹⁷ *Diyojen*, S. 60, 2. Sene, 8 Teşrinievvel 1287/20 Ekim 1871, s. 3; Oğuz, a.g.t., s. 470-471.

⁹⁸ *Letaif-i Asar*, S. 46, 9 Şaban 1288/23 Ekim 1871, s. 2.

⁹⁹ *Diyojen*, S. 66, 2. Sene, 30 Teşrinievvel 1287/11 Kasım 1871, s. 1; Oğuz, a.g.t., s. 509-510.

etkilerinden ne şekilde korunulacağı konusunda çaba göstermeleri, alınan tedbirlerle halka zarar vermekten vazgeçmeleri gerektiğini belirtir.¹⁰⁰ Yine bir okur; doktorların uygulamalarını yanlış bularak eleştiren *Diyojen*'e uyarılarının hiçbirinin etkili olmaması konusunda ne düşündüğünü soran bir mektup gönderir. *Diyojen*, görev yerini terk ettiği için tokat yiyen ve bundan da utanmayan askerin durumunu görünce şaşırıp kalan binbaşıyla aynı durumda olduğu şeklinde bir analogiyle cevap verir.¹⁰¹ *Diyojen*, genel olarak doktorların aldığı tedbirleri doğru bulmadığı için koleranın İstanbul'dan yok olmasından sonra da eleştirilerini sürdürür. *La Turquie* gazetesinde kolerayla mücadelede görev alan doktorlara mükâfat verilmesi gerektiği yönünde çıkan haberi de sert bir dille eleştirir:

“Acaba bunlar ne hak ile mükâfat istiyorlar? Kolera esnasında kendi keselerini doldurdukları için mi? Yoksa karantina kordon nevinden bazı gûna tuhafliklar icat ederek “beliyye birbirini vely eder” meselince kendileri de ahaliye bela-yı sanî oldukları için mi? Bana kalır ve koleranın İstanbul'a bir daha gelmemesi istenir ise bunlardan bilakis ceza-yı nakdî almalıdır. Çünkü onlara mükâfat verildikçe iyi bilmeli ki artık canları sıkıldıkça ve akçe istedikçe o nuhuseti İstanbul'a getireceklerdir. Ey buna takat gelir mi?”¹⁰²

Beslenme ve Temizlik Sorunları

Basında genel olarak Sıhhiye İdaresi'nin ve özeldeyse doktorların kolerayla mücadele usulleri eleştirilmiştir. Peki, gazeteler hastalığın önlenmesi konusunda herhangi bir öneri getirmiş miydi? Burada temelde sorunun kökenine inilmesi, beslenme ve temizlik kurallarına uyulması gerektiğine dikkat çekildiğini söylemek mümkündür. Aslında Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ortalarından itibaren payitaht İstanbul'da daha modern ve yaşanılır kentler inşa etmek adına belediye teşkilatları oluşturmuştur. Bu kapsamda ilk olarak Beyoğlu ve çevresinde kurulan Altıncı Daire-i Belediye'den başlamak üzere sokakların temizliği ve düzeni konusunda çalışmalar yapmıştır. Ancak ciddi bütçe yükü oluşturan altyapı hizmetleri ne Beyoğlu ve çevresinde ne de daha sonra oluşturulan belediye birimlerinde istenilen düzeyde gerçekleştirilebilmiştir. Özellikle toplanamayan atıklar, çöp yığınları oluşturarak şehrin görüntüsünü bozmakta, insanları rahatsız etmekte, kolera salgınlarının yaşanmasında ve daha uzun sürmesinde etkili olmuştur. İşte bu yüzden hastalık zamanlarında alınan tedbirlerin bir parçası da şehrin genel temizliğine azami ölçüde dikkat göstermekti.¹⁰³

Eylül ayında henüz Bursa ve İstanbul'daki ilk vakaların kolera olup olmadığı konusunda tartışmalar sürerken bir yandan da sokakların temizliğine dikkat gösterilmesi gerektiği üzerine yazılar vardı. Bu günlerde yağmur gibi doğa olaylarının havayı temizleyip güzelleştirmesi, sokakları yıkayıp çöplerden arındırması, kötü kokunun tamamıyla yok olması memnuniyet verici bir haber olarak duyurulabilmekteydi.¹⁰⁴ Ama doğrudan halkın ve yetkililerin sokakların temizliği konusundaki sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiği üzerine haberlere daha sık rastlanmaktaydı. Bir hafta kadar sonra *Ruzname*, pazar yerlerinde bilhassa pırasa ve kapuska gibi sebze döküntülerinin ezilmesiyle oluşan kokunun insan sağlığını tehdit ettiğini ve uygulanan tedbirlere aykırı olduğunu belirterek insanların geçmediği saatlerde pazar kurulup sona ermesini ve sebze kalıntılarının temizlenmesini istemiştir.¹⁰⁵ Bu sıralarda ihtiyat gereğince karantina tedbirleri uygulanırken Kasımpaşa Deresi'nin temizlenmesine kadar etrafa yaydığı pis kokunun kesilmesi için kireç ile üzerinin örtülmesine karar verilmiştir.¹⁰⁶ Etrafı çevrili olmayan arsalarla atılan çöplerin zamanla biriktiği, etrafa kötü koku yaydığı ve halk sağlığını olumsuz yönde tehdit ettiği yönünde uyarılarda bulunulmuştur. Şehremaneti;

¹⁰⁰ “İş İşten Geçti Artık Haddi Tecavüz Etmemeli”, *İbret*, S. 36, 3 Ramazan 1288/16 Kasım 1871, s. 2.

¹⁰¹ “Varaka”, *Diyojen*, S. 68, 2. Sene, 6 Teşrinisani 1287/18 Kasım 1871, s. 1; Oğuz, *a.g.t.*, s. 523-524.

¹⁰² *Diyojen*, S. 101, 3. Sene, 4 Mart 1288/16 Mart 1872, s. 2-3; Oğuz, *a.g.t.*, s. 754-755.

¹⁰³ Bu konuda yaşanan sorunların toplum üzerindeki yansımalarını ağırlıklı olarak basın üzerinden izleyen bir çalışma için bkz. Hamdi Özdiş, “19. Yüzyıl Mizah Basınında İstanbul'da ‘Şehirli Olmak’”, *Kebikeç*, S. 19, 2005, s. 11-33. Ayrıca bkz. İhsan Erdinçli, “Hiciv ve Mizah Açısından 19. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Sokaklarında Temizlik ve Düzen Sorunları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 52, 2021.

¹⁰⁴ *Hakayık'ül-Vekayi*, S. 364, 4 Recep 1288/19 Eylül 1871, s. 1.

¹⁰⁵ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1746, 10 Recep 1288/25 Eylül 1871, s. 1.

¹⁰⁶ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1750, 15 Recep 1288/30 Eylül 1871, s. 2. Salgın esnasının Kasımpaşa Deresi'nin temizlenmesi uygun bulunmamıştır. Bkz. *Hakayık'ül-Vekayi*, S. 386, 29 Recep 1288/14 Ekim 1871, s. 4.

özellikle içinde bulunulan özel zamanda bu gibi pis kokuların ve sağlığa zarar veren unsurların hemen yok edilmesi gerektiğinden söz konusu arsaların etrafının sahibi tarafından tahta çitlerle kapatılması gerektiğini duyurmuştur.¹⁰⁷

Diyojen, hastalığın ortaya çıkması ve yayılması ile şehrin temizliği arasındaki ilişkiye “Kolera Tarafından Feryatname” gibi dikkat çekici bir başlıkla ve teşhis sanatıyla temas etmiştir. Kolera, misafir olduğu havası temiz ve mahalleleri bakımlı yerlerde kendisine karşı alınan tedbirler nedeniyle tutunamayarak sürekli yer değiştirmek zorunda kalmasından sitem etmiştir. İstanbul’da böyle temiz mahallerden Ortaköy ve Arnavutköy’e gelmesinden kısa bir süre sonra yine insanlar ortalığı “velvele”ye vererek saldırıya geçmiştir. Ancak cahillik, züğürtlük ve tembellik de aynı şekilde varlık göstermesine rağmen sadece kendisine karşı tedbir alınmasına tepki göstermiştir. Ardından kendine en

Şekil 3. Hijyenik olmayan ortamlarda kolera'nın nasıl yayıldığını gösteren bir çizim, 1921. Kaynak: Wellcome Library, No: 531512i/Ukraine. Voenno-Sanitarnoi Upravleniia. Sanitarno Prosvetitel'nyı Otdel Kievskogo Okrug.

uygun yer olarak gördüğü Kasımpaşa'ya yerleşmeye karar vermiştir. Kısa bir süre sonra yine benzer tedbirlerle karşılaşmaktan kurtulamamıştır. Burada kolera'nın asıl olarak temizliğe dikkat edilmeyen yerlere yerleştiği vurgusu dikkat çekmektedir. Daha sonraysa kolera'nın yol açtığı ölümler ile insanlığın karşı karşıya olduğu sorunlar kıyaslanmıştır. Bismarck ve Napolyon, kendisinden çok daha fazla can kaybına neden olmuşken hatta “asıl büyük kolera” olarak nitelediği Krupp silah fabrikasında üretilen bir mitralyöz kadar bile insanlara zarar vermezken kendisine karşı mücadele yürütülmesine anlam veremediğini belirterek çok yönlü bir eleştiri getirmiştir.¹⁰⁸

Hakayık'ın *Levant Herald*'dan tercüme ederek yayınladığı 16 Ekim tarihli nüshasında havaların soğuk olmasının, poyrazın ve yağmurun etkisiyle kolera'nın bitme derecesine geldiği duyurulmuştur. Ancak hastalığın artış göstermemesi için Şehremaneti'nin ve Sıhhiye İdaresi'nin aldığı tedbirlere de uyulması gerekmektedir. Nitekim incir, kavun ve karpuzların ham ve çürüklerinin çarşı ve pazarlarda yeniden satılmaya başlandığını ve geçiş güzergâhlarındaki mezbahaların hala faaliyetine devam ettiğini, bilhassa sokak aralarında kesim yapılması nedeniyle etrafa kötü kokular yayıldığını bizzat gözlemleyerek sorumluları uyarmıştır. Hatta yukarıda vurgulandığı gibi bölge ahali, etrafa yayılan kötü kokuyu çalı-çırpı yakarak yok etmeyi denemelerine izin verilmesi için bir talepte bulunmayı dahi düşünmüştür.¹⁰⁹ Burada özellikle hastalığın önlenmesinde beledi hizmetlerin ve yetkililerce alınan sağlık tedbirlerinin değil, uygun hava şartlarının ve beslenmeye gösterilen önemin etkili olduğuna dikkat çekilmesi ziyadesiyle önemlidir. Yine *La Turquie* gazetesinden tercüme edilen bir habere göre geniş bir arazi üzerinde kurulu olan İstanbul'un havası ne kadar güvenilir ve güzel olursa olsun insanların tedbirleri olmadan sağlıklı bir ortamın oluşmasından söz edilemez. Bir şehirde halk sağlığının korunması ile doğal güzelliğin bozulmaması arasındaki bağlantı nedeniyle büyük ve muntazam lağım yapılmalı, sokaklar temiz tutulmalı, genel olarak altyapı hizmetlerine önem verilmelidir. Şehir sakinleri de çeşitli hastalıklara yakalanmamak için mezarlıklar, dere kenarları,

¹⁰⁷ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1756, 24 Recep 1288/9 Ekim 1871, s. 4.

¹⁰⁸ “Kolera Tarafından Feryatname”, *Diyojen*, S. 57, 2. sene, 28 Eylül 1287/10 Ekim 1871, s. 2-3; Oğuz, *a.g.t.*, s. 448-449.

¹⁰⁹ “Kolera”, *Hakayık'ül-Vekayi*, S. 387, 1 Şaban 1288/16 Ekim 1871, s. 2-3. 26 Kasım'a gelindiğinde Hasköy, Kasımpaşa, Balat ve Feriköy'de kolera nedeniyle hayvan kesiminin yasaklandığı ama bu kez de uygun bir kesim alanı belirlenmediği için halkın et ihtiyacını karşılayamayacağına dikkat çekilmiştir. Bkz. *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1790, 13 Ramazan 1288/26 Kasım 1871, s. 1-2.

havasız alçak yerler ile rutubetli deniz kenarlarında ev yapmayarak kendi üzerlerine düşen sorumlulukları yerine getirmelidir. Aksi takdirde bir bulaşıcı hastalık patlak verdiğinde “gariban için bulunan hastahaneler” yetersiz kalmaktadır.¹¹⁰

Letaif-i Asar da kolera üzerine yürütülen tutarsız tartışmaları bir kenara bırakıp sokaklardaki pislikler kaldırılıp temiz bir ortam oluşturulmadığı takdirde doktorların aldığı sıhhi tedbirlerin hiçbir işe yaramayacağını dile getirmiştir.¹¹¹ Bir sonraki sayısında zaten daha iyi durumda olan Beyoğlu'nun temizlenip Tophane, Galata, Azapkapısı ve Kasımpaşa gibi etrafındaki semtlerde aynı özenin gösterilmemesini eleştirmiştir. Zira kordonun yalnızca Kasımpaşa'ya uygulanması gibi sadece Beyoğlu'nun temizlenmesinden fayda beklemek doğru değildir. Doktorların benimsediği tedavi usulleri uygulanmadan önce el birliğiyle evler, dükkânlar, mezbahalar ve sokaklar pisliklerden arındırılmalı, bekârların kalabalık halde yaşamaları önlenmeli, ardından halka uyması gereken kurallar doğru bir şekilde anlatılmalıdır. İnsanlar kişisel temizliğine dikkat etmeli, çürük çarık meyve tüketmemeli, üşütmemeli, az yemeli ve muhtemelen yanlış bilginin yayılmasını engellemek için düşünülmüş bir tedbir olarak çok konuşmamalıdır.¹¹² Aynı sayıda kolera, kişiselleştirilerek pislikte oturan birinin evine yerleşme isteğiyle ilgili bir konuşma üzerinden kısa süre içerisinde hastalıktan kurtulmanın yolları anlatılmaktadır. Kolera; hiçbir yerde yavru çıkaracak bir yer bulamadığını söyleyerek pislikte yaşayan kişiye misafir olmak ister. Gayet hoş karşılanınca kendisine çürük çarık meyveler getirmemesini, aksi takdirde hemen karantina uygulanacağını belirtir. Bunun üzerine kordonun her tarafı açıkken Kasımpaşa'nın deresi ve Balat'ın lağımları varken alınan tedbirlerden korkmasına gerek olmadığı cevabını alır. Kolera; aslında pisliği sevmediğini, asıl olarak kendisinden çıkan böcek ve sineklerin bataklik, çoraklık ve kötü kokulu yerlere yapıştığını söyler. Karşısındaki kişi de onun temizlikten hoşlanmadığını herkese duyurmaya karar verir. Bunun üzerine hem korkan hem de karşısındakinin korktuğunu düşünen kolera, orada tutunabilmek için korkunun ve korkusuzluğun tehlikelerini anlatmaya başlar. Korkanların hiçbir şey yemeyerek açlıktan öldüğünü, korkmayanlarınsa iyi kötü demeden ne bulursa yediği için mide fesadı, hazımsızlık, baş dönmesi ve kusma gibi rahatsızlıklara uğrayarak hastalığa yakalandığını belirtir. Eğer korkmaz, “pisboğazlık” etmezse hiçbir şey olmayacağı, uzun süreler yaşamını sürdürebileceği konusunda teminat alan kişi, uslu durması karşılığında kendisini misafirlige kabul eder.¹¹³

Diyojen, yığılmış haldeki pisliklerin yalnızca kolera salgını esnasında temizlendiğini belirterek bir anlamda böyle bir tedbirden fayda beklemenin yanlışlığına dikkat çekmiştir.¹¹⁴ Benzer şekilde *İbret*, “Kolera'dan Vedaname” başlığıyla artık İstanbul, bilhassa da Kasımpaşa'da uzun süre kaldıktan sonra kolera'nın gitmeye karar verdiğini duyurmuştur. Ancak bu ayrılığın kordon gibi tedbirlerden ve uygulanan tedavi usullerinden değil asıl olarak hava şartlarının ve pek çok insanın çeşitli sıkıntılara ve işsizliğe maruz kalmasının etkisinden kaynaklandığını özellikle belirtmiştir. Eğer temizliklerine, yediklerine ve içtiklerine, soğuk ve sıcağa dikkat etmez, havasız yerlerde kalmaya devam ederlerse kolera'nın tekrar gelmekten çekinmeyeceğini söylemeyi ihmal etmemiştir.¹¹⁵ Yine *Diyojen*, doktorların uyguladığı tedavi yöntemlerinin insanlar üzerinde bıraktığı olumsuz etkiyi değerlendirdiği yazıda, *Basiret* ve *Hakayık* gibi gazetelerin fabrika ve demiryolu yaparak ilerleme yönündeki yazılarına karşı çıkıp kolera'nın önlenmesi için sokakların temizlenmesinin daha öncelikli bir mesele olduğuna dikkat çekmiştir.¹¹⁶ Ancak doktorların ve yetkililerin de koleradan kurtulmak için temizliğe dikkat edilmesi gerektiğini bilmelerine rağmen gerekli adımları atmamaları etrafın pislik içinde olmasını eleştirmiştir.¹¹⁷ Daha sonra kolera'nın imhasında başarılı olunamamasının sebeplerini sorgulayan *Diyojen*; ilk olarak “memleketin ya huyundan veya suyundan hoşlanmış” olabileceği düşüncesi üzerinde durmuştur. Ona göre kolera, havası pis ve kötü olan bölgelere yerleşir veya ara sıra gelip sığırdı. Havası fevkalade güzel olan “bizim memleketin” sorunu, güzeli mahvedecek zararlı işlere daha çok meyledilmesi idi. Temizliği sağlamakla yükümlü olan görevliler tam aksine pisliklerin sebebi

¹¹⁰ “Sihhat-i Umumiye”, *Hakayık'ül-Vekayi*, S. 390, 4 Şaban 1288/19 Ekim 1871, s. 2.

¹¹¹ “İki Zat Beyninde Muhavere”, *Letaif-i Asar*, S. 45, 5 Şaban 1288/20 Ekim 1871, s. 3-4.

¹¹² *Letaif-i Asar*, S. 46, 9 Şaban 1288/23 Ekim 1871, s. 1-2.

¹¹³ Çirke-nişin Biriyle Koleranın Muhaveresi, *Letaif-i Asar*, S. 46, 9 Şaban 1288/23 Ekim 1871, s. 3-4.

¹¹⁴ “Tedabir-i Sihhiye”, *Diyojen*, S. 62, 2. Sene, 15 Teşrinievvel 1287/27 Ekim 1871, s. 2; Oğuz, a.g.t., s. 482.

¹¹⁵ “Kolera'dan Vedaname”, *İbret*, S. 31, 20 Şaban 1288/4 Kasım 1871, s. 3-4; Demir, a.g.t., s. 64-65.

¹¹⁶ *Diyojen*, S. 66, 2. Sene, 30 Teşrinievvel 1287/11 Kasım 1871, s. 1; Oğuz, a.g.t., s. 509-510.

¹¹⁷ *Diyojen*, S. 69, 2. Sene, 9 Teşrinisani 1287/21 Kasım 1871, s. 1-2; Oğuz, a.g.t., s. 531; Özdiş, a.g.m., s. 19.

olabilmekteydi. Örneğin kendisi, kapı önüne koymayıp atması için çöpçüye verdiği ölü tavuğunu, hemen az ileride evinin köşesinde bulmuştu. Bunu ise kimse görmez, gören kaldırmaz, kendi görevi bilmez, görevi olan da sorumluluğunu yerine getirmeyip elini kolunu sallayarak yoluna devam ederdi. Böyle bir durumda koleranın memleketi terk edip gideceği beklenemezdi. Çünkü koleranın yok edilme yollarını düşünmeden önce onun ortaya çıkmasına neden olan koşulların oluşması engellenmeliydi. Dolayısıyla “... ah şu illet def olup gitse de halk gözünü açsa. Aman yarabbi şu Ramazanda da bu musibet nedir?...” gibi sözlerle sızlanan kişileri bu hususlara dair düşünmeye davet eder.¹¹⁸ *Diyojen*’in dikkat çektiği hususa benzer bir eleştiri getiren Basiretçi Ali Efendi’ye göre bir memleketin havası ne kadar güzel olursa olsun çöpler toplanmaz, temizliğe ve sağlıklı yiyeceklerin tüketilmesine dikkat edilmezse halk sağlığı tehlikeye girerdi. İstanbul, dünya şehirlerinin kıskanacağı kadar temiz hava ve güzel konuma sahip olduğuna göre asıl sorun, temizlik konusunda atılan adımların yeterli olmaması, hatta doğal güzelliğin bozulmasıydı. Yine bizzat kendisi, dikkat çekici bir benzerlikle evlerden çöp toplamakla görevli kişilerin aldıkları atığı hemen yakınlardaki viranelere, boş arsalarla atarak çöplük oluşmasına, dolayısıyla kötü kokuya neden olduğunu gözlemlemiştir.¹¹⁹

“Kolera Bitti Bitecek Bitiyor”

İstanbul’da hastalığın varlığının kabul edildiği Eylül ayı ortalarından kısa bir süre sonra, 25 Eylül’de hastalığın belirtilerinden hiçbir “eser” kalmadığı, bir iki güne kadar tamamen yok olacağına beklendiği duyurulmuştur.¹²⁰ Ama aynı gazete, 30 Eylül’de hastalığın korkulacak derecede olmadığına dair bir haber yayınlamıştır.¹²¹ 4 Ekim’de ise günlük yayınlanan bir başka gazete olan *Hakayık*; doktorların beyanata doğrultusunda hastalığın yok olma derecesine geldiğini bir kez daha duyurmuştur.¹²² Yaklaşık on gün sonra yayınlanan Tıp ve Sıhhiye Komisyonu’nun raporu da aslında 29-30 Eylül’de hastalığın şiddetinin azaldığını, hatta Arnavutköy ve çevresinde yok olma derecesine geldiğini belirtmiştir. Ancak Kasımpaşa’da hastaların firar etmesi, koleranın “bütün şehre” yayılmasına sebep olmuş; söz konusu durum bölgesel bir kordon uygulamasını beraberinde getirerek hastalığın tamamen yok olacağı yönündeki beklentileri bir süre ortadan kaldırmıştır.¹²³

Beklentilere rağmen 5 Ekim tarihinden itibaren uzun bir süre kordonun Kasımpaşa’dan “bugün yarın” kaldırılacağı yönündeki haberler sık sık basında yer almıştır.¹²⁴ Ancak Ekim ayı ortalarında Hasköy de kordon altına alınmış, yine birkaç güne kadar hastalığın yok olacağı beklentileriyle ilgili haberler son bulmamıştır.¹²⁵ Hatta 12 Ekim’de iki haneli ölüm haberleri açıklanırken¹²⁶ hemen bir gün sonra kordonun kaldırıldığına dair haberler dahi yapılmıştır.¹²⁷ 16 Ekim’de *Hakayık*, kolera hastalığının “pek az mazarrat ve pek çok havf-ı haşyet verdikten sonra” yok olma raddesine geldiğini duyurmuştur.¹²⁸ Ama Ekim sonlarında hala hastalığın Kasımpaşa’dan tamamen yok olmaya başladığı, birkaç güne kadar tamamıyla görünmez hale geleceği beklentileri etkisini sürdürmüştür.¹²⁹ Kordondan

¹¹⁸ *Diyojen*, S. 71, 2. Sene, 16 Teşrinisani 1287/28 Kasım 1871, s. 1; Oğuz, *a.g.t.*, s. 540.

¹¹⁹ *Basiret*, S. 533, 16 Ramazan 1288/29 Kasım 1871, s.2; “Şehir Mektubu Numara 39”, *Basiret*, S. 992, 8 Cemaziyelahir 1290/3 Ağustos 1873, s. 2; “Şehir Mektubu Numara 45”, *Basiret*, S. 1034, 27 Receb 1290/20 Eylül 1873, s. 1; Basiretçi Ali Efendi, s. 180, 417, 588.

¹²⁰ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1746, 10 Recep 1288/25 Eylül 1871, s. 1.

¹²¹ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1750, 15 Recep 1288/30 Eylül 1871, s. 2.

¹²² *Hakayık’ül-Vekayi*, S. 377, 19 Recep 1288/4 Ekim 1871, s. 1.

¹²³ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1760, 28 Recep 1288/13 Ekim 1871, s. 3; *Hakayık’ül-Vekayi*, S. 386, 29 Recep 1288/14 Ekim 1871, s. 2-4. Tam da aynı tarihlerde gerçekleştiği belirtilen böyle bir olay için bkz. “Varaka”, *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1752, 18 Recep 1288/3 Ekim 1871, s. 3.

¹²⁴ Konu; kordon uygulamasının ele alındığı başlıkta etraflıca ele alınmaktadır. Bu yönde birkaç haber için bkz. *Hakayık’ül-Vekayi*, S. 378, 20 Recep 1288/5 Ekim 1871, s. 1; “Şehir Mektubu Numara 32”, *Basiret*, S. 488, 21 Recep 1288/6 Ekim 1871, s. 2; Basiretçi Ali Efendi, s. 63-64; *Basiret*, S.494, 28 Recep 1288/13 Ekim 1871, s.3.

¹²⁵ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1762, 3 Şaban 1288/18 Ekim 1871, s. 1-2; “Şehir Mektubu Numara 34”, *Basiret*, S. 500, 6 Şaban 1288/21 Ekim 1871, s. 2.

¹²⁶ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1759, 27 Recep 1288/12 Ekim 1871, s. 2.

¹²⁷ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1760, 28 Recep 1288/13 Ekim 1871, s. 2.

¹²⁸ “Kolera”, *Hakayık’ül-Vekayi*, S. 387, 1 Şaban 1288/16 Ekim 1871, s. 2.

¹²⁹ *Hakayık’ül-Vekayi*, S. 398, 13 Şaban 1288/28 Ekim 1871, s. 1.

fırar edip kurtulanlar nedeniyle hastalık yeniden Kasımpaşa'da etkisini göstermiştir.¹³⁰ 21 Kasım'da hastalığın beş-altı günden beri daha ender görülmeye başladığı ve hastaların üçte ikisinin kurtulduğu haber verilmiştir.¹³¹ Üsküdar ve Boğaziçi'nde de kolera vakaları görüldüğüne dair bilgiler geldiği ama orada da hastalığın yok olma derecesinde olduğu, yalnızca bünyesi zayıf kişilerde kolerine benzer bir rahatsızlık oluşturduğu duyurulmuştur.¹³² Kordon ise Kasım ayı sonlarında henüz kolera tamamıyla yok edilmediği halde beklenen fayda sağlanamadığı için kaldırılmıştır.¹³³

Kolera salgınının İstanbul'da sona erdiğiyle ilgili haberler Aralık ayında da sürmüştür. Sadece *Basiret* gazetesi izlendiğinde bile gazetelerin verdiği bilgilerin tutarsızlığı açıkça görülebilmektedir. Örneğin ilk olarak 5 Aralık'ta koleranın tüm İstanbul'da tamamıyla yok olma derecesine geldiği duyurulmuş¹³⁴ ama aradan 14 gün geçtikten sonra kesin haber verilebilmiştir.¹³⁵ *İbret*, bu yöndeki haberlerin toplumun algısında oluşturacağı belirsizliğe dikkat çekici bir şekilde temas etmiştir:

“Size kolera hakkında azıcık malumat vereyim mi? Yani Dersaadet'te var mı yok mu söyleyeyim mi işte söyleyeyim. Kolera şiddetlendi, hafıflendi, vardır, yok gibidir, yok da değil ama var da denemez, dün sekiz imiş, hayır on iki dediler, yok efendim resmi jurnaller dört diyor. Bu kadar ise yok demektir, yok demek olamaz mademki bu kadar vardır; var demektir. Perhize dikkat etmeli imiş, mide boş kalmak muzır imiş, hayır dolgun olması zarar imiş ila-ahire. İşte hastalık hakkındaki haberler bunlar artık istediğinize inanınız.”¹³⁶

Bir süre sonra *İbret* de Ocak ayı sonlarında diğer gazetelerle birlikte koleranın bittiğini duyurmuştur. Ancak *Phare du Bosphor*'un İstanbul'da beş, Yeniköy'de altı vaka daha duyurmasıyla kendisinin de aynı hataya düştüğünü kabul etmiştir. Koleranın “bitti bitecek bitiyor” derken “bir fiili bin zamanla” çekimlettiğini, artık yeni bir zaman kipi bulamazsa kolera tamamen bitse bile bu yönde bir haber yayınlamayacağını duyurmuştur.¹³⁷ Mart ayı ortalarında kolerayla mücadelede görev alan doktorlara mükâfat verilmesi gerektiği yönünde bir haber, artık İstanbul'da kolera görülmediğinin göstergesidir.¹³⁸

Sonuç

Kolera; dünya ve Osmanlı Devleti için yeni değildi ama hastalığa neden olan bakteri 1871'de henüz keşfedilmemişti. Hastalık pek çok yönüyle bilinmezlikler barındırıyordu. Koleranın bulaşıcı olup olmadığından kullanılacak ilaca ve uygulanacak tedavi yöntemlerine kadar birbirinden farklı görüşler vardı. Halkın kendine özgü yöntemleri de dikkate alındığında hastalıkla mücadelede uygulanan tedavi usullerindeki çeşitliliği ve tutarsızlığı, dolayısıyla da toplumun yaşadığı huzursuzluğun boyutunu bir nebze anlamak mümkündür.

Başlangıçta koleranın İstanbul'da olup olmadığına dair yer alan tutarsız haberler, zamanla yerini ciddi bir etkisinin olmadığına, ardından vaka sayılarına, ilaç tanıtımlarına ve kordon uygulamalarına bıraktı. Bir süre sonra kordonun Kasımpaşa'dan kaldırılacağı ve kaldırıldığı şeklinde haberler görülürken Hasköy'de de aynı tedbire başvuruldu. Zamanla ilk vakaların aslında kolera olduğu ve hastalığın Bursa, Arnavutköy, Kasımpaşa ve Hasköy hattıyla yayıldığı kabul edildi. Doktorların, dolayısıyla basının koleraya dair verdiği tutarsız bilgilerin sebebi, muhtemelen hastalığın belirtilerinin diğer hastalıklarla benzerlik göstermesi ya da halkı endişeye sevk etmeme düşüncesiydi. Ancak İstanbul'da koleranın olup olmadığı, basını takip eden kişiler için bir soruna dönüşmüş; bazı gazeteler karşılıklı konuşmalara yer vererek bilgi kirliliğinin toplum üzerindeki olumsuz etkilerini öne

¹³⁰ “İki Zat Beyninde Muhavere”, *Diyojen*, S. 66, 2. Sene, 30 Teşrinievvel 1287/11 Kasım 1871, s. 2; Oğuz, *a.g.t.*, s. 512-513.

¹³¹ *Hakayık'ül-Vekayi*, S. 418, 9 Ramazan 1288/ 21 Kasım 1871, s. 1.

¹³² *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, S. 1786, 8 Ramazan 1288/21 Kasım 1871, s. 1-2.

¹³³ “Şehir Postasıyla Gelen Bir Mektup”, *Diyojen*, S. 70, 2. Sene, 13 Teşrinisani 1287/25 Kasım 1871, s. 1-2; Oğuz, *a.g.t.*, s. 537-539.

¹³⁴ *Basiret*, S.538, 22 Ramazan 1288/5 Aralık 1871, s.2.

¹³⁵ *Basiret*, S.546, 6 Şevval 1288/19 Aralık 1871, s.1.

¹³⁶ *İbret*, S.45, 9 Kânunuevvel 128/21 Aralık 1871, s. 3; Demir, *a.g.t.*, s. 63.

¹³⁷ “Kolera ve Mösyö Franki”, *İbret*, S. 52, 10 Kânunusani 1287/22 Ocak 1872, s. 3; Demir, *a.g.t.*, s. 62-63.

¹³⁸ *Diyojen*, S. 101, 3. Sene, 4 Mart 1288/16 Mart 1872, s. 2-3; Oğuz, *a.g.t.*, s. 754-755.

çıkartmıştır. İlk vakaların kolera olduğu şüphesinin ardından hastalığa yakalanma korkusuyla Bursa örneğinde görüldüğü gibi “aşırı” refleks gösteren kimseler olmuştur. Bu tür tavırlar bireysel olabileceği gibi çok yakın zamanda, 1865’te tecrübe edilen kolera pandemisinin hala etkisini sürdürdüğünün bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Toplumun en azından okuma-yazma bilmeyen kesimini korkutmamayı hedefleyen bir uygulama olarak koleradan vefat edenlerin sayısının gazetelerde resmen düşük gösterilmesi, *Diyojen*’de rastlanan dikkat çekici eleştirilerden biridir.

Toplumun yaşadığı korkunun bir yönü koleradan ve olumsuz etkilerinden korunmayla diğer yönü uygulanacak karantina ve kordon nedeniyle eve kapatılmak ve işe gidememekle ilişkiliydi. İkincisinin ilkinin göre daha ağır basması, bireysel ve bölgesel kordon tedbirlerine ve diğer kurallara uymamayı beraberinde getirmekteydi. Ayrıca kordon ve karantina uygulamalarındaki yanlışlar ve aksaklıklar, toplumun güvenini sarsmış ve tepki göstermesine sebep olmuştur. Nitekim ilk kordon altına alınan Kasımpaşa’da Hasköy yönünün açık bırakılması, hastalığın yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Galata ve Beyoğlu’na gitmek isteyen bir kişi, doğrudan Kasımpaşa İskelesi’ni kullanmasa da dolaylı bir güzergâh takip ederek bunu Hasköy üzerinden pekâlâ yapabilmıştır. Elbette bu tür sorunlar, koleranın yayılmasını kolaylaştırmıştır. Kasımpaşa’dan Hasköy’e bulaşan kolera, özellikle burada yaşayan Yahudiler vasıtasıyla hemen Haliç’in karşı yakasında bulunan Unkapanı ve Eyüp gibi semtlere de bulaşmıştır. Kasımpaşa’nın çok yakınında olmasına rağmen Galata ve Beyoğlu’nun kordon altına alınmaması, karantinanın şüpheli konumundaki her eve ve dükkâna uygulanmaması, okullar kapatılırken vapurların tıklım tıklım dolu olması, karantina uygulanan evlerin temel ihtiyaçlarının karşılanmaması, dikkat çeken eleştirilerdir. Kordon ve karantina uygulamalarından kaynaklı çeşitli mağduriyetler yaşayan kişiler, evlerinin arka kapısından işe gitmeye devam ederek, doktor kılıfına girerek, hastalarını saklayarak, ölümlerini gizlice gömerek kendi çözümlerini üretmişlerdir. Kolera hastanesine dönüştürülmek istenen bir hanın Kasımpaşa ahalisi tarafından kapatılması hadisesiyse, toplumun aktif direnç gösterdiği önemli bir örnektir. Dolayısıyla neredeyse tüm gazetelerde kordon uygulamasının hastalığın yayılmasını engellemediği gibi tam aksine devlete ve halka zararları olduğu yönünde yazılara rastlamak olasıdır. Bu yüzden kordon, koleranın yok olmasından değil bir faydasının görülememesinden dolayı kaldırılmıştır.

Koleranın henüz bir tedavisinin bulunmamış olması, doktorların hastalıkla mücadele etmede yetersiz kalmasına, birbiriyle çelişen tedavi yöntemleri uygulamalarına neden olmuştur. Korkmamayı tavsiye ederken kendilerinin korkup benzer belirtiler gösteren hastalarını muayene etmeksizin koleralı olarak damgalamaları, hastalarına farklı ilaçlar tavsiye etmeleri, yasakladıkları bir ilacı kısa bir süre sonra iki misli olarak vermeleri, her tür rahatsızlığa iyi geldiğini belirterek ilaç tanıtımı yapmaları, doktorlara yöneltilen eleştirilerden en dikkat çekici olanlarıdır. Bununla birlikte hastalığa karşı ilaç tavsiye ederken temkinli davranarak birkaç istisnası olmakla birlikte hastalıkları tamamıyla yok eden ilaç olmadığı uyarısında bulunan doktorlar da olmuştur. Ayrıca doktorların yazdığı reçetelerde bulunan afyon, nane ruhu, ihlamur, hatmi çiçeği gibi fiyat bakımından değersiz ürünlerden birkaç misli ücret alarak kriz zamanlarından nemalanmaya çalışan eczacılar olduğu da görülmektedir. Bazı kişiler doğal bitkilerin farklı isimler altında yüksek fiyatlara eczanelerde satıldığını tespit ettiklerinde, gazetelere yazdıkları mektupları vasıtasıyla insanları uyarıya çalışmıştır.

Kullanılan ilaçların bir yönü hastaları iyileştirmeyi, diğer yönü kolerayı yok etmeyi hedeflemekteydi. Bu doğrultuda kuş avlayanlarca bilinen ökse adındaki yapışkan maddeyi kapı ve pencerelere uygulama, katran kaynatma, Hocapaşa yangını ve Avrupa’daki örneklerle ilişkilendirilerek tedbirli bir şekilde uygulanmak şartıyla çalı-çırpı yakma gibi tavsiyelere rastlanmıştır. Bununla birlikte *Diyojen* ve *Letaif-i Asar* gibi gazetelerse tam aksine bahsi geçen öneriye karşı çıkmıştır. Halk bu tavsiye ve tutarsızlıklar karşısında tıbbı, doktorlara ve hastalığa dair umudunu ve inancını yitirmiştir. Ancak dönemin bazı entelektüelleri, koleraya yol açan asıl etkenin temizlik kurallarına uyulmamasından kaynaklandığının farkındaydı. Bu yüzden temizlik kurallarına uymadan, beslenmeye dikkat etmeden, koleranın ortaya çıkmasına neden olan unsurların oluşmasını engellemeden alınan karantina, kordon ve sağlık tedbirlerinden olumlu bir sonuç alınmanın mümkün olmadığını basın vasıtasıyla türlü şekillerde halka anlatmaya çabalamışlardır. Konuyla ilgili Teodor Kasap ve Basiretçi Ali Efendi’nin dikkat çekici şekilde benzerlik gösteren eleştirisi, İstanbul’un temizliğini sağlamakla görevli kişilerin tam aksine pisliğin sebebi olabilmesidir.

Koleranın İstanbul'da olup olmadığı meselesi gündemdeki yerini hep korumuştur. Hastalığın varlığının kabul edilmesinden kısa bir süre sonra yok olma derecesine geldiği yönündeki haberler hiç eksik olmamıştır. Hatta *İbret* gazetesi, türlü şekillerde çekimlenen “bitmek” fiiliyle ilgili yeni bir zaman bulununcaya kadar koleranın durumuyla ilgili bir haber yayınlamayacağını duyurmak zorunda kalmıştır. Hastalığın ilk görüldüğü Eylül sonundan itibaren koleranın yok olmaya başladığı yönünde haberler gelmiş ama yaklaşık 4 ay kadar sonra Ocak sonu Şubat başlarında kolera durdurulabilmiştir.

Gazetelerde gündeme getirilen sorunların gerçek boyutunu tam anlamıyla bilmek mümkün değildir. Ancak toplumun bir kesiminin bu tür düşüncelere sahip olduğunu, kimi zaman yumuşak, kimi zaman alaycı, bazen de sert bir dille eleştirilerde bulunduğunu söylemek mümkündür. İçinde bulunduğumuz pandemi sürecinde halk sağlığı, salgın yönetimi ve toplum refleksi gibi alanlarda yaşanan sorunların yaklaşık 150 yıl önce de benzer şekilde gözlemlenmesi dikkat çekicidir. Bu benzerlik, her şeyden önce hastalığa yol açan etken maddenin ve nasıl bir tedavi uygulanacağını bilinememesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla gelecekte etken maddesi bilinmeyen farklı bakteri veya virüslerin neden olacağı muhtemel salgınlarda da benzer sorunların yaşanacağı kaçınılmaz görünmektedir.

Kaynakça

Sürekli Yayınlar

Basiret, S. 434; 440; 470; 488; 494; 500; 506; 509; 525; 533; 538; 546; 992; 1034.

Diyojen, S. 51; 56; 57; 58; 60; 62; 65; 66; 67; 68; 69; 70; 71; 72; 101.

Hakayık'ül-Vekayi, S. 350; 358; 361; 362; 364; 370; 377; 378; 380; 381; 385; 386; 387; 389; 390; 398; 403; 418.

İbret, S. 21; 22; 25; 26; 31; 36; 45; 52.

Letaif-i Asar, S. 45; 46; 47; 57.

Ruzname-i Ceride-i Havadis, S. 1738; 1739; 1744; 1746; 1750; 1752; 1753; 1755; 1756; 1759; 1760; 1761; 1762; 1768; 1775; 1780; 1782; 1783; 1786; 1787; 1788; 1790.

Diğer Eserler

AYAR, Mesut, “XIX. Asırda Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgınları”, Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele, Ed. İbrahim Başağaoğlu vd., Çamlıca, İstanbul 2015.

Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, Haz. Nuri Sağlam, Kitabevi, İstanbul 2011.

BOSTANCI, Kahraman, “Nâmık Kemal'in Diyojen Gazetesindeki Tenkit Yazıları Üzerine Düşünceler”, *Uluslararası Namık Kemal Sempozyumu*, (20-22 Aralık 2020), C. I, Ed. O.K. Tavukçu-A. Tilbe, Tekirdağ 2010.

DEMİR, Fatih, *İbret Gazetesi Işığında İstanbul'da Sosyal ve Gündelik Hayat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

DOĞRAMACIOĞLU, Hüseyin, “Namık Kemal'in Diyojen Gazetesindeki Mizahî Yazıları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies*, 7/1, 2012.

ERDİNÇLİ, İhsan, “Hiciv ve Mizah Açısından 19. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Sokaklarında Temizlik ve Düzen Sorunları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 52, 2021.

KÜÇÜKYILMAZ, Emrullah, *Tanzimat Dönemi İstanbul Gazetelerinden Basiret Gazetesi (1871) (Değerlendirme-İndeks)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli, 2015.

NIKIFORUK, Andrew, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, 9. Baskı, İstanbul 2020.

OĞUZ, Şükran, *Tanzimat Döneminde Mizah ve Diyojen Gazetesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 1999.

ÖZDİŞ, Hamdi, “19. Yüzyıl Mizah Basınında İstanbul’da ‘Şehirli Olmak’”, *Kebikeç*, S. 19, 2005.

ÜYEPAZARCI, Erol, “Türkiye’de Çıkan İlk Mizah Dergisinin Öyküsü: Terakki, Terakki-Eğlence ve Letaif-i Asar”, *Müteferrika*, S. 30, 2006.

YAŞAYANLAR, İsmail, “Bir Hastalık Olarak Kolera ve Tarihte Kolera Pandemileri”, *Toplumsal Tarih*, S. 296, Ağustos 2018.

YAŞAYANLAR, İsmail, “Osmanlı Devleti’nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Koleranın Etkisi”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, Ed. Burcu Kurt-İsmail Yaşayanlar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017.

YILDIRIM, Nuran, “Kolera Salgınlarında Şehir Hijyeni: İstanbul’da Kanalizasyonlar, Su Şebekesi ve Tebhirhaneler”, *Arredamento Mimarlık*, S. 342, Eylül-Ekim 2020.

YILDIRIM, Nuran, “Su ile Gelen Ölüm: Kolera ve İstanbul Suları”, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar-Hastaneler-Kurumlar Sağlık Tarihi Yazıları-I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.